

ԿԱՐՈ ՂԱԾԱԴԱՐՅԱՆ

ՀԱՂԲԱՏ

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՓԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՐՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АРМЕНИИ

№ 3

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ АРМЕНИИ

КАРО КАФАДАРЯН

А Х П А Т

АРХИТЕКТУРНЫЕ СООРУЖЕНИЯ
И
НАДПИСИ НА КАМНЯХ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1963

ՀԱՅԿԵԿԸՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸԿԵԳԵՄԻՐԸ
ՀԱՅԵՐՍՏԸՆԻ ՊԵՏԵԿԸՆ ՊԵՏՄԵԿԸՆ ԹԸՆԳԵՐԸՆ

902.6(47.925)

7

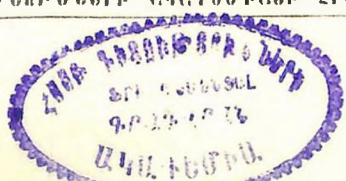
ԿԵՐՈ ՂԵՓԵԳՐՈՅԸՆ

Հ Ա Ղ Բ Ա Տ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐԸ
ԵՎ
ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

A-III
1907

ՀԱՅԿԵԿԸՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸԿԵԳԵՄԻՐԸՆ ՀՐԵՏԱՐԵԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Ղ Ը Ն 1963

Հաղորատի նշանավոր վաճառքը հանդիսացել է ֆեոդալական Հայաստանի հսկող կենտրոններից մեկը և մեծ դեր է խաղացել կյուրիկյան թագավորության ժամանակաշրջանում և հետագայում (10-ից մինչև 19-րդ դարերը)։

Հաղորատավաճառքի ուսումնասիրության նվիրված այս գիրքը բաղկացած է երկու մասից.

Առաջին մասում հեղինակը մատենագրական, արձանագրական ավյայ-ներքի և վաճառքի ճարտարապետական կառուցվածքների սճի հիման վրա որոշում է նրանց կառուցման ժամանակը, դերն ու նշանակությունը։

Երկրորդ մասում՝ զիտական եղանակով հրատարակում է վաճառքի և նրա շրջակայքի բնութ 257 արձանագրությունները, որոնցից նախկինում հրատարակված է եղել միայն 181-ը, այն էլ բաղմաթիվ սխալներով, կրճատումներով և աղավաղումներով։

Հրատարակվող լիմական արձանագրությունները կարևոր աղբյուր են միջնադարյան Հայաստանի պատմության, մշակույթի, տնտեսության, լեզվի և պատմական այլ երեույթների ուսումնասիրության համար։

Աշխատությունը հանդիսանում է Հայաստանի պատմական հուշարձանները մատենաշարի երրորդ գիրքը։

Այս մատենաշարով նախորդ տարիներին լույս են առել նույն հեղինակի

1. Նովհաննավաճառքը և նրա արձանագրությունները։
2. Սանահնի վաճառքը և նրա արձանագրությունները։

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հաղթատի և Սանահնի վանքերը ոչ միայն աշխարհագրորեն մոտիկ են միմյանց, այլև իրենց պատմական անցյալով սերտորեն շաղկապված են եղել իրար հետ և հավասարապես մեծ դեր են խաղացել հայ ժողովրդի միջնադարյան պատմության մեջ:

Այդ երկու վանքերը հիմնադրվել են գրեթե միաժամանակ, 10-րդ դարի երկրորդ կեսին, միևնույն թագավորների ձեռքով, բախտակից են եղել պատմական բազմաթիվ դեպքերի ժամանակ, հանդիսացել են ֆեոդալական Հայաստանի խոշորագույն կրոնական կենտրոնները, որտեղ իրենց կրթությունն են ստացել և բեղմնավոր գործունեություն ծավալել միջնադարյան բազմաթիվ նշանավոր մարդիկ՝ առաքելագետ և մարեմառիկոս գիտնականներ, փիլիսոփաներ, բանաստեղծներ, մատենագիրներ, դավանաբան-աստվածաբաններ, կրոնական գրքերի մեկնիչներ, ձեռագիր ընդօրինակողներ, մանրանկարիչ ծաղկողներ, որմնանկարիչներ, քանդակագործներ, շինարար նարտարապետներ և այլն:

Հաղթատն ու Սանահնը ունեն բարձրարժեք նարտարապետական կառուցվածքներ, որոնց պատերին և առանձին քարերի վրա փորագրված են մի քանի հարյուր վիմական արձանագրություններ: Այդ արձանագրությունները կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Բագրատունյաց հարստության, Կյուրիկյան թագավորական տան և մի շարք նշանավոր տոհմերի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային պատմության համար:

Պատմաբանն այդ երկու վանքերը պետք է ուսումնասիրի միասնաբար, որովհետև մեկը լրացնում է մյուսին, մեկը շարունակել է մյուսի նախածեղությունը:

Այդ առաջնությունը բնական է, որ Սանահնի վանքի նարտարապետական կառուցվածքների և վիմական արձանագրությունների ուսումնասիրությունից հետո, պետք է ձեռնարկելիք նույնանման մի աշխատություն Հաղթատի վերաբերյալ, որ այսօր լույս աշխարհ ենք հանում:

Հաղթատի վիմական արձանագրությունները նախապես քարերի վրայից ընդօրինակել և վերծանել ենք 1935—1938 թվականների ընթացքում, մաս առ մաս:

Այնուհետև, 1944 թվականին արձանագրությունների ժողովածուն ամբողջացրինք և տեղում նորից 100-ից ավելի արձանագրություններ ընդօրինակեցինք, իրենց զծագրական առանձնահատուկ ձեերով, մեր կատարած զծագրությունը արձանագրության բնագրին առավել չափով նմանեցնելու նպատակով:

Վերջին անգամ տեղի վրա դարձյալ ստուգումներ և կրկին ընդօրինակություններ կատարեցինք 1958 թվականին, երբ արդեն մեր աշխատությունը սեղանի վրա հասելու պատրաստ էր:

Ներկա աշխատության մեջ հրատարակվող բոլոր չափագրությունները մեծ բանիշողությամբ կատարել է նարտարապետ Հովհաննես Ալիբեյանը Հայաստանի Հանրապետության միության հանձնարարությամբ, 1947 և 1948 թվականների բերացրում: Նրա կատարած չափագրությունների բիվը շատ մեծ է և ընդգրկում է բազմաթիվ մանրամասնություններ: Ելնելով մեր ներկա աշխատության բնույթից հրատարակում ենք միայն հիմնական չափագրությունների մի մասը:

Ներկա գրքում հրատարակվող լուսանկարների մեծ մասը կատարել է Պողոս Գրիգորյանը, բայց օգտագործել ենք նաև բանգարանի ժողովածուներում պահվող լուսանկարչական սևապակիները, որոնք տարբեր ժամանակներում լուսանկարել են Արա և Արտաշես Վրույր եղբայրները և Անուշավան Շիրոյանը:

Կ. Ղ.

Ա

**ՎԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒԹՐ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱԳԵՏԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐԸ**

Գ Լ Ո Ւ Ք Ս.

ՀԵՂԲԵՏԵՎԸՆԵՐԻ ՀԻՄՆԵԳՐՈՒԹՅԱՆ ՓԵՄԵՆԵԿԸ

այդ հին մատենագիրներից Հաղրատավանքի հիմնադրված վերաբերյալ կարևոր տեղեկություն է հաղորդում վանքի հիմնադրման գրեթե ժամանակակից, 10-րդ դարի վերջի և 11-ի սկզբի պատմագիր Սաեփանոս Տարոնեցի, որ մականունով Ասողիկ է կոչվում: Աջնուհան, համառոտ, բայց սրուշակիսերեն Հաղրատի հիմնադրման մասին գրել է 12-րդ դարի ժամանակագիր Սամուել Անեցի, քաղելով իր տեղեկություններն Ասողիկից:

Հաղրատի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են տալիս նաև 13-րդ դարի մատենագիրներ Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Վարդապետ, ժամանակագիր Մխիթար Այրիվանեցի և Սյունյաց տոհմի պատմագիր Սաեփանոս Օրբելյանը, բայց սրանց հաղորդած տեղեկությունները կարևորություն ունեն ոչ այնքան վանքի հիմնադրման, որքան նրա հետագա պատմության համար:

Հաղրատավանքի հիմնադրման, հետագայի պատմության և ճարտարապետական կառուցվածքների ոճի, ժամանակի, նրանց կրած փոփոխությունների հարցը մեծ չա-

փով գրադեցրել է նոր ժամանակների և սովետական շրջանի ուսումնասիրողներին:

Հաղրատի մասին դիտական ուսումնասիրություններ են գրվել սկսած 19-րդ դարի սկզբներից, երբ նույնիսկ Հյուսիսային Հայաստանը գեղև չէր միացել Ռուսաստանին: Սակայն, այդ բոլոր ուսումնասիրությունների մեջ պատվափոր տեղ է գրավում անցյալ դարի 20-ական թվականներին գրված Հովհաննես Արմեցու մեծածավալ, բայց մինչև այժմ անախյ մնացած ուսումնասիրությունը, որն ամբողջապես վերաբերում է Հաղրատին և իր բնութագրով ալեկի դիտական է, քան շատ շատերի հետագայում գրածները¹:

Հաղրատավանքի ճարտարապետական ուսումնասիրության համար վճռական նշանակություն ունեն ճարտարապետ Հովհաննես Հակոբյանի 1947 և 1948 թվականներին տեղում կատարած մանրամասն չափազրությունները, որոնցից մի քանիսը տպագրում ենք ներկա աշխատության մեջ: Սակայն մեր ծրագրից դուրս է Հաղրատի ճարտարապետական մանրադնին քննությունը և բոլոր չափազրությունների հրատարակությունը: Դա առանձին գործ է, որ գեղև տպատում է իր կատարողին: Մեր ներկա

¹ Արմեցու ուսումնասիրության մեջ կոմ. ներքո հրատարակված է Օписание монастырей Крымского. СПб, 1863.

գիտական արձանագրությունները որոշ կրճատումներով հրատարակված է Աхпатского и Санагинского архимандрита Иосифа

հնազանդական բնույթի աշխատությունն առաջին մասում կանց կանոններ հաշարձանների կառուցման մասնակի, նրանց կառարած գերի, կրած վախճանությունների և հաշարձանները գլխավոր խմբի կառուցվածքների բնագծանուր բնորոշման հարցերի վրա: Իսկ երկրորդ մասում կենդանականության վիճակն արձանագրություններն իրենց գծագրական առանձնահատկություններով և նոր լուսարանությունով:

Հաղրատությունը հիմնադրման մասին որոշ բան տեսլ ենք Սանահինի վանքի վերաբերյալ հրատարակված մեր աշխատություն մեջ¹ և եկել ա՛ն եղբայրացություն, որ Սանահինը հիմնադրվել է 956 թվականին, իսկ Հաղրատը նրանից 10 տարի հետո, 976 թվականին:

Եւ ահա թե ինչու.

Հաղրատի և Սանահինի մասին մեր հին մատենագիրները բազմաթիվ միմյանց հակասող տեղեկություններ են հաղորդել, ալլ տեղեկությունների խմբավորումից կատարվի հետևյալը.

Ա. Առաջին անգամ մեր մատենագիրներից Ասողիկն է գրել Հաղրատավանքի հիմնադրման մասին, որ Հաղրատ և Սանահին վանքերը կառուցվել են Քաղրատունացի Աշոտ Գ. Ողորմածի թագավորության տարիներին, 953—977 թթ.: Նա որոշակի տարեթիվ նշելն ավելորդ է համարել, համարաբար ա՛ն պատճառով, որ լուրջաբանչուր վանքի գլխավոր եկեղեցու կառուցումը տեղ է մի քանի տարի, մի բան, որը գրված պարպնում է որոշակի տարեթիվ նշելը, կամ, պարզապես, ալլ հանդամանքին կարևորություն չի տվել: Նա նույնիսկ չի նշել, թե ալլ երկու վանքերից ո՛րն է առաջ կառուցվել, Հաղրատը թե՛ Սանահինը:

Ասողիկը գրում է.

«Յաւորս սորս (Աշոտ) Ողորմածի շինեցան կրօնսորանոցը, ճղնսորակոնոց տեղիք Սեւրեկոց աշխարհին, հաւասարակոցը, միարանակոնք, ըստ լուսաջառացեալ կոնսնին սահմանադրութեան սրբոյն Բարսղի, սրոց երկոցունց տեղեացն անուանք Հաղրատ և Սանահին հանդէպ միմեանց, միակոնք ի տան Աստուծոյ՝ արանց ճոց: Եւ առաջնորդ Սանահին՝ Յովհաննէս գիտնական ալլն Աստուծոյ, իսկ Հաղրատաւ՝ Սիմէոն ճղնոցեաց ծառայն Քրիստոսի»²:

Գրեթէ նույնն է առում հաճ վարդան պատմիչը: Նա գրում է, որ Աշոտ Ողորմածի կողակից «Խոսրովանուշ շինէլ զփառազարդ սուրբ ուխտան զՍանահին և զՀաղրատ»³: Ասողիկի նման կառուցման որոշակի տարեթիվ չի նշում:

Ասողիկին հետևելով է, որ Հովհաննէս Ղրիմեցիին ևս վանքի շինությունն ակնհայտորեն թվան հիշտ թվականի վրա կանց չի անում և միայն նշում է, որ հին մատենագիրներն ալլ մասին հակասական տեղեկություններ են տալիս և վերջում մեջ բերելով ու Նշան եկեղեցու կառուցման արձանագրություն իրեն հաստատուն տարեթիվ, հայտարարում է, որ կառուցումն ավարտվել է 991 թվականին⁴:

Բ. Ավելի որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում համեմատաբար ավելի ուշ մասնակի, 12-դ դարի հեղինակ Սամուել Աճեցին: Մեղ թվում է, որ Աճեցին, իր տեղեկությունները Հաղրատի և Սանահինի մասին քաղել է գրավոր աղբյուրի աղբյուրներից, որոնք այժմ մեղ անհայտ են: Ամենից համարականն ա՛ն է, որ Աճեցին ձեռքի տակ ունեցել է ձեռագրերի մի շարք հիշատակարաններ, որոնք հատադրվում ոչնչացել են:

Սամուել Աճեցին Հաղրատավանքի հիմնադրումը վերագրում է Խոսրովանուշ թագուն հախտաձեռնությունը և շինությունն ակնհայտ դնում է 967 թվականին: Նա գրում է.

¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 13, 18, էջ 181:

² Ստեփանոսի Ճարտնեցույ Ասողիան Պատմութիւն տիեզերական, Բ. տպագրութիւն, ՍՊԲ, 1885,

³ Հավաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ, ի Վենետիկ, 1862, էջ 90:

⁴ Այս տեղեկությունները քաղում ենք Ղրիմեցու ձեռագիր աշխատությունից, որի բնագործնակործ թյունը պահվում է մեր ձեռքի տակ:

«Ի նժՁ թվին շինեցաւ Հաղրատ, և Սանահինն՝ ժամաւ առաջ քան զՀաղրատ շինեցաւ ի Սոսրովանուշ թագոհանին՝ ի կոսէ Աշոտոյ Շահնշահին»¹:

Այժմ գիտութեան մեջ ընդունվածը Սոսրովանուշը վերահիշելով թվականն է՝ նժՁ—967:

ՀԱՅԱԿԻՍ, օրինակ, պրոֆեսոր Լեոն իր «Հայոց պատմութեան» երկրորդ հատորում հիմք ընդունելով Անեցու վերահիշելով տեղեկութեանը, գրում է.

«Բայց թե նրա (Աշոտ Ողորմածի Կ. Ղ.) ժամանակ որքան մեծ էր հալ երկրի շինարարական ուժը, ցույց է տալիս Հաղրատի ու Նշան հռչակավոր վանքը, հալ արվեստի ալլ խոշորագույն կոթողը, որ շինել է (967 թ.) Աշոտի ամուսին Սոսրովանուշ հայոց տիկինը: Նույն տիկնայ ալլ կինն էր, որ տասը տարի առաջ շինել էր Սանահին հուշակա հռչակավոր վանքը»²:

Սամուել Անեցու վկայութեանն իբրեւ հիմք է ընդունել նաև Օրմանյանը: Նա նշելով մի քանի վանքերի հիմնադրումը 10-րդ դարում, ավելացնում է:

«Բայց ավելի նշանավոր են Ձորույկա գավառին մեջ շինված զուլյ վանքերը, Սանահին ու Ամենափրկիչը և Հաղրատ ու Նշանը, որոնք շատ խոշոր են հետագա դարերու մեջ ալ, իբրեւ Արեւելան վարդապետներու խումբին կեդրոն: Սանահին շինված է 957-ին, և տասը տարի ետքը Հաղրատ 967-ին, և հիմնադրին եղած է Արաի որդի և հաջորդ Աշոտ Ողորմածի կողակիցը Սոսրովանուշ թագուհին»³:

Պրոֆ. Մելիքսեթ-բեկը ևս Սանահին և Հաղրատի տաճարները կառուցված է համարում «Բաղրատունայ Աշոտ Ողորմած թագավորի ամուսին Սոսրովանուշ թագուհու հոգատարութեամբ» 957 թ. (Սանահինը) և

967 թ. (Հաղրատը)»... ստույգ տվյալների հիման վրա, որ մանրամասն քննութեան են առնված մեր կողմից (Լ. Մելիքսեթ-բեկ, «Վարդապետ Զայոց հյուսիսային կողմանց» ժԵ., (Վրացերեն, Թբիլիսի, 1928 թ., էջ 42—55)»⁴:

Նույն տեսակետն է արտահայտել նաև Զ. Քաջրեւունին⁵:

Գ. Ասողիկի վկայութեան վրա հիմնվելով և իր թվական տվյալները մատենագրական ալլ աղբյուրներից քաղելով Հաղրատավանքի հիմնադրութեանը որոշ կապածանքով 961 թվականին է վերագրել հայոց նոր պատմագրութեան հիմնադիր Միքայել Չամչյանը: Նա գրում է, որ Սոսրովանուշը

«շինեաց և ի գիւղսն Սանահին և ի Հաղրատ գիւղուս հռչակաւոր և զմեծ վանս՝ հաստակաւորց և անկալակերս՝ միով ժամաւ րացադոն հանդէպ միմեանց, մօտ լամուսն Կալենոյ՝ իբր երկու տուրքը հետ ի Տփլիսալ, լամի տեաւն 961 և ի թուին հայոց նժ, կամ քստ ոմանց 965 նժ»⁶:

Գ. Ժամանակագրական գրականութեան մի քանի երկերում Հաղրատավանքի հիմնադրման ժամանակի վերաբերյալ ալլ թվականներ են մեջ բերվել և որ զիստվորն է, նրանց մեջ, Անեցու գրածին հակառակ, ոչ թե Սանահին վանքն է 10 տարով առաջ շինված, ալլ Հաղրատն է հաւսալեալ շինված և հետո Սանահինը:

Այսպես, օրինակ.

«ՆժԷ (968) թուին շինեցան Հաղրատ և Սանահինն: ԺԱ. (11) ամաւ լառաջ շինեցաւ Հաղրատ ի կնոջէն Աշոտոյ Շահինշահի և ապա Սանահինն»:

Կամ.

«Յաւուրս սորա (Աշոտոյ Ողորմածի) և ի նժԵ (966) թուականին, ի Սևորդին շինեցան Հաղրատ և Սանահինն: Ժ (10)

¹ Սամուելի քահանայի Անեցոյ հաւաքմունք ի զրոյ սլատմադրաց յաղագս զիւտի ժամանակաց անցիլոյ մինչև ի ներկայ ծայրաքաղ արարեալ: Վաղարշապատ, 1893, էջ 100:

² Լեոն, Հայոց պատմութեան, հատոր երկրորդ, Երևան, 1947, էջ 599:

³ Ազգապատում, գրեց Մաղաբիա արք. Օրմանեան Կ. Պ. սկսեալ 1912, հ. Ա. էջ 1101:

⁴ Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ. (ԺԷ—ԺԹ դարեր), Երևան, 1955 թ., էջ 87:

⁵ «Արձագանք», 1884 թ., էջ 627:

⁶ Պատմութեան հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեաւն 1784, յօրինեալ ի հայր Միքայել Վ. Չամչյանց, հատոր Թ., ի Վենետիկ, 1785, էջ 838—839:

⁷ ԺԳ դարի անանուն ժամանակագրութեան. «Մանր ժամանակագրութեաններ 13—18 դդ., հտ. 1, կաղմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951 թ., էջ 25:

ամառ չտառչ զՀաղրատ շինեաց կինն
Աշտաղ Սոսրովանոյ՝ և ապա Սանա-
հինն»¹:

Այս վերջին վկայութեան մեջ հետաքրք-
րին տն է, որ ոչ միայն Սանահինը ուշ է
հիմնադրված համարվում, այլ և նրա շինու-
թյունը նվիրված է Աշտա Սոսրովանի երեք
որդիներին՝ Գուրգենին, Սմբատին և Գուրգի-
կին, հակառակ Ասողիկի վկայութեան, որ
ինչպես տեսնուք, և՛ Հաղրատի և՛ Սանահնի
հիմնադրումը վերադրում է միայն Սոսրո-
վանոյնին, Աշտա Սոսրովանի կնոջ:

Ե. Կիրակոս Գանձակեցին Հաղրատի և
Սանահնի վանքերի հիմնադրումն իր պատ-
մութեան մի տեղում վերադրում է 11-րդ
դարի երկրորդ կեսին Տաշիրքում թագավո-
րոյ Դավիթ Անհույինի օրոյն Կյուրիկինն²:

Թե ինչից է առաջացել այս սխալ տե-
ղեկութեանը չենք կարող մեկնաբանել, որով-
հետև աղբյուրն ենթադրելու պատմական որևէ
հիմք մեզ հաշտին չէ, բայցի ալն բանից, որ
Կյուրիկին Հաղրատի մի քանի արձանա-
դրութեանների մեջ հանդես է գալիս իրեն
նվիրատու և հովանավոր, իսկ Սանահնում՝
օրդես իր ժամանակի թագավոր:

Մեր խոսքը չերկարացնելու համար
առաջանով սահմանափակենք Հաղրատի հիմ-

նադրման վերաբերյալ արտահայտված տար-
րեր կարծիքների շարքը նշելով, որ բոլոր
միմյանց հակառակ վերահիշյալ տեղեկու-
թյունների հիմքը Ասողիկի և մասամբ էլ
Սամուել Անեցու վկայութեաններն են, որոնք
սխալ հասկացվելու և միմյանցից անսխալու-
թյուն արտացոլելու հետևանքով տարբեր առ-
բեկվել են առաջացել (միավոր թվականի
մասացմամբ, և և և, դրերը միմյանց հետ
շփոթելու և այլն): Այս բոլոր միմյանց հա-
կառակ վկայութեանները մի բնոյճանուր հաշ-
տարարի բերելու և վանքի հիմնադրման
թվականը ճշտելու համար մեծ կարևորու-
թյուն ունի Հաղրատի առաջին վանահայր
Սիմեոն Կրանավորի մի հիշատակարանը հալոց
ՆԻՍ (121, 55=972) թվականին պատկանող,
որ նա գրել է իրեն գրիչ, Բարսեղ Կեսարա-
ցու «Յապադո ճոյնաւորաց» ձեռագրի վեր-
ջում:

Այդ ձեռագրից Սիմեոն Կրանավորն ար-
տագրել է «Ի նորաջէն վանքս կոչեցեալ Սա-
նահին, հրաժանու հաւր իմոյ Յովհաննիսի,
որ էր վանիցս շինութիւն ամբ Զ (6) զոր
շինեաց բարեպաշտ թագուհին Սոսրովա-
նոյ՝...»³:

Նշանակում է, որ թվականին Հաղրա-
տավանքը գեոսն հիմնադրված չէր, նրա

1. Հաղրատավանքի բնոյճանուր տեսարանը հստմ կողմից

¹ Նույն, հատ. 2-րդ, Երևան, 1956, էջ 501:

² Պատմութիւն հալոց արարեալ Կիրակոսի վաղգապետի Գանձակեցույ, Թիֆլիս, 1909, էջ 91:

³ Այս հիշատակարանը պահպանվել է Սանահնի ժողովրդի մեջ: Այս մասին ավելի բնորոշում տես
«Սանահնի վանքը և նրա արձանագրութեանները» մեր աշխատութեան 14—15 էջերը:

առաջին վաճառահար Սանահնի նորաշին վանքի միտրան էր և աշնուկ, Սանահնում, նա իբրև գրիչ ընդօրինակում էր ձևապրեր:

Այլ հիշատակարանից պարզվում է նաև, որ Սանահնի վանքը հիմնադրվել է 966 թվականին, որովհետև աշնուկ պարզ ասված է, որ հայոց Ն.Բ. թվականին Սանահնի վանքը հիմնադրված է հղի 6 տարի առաջ: Այլ պատճառով է, որ 12-րդ դարի ժամանակագիր Սամուել Անեցու վկայությունը, որ համընկնում է առ հիշատակարանի թվականին, կարծում ենք, ժամանակին Սամուել Անեցին քաղել է մեկ ճշտած հիշատակարաններից:

Պետք է առանց վերադասաթվան բնույտներ հասն Սամուել Անեցու՝ Հաղրատի հիմնադրման վերաբերյալ հիշատակած թվականը, 10 տարի Սանահնի հիմնադրումից հետո, աշխինք՝ 976-977 թվականին: Նախ՝ աշն պատճառով, որ Անեցու նշած տարեթիվները, ինչպես քիչ առաջ տեսանք, հաստատվում են ժամանակակից փաստերով և երկրորդ՝ բոլոր մատենագիրները Հաղրատի և Սանահնի հիմնադրման թվական տվյալները վերցրել են Անեցուց և մի այլ աղբյուրից, որ մեզ չի հասել:

Այս բոլորից եզրակացնում ենք, որ Հաղրատավանքը հիմնադրվել է հայոց Ն.Բ. և մեր 976 թվականին:

Հիմնադրողների վերաբերյալ մեծ տարածաշնություն չկա մատենագրական երկերում: Բոլորն էլ նշում են Ստրովանուլը թագուհու և ամենք էլ նրա որդիներին՝ Սրմբատի, Գուրգենի և Գաղիկի անունները: Միայն Կիրակոս Գանձակեցին է, որ բոլորովին անընդունելի տեղեկություն է հաղորդում, ալլ երկու վանքերի հիմնադրումը վերադրելով 11-րդ դարի Կյուրիկյան թագավորներին:

Գանձակեցու ալս տեղեկությունը հերքվում է թեկուզ աշն բանով, որ վանքի վրա բաղմամբով արձանագրություններ կան աղիլի հին ժամանակների պատկանող, քան Կյուրիկի 3-ի թագավորությունն է: Միայն ս. Նշան և իկեցու պատերին կան 10-րդ դարի երեք և 11-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներին պատկանող տասը թվակիր արձանագրություն, էլ չխոսենք աշն մասին, թե ինչպես կարող է 10-րդ դարի հեղինակ Աստղիկը գրել 11-րդ դարի ղեկավարի մասին:

Նշանակում է, Հաղրատավանքի հիմնադրը հղել է Հայոց Ստրովանուլը թագուհին իր ամուսին Աշոտ Ողորմած թագավորի օժանդակությամբ և, ինչպես պարզվում է ս. Նշան և իկեցու կառուցման արձանագրությունից, վանքի հիմնադրումը նվիրված է հղի նրանց երկու որդիներին՝ Սմբատի և Գուրգենի արեշատություն — («Իրկություն Սիրատա և Գուրգենա»):

Այժմ հարց է առաջ գալիս, թե ինչու երկու խոշոր վանքեր կառուցվել են իրար ալլքան մոտ, ընդամենը 6 կիլոմետր միմյանցից հեռու:

Հաղրատավանքը հիմնադրվելուց հետո Սանահնի միտրանություն մի մասը տեղափոխվել է Հաղրատ և աշնուկ կաղմել առանձին միտրանություն:

Այս մասին թեև ուղղակի տեղեկություններ չունենք, բայց կան մի քանի կողմնակի վկայություններ, որոնք հավանական են դարձնում մեր ալս ենթադրությունը:

Այսպես,

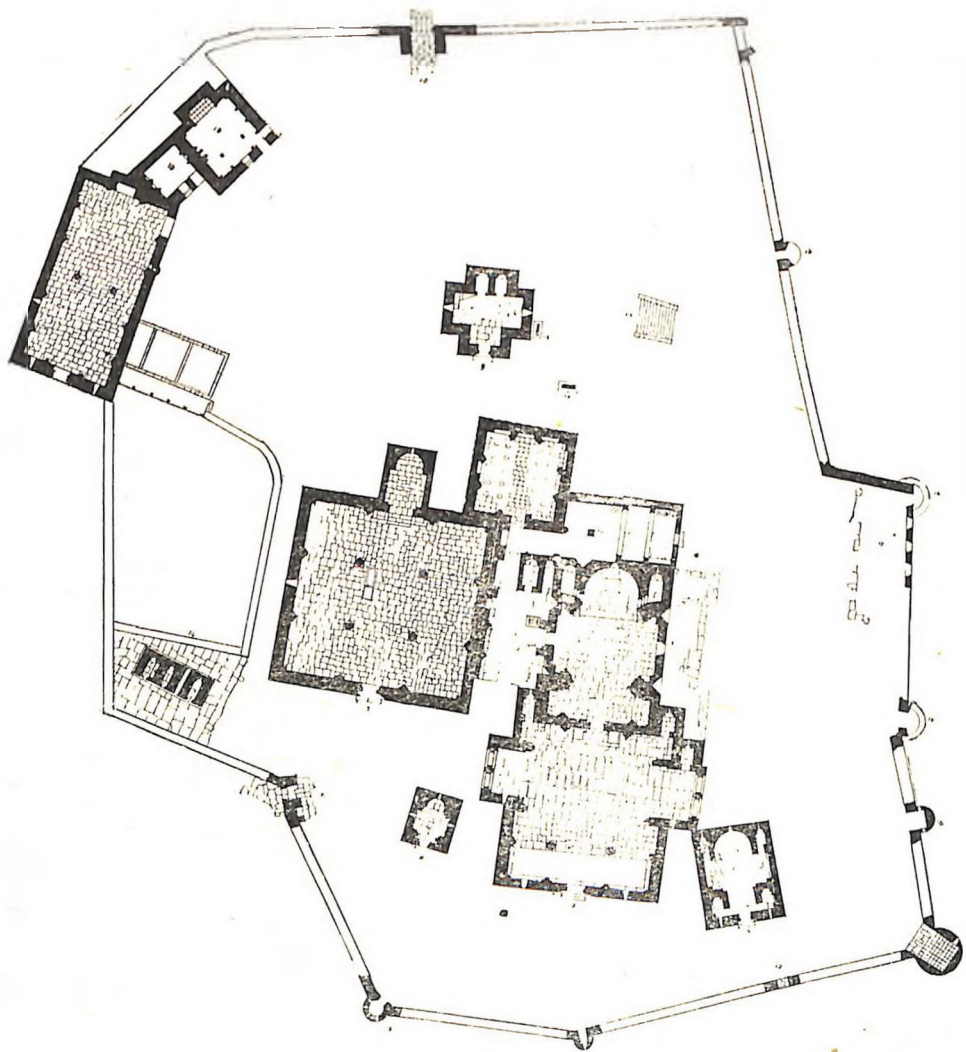
ա. Ինչպես վերևում տեսանք, Հաղրատի առաջին վաճառահար Սիմեոն կրոնավորը վանքի հիմնադրումից առաջ Սանահնի միտրան է հղի և 972 թվականին աշնուկ արտագրել է Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ճգնավորաց» գիրքը:

բ. Աստղիկի վկայությամբ Սանահնի և Հաղրատի կրոնավորների թիվը, ալլ վանքերի հիմնադրման առաջին տասնամյակներում, արդեն հասել էր 500-ի:

Հասկանալի է, որ ալլպիսի բաղմամբը միտրանությունը թեկուզ միայն անտեսական նկատառումներով պետք է մասերի բաժանվեր:

գ. Երկու վանքերն էլ կառուցված են Բաղրատունուց թագավորական տան նախաձեռնությամբ, հետևապես ալլ վանքերի միտրանությունը պետք է կաղմակերպվեր նրանց ընտրությամբ, և քանի որ Սանահնի 10 տարի առաջ էր հիմնված, քան Հաղրատը, հասկանալի է, որ Հաղրատի միտրանությունը ղեկ մի մասը պետք է աշնուկ ղեկավար Սանահնից:

Սանահնի միտրանություն մի մասի անջատվելը և Հաղրատ տեղափոխվելը կաղված չի հղի սկզբունքալին տարածաշնություններին հետ, որոնց մասին ոչ մի խոսք չկա միջնադարյան գրականությունում:

Հաղորտականքի ընդհանուր հատակագիծը.

ա. ս. Նշան էկեղեցի, բ. մեծ զավիթ կամ ժամատուն, գ. փոքր կամ հյուսիսային զավիթ,
 դ. պատուհն, ե. պատան միջոցք, զ. Համազասպի ժամատուն, է. մատուռ քարի վրա,
 ը. ս. Գրիգոր եկեղեցի, թ. իտալական շինություն, ժ. պանդոկատուն, ժա. եռախորան
 խաչքարեր, ժբ. վանքի բակ, ժգ. սեղանատուն, ժդ. պարխալ:

Հետագայում էլ այդ երկու վանքերը միմյանց հետ որևէ սկզբունքային վեճ չեն ունեցել: Նրանց միջև ամենամեծ վեճը սեփականատիրական հոգի վրա է տառջացել.

երբ Հաղրատեցիք կառուցել էին այժմ Կալան բերդ կոչվող ամրոցը, 1233 թվականին¹:

ՎԻՍԷՄՈՐ ՓԵՆՔԵՐԻ ԿԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՆՈՐՈԳՈՒԹՅՈՒՆ ԹՎԷԼՆԵՐԸ

1. և. Նշան եկեղեցին Հաղրատավանքի գլխավոր և ամենահին հուշարձանն է:

Նրա կառուցումն սկսվել է վանքի հիմնադրման օրից, 976 թվականին, Ստրուտնուշ թագուհու նախաձեռնությամբ:

Միանգամաճն փոստակի տեղեկությամբ ունենք տաճարի կառուցումն ավարտելու թվականով ժամին: Ս. Նշան եկեղեցու գմբեթի թմբակի վրա պահպանվել է նրա կառուցման ընդհանուր պատկերը հետևյալ բովանդակությամբ:

«Ի ՆԽ (440 + 551 = 991) թվակ(անութ-
հանս հալոց) Սիմեոն հայր և Տիրանուն
երեց շինեցաք զեկեղեցիս փրկութեան Սի-
րատա և Գուրգենա»:

Աշտուղից եղբայրացեալ ձեռք, որ տա-
ճարի կառուցումն ավարտվել է 991 թվակա-
նին և եթե կառուցման սկզբնավթյունը ըն-
դունենք 976 թվականը, պարզվում է, որ ս.
Նշան եկեղեցու կառուցումը տևել է 15 տա-
րի, որ միանգամաճն չափավոր ժամանակա-
շրջան է մի ալլալիսի բարձր ճարտարագե-
տությամբ ունեցող մեծ կառույցի համար:

Վերևում բերված արձանագրության մեջ հիշատակվող Հայր Սիմեոնը վանքի հիմնա-
դիր վանահայրն է, որ մեզ Սիմեոն անունով
ճանոթ է նաև մի շարք ալլալիս արձանագրու-
թյուններից և մատենագրական վկայու-
թյուններից, իսկ Տիրանուն երեցը՝ նրա օգ-
նականը կամ ափսոսակիցը, որ ինչպես պարզ-
վում է այլ արձանագրության բովանդակու-
թյունից, Սիմեոնի հետ միասին ղեկավարել
է տաճարի կառուցումը:

Արձանագրության մեջ հիշատակվող
Սիրատար և Գուրգենը, ինչպես ալլալիս
տանը ենք նախորդ գլխում, Բաղրատունյաց
Աշոտ Ոսկորած թագավորի որդիներն են,

մեկը Սմբատ Տիեզերակալը, որ Անիում գա-
հակալից 977—999 թվականներին, իսկ մյուսը՝
Գուրգեն—Կյուրիկե տառչինը, որ Լոռիում
հիմնադրեց Կյուրիկյան թագավորությունը
10-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակ-
ներին և Հաղրատավանքը զարժրեց իր թա-
գավորության հազար կենտրոնը:

2. Գուրգեն (Կյուրիկե Ա.) և Սմբատ թագավոր-
ների բարձրաքանդակները գլխավոր եկեղեցու
առ ճակատին

Գուրգենի և Սմբատի արձանները զե-
տեղված են տաճարի արևելյան պատի ար-
տաքին երեսին բարձույտ, որտեղ երկուսն

¹ Պատմություն հայոց, արարելու Կիրակոսի Վ. Գանձակեցուց, էջ 92:

² Տե՛ս արձանագրություն № 1:

էլ ներկայացնում են երկար շրջապահառով և Սմբատը զլիւի արարական փաթաթանով: Նրանք կանգնած են միմյանց հանդեպ և, իրիւսպ, եկեղեցու կառուցող տերեր, ձեռներին բռնել են ու Նշանի փոքր օրինակը:

Գրաւոր սղորդներինց հաշանի չի ու Նշանը կառուցող ճարտարապետի անունը, բայց ավանդաբար, սերնդից սերունդ հաղորդվել է, որ սրա կառուցողը Անիի Բագրատունւոց պալատական ճարտարապետ Տրդատն է:

Այդ մասին տուածին անգամ գրել է Հովհաննէս Արմեղին իր անսխալ աշխատութեան մեջ: Այսպէս.

«Ճարտարապետ այսր գերապանծ շինուածով աւանդի լինել հռչակուորն Տրդատ, որ ծաղկեցաւ ի փախճան տաաներսրդ զարու և ի սկիզբն ժԱ երայրին, որ և շինեալ զմեծ կաթողիկէն չԱնի, և զմիւս եկեղեցի հռչակալ չԱրարնալի, ի տանն կաթողիկոսարանին, լաւուրս կաթողիկոսութեան Սաղկալ, և զայլ լոյով շինուածս մի քան զմի գերազանցեալ չարուեստի»¹:

3, Գրաւոր եկեղեցու (ս. Նշան) աւ ճակատը

Հետագայում ուսումնասիրութեանն հետաքրքիր հեղինակներն ալ ավանդութեանը հաճանական են համարել: Օրինակ Այկերտանցը երկրցանը գրում է՝

«Следует полагать, что автор плана настоящего храма тот самый армянский архитектор Трдат, который построил знаменитый кафедральный собор в городе Ани»².

Ճարտարապետութեան թեկնածու Կոստանդին Հովհաննիսյանը Տրդատ ճարտարապետին նման է իր հասակ մենագրութեան մեջ մի շարք եկեղեցական և աշխարհիկ շէնքերի ու ալ կառուցածքների Տրդատ ճարտարապետին պատկանելու հարցը թողնում է անորոշ, պատճառաւորակով, որ միայն ճարտարապետական ձևերի արտաքին նմանութեանն տանց գրաւոր հաստատուն վկայութեան և մանրամասն քննութեան բաւական չէ ալ պիտի եզրակացութեան հանդէս համար: Այլ կառուցածքների շարքում բնկեր Կ. Հովհաննիսյանը հիշատակում է Սանահնի և Հաղրատի վանքերի զլիւստիւր տաճարները, Ապրահամբենց ս. Գրիգոր եկեղեցին Անիում, Մարմաշենի տաճարը, Անիի պարիսպները, Արզնալի կաթողիկոսարանը և Բագրատունւոց պալատներն Անիում³:

Միայն Մարմաշենի տաճարն է, որ Անիի կաթողիկէի հետ ունեցում մեծ նմանութեանների համար բնկ. Հովհաննիսյանն անվիճելի է համարում Տրդատ ճարտարապետին պատկանելը:

Մեր կարծիքով, անորոշութեան մեջ թողնում հուշարձանների ալ շարքից պետք է տուածնացնել նաեւ Հաղրատի ս. Նշան տաճարը, որովհետեւ ալք եկեղեցու Տրդատի ձեռքով կառուցված լինելը ոչ միայն արդի ճարտարապետների ենթադրութեանն է սճական նմանութեաններից ելնելով, ալի, ինչպէս վերեւում տեսանք Հովհաննէս Արմեղեցուց մեջ բերված տղերից, ալք մասին Հաղրատում գոյութեան է ունեցել հնից եկող ավանդութեան, որ զարից զար անցնելով հասել է մեր օրերին: Ալք ավանդութեան հիման վրա է, որ Արմեղին ս. Նշանի կառուցումը վերագրել է Տրդատ ճարտարապետին: Մենք եւ ալք ավանդութեանն անհիմն չենք համարում նախ ալն պատճառով, որ ինչպէս հալանի է, մասնագրական հին ավանդելով աշխարհահռչակ Տրդատ ճարտարապետին են

¹ Պատմութիւն վանիցն Հաղրատայ ս. Նշանին, աշխատասիրեալ Յովհաննէս փարպետի Փորիշանցու, Արմեղի վերաձայնելով, Զեռաղիր արապութեան, էջ 73:

² «Кавказская старина», ежемесячный журнал. Год 1, 1872/1873, Тифлис, стр. 85.

³ К. Л. Оганесян, Зодчий Трдат, Ереван, 1951 г., стр. 21.

վերացրելով միայն Արդինայի տաճարը, Անիի կաթողիկեն, Զվարթնոցի վերաբաղյալ թխուր հանգիստացող զապառչեն տաճարն Անիում և ս. Սահիպի տաճարի փրկած գրմբի վերականգնումը Կոստանդնուպոլսում:

Հասկանալի է, որ միայն աչքսներ քիչ է իր տառչ լաին տապարեզ ունեցող պալատական մեծանուն ճարտարապետի ամբողջ կյանքի համար: Նա՛ տնայալման կառուցել է իր մամանակի մի խումբ ալլ կաթողներ ևս,

1. Զվարթնոցի Եկեղեցին (ս. Նշան) Նր կողմից

որոնցով ալնքան հարուստ է Անիի Բաղրատունեաց Հալառառներ:

ժամանակի տեսակետով էլ խիստ հարմար է ս. Նշանի կառուցումը Տրդատ ճարտարապետին վերացրելը:

Եթե նա 10-րդ դարի վաթսուհանգույն թվականներին իրեն պատանի կամ երիտասարդ աշակերտութուն տրած լիներ Սահանի վանքի շինութան ժամանակ և ալլ տեղերում, 10 տարուց հետո, 976—977 թվականներին, իրեն տաճանապետ աչքի բնիկուց երիտասարդ ճարտարապետ, կարող էր ինքնուրույն կերպով նախագծել և նախնական ձևով գեղատարել 15 տարի տեսող ալլ շինարարութունը:

Ալլ ժամանակ Տրդատն արդեն Բաղրատունեաց տան պալատական ճարտարապետն էր և ձեռնարկել էր Արդինայի տաճարի կառուցումը: Հասկանալի է, որ Ստարո-

վանուլ թագուհին իր արտի բաղձանքը հանգիստացող ս. Նշանի նախագծումն ու կառուցումը չէր կարող հանձնարարել մի երկրորդական, համարով չունեցող ճարտարապետի, երբ նրա աչքի տառչ կանգնած էր պալատական մեծառաջանց ճարտարապետ Տրդատը:

* *

Հալառաի ս. Նշան եկեղեցին արտաքուստ ուղղանկյուն քառանկյունի և ներքուստ խաչածի գահլիճ է, կառուցված սըրբատառ սրճաքարով, որի կենարանում բարձրանում է բլրիկի թմբուկով լախանիստ գմբեթը: Ալլ գմբեթը ավարտվում է մոտ 45 թեքութուն ունեցող սալածածի վեղարով:

Դահլիճը ներսում գմբեթապահ մուլթերի կամ սլաներ չունի, ալլ գմբեթը նստած է

Գլխավոր եկեղեցու արևելյան ճակատը

տաճարի չորս անկյունների վրա կառուցած կրկնաշարով տվանդաանների զեպի եկեղեցու կենտրոնին մոտեցող սրացիկ, որմնամուլվների տեսք տնկցող անկյունամասերի վրա, որոնք կառուցված են հատկապես զմրեթի մեծ ծանրաթիվներ կրկյա նպատակով:

Տաճարն արտաքուստ չորս քանջուր կողմի վրա տնի երկուտիան, բավականաչափ խորը խորշեր, որոնք համընկնում են զբմբեթակիր որմնամուլվներին և, բացի որմերի զանգվածը թեթեւացնելուց, զեղեցկացնում են տաճարի արտաքին տեսքը:

5. Գլխավոր եկեղեցու (ս. Նշան) հս. ամ. տվանդաաններ և արքայական օթյակը

Արեւմտեան կողմի զուլց տվանդաանների վերին հարկերի միմյանց նաւոց հարաւալին և հշտախաւին պատերը բաց են և, ըստ երեւում լինէ, ծառալի և Նլարիկեան տան անդամներին իրեն արքայական օթյակ:

Տաճարի գլխավոր սեղանը բավականին բարձրադիր է և ընդարձակ: Նրա կիսաբոլոր պատերի վրա պահպանվել են երկու շերտ որմնանկարներ, վերինը՝ համեմատաբար բով վիճակում, իսկ տակինից մնացել են միայն որոշ հետքեր: Որմնանկարների վերին շերտն աներկրալորեն պատկանում է 13-րդ դարի երկրորդ կեսին և, ամենաչն հաւանականա-

թիւով, նկարված են Սաթրապալի կամ նրա վասալներից մեկի միջոցներով, որովհետեւ նույն տաճարի հարաւալին պատին բաւարար վիճակում պահպանվել է Սաթրապալի զիմանկարը, որ իր կատարողական արվեստով և ներկերով, համընկնում է տվալ խորանի վերին շերտի որմնանկարներին:

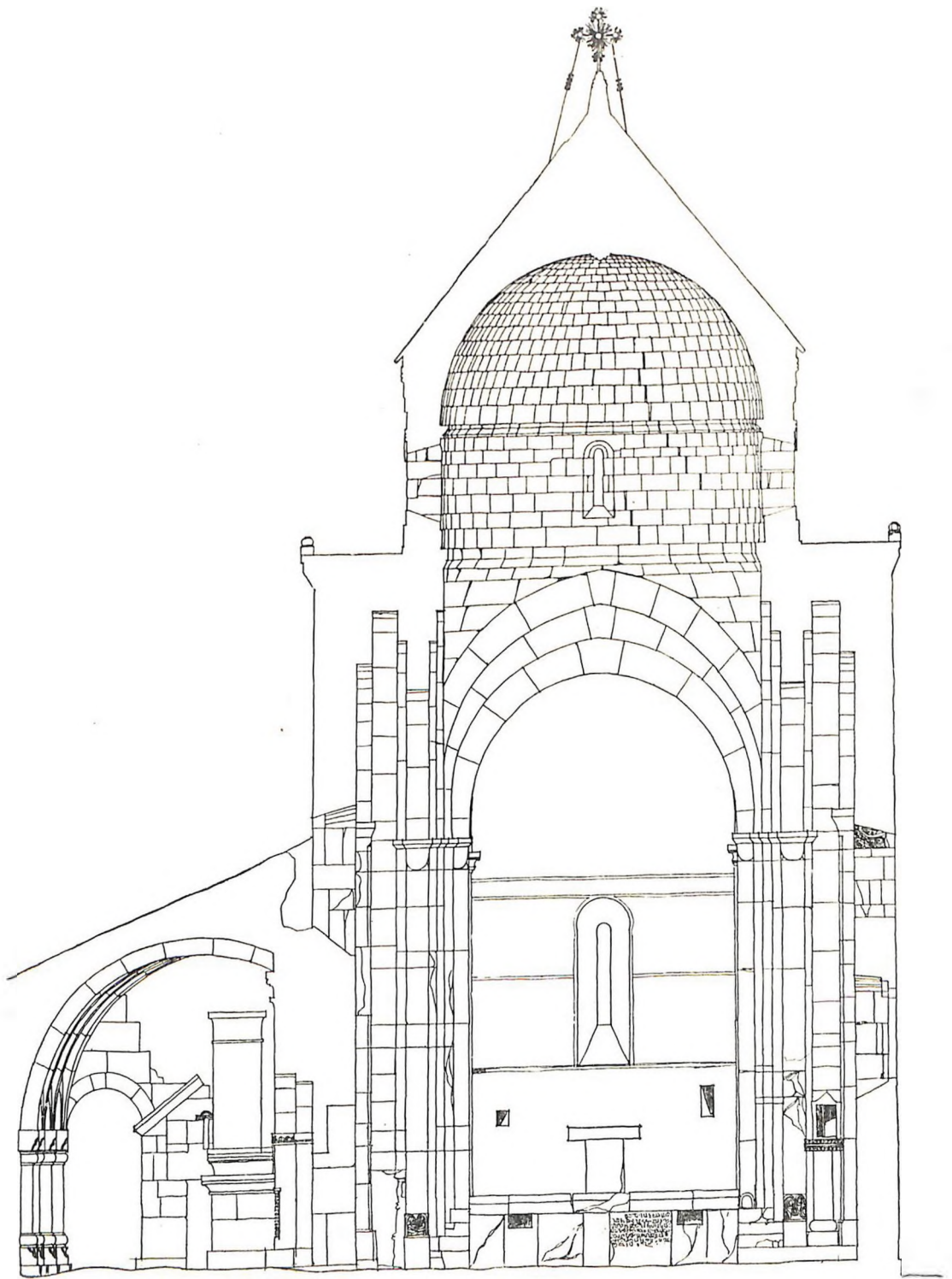
Ճարտարապետ Տակարակին նկատի ունենալով հաւոց եկեղեցու պատկերամարտութեան հանդամանքը վերահիշելով որմնանկարների զոյաթիւներ հաղրատում կապում է քաղկեդոնական զաւանանքի հետ և հաւատարմութեամբ, որ երկու շերտ որմնանկարները զուլց են տալիս, որ հաղրատը երկուր ժամանակ զանվել է քաղկեդոնականների ձեռքում¹:

Այլ կնիւտգրութեանը միանդամաչն անհիմն է, որովհետեւ և՛ հնում 6—7-րդ դարերում և՛ մանաւանդ 13-րդ դարում հաւոց եկեղեցին ոչ միայն չէր մերմում որրապատուկերնին ու եկեղեցու բարերար թաղաւորների և իշխանների զիմանկարները, ալի շատ անգամ հաւոց կաթողիկոսներն իրենք էին եկեղեցին զարդարում արքայի պատկերներով: Մեր առաւին իրեն հիմք կարող են ծառալի Արաւի եկեղեցին, Տաթևի վանքը, Երեւանի Պաղոս-Պետրոս եկեղեցին, Պրուզնին, Անիի եկեղեցիները, Աղթամարի տաճարը, Դիլինի կաթողիկոսն և ալլն, որոնց մեջ որմնանկարների ձեւով և որմնաքանդակների կանոնով պահպանվել են բազմաթիւ սրբապատկերներ: Եթե զրա վրա զումարենք հաս հաւիճաւանքի, Աղթամարի, Սանահնի, հաղրատի, Անիի զաւղաշեն տաճարի կառուցողների արձանները, ալլն ժամանակ ալիլի սկներն կդանա Տակարակա սխալը և կզարգվի թե ինչն Սաթրապալի զիմանկարը զանվում է հաղրատի ու Նշան եկեղեցու պատին (նկ. № 6):

Ա. Նշանի տանիքը ժամկիւմ է սրբատաշ սալքարերով, զրանք մի քանի անգամ թեկ մասնակի հորազութեան և են թարկվել, բաց պահպանել են հին ձեւերն ու չափերը, ուստի տաճարի արտաքին տեսքի մեջ օտարամուտ տարրեր չեն կրեւում:

Հաղրատի ու Նշանը Սանահնի գլխավոր եկեղեցու նման երեք կողմերից, բացի հա-

¹ Н. Токаревский, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946 г., стр. 171.

Գլխավոր եկեղեցու և փոքր զավթի լոճների կտրվածքը Տյուսիսից հարավ

բաղից, շրջադաստիվ է ավելի ուշ ժամանակների գանդապան համարվածներով, որոնք ախօր հնարավորություն չեն տալիս տաճարը ահանել իր ամբողջական մեջ:

6. Մարկան կանոնի որմնանկարը գլխավոր եկեղեցու (ս. Նշան) հր պատին

Հավերժաների տակ են Մնացել արեւմտական և հյուսիսային ճակատների շքամասերն իրենց գեղեցիկ հարդարանքներով, մի շարք լուսամտաներ, եկեղեցու արտաքին խորշերից մի քանիսը և բազմաթիվ վիմական արձանադրություններ:

Սակայն, ս. Նշան եկեղեցին անապարտ վիճակում է, որ հասել է մեր օրերին: Բացի ծածկի սալերից մի քանի անգամ հա-

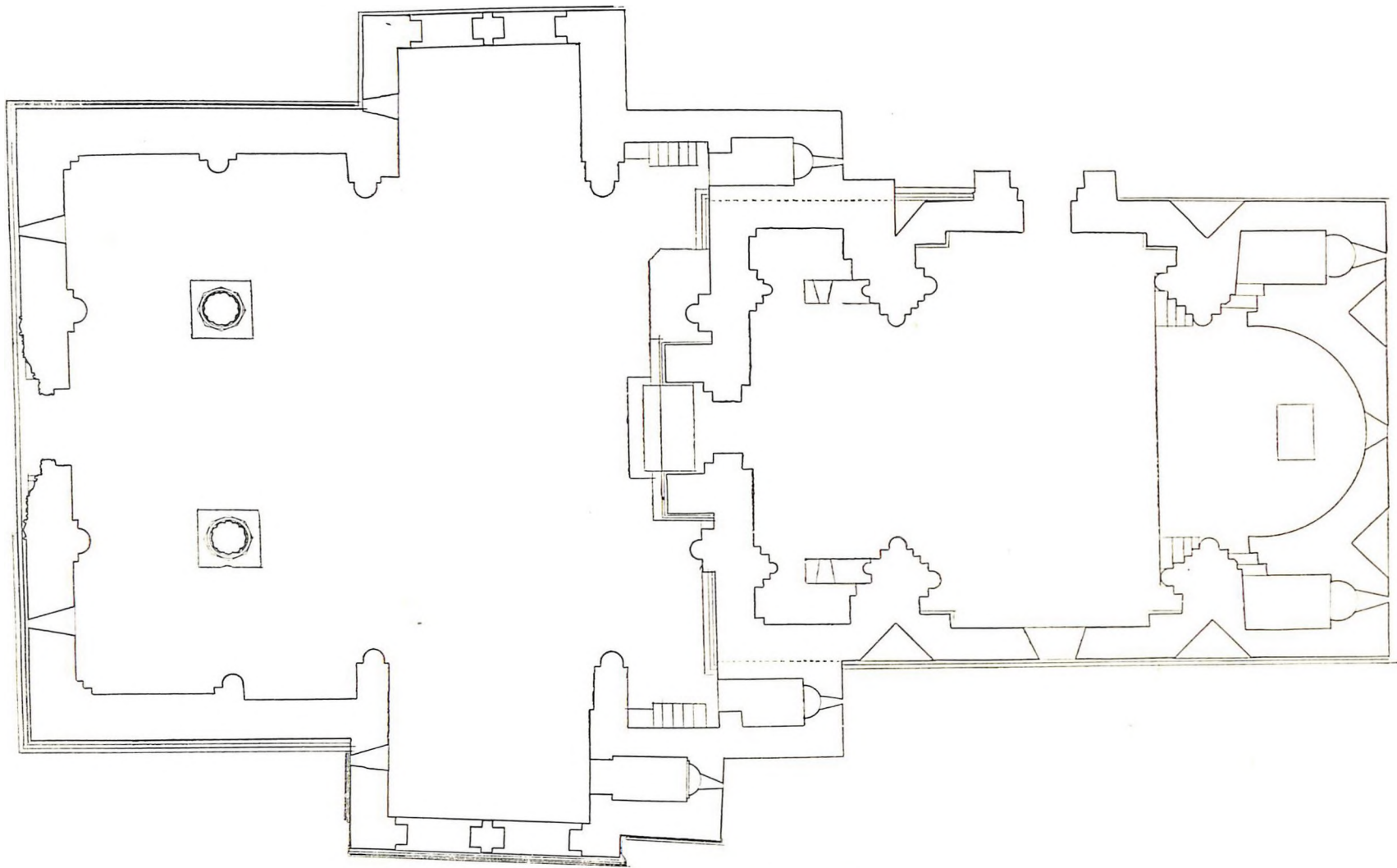
կնթարկվել է մասնակի նորոգությունների, որոնք թեև նրա պատերի մեջ որեէ էական փոփոխություն չեն մտցրել, բայց նրանց հետքերը սրտակիտուն երևում են աչքում:

Նորոգությունների մասին կան հսկայավոր վկայություններ վիմական արձանադրությունների մեջ և մասնադրական երկրում, բայց միշտ է, որ կարելի է աչք գրավոր աեղեկությունների հիման վրա պատկերացնել, թե ինչպիսի նորոգություն է կատարվել, որովհետև հիշատակադրողները հաճախ չեն նշել նորոգության կնթարկված մասերն ու կառավարված աշխատանքի ծավալը: Այդ պատճառով աբօր գմբար է ասել, թե տաճարի սր մասի նորոգումը երբ է կատարվել, թեև, ընդհանուր առմամբ, գրմբար չէ հին նորոգությունը գանդապանի նորից:

Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային մասի կամարի վրայի մի արձանադրությունից աեղեկանում ենք, որ եկեղեցու կառուցումից 25 տարի հետո, աբինքն հալոց ՆԿԵ (465 - 551 = 1016) թվականին Հանովարի որդի Մուկ իշխանը նորոգել է կաթողիկեն, որ ավերված է եղել երկրաշարժից (Շնորհորդեցի գտարը կաթողիկեն, որ աեկեա ի սատարի շարմման)» (արձ. № 5):

Հասկանալի է, որ կարողիկեն եկեղեցու գմբին է, բայց թե ինչ խմատ ունի նոր նորոգեցի-ն, գմբարանում ենք բացատրել, որովհետև գտ չի կարող ճիմքից նորոգեցի, ամբողջովին նորոգեցի խմատն ունենալ, քանի որ գմբին թմբակի վրա պահպանվել է տաճարի կառուցման 991 թվականի արձանադրությունն իր սկզբնական գրավածը, ուստի մնում է կնթադրել, որ երկրաշարժից առաջացած են եղել ճեղքվածքներ գմբին վեղարի կամ գուցե հսկ թմբակի մի կողքի վրա, որ և նորոգել է Մուկ իշխանը, ապապես պետք է կնթադրենք, որ աչք նորոգություն միջոցին գմբին հին քարերը նույնությամբ վերաշարվել են իրենց աեղում փանքի տաջնորդներից մեկի հսկողության ներքո:

Մի բան պարզ է, որ աչք նորոգությունը մասնակի բնույթ է ունեցել և եկեղեցու կառուցվածքի մեջ որեէ փոփոխություն չի մտցրել:

Գլխավոր եկեղեցու և մեծ ժամատան համակարգը

Սամուել Անեցին իր մամանակագրութեան մեջ տուած է, որ 1105 թվականին Սեդրի (սելջուկերն իշխան Ղզիլ ամիրան) գրառեց Լոսին և Հաղրատն ու Սանաճինը ալբեյ¹: Նույնն է կրկնել նաև Մխիթար Արևիմանեցին, միայն թե տարեթիվը թողել է անորոշ 1101-ի և 1111-ի միջև²:

Թե ինչ է ալբեյ Սեդրի Հաղրատում և Սանաճնում — չգիտենք, հայաճարար վանքի փառատուն շինքերը, որովհետև պիտավոր տաճարն ալբեյու և գրանից հետո նորոգելու մասին որեւէ արձանագրութեան չկա: Մեր ալս ենթադրութեանն ամփոփ հայաճարարն է գտնում, երբ նկատի ենք տանում ալս նույն Սեդրի վերաբերյալ կիրակոս Գանձակեցու վկայութեանը, որ գրում է Հաղրատը և Սանաճինը գրավելու մասին, բայց սխիշ չի տուած ալս վանքերն ալբեյու վերաբերյալ³:

Սամուել Անեցին գրում է, որ հալոյ 588 թվականին (588 + 551 = 1139) արեւ ամսի 17-ին երկրաշարժից կոթմանվել է Գանձակ քաղաքը, և — ժեկեղեցին Հաղրատու վրա — գանի⁴: Թե ինչ տառիճանի է կեղել փրկած ու, Նշանը, ալսմ անճարին է պարզել, բայց, քանի որ պատերի ներսի երևան քաղաքութիւլ տեղերում պահպանվել են հին արձանագրութեաններն իրենց սկզբնական տեղում, լուրաքանչլուրը պրկած մի քանի քարի վրա, գրանից հետեկցնում ենք, որ փառն ալնքան էլ մեծ չի կեղել և Սամուել Անեցին մի քիչ չափազանցութեան մեջ է ընկել:

Ալս երկրաշարժից հետո, տաճարի նորոգութեան վերաբերյալ արձանագրութեան է պահպանվել 1188 թվականից⁵, որտեղ նորոգութեան վերաբերյալ տալած է, որ ամեն ինչով անպիտան Սարգիսը Ուլէ թվին (1188) հիմքից նորոգել է սուրբ Նշան տաճարը և խնդրում է հիշել իրեն և իր ծնողներին:

Ալս Սարգիսի որեւէ աշխարհիկ և հոգիոր տխուր չառնեալը պուց է տալիս, որ նա սչ թե նորոգութեան պատվիրատու է, ալ, հայաճարար, նորոգող վարպետ, որ հիմքից սկսած նորոգել է տաճարը: Ալստեղ խոսքն ընթացիկ նորոգութեան մասին է, որովհետև

հալոյ թե ծանրակշիւ նորոգութեան համար ալսքան հասարակ ու պարզ արձանագրութեան գրվեր:

Ալս արձանագրութեանը ևս մի տպուկ է ալն բանի, որ 1139 թվականի երկրաշարժը մեծ փառնեք չի պատճառել ու, Նշան կեկեղեցուն:

7. Գլխավոր եկեղեցու (ս. Նշան) ամ մուտքի ճակատը

Նորոգման վերաբերյալ տեղեկութեան է պահպանվել նաև 1221 թվականի մի արձանագրութեան մեջ⁶: Ալստեղ վանքի տաճարը Հովհաննես Սաղնեցին գրում է, որ իր երկարամեա տաճարոգութեան տարիներին, բոս իր կարողութեան, սպաստվարել է վանքին և օմանդակել նրա տաճարութեան: Շինարարական աշխատանքներ է կատարել ու, Նշան կեկեղեցում⁷ սարել է նրա կաթողիկին (պարիթը), կազմել է փառն փորագրեր գաներ, գրել տվել ձևաղյուրը գրքեր, կեկեղեցին պարզարել է սպասով, շինել է տալած սեղանի գտնին, երեք խաչեր է նվի-

¹ Սամուելի քահանայի Անեցու հաղարմունքի գրուց պատմագրուց, էջ 121:

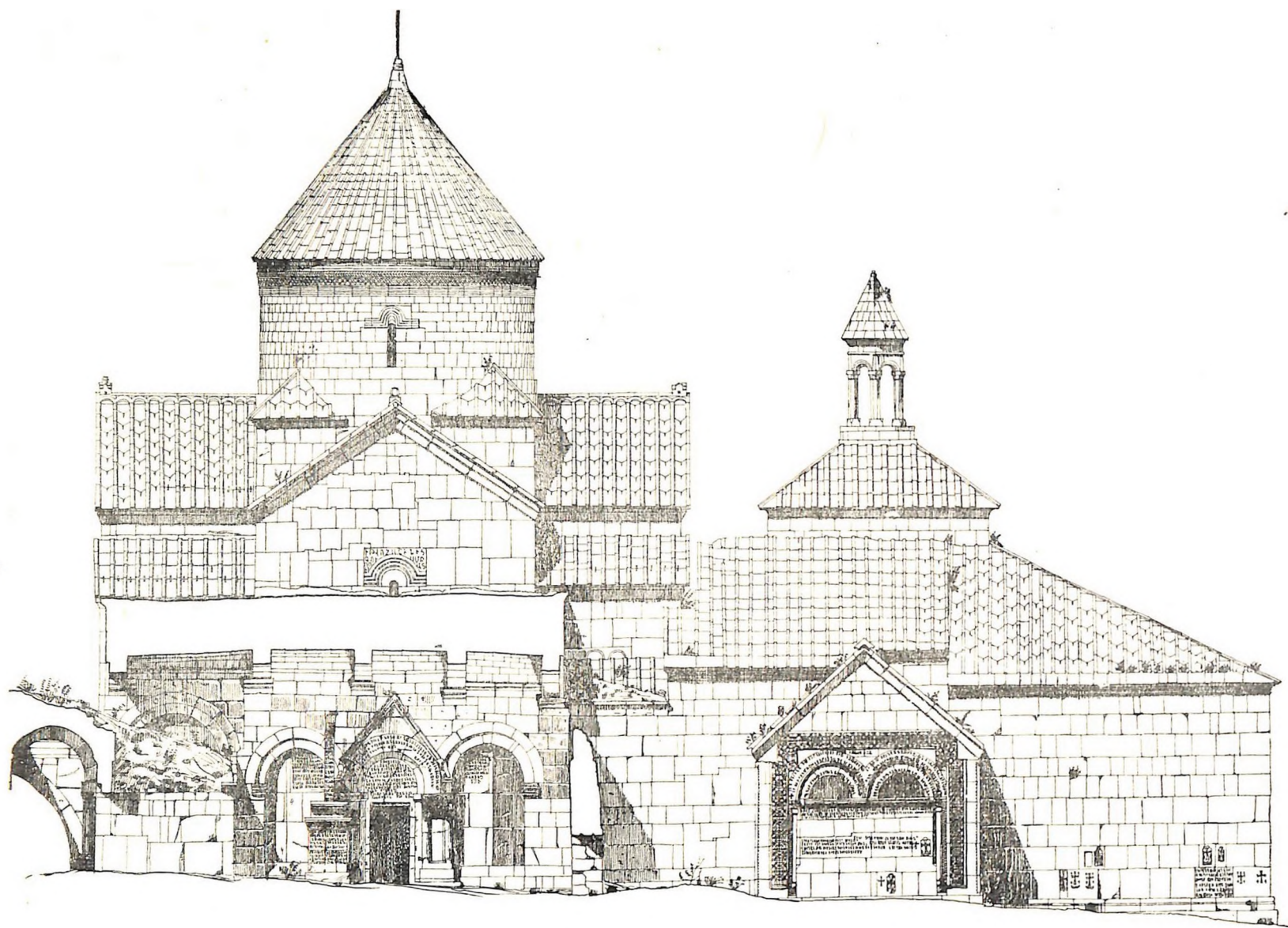
² Մխիթարյան Ալբիթանցուց Գառմութեան հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 61:

³ Գառմութեան հայոց արարեալ կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցուց, էջ 99:

⁴ Սամուելի քահանայի Անեցուց հաղարմունք..., էջ 132:

⁵ Տե՛ս արձանագրութեան № 168:

⁶ Տե՛ս արձանագրութեան № 50:

Գլխավոր եկեղեցու և մեծ ժամատան հս ճակարակ

րել վաճառքին և նորոգել է. ս. Գրիգոր եկեղեցին:

Արձանագրություն մեջ թվարկված Հովհաննես Սաղևանկյան աշխատանքներից երեւում է, որ նրա կատարածը մեծ մասամբ վաճառքի բարեկարգմանն են ծառայել և ոչ թե շինարարություն:

Ինչպես նշված է արձանագրության մեջ, շինվել է նաև ամպոս սեղանի գոտին: Այժմ գործածական չէ սեղանի գոտի գործվածքը և խմատան էլ անհայտ է, բայց, համանաբար, գոտի ասելով հասկացել են աստճաղին մասը, որ հնում սովորաբար գործարվում էր քանդակներով կամ սրբոց պատկերներով: Գոտի անվան հարմարվող այլ բան չկա սեղանի վրա: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է Գոտի վերաբերյալ, գործելով նույն կերպացությամբ ենք հանդում, որ Հովհաննես Սաղևանկյան աշխատանքը եւ կապված է կղի տաճարի ներքին հարկարանքի հետ և սրեւ նշանակություն չի ունեցել նրա հիմնական կառուցվածքի համար:

Այնուհետև, վիճակն արձանագրություններին մեջ և մասնագրական ուղղորդներում երկու ժամանակ ոչ մի տեղեկություն չունենք Հաղբուտի գլխավոր եկեղեցու նորոգությունների վերաբերյալ: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև օտար ցեղերի տիրապետության պատճառով ժամանակներում ոչ մի հնարավորություն չի կղի սրեւ շինարարական աշխատանք ձեռնարկելու համար: Մինչև 17-րդ դարի կեսերում է, որ ս. Նշանի վրա երկու անգամ կատարվել է նորոգման որոշ աշխատանք: Առաջին անգամ 1651 թվականին, քաղաքացի (Թրֆյուսեյ) Խոնա (վաճառական) Բեկբուղը ս. Նշան եկեղեցու հարավային վրված կամարն է վերաշինել, Անջեյի որմնադիր վարպետ Նավասարդի ձեռքով և երկրորդն էլ, 1653 թվականին Մանդեխի Աղիզը (այլ արձանագրությամբ Աղիզ Ապաշխարոյր)², որի շինարարական արձանագրության միացրել են երկու, բոլորովին այլ բաղնայականությամբ հիշատակագրեր, ինչ որ նորոգումներ է կատարել ս. Նշանում: Մահպետի Աղիզի արձանագրության մեջ թեև ս. Նշան անունը չկա, այլ

գրված է, որ նա նորոգել է Ամենափրկիչը, բայց հասկանալի է, որ ինչպես ս. Նշան, այնպես էլ Ամենափրկիչ բառերը եկեղեցու հատկացություններն են: Մակարն, ինչպես պարզվում է գերեզմանարարի վրայի արձանագրությունից, Մահպետի Աղիզը նորոգել է ոչ թե միայն ս. Նշան եկեղեցին, այլ և մյուս տաճարները: Տապանարարի վրա գրված է³

«Այս է տապան Աղիզ Մահպետուն, որ պատճառ եղեւ ս. Եկեղեցուցս վերադարձնելու յուրքման, թվ. ԹՃԺԸ (1669)»³:

Այսուհի եկեղեցուցս բառը հայանի է և պետք է հասկանալ եկեղեցեացս, աշխարհն աշխ եկեղեցիներին:

Շինարարական բնույթի առ խզմակ արձանագրության մեջ չի նշված նորոգվող հաշարձանների անունները, նորոգման տեղը և աշխատանքի ծավալը: Այլ բոլորից կերպացնում ենք, որ Աղիզ Մահպետուն կատարած աշխատանքները վերք ծավալ են ունեցել՝ բնիկացի վերանորոգման սահմաններում:

Տաճարի ներսում, հարավային պատին կան մի քանի երեսուպատ քարեր, որոնց տեղը փոխվել է նորոգման ժամանակ: Այլ երեսում է ալն բանից, որ այլ վերաշարված քարերի վրա գրված արձանագրության մասերն ընկել են տարբեր տեղեր: Այլ աղտվաղումը կատարվել է 17-րդ դարում, երբ 1668 թվականի մեծ երկրաշարժից հետո վերաշարվել են տաճարի ներսի երեսի թափված երեսուպատ քարերը: Ի միջի ալն, այսուհի միայն հարավային պատի ստորին մասի երեսուպատ քարերն են վերաշարվել, իսկ վերին մասերն ալն ահա երկրաշարժի ժամանակ մնացել են անապարտ վիճակում և նորոնց վրա եղած հին որմնանկարները պահպանվել են իրենց բուն տեղում:

Այս երկրաշարժի պատճառով վնասների մասին պահպանվել են ժամանակակից գրություն վկայություններ մանր ժամանակագրությունների մեջ, հետևյալ լավանդակությամբ.

«Թվին ԹՃԺԸ (= 1668) լուսնար ամսուլ Գ (4) ստատիկ և տհային շարժ եղե լամե-

¹ Արձանագրություն № 8:

² Արձանագրություն № 2 և 101:

³ Արձանագրություն № 16 1:

նախն սահմանա Ստրպատականի, ի շատա-
ւատուն մինչ զհարցի ժամն առևար¹: Եղև
թնդումն եղևին նորին եկն շարժն և աշն-
քան ուժղին եղև, մինչ զի կանթեղք և
ջաշք, որք կախեալք էին լեկեղեցւոջն ամե-
նեքեան տարարեղեղք երթալին և դալին,
և մարդիկք, որք բնոյ երեսս որմոյ լեց-
եալք կանդեղեղք կալին ի տեղսն ի բաց
ձկեաց, և եղև շարժս ար լկրտաւել բա-
ղար, ի Թաւրեղ, լեքեան, ի Տիւրիս, ի
Գանջալ, ի Շամախի, ի Գամարգապուն
և լամենախն սահմանա իւրեանց: Եւ լաթմ
շարժմանէ Հախապաւայ վանից եկեղեցոյ
նկարի երեսէն որմոյ քարինքն թափեցան
և եկեղեցին, որում անուն Տեհեանց (Գրք-
սեպանք Կ. Գ.) առկին, որ ի մէջ Հախ-
ապաւայ և Սանահնոյ կար շինեալ, բնաւին
բլա: Եւ ի Տիւրիս քաղաքին մեկ նոր
շինեալ եկեղեցւոյ որմն և վերին բերդի
որմն խախտեցաւ: Իսկ Շամախի քաղաքն
հիմն ի վեր լեալ ամենեկին տաղալեցաւ,
որ բնաւին ոչ Մնաց շինեաւք և անթիւ
մարդիկք մեհան, զորոց զթիւն տառաւ
միտին գիտէ» (Չեռաղիր № 1773, էջ 430ա
և բ)²:

Ա. Նշան եկեղեցւոյ վերջին նորոգումը
կատարել է Սոփեանական Հայտատանի պատ-
մական հաշարձաններին պահպանութեան կա-
միտեն քառասնական թվականներին, հնա-
զեաների և ճարտարապետների հսկողութեան
ներքո: Նորոգվել է գլխավորապես ծածկը և
ամրացվել են պատերը որոշ տեղերում: Այլ
նորոգութեանները սրել, փոփոխութեան չեն
առաջարկել տաճարի ձևի և կառուցվածքի
մեջ:

Բայր նորոգութեանները հաշվի առնե-
լով պարզել ենք, որ ո. Նշան եկեղեցին իր
կառուցման օրից մինչև աջօր տառնց պա-
լի փոփոխութեաններին կանգուն է մնացել իր
նախնական տեսքով: Վերականգնողական
արձանագրութեան պատմական արձանա-
գրութեաններն ու մասնագրական վերա-
թիւնների մեջ հաճախակի հիշատակույ
րլալ, և վերցնալ, կործանեցալ բոսերը չա-
փառանցված են:

Չ. Ժամատուն կամ մեծ գալլիր.—Հաղ-
րատի մեծ ժամատանը շինված է գլխավոր
եկեղեցւոյն կից, նրա արեւմտեան կողմում:

Սա Հաղրատի ամենահինոյն ճարտարա-
պետական կառուցվածքն է, որի մասին մեծ
հիացմունքով են խոսել նաև մեր հին մա-
տենագիրները:

Այս ժամատան տեղում սկզբնապես կա-
ռուցված է եղել մի գալլիթ, իրրե տաճա-
րան տապանատան Կլարիկյան թաղամուրա-
կան տան անդամների համար, որ հետո
վանքի տաճնորդ Հովհաննես Սաչենէլին
քանդել և նրա տեղ կառուցել է այժմ գո-
լաթխան տնեցոյ մեծ ժամատանը:

Այս կառուցումների մասին գեղարվես-
տամանականից և արհեստական Կլարիկոս Գան-
ձակեցին իր պատմութեան էջերում գրել է³

«Սա (տաճնորդ վանիցն Հաղրատոյ
Հովհաննէս Սաչենէլի) քակեաց զգալիին
փոքրագոյն, որ ի գոտն կաթաղիկէին
Հաղրատոյ, և շինեաց մեծ և գեղեցիկ
շինեաւ, որ պարձայցանէ, պառտոսն
հիացմամբ»⁴:

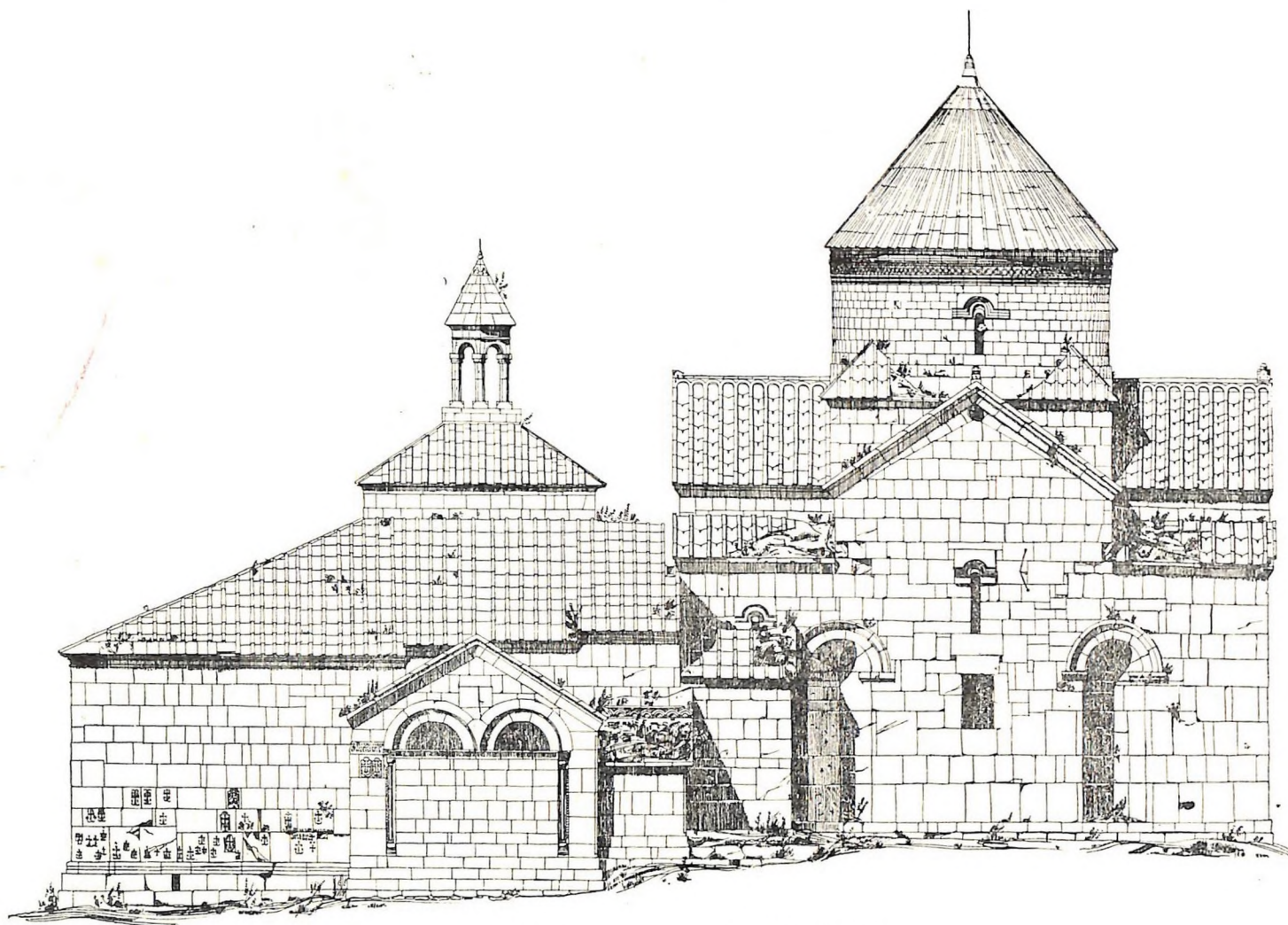
Փոքրագոյն գալլիթը կամ Կլարիկյան
առնմի տապանատունը կառուցված է եղել
Կլարիկի 3-րդ թաղամուրի գոտար Մարիամի
հրամանով նախապես աջնակ թաղված իր
հորաքալը Ռուզուքանի և մոր՝ Թամարի
գերեզմանների վրա, հալոց ՈԼԴ (634 : 551
1185) թվականին: Կառուցման արձանա-
գրութեանը փորագրված է տապանատան
հրախալին կողմի գոյց մուտքերի համա-
րակալ գլխին, որ չի քանդվել մեծ ժամա-
տանը շինելու ժամանակ: Մարիամ արքա-
նուցատուն ալ տապանատանն արձանա-
գրութեան մեջ անվանել է առն լաղրից,
հնամ թեև աղբյուս էին կոչվում միայն
եկեղեցիները: Վերջում Մարիամը խնդրել
է բոլոր ալեկաներին, որպեսզի իրենց
աղբիքի մեջ հիշեն «գմեղ և զնախնի
թաղատար աղբականս մեր, որ հանգուցեալ
են առ գրանս որսոյ կաթաղիկիս»: Եւ իրաւ,
Կլարիկյան տաճի անդամներից շատերը,
ինչպես ալք երեսմ է մեր ժողովածուի 54
համարի տակ գրված մի քանի տառնակ
տապանագրերից, թաղված են ալետեղ, Մա-
րիամի կառուցած տապանատան մեջ:

Հետաքրքիր է գիտենալ, թե ինչ ձև է
ունեցել հին գալլիթը և ինչ է պահպանվել
նրանից մեծ ժամատանը շինելուց հետո:

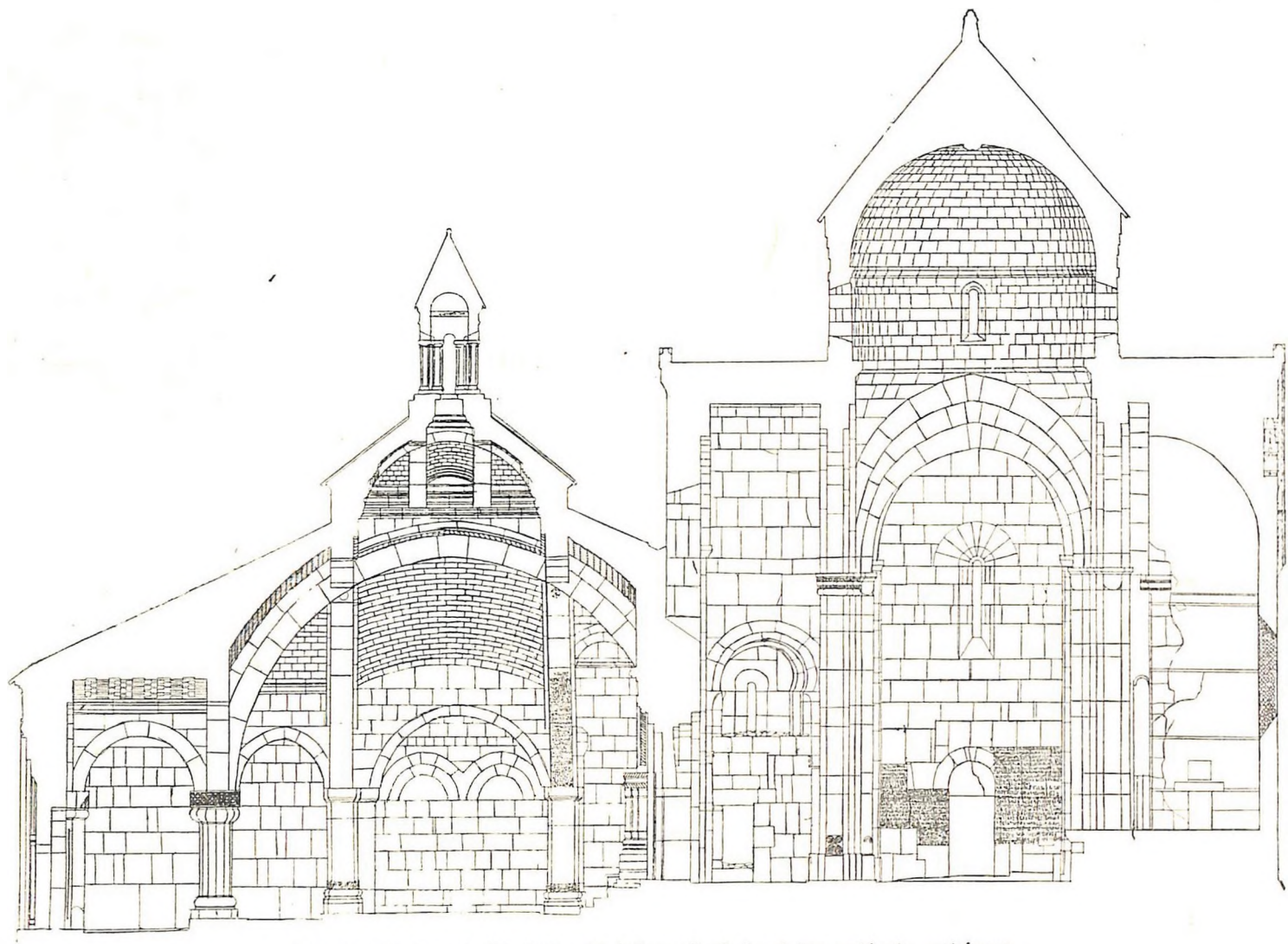
¹ Հարցի ժամ՝ առաջօրյան ժամերգութեան ժամանակ:

² Մանր ժամանակագրութեաններ 13—18 գլ., հատ. 1, կողմեց Վ. Ս. Հակոբյան, էջ 251, ծան. 31:

³ Պատմութեան հալոց արարեալ Կլարիկոսի փորագրեալ Գանձակեցւոյ, էջ 92:

Գլխավոր եկեղեցու և մեծ ժամատան հր նախադր

Փլիսափոր եկեղեցու և մեծ ժամատան երկարության կտրվածքը արևելքից արևմուտք

Անվիճելիորեն մարիամաշեն հին գավթին են պատկանում մեծ ժամատան գեղի հարավ և հյուսիս գուրս շեշտված մասերը երկկամար մուտքերի բացվածքով, որոնք մինչև կամարներն ալժամ շարված են սրբատաշ քիչ գեղի գուրս ընկած պատերով։ Միտն վերին կամարներն են, որ չեն շարվել և հին ժամանակներից ի վեր բաց են մնացել, իսկ կամարների կենտրոնի սլուսները մնացել են մեծ ժամատունը շինելու ժամանակ շարված պատերի մեջ։

8. Մարիամաշեն հին գավթի հս. նախափայտյան տեսքը

Այսպիսով պարզվում է, որ մարիամաշեն հին գավթի, որից պահպանվել են հյուսիսային և հարավային ծալքամասերը, եղել է հյուսիսից գեղի հարավ ձգված երկթև տանիքով թաղակառույց մի շինություն, որի ձևը սովորական էր միջնադարյան հայկական ճարտարապետության մեջ և կոչվում էր պողոտանի գավիթ։ Սա, իրականում, 5-րդ դարի համար բաղկիկ տաճարների արտաքին սլանադարձների պարզացած ձևն է ժամանակի սղուն համապատասխանող, բայց առնադրությունով, որ հնում արտաքին սլանադարձի ծածկվածքը տաճարը շրջապատում էր երեք կողմերից (հարավից, արևմուտքից և հյուսիսից), իսկ պողոտանի գավթի միտն մի կողմից, մեծ մասամբ արև-

մուտքից, ինչպես այդ տեսնում ենք Հաղբառում։

Մարիամաշեն պողոտանի գավթի հյուսիսային ճակատը պարզարված է հյուսածաքանդակների լաշն գոտիով, որ խիստ բնորոշ է Հաղբառի և մասամբ նաև Մանաճնի համար։ Նման քանդակագործի պահպանվել է, եռախորան խաչքարերի պատվանդանի, մեծ ժամատան արևմտյան մուտքի ճակատին և այլ տեղերում, իհարկե ամեն տեղ նոր պարզաձևերով, ստանց կրկնություն։ Հարավային ճակատի վրա մալքամաշեն գավթի պարզագույն չափն, այդ ճակատին չկան նաև արձանագրություններ։ Կարծում ենք, որ այդ ճակատը ես սկզբնական շինությունն ժամանակ տեսել է, նույնաման պարզագույնի, բայց հետագայում, մեծ ժամատունը շինելուց շատ ուշ, այդ ճակատը քաղքաղված է եղել և վերանորոգման ժամանակ հին քանդակները չեն պահպանվել։ Այդ երևում է նաև նրանից, որ մեծ ժամատան շինությունն ժամանակ շարված մուտքի պատը հյուսիսային կողմում ունի մեկը մյուսի վրա դրված երեք կիսագլան տնկյուղ բարդ քիվ, իսկ հարավային քիվը խիստ պարզ է, պատից մի քիչ գուրս է շեղված, բայց անշարժ է։

Այստեղ հետաքրքիր է առն, որ մարիամաշեն պողոտանի գավթի ալժամյան երկվանդ իր մասերով հիկեղեցուց հետո է մրհում մոտավորապես 2,5 մետրով և անմիջականորեն չի կապում նրա արևմտյան պատին։ Պարզ է, որ հնում այդ արանքը չէր կարող բաց մնացած լինել, այլ, ինչ որ եղանակով նա պետք է կապված լիներ մի կողմից հիկեղեցու և մյուս կողմից պողոտանի գավթի հետ։ Այդ մասի ճարտարապետական ձևն ալժամ վերականգնելը խիստ դժվարին է, որովհետև հին կառուցվածքից ոչ մի հետք չի պահպանվել տեղում։ Պողոտանի գավթի այդ մասի հետքերը բոլորովին անհետացել են մեծ ժամատան շինությունն ժամանակ։ Բացառություն է կազմում պողոտանի գավթի հարավակողմի մնացորդին կից վիճակում պահպանված մի փոքրիկ մատուռ, որ կառուցվել է մարիամաշեն գավթի շինությունից 4 տարի հետո, 1189 թվականին։ Այդ մատուռը շինվել է իրիկ տապանատուն վանքի տաճարից Բարսեղի եղբորորդի Դավթի միջոցներով իր հոր՝ Վասակի և քրոջ՝ Բուրգուլանի գերեզմանների վրա։ Այս Վասակը

Վյուրիկյան թաղամասերի փետան էր, Վյուրիկի 3-ի գոտսոր Վաննետ ամասինը և այդ պատճառով էլ նրան և նրա սրբիներին թույլ է տրվել թաղվել Վյուրիկյան տան տնամասին գերեզմանատան մեջ:

Ծ. Պյատփոր եկեղեցու և մարիամաշեն գավթի Տր պատին կից կառուցված մատուռ-աղայանատունը և հավելյալ ափսեղատուները

Այս մատուռը ևս որևէ չափով չի օգնում պոքրամեծ գավթի և մեծ եկեղեցու միացման ձևը պարզելուն: Ուստի և ստիպված ենք գիտելու լոկ ենթադրություն, ի հարկի նկատի առնելով ժամանակի սովորությունները: Արդարև մի բայ գավթի ունի Սանաճնի վանքը, մի քիչ ուլ ձևերով կառուցված: Մեր խոսքը Սանաճնի մեծ ժամատան մասին է, որի արևմտյան ճակատը կառուցված է Հաղրատավանքի պոքրամեծ գավթի հյուսիսային և հարավային ճակատների երկրամաս մասերին ճիշտ նմանությամբ առնեցող երեք աղյալի հաստացմանը, միայն աչն տարբերությամբ, որ Սանաճնում մեծ գավթի թաղերը ձգված են արևելքից արևմուտք և իրենց արևելյան ծալքամասով կառված են Վյուրիկյան եկեղեցու

արևմտյան պատին¹, իսկ Հաղրատում, ինչպես ասացինք, այդ շինություն թաղը երկարում է հարավից հյուսիս, աչն էլ եկեղեցու արևմտյան պատից մոտ 2,3 մետր հեռավորության վրա: Դա նշանակում է, որ այս գավթին եկեղեցուն կարող էր միանալ որևէ օժանդակ միջոցով կամ միայն տաճարի արևմտյան մուտքի մոտ, նրա գոտս շեղաված մասերի օգնությամբ:

Այս հին գավթի, կարելի է ենթադրել, որ իր արևմտյան ամբողջ երկայնքով ևս, հարավային և հյուսիսային ծալքերի նման բայ է եղել և նրա ծածկույթը նստած է եղել կամարավոր սլանաշարքերի վրա: Սակայն հյուսիսային կողմի մնացորդի արևմտյան պատի մեջ պահպանվել է մի փոքրիկ լուսամուտ, որ ցույց է տալիս թե մարիամաշեն գավթի արևմտյան պատն իր ծալքամասերում խալ է եղել և սլանաքան չի ունեցել, բայց կենտրոնական մասում, եկեղեցու մուտքի դիմաց պետք է լինել հին գավթի մուտքը: Այդ պարզով, նա խիստ ցածրակի շինք է եղել եկեղեցու և մեծ ժամատան համեմատությամբ: Ամբողջ երկայնքով ունեցել է երկվեք սալածածկ ծածկույթ:

Վերջերքս լույս տեսած մի քանի աշխատությունների մեջ մեծ ժամատան կառուցումը վերադրված է 1201 թվականին²: Դա ակնհայտ սխալ է, որովհետև եթե կառուցման բուն արձանագրությունը չի պահպանվել և չունենք մատենագրական աղբյուրություններ մեծ ժամատան կառուցվելու ճիշտ թվականի մասին, բայց հաստատուն վերաբերում ունենք աչն մասին, որ մեծ ժամատունը շինող Հովհաննեսը վանքի տուօնորդ է դարձել կաթա 1208 թվականի ժողովից հետո, երբ նրա հախորդը, Գրիգորիոր, Ջաքարիա ամիրսպառապարի կողմից Հաղրատ ուղարկված Մինաս եպիսկոպոսին ձեռնում է և փախչում Գեաթիկի վանքը: Այդ ժամանակ Ջաքարեն Գրիգորիորի փոխարեն վանքի տուօնորդ է նշանակում Հովհաննես եպիսկոպոսին³: Հետևաբար մեծ ժամատան շինությունն սկիզբը չի կարող լինել 1208 թվականից՝ Սաշենեցու նշանակումից առաջ:

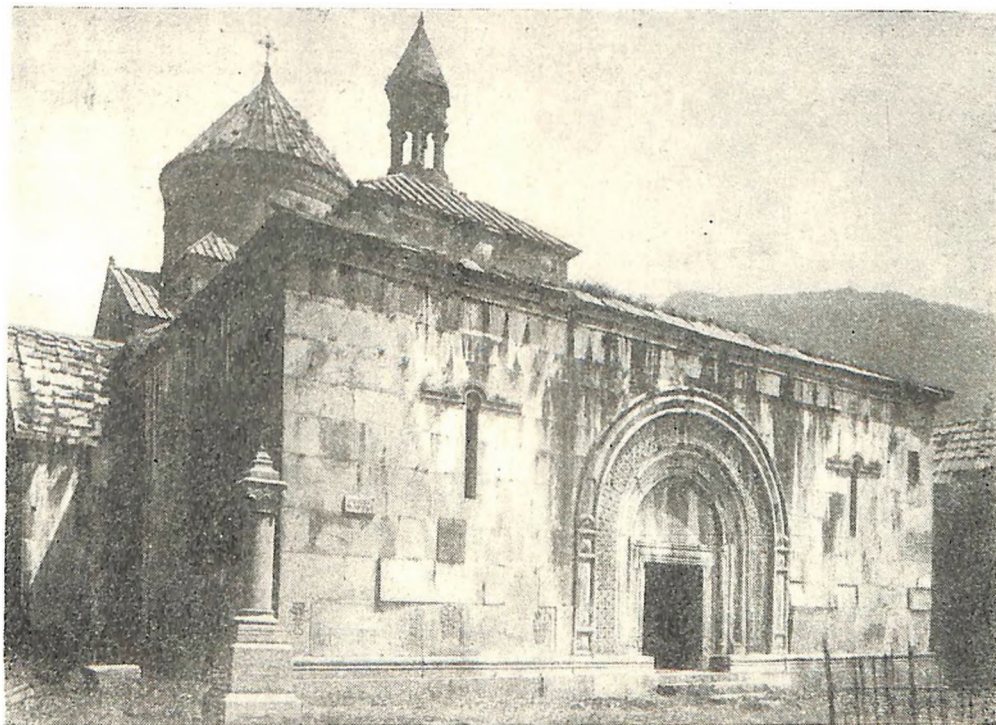
¹ Կ. Վաֆայարյան, Սանաճնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 30, նկար 9:

² В. Арутюнян и С. Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр. 57, 2. եղև-գարյան, Աղաթիգու շրջանի կաթարալի հուշարձանները (ուղեկցի), Երևան, 1952, էջ 19:

³ Պատմության հայոց արարելու կրթականի վ. Գանձակեցու, էջ 163—164:

Պանծակեցին իր պատմութեան մէջ երկու տեղ հիշատակում է, որ Հաղրատի մեծ ժամատունը կառուցել է Հովհաննէս Սաչկեցին: Նա, մի տնոյում ալլ մասին գրում է Հաղրատի տառնորդների շարքում Հովհաննէս Սաչկեցու անունը հիշատակելու ժամանակ, Զորպէս նրա անվան հետ կապված կարևոր գրվածք: Իսկ երկրորդ տնոյում հիշա-

տակում է Հովհաննէս Սաչկեցու բարեմտաւորութեանը, նրա հիշատակի տրամանի գործերը թվարկելիս և ասում է՝ «բազում գործն տրամանի վիշտակի գործնաց նա ի Հաղրատ, բնոյ սրա և զհաշակաւսր գտիլին երկեցեացն շինեաց, որ հիւսցուցանէ գտեալսն»¹: Ալլ երկու տնոյում էլ Պանծակեցին մեծ ժամատան շինութեանը թվարկման տակ չի գնում:

10. Մեծ ժամատան բնակարար տնոյում կոյմից

Մեծ ժամատան կառուցումը մեղ հաշմանի է Հովհաննէս Սաչկեցու կրօնքի վերջերքում գրած մի արձանագրութեանից, որի մէջ թվարկում է իր տառնորդութեան տարիներին կառարած կարևոր գործերը: Ալլ արձանագրութեանը գրված է 1221 թվականին, երբ այդքան ավարտված էր մեծ ժամատան շինութեանը:

Մեծ ժամատան պատերին, գրած է և ներսում կան մի շարք արձանագրութեաներ, որոնցից մի քանիսը թվարկի են, իսկ շատերն անթվարկ են: Ժամատան ամենահին արձանագրութեանը գրված է 1210 թվականին ժամատան ամ մուտքի ճակատակոյ քարի վրա: Մի ալլ արձանագրու-

թեան սնի 1220 թվականը, բալլ երկուն էլ ժամատան շինութեանը չեն վերաբերում: Մի երրորդ արձանագրութեան² գրված 1253 թվականին, տարրերնակ կերպով խափում է ինչ-որ ժամատան կառուցման մասին, Համայնացի տառնորդութեան ժամանակ: Ալլ արձանագրութեան մէջ ասված է, որ Տփղիցի Շնահաթըն իր ամուսնու և որդու հետ միասին ժամատան շինութեանն է նվիրել 100 գահեկան:

Ալլ արձանագրութեանը թեկ քանդակված է մեծ ժամատան սրտաքին պատին, կարծում ենք, որ ոչ մի կապ չունի նրա շինութեան հետ, որովհետեւ ալլ ժամանակ նա վաղուց արդեն կառուցված էր և որ զլիտ-

¹ Անդ, էջ 164:

² Արձ, ԱՅ 50:

վորն է, նրա կառուցումը, ինչպես ալյ գիտենք բազմաթիվ ալյ ավանդակից, բայց ավանդակն չի կապվում Համապատասխանաբար պլան հետ: Ընդհանրապես, Համապատասխանաբար պլան հետ է կապվում 13-րդ դարի կենտրոն շինված մի ալյ ժամատան, որին վերաբերում է վերևում հիշված 1253 թվականի արձանագրությունը:

11. Մեծ ժամատան արեմալան մուտքի ձևակարգ

Այսպիսով, մեծ ժամատան կառուցման սկիզբը պետք է համարել 1208 թվականը, Հովհաննես Սաղենեցու առաջնորդությամբ առաջին տարին, որովհետև երեք տարի հետո, ինչպես տեսանք, ալյ ժամատանն արդեն կառուցված էր տանիքին մինչև մուտքի ճակատակալ քարը, որի վրա կա 1210 թվականի արձանագրություն, իսկ ժամատան ավարտման թվականը որոշելու առաջում ոչ մի հիմք չունենք, բալյ գիտենք, որ 1210-ական թվականներից ալն կազմը չի անցել:

Նշանակում է, հաղորտի մեծ ժամատանը կառուցվել է ոչ թի 1201 թվականին, երբ Հովհաննես Սաղենեցին գեոստ առաջնորդ չէր, ալլ 1208-ից հետո, 1210-ական թվականներին, Սաղենեցու առաջնորդությամբ տարիներին:

Սովորաբար շենքի գլխավոր մուտքի ճակատին լինում է նրա կառուցման արձա-

նագրությունը, բալյ ալյուսկ գլխավոր մուտքի ճակատին գրված է Ջաքարեի ամիրայությունից հրովարտակր, իսկ կառուցման արձանագրությունը բարդավին չկա: Նկատի ունենալով հին հայոց սովորությունները, չենք կարող ենթադրել, որ ալյ հայկապ հ ընդարձակ ժամատանը կառուցման արձանագրություն չի անցել, մենք հակված ենք ենթադրելու, որ ժամատան կառուցման արձանագրությունը գեոստ չգրած, Ջաքարեի հրովարտակին են հասկացրել նրա պատվավոր տեղը: Հակառակ դեպքում պետք է ենթադրենք, որ մեծ ժամատան կառուցման արձանագրությունը տաշել հ նրա տեղում գեոստել են Ջաքարեի արձանագրությունը, որով նա հաղորտ մեծ գրողը նվիրում էր վանքին իր անհատական կալվածքը:

Հաղորտի մեծ ժամատանը հայկական միջնադարյան ճարտարապետական գյուղատնտեսներից մեկն է հ իր կառուցվածքով կապի օրինակ է ողջ միջնադարի համար:

Այս ընդարձակ ժամատանն իր հատակագծով մի ուղղանկյուն քառանկյունի դահլիճ է ո. նշան եկեղեցու արեմալան կազմում, 21×18 մետր արտաքին չափերով, ձգված արեւելից արեմալք, գեո չհաշված մարիամաշեն գավթի գեպի հյուսիս հ գեպի հարավ գյուս շեշտված մասերը, որոնցով ավելի է ընդարձակվում նա:

Իր արեւելյան ծալքերին, եկեղեցու արեմալքան պատին կից, ժամատանն ունի երկու գուլյ կրկնահարկ փոքրիկ ավանդանիւր, որոնք թեև մեծ ժամատան մասերն են հանդիսանում, բալյ նրա կառուցվածքի մեջ որեւէ գեր չեն խաղում: Իրանք ժամատան գահլիճից գյուս հայկաշեն կառուցվածքներ են, որ իրենց ժամանակի համար անեցել են գործնական նշանակություն:

Ալլ կրկնահարկ գուլյ խորան ավանդանիւրով վանքը ձեռք է բերել չորս անգամ, որոնց վրա կարելի էր պատարագ մատուցել վանքի բազմաթիվ նվիրատուների հիշատակին:

Ժամատան մեջ գլխավորը նրա գեպիցիկ դահլիճն է, ալլինքն բուն ժամատանը, որ ունի մոտ 280 քմ մակերես: Ալլ դահլիճի հատակը գրեթե ամբողջովին ծածկված է գեոսին հայտատար գերեզմանաքարերով, որոնց տակ թաղված են ժամանակի նշանա-

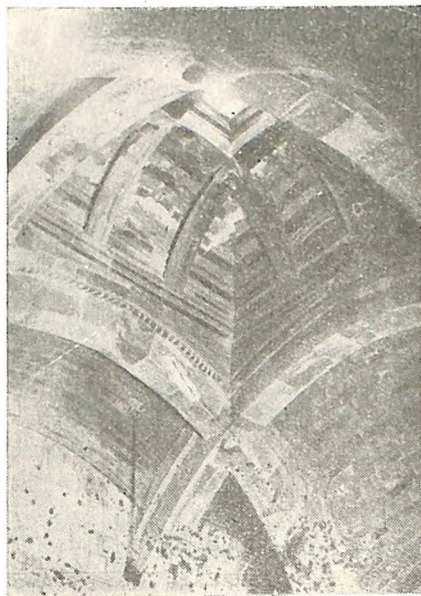
վոր մ'արգիլի— թաղավորներ, նրանց բնառ-
նիքի անդամներ, իշխաններ, բարեկարգներ և
բարձրատիկան հողերստաններ: Այս ժա-
մատունը հնում ծառալի է երկու հիմնական
նպատակի. հախ՝ եկեղեցուն իրեն գալիթ,
հավերթածական մի շինութուն, որտեղ կա-
րող էր եկեղեցու բազմաթիվ ունեկցիւրներ
հավաքվել տոն օրերին, երբ տաճարի ներ-
սում բոլորի համար տեղ չէր լինի, և երկ-
րորդ, ժամատունը Կլուրիկյան թաղավորա-
կան տան համար և հետագայում էլ ժամա-
նակի նշանավոր մարդկանց համար՝ իրեն
տապանատուն:

Ժամատան գլխավոր գեղեցիկութունը նրա
ծածկն է, առատաղը, որ հիմնված է մոտ
12-տկան մետր բացվածք ունեցող երկու
զույգ միմյանց խաչաձևի կամարների վրա:
Այդ կամարների կրունկները ժամատան երեք
կողմերում հասած են պատերին կից որմնա-
սյուների, իսկ արևմտյան կողմում, պատից
մոտ 3 մետր հեռու գտնվող զույգ սյուների
վրա: Սակայն, ծածկի կազմութունը գրանով
չի ավարտվում: Վերահիշյալ խաչաձևի կա-
մարների գլխին առաջացած քառակուսու
մեջ դարձյալ խաչաձևի կամարներ են կա-
ռուցված ավելի փոքր չափերի, որոնք ժա-
մատան կենտրոնական մասն ավելի վեր են
բարձրացնում և դահլիճի վեհաթյունը հաս-
ցնում չգերազանցված չափերի:

Վերին կամարների միջև ընկած գմբե-
թավորվող տարածութունը բաժանված է 9
հատվածի, որոնցից ութ կողմնակիները ձե-
վավորված են զուստվոր քարերի հարդա-
բանքներով, իսկ կենտրոնականը ծառայում
է իրեն գմբեթի բացվածք և ժամատան տա-
նիքի վրա ավարտվում է վեց սյուների վրա
հասած փոքրիկ սրագագաթ կաթողիկոսի:
Գմբեթի ալե բացվածքը ժամատան լույսի
գլխավոր աղբյուրն է հանդիսանում:

Խաչաձևի կամարները սովորական երե-
վույթ են 13-րդ դարի հայկական ճարտարա-
պետութան մեջ և կիրառվել են մեծ մասամբ
ժամատաների (Սյրապետ, Ալատի, Անիի
Առաքելոց եկեղեցի, Հաղրատ և այլն) և սե-
ղանատաների (Հաղարծին, Հաղրատ) կառուց-
ման մեջ, միայն աչն տարբերությամբ, որ սե-
ղանատները երկարավուն են մոտավորապես
լայնքի կրկնակին ունեցող երկաթնքով և ալե
պատճառով գրանք սովորաբար կրկնագմբեթ
դահլիճներ են: Այդ գմբեթներն առաջանում

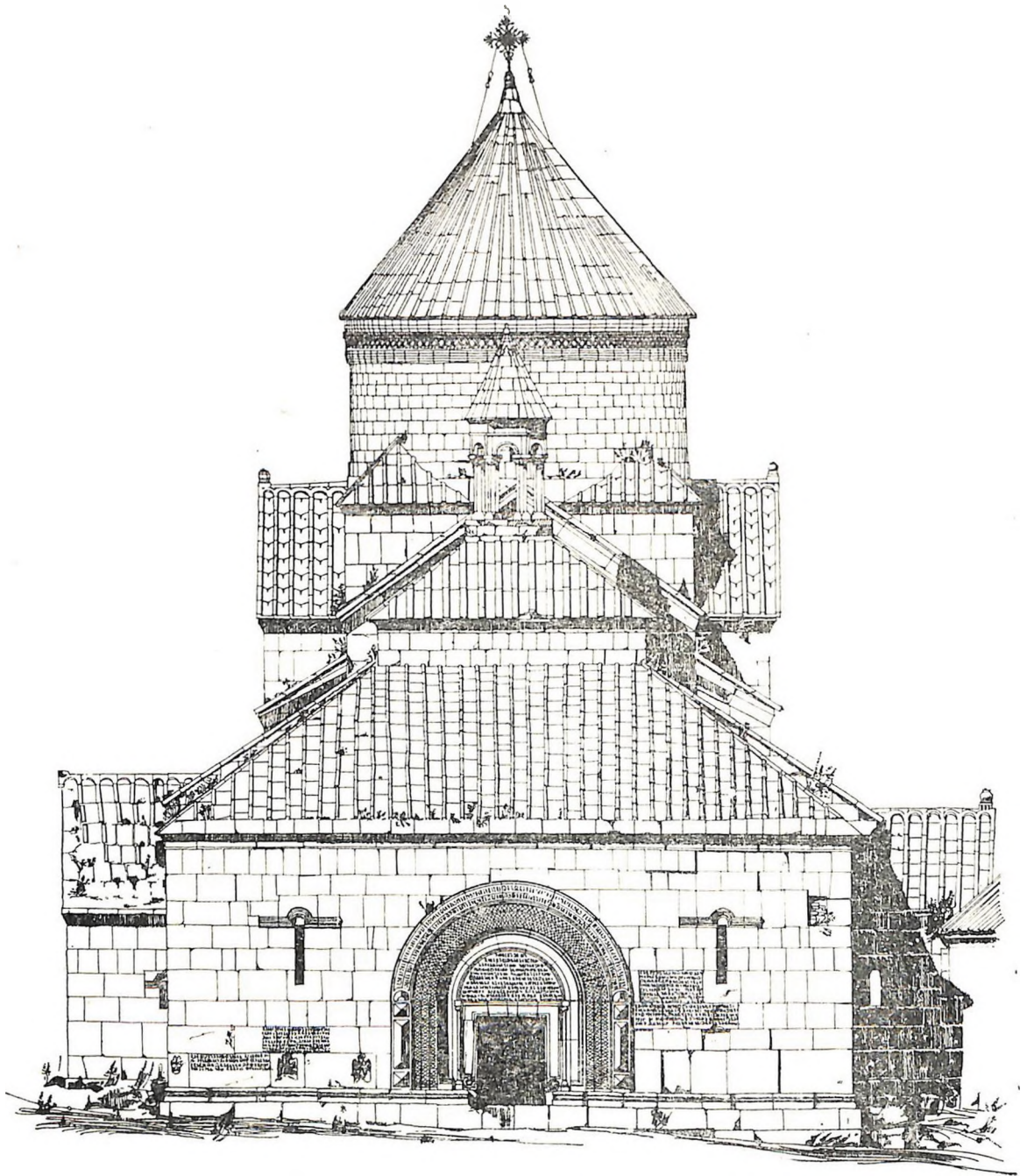
են խաչաձևի կամարների կենտրոնում
իրար կողքի, իսկ ժամատանի դահլիճներն
իրենց երկարությունը՝ լայնութան համեմա-
տությամբ մեծ տարբերություն չունեն և
նրանց մեջ կամարները խաչաձևվում են
դահլիճի կենտրոնում, հետևապես ունենում
են միայն մի գմբեթ:

12. Մեծ ժամատան ծածկի կրկնահարկ
կամարները

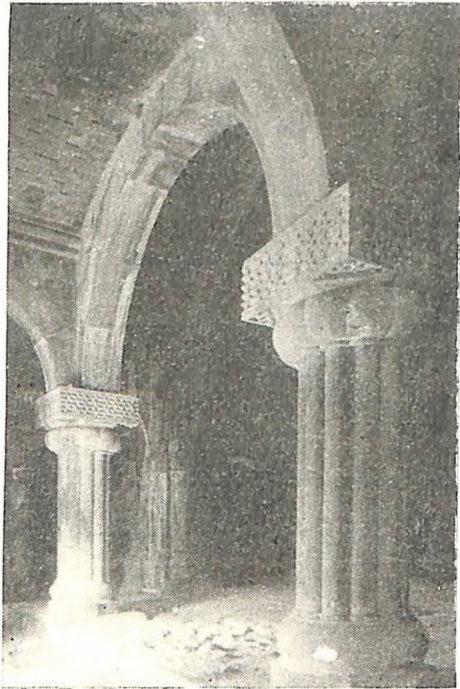
Հաղրատում ժամատան երկաթնքը մոտ
երեք մետրով ավելի է լայնքից, ալե պատ-
ճառով նրա ծածկի գմբեթավոր բացվածքը
ոչ թե դահլիճի կենտրոնում է, այլ գմբե-
թում է կենտրոնից դեպի արևելք, որով-
հետև գմբեթակիր կամարները, որոնք իրենց
գլխին հավասարակույժ քառակուսի են առա-
ջացնում, ընկած են դահլիճի արևելյան կող-
մում և երեք կողմերով հասած են պատե-
րին հպած որմնասյուների վրա, իսկ արե-
մտյան կողմում՝ պատից մոտ երեք մետր
հեռու գտնվող զույգ սյուներին:

Արքայիսով, ժամատունը չի սահմանա-
փակվել խաչաձևի կամարների միջև առա-
ջացած հավասարակույժ քառակուսի տարա-
ծությամբ, այլ երկու օժանդակ սյուների օգ-
նությամբ հա արևմտյան մասով գլուխ է
եկել ալե քառակուսու սահմաններից և գրա-
նով իսկ ընդարձակվել է դեպի արևմուտք:
Խնչպես վերևում տեսանք, մեծ ժամատունը

Գլխավոր եկեղեցու և մեծ ժամատան ամ հակառակ

մասամբ էլ բնդարձակիկ է. գեղյի հյուսիս և հարավ դուրս շեշտված մարտամուշեն հին գավթի պահպանված մասերի շնորհիվ, որոնք հմտորեն կապակցվել են մեծ ժամատան հետ և բոլորովին չեն խանդարել նրա տեսքի ամբողջականությունը, մանավանդ որ

13. Մեծ ժամատան միջի կամարապահ գույլ սյուները

ալլ կողմերում ևս կամարները հասած են ոչ թե պատերին, այլ բավականին առաջացող որմնամուկներին:

Մեծ ժամատանն իր գոյությունը բնթացքում մեծ նորոգությունների չի ենթարկվել և մինչև մեր օրերը, չնչին բացառությամբ, պահպանել է իր սկզբնական տեսքը:

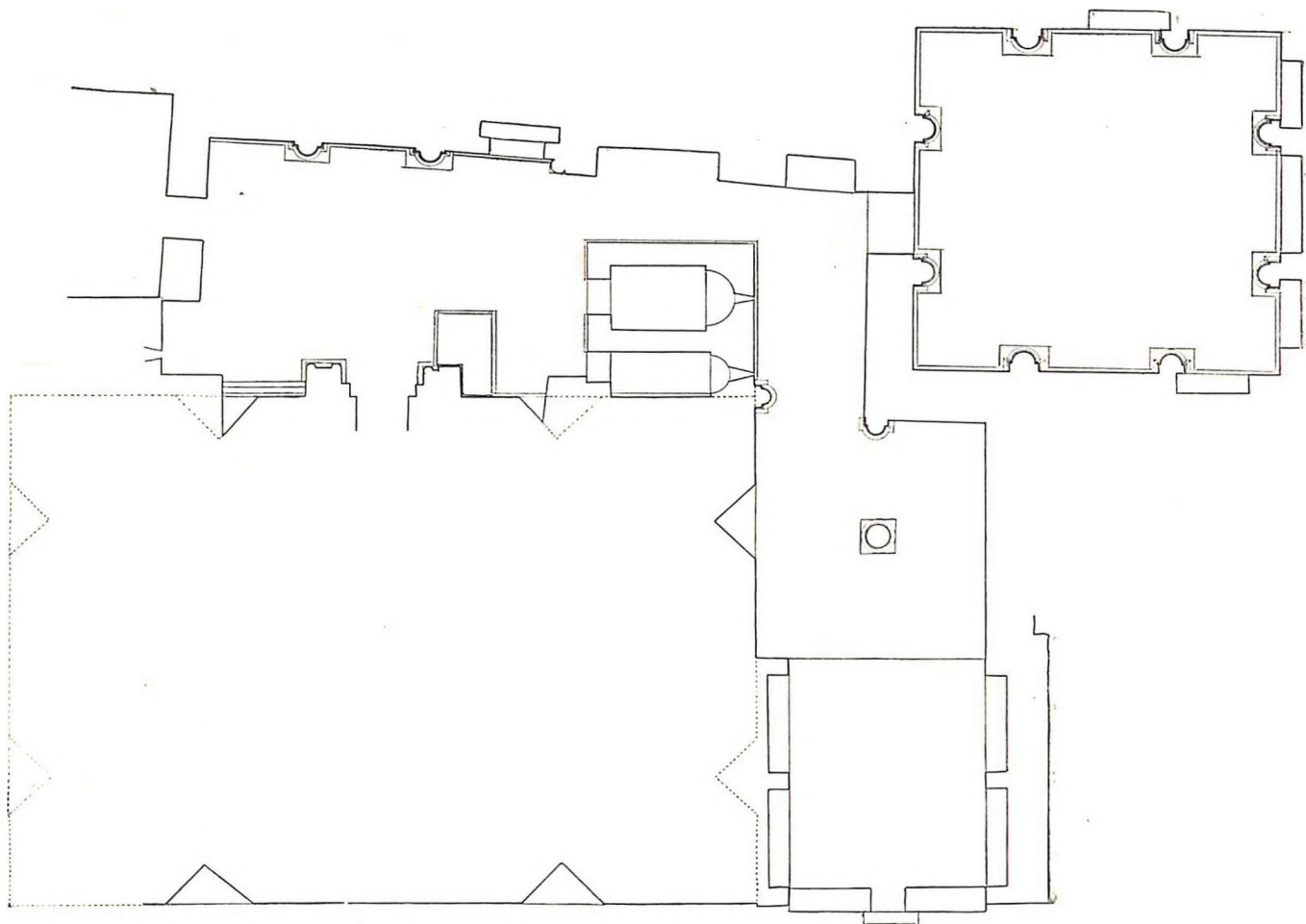
Մի շարք անդամներ նորոգվել են ծածկի սալքարերը, որ փոխարինվել են նույնպիսի սալերով, փոխվել է պատերի երեսի ցածրագիւր երեսպատ քարերի մի մասը, որ նույնպես որեւէ փոփոխութիւն չի մտցրել ժամատան տեսքի մեջ: Ընթացիկ նորոգությունները ղեկավարապես կատարվել են անձրեակաջրերի հոսքի առաջն անհիւս և շենքեր քայքայումից վերձ պահելու նպատակով: Միակ նկատելի փոփոխութիւնը, որ մեծ ժամատանը կրել է իր գոյութիւն սկզբից ի

վեր, դա նրա արեւելակողմի տվանդանների ծածկի փոփոխութիւնն է, որից ազատ չի մնացել նաեւ գավթաշեն փոքրիկ տապանատուն-մատուռը: Սկզբնական շրջանում ալլ տվանդաններն ու հիշյալ մատուռն իրենց վրա ունեցել են երկթեք ծածկ, բալլ հետագայում, հավանարար դարձյալ 13-րդ դարում, ձյան և սառուլլի կուտակումից ազատվելու համար, ալլ բալորի ծածկերի վրա միակողմանի թեքութիւն ևս ստեղծել մի կողմի վրա ալլեւալլի դանդված առաջացնելու միջոցով:

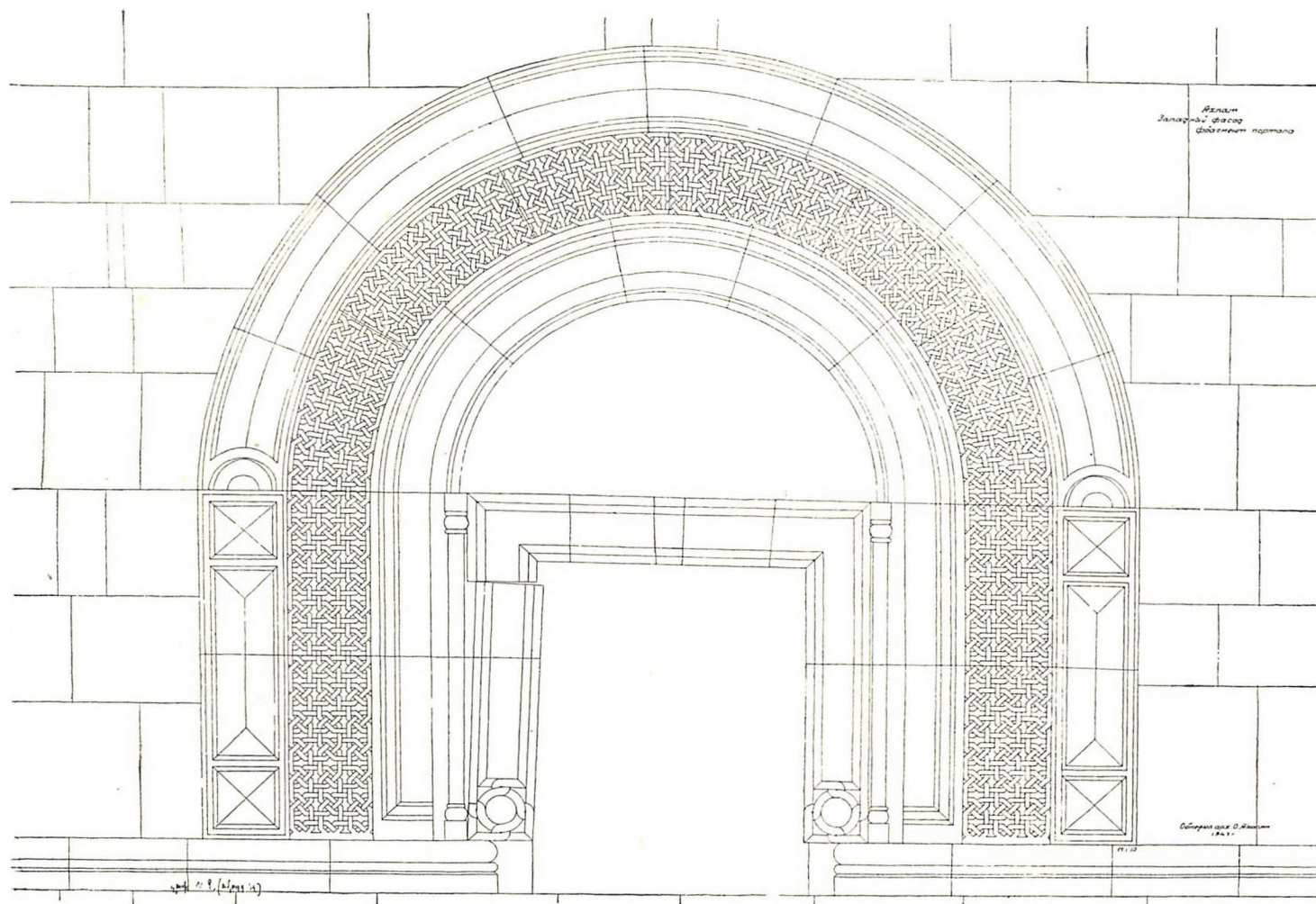
Քաղաքական անբարենպաստ պայմանների շնորհիվ, անցյալում հնարավոր չի եղել միշտ ժամանակին կատարել շենքերի, մանավանդ նրանց ծածկի ընթացիկ նորոգությունները և, ինչպես երեւում է բազմաթիւ հետքերից, ալլ ժամատանը, մեծ եկեղեցին և մյուս հուշարձաններից շատերը խիստ կերպով տուժել են ծածկի վրաից ներծծված ջրերի քայքայիչ ազդեցութիւնից: Շատ տեղերում պատերի երեսը և նրանց վրալի արձանագրութիւններն ու դարդանախշերը փչացել են խոնավութիւն հետեւանքով: Ալլ բանն ալլի նկատելի է ժամատան արեւլյան կողմում և ժամատան մեջ մնացած եկեղեցու արեւմալյան պատի երեսին, որտեղ մի քանի արձանագրութիւններ խոնավութիւնից բոլորովին եղծվել են և չեն կարգացվում:

3. Գրառուեւ. — Միջնադարլյան հարստանում մեծ համբալ է վալլել հաղբատի դրատունը: Նա համարվել է մեծ և կատարլալ մատենադարաններից մեկը, որտեղ եկեղեցու հալլերը պահել են հալլերն լիւղվալ դրված տմեն բան: Կան տեղեկութիւններ ալլ մասին, որ ելլ որեւէ գիրք չէին ունենում դրատան մեջ, վանքի գլխուն միտրաններն ալլխառում էին անպալմանորեն արատաղել որեւէ տեղից և պահել իրենց մաս: Հաղբատն ունեցել է գրչութիւն իր գալլոցը, իր գլխաւորանները, որոնցից մի քանիւր մեծ հաշալ են վալլել ամբողջ հալլատանում: Ալլտեղ դրվել են բազմաթիւ ձեւագրեր, որոնց թիւում մի քանի գլալիգործոցներ, ինչպիսին է օրինալ հաղբատի (Գետաշենի) 1211 թիւալանի ալլետարանը, որ ծաղկել է նկարիչ Մարգարեն:

Հնում հաղբատի ձեւագրերը համարվել են ընտիր և լալ օրինալներ, որոնք արտա-

Փոքր գավթի, զրատան և զրատան միջանցքի հատակաձևը

Մեծ ժամատան տոմարի ձևագր.

գրվել են զրապետ մարզկանց ձեռքով, ուսումնական հաշիւերի հսկողութեան ներքո, որոնք պատճառով մյուս վանքերն աշխատել են արտագրութեանները կատարել Հոգրատի գրատան օրինակներէն:

Հոգրատի ձեռագրերի բնագանութիւն մասին ոչ մի տեղեկութեան չունենք բացի մի քանի կողմնակի վկայութեաններէն, որոնք վկայում են աճն մասին, որ գրագրարներ հարուստ է եղել և ունեցել է բազմաթիւ ձեռագրեր: Գմբախտարար ալք հարուստ մատենագրարներէն շատ քիչ բան է հասել մեր ձեռքը: Հաճախակի կատարւած թշնամութիւններով թուաններէն բացի, վանքի աղետ միաբանները մի քանի անգամ «հնազանդ» ձեռագրերը կտատակել են և ալքի, և ալքովսով մեղ և հետագա սերունդներին բնագործող գրիկէ հալ գրչութեան ամենաթանկագին գանձերէն:

Պատմութեանը հաշիւին չէ, թե երբ է շինվել Հոգրատի գրատունը, ալք մասին որեւէ գրավոր վկայութեան չի պահպանուել տեղում, բայց արձանագրութեաններէն գիտենք, որ գրատան շէնքը մեծ փոփոխութեաններէ է ենթարկուել 13-րդ դարի վերակառուցման ժամանակ և, հաւանարար, ալք ժամանակ ոչնչացել է նրա կառուցման արձանագրութեանը:

Հոգրատում ձեռագիր գրքերի հալածումն սկսվել է վանքի հիմնադրման օրէն: Բազմաթիւ արձանագրութեաններէ մեծ հիշատակում են ձեռագիր գրքերի նվերներ, որոնք զանազան անձինք նվիրաբերել են վանքին: Այսպէս օրինակ՝ 1083թ. (արձ. № 11) Գալիթ Անհողինի որդի Սմբատ թագաւորը վանքին է նվիրել մի ավետարան իր և իր եղբայր Կլարիկի փրկութեան համար: Կլարիկի գուսար Մարիամը վանքին է նվիրել զոսկնամ մի ավետարան (արձ. № 44 և 45): 1221 թվականին Հովհաննէս Սաչկանցին իր կարեւոր գործերի մեջ հիշատակում է նաեւ աճն, որ վանքը հարստացրել է ձեռագիր գրքերով (արձ. № 50): 1243 թվականին Աւքանանց տոհմից Գալիթին իր աված նվերներէ մեծ հիշատակում է նաեւ մի ձիւրաւու ավետարան: Գրքերի նվերներ են հիշատակում նաեւ 13-րդ դարի 109 և 111 արձանագրութեաններէ մեծ: Բազմաթիւ ալքովսի տեղեկութեաններ են պահպանուել նաեւ ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Հատկանշալի է, որ վանքի հիմնադրման առաջին տասնամյակներում գրքերը և թանկարժեք անոթները պահուել են եկեղեցւոյ ավանդատներում, ինչպէս սովորութեան էր հնում, իսկ հետո, երբ գրքերի թիւը մեծացել է, վանքի հովանավոր թագաւորները կառուցել են գրատան համար հատուկ շէնք, որ հին ժամանակներում կոչվել է նաեւ Նշխարախոյ և ավանդատուն: Այսպէս է կոչվել գրքերի հետ պահպող եկեղեցական թանկարժեք առարկաների պատճառով:

Գրատան պատերին պահպանուել են մի շարք արձանագրութեաններ, որոնցից ամենահինը պատկանում է 1179 թվականին և գրված է մուսթի գլխին: Ալք արձանագրութեանը Համասայի որդի Արամը հայտնում է, որ իր հաշիւին ալքին, որ գտնուում է էկզածորի տաճ. նվիրել է գրատանը:

Ալք արձանագրութեանը ցույց է տալիս, որ արդեն 12-րդ դարում Հոգրատում գոյութեան է ունեցել գրատան տանձին շէնք, որի մուտքի ճակատին էլ քանդակվել է ալք արձանագրութեանը:

Տեղում կատարած քննութեաններէ հիման վրա, եկել ենք աճն եղբայրացութեան, որ Հոգրատի գրատունը կառուցվել է 11-րդ դարում, մոտավորապէս Սանահնի գրատան կառուցման ժամանակ և, հաւանարար, մի քանի տասնամյակ նրանից առաջ: Ալք եղբայրացութեան ենք հանգել հետեւյալ պատճառներով.

Ա. Հոգրատի գրատունն իր կառուցվածքով և ներքին հարմարանքներով շատ նման է Սանահնի 1063 թվականին կառուցված գրատանը, բայց Հոգրատինը ավելի նախնական է:

Բ. Հոգրատի գրատան հին պատի արտաքին երեսը պահպանուել է միայն հարաւային կողմում: Ալք պատը բոլորովին տարբերվում է մնացած բոլոր պատերից, շարվածքի անկանոնութեամբ, քարերի անկանոն տաշվածքով, անհիթիկ հատուցվածք և անհամաչափ մեծութեամբ: Ալք բոլոր հատկանիշները ցույց են տալիս նրա հնութեանը մյուս պատերի համեմատութեամբ, որոնց կառուցման ժամանակը մեղ հաշիւին է:

Գ. Հոգրատի գրատունը, ինչպէս քիչ հետո կտեսնենք, նախապէս փախածածկ է եղել, եթե նա Սանահնի գրատանից ավելի

ուչ շինված լինելը, հասցիվ թե Հաղբատի միա-
րաններն ու նրանց հովանավորները համա-
ձայնվելին Սանահնի քարածածկ զեղեցիկ
գրատան զիմաց, փախածածկ նսեմ մի շենք
կառուցել:

14. Գրատան առ հոսիսը պատը ներքից

Հաղբատի գրատունն իր ներսում, Սա-
նահնի գրատան նման, ունի պատերի մեջ
խորն ընկած խորշեր, որոնք գրքերի և անոթ-
ների համար ծառայել են իբրև պահարան:
Գրատան արևելյան պատն ունի երեք ալյ-
պիսի պահարան, որոնցից կենտրոնականը
մեծ է, իսկ կողքինները՝ համեմատաբար
փոքր: Այլ պահարաններ թեև պատի նկատ-
մամբ միմյանցից համաչափ հեռավորու-
թյան վրա են գտնվում, բայց 13-րդ դարում
կառարված վերակառուցման ժամանակ հին
պատերի երեսին շինված որմնասյուների հետ
չեն հարմարվել, այլ պատճառով թեև կենտ-
րոնական խորշը պահպանվել է պատի կենտ-
րոնում, բայց մյուս երկու խորշերը մասամբ
մնացել են որմնասյուների տակ:

Գրատան հյուսիսային և հարավային
պատերի մեջ պահպանվել են միմյանց չհա-
մապատասխանող զիրքերում գտնվող մե-
կական խորշ, պատերի արևելյան կողմի
վրա: Երևում է, որ վերակառուցման ժա-
ման

նակ գրատան պատերը մեծ մասամբ վերա-
շարվել են, որի պատճառով պահարան-խոր-
շերից շատերը փակվել: Գրատան արևմտյան
կողմի պատը, որտեղ գտնվում է նաև նրա
միակ մուտքը, ավելի մեծ փոփոխութուն-
ների է ենթարկվել, և նրա մեջ շինված խոր-
շերը բոլորովին անհետացել են: Ուշագի-
ր քննությունը ցույց է տալիս, որ գրատան
հին շենքն իր բոլոր պատերին ունեցել է
երեքական խորշ, կենտրոնականը մեծ և
լայն, կողմնայինները համեմատաբար փոքր,
բայց արևմտյան պատից, որտեղ կենտրո-
նական խորշի փոխարեն եղել է մուտքի
բացվածքը:

Հին գրատան պատերը հարթ են եղել,
նրանց վրա չկա ոչ մի որմնամուկի կամ
որմնասյան հետք: Պարզ է, որ հարթ պատե-
րի զլիսին շենքը չէր կարող ունենալ քարե
ծածկ, որովհետև քարե ծածկը հենվում է
կամ պատերի հիմքից բարձրացող որմնա-
սյուների և կամ պատերի վերին մասերում
տառջացող որմնակամարների կրունկների
վրա:

Այլ բոլորի բացակայությունը հին պա-
տերի պահպանված մասերում, ինչպես նաև
շենքի հիշա քառակուսու մոտեցող հատա-
կածի մեկ բերում է այն եզրակացության,
որ գրատան հին շենքը, հայկական գլխա-

15. Գրատան հս պատը ներքից, որտեղ միայն մի
խորշ է պահպանվել առ մասում

աների նման, ունեցել է փայտե դմբեթա-
վոր ծածկ, երգիքի լալն բացվածքով, որ-
տեղից և լույս է ստացել նա: Գլխատան
կամ երգիկավոր շենքի գոյությունը Հաղբա-

տում հաստատվում է մինչև մեր օրերը պահպանված վանքի օժանդակ շենքերում, որոնք պահվում են սեղանատան արևելյան կողմում, պարսպի ներսում և պատկանում են 13-րդ դարին: Մինչև այժմ այդ օժանդակ, բայց հետաքրքիր աշխարհիկ կառուցվածքների վրա հարկ եղած աշտարակներ չի պարծվել:

Մեզ թվում է, որ 13-րդ դարի վերակառուցման հիմնական նպատակը գրատան ծածկը փոխելն է եղել: Այդ ժամանակ գրատան ներսում, հարթ պատերի երեսին հավելյալ

կերպով կառուցել են սրմնապուշեքներ, որոնք հիմք են ծառայել ծածկի խաչածեղիկ կամ մարների համար: Այժմս էլ դրատունն իր լուրն ստանում է ծածկի կենտրոնում բացված բոլոր դռների անցքից:

Գրատան վերակառուցումը տեղի է ունեցել 1273 թվականից առաջ, վանքի ստաջ-նուրը մի քանի հովհաննիսյանից մեկի հա-խածանությունով, որ գրատան վերակառուցման հետ միասին շինել է հաս Նրա միջանցքը և, ապաևս կոչված վաղը գավի-թը: Վերջինս իշխանում մի բայ հախա-

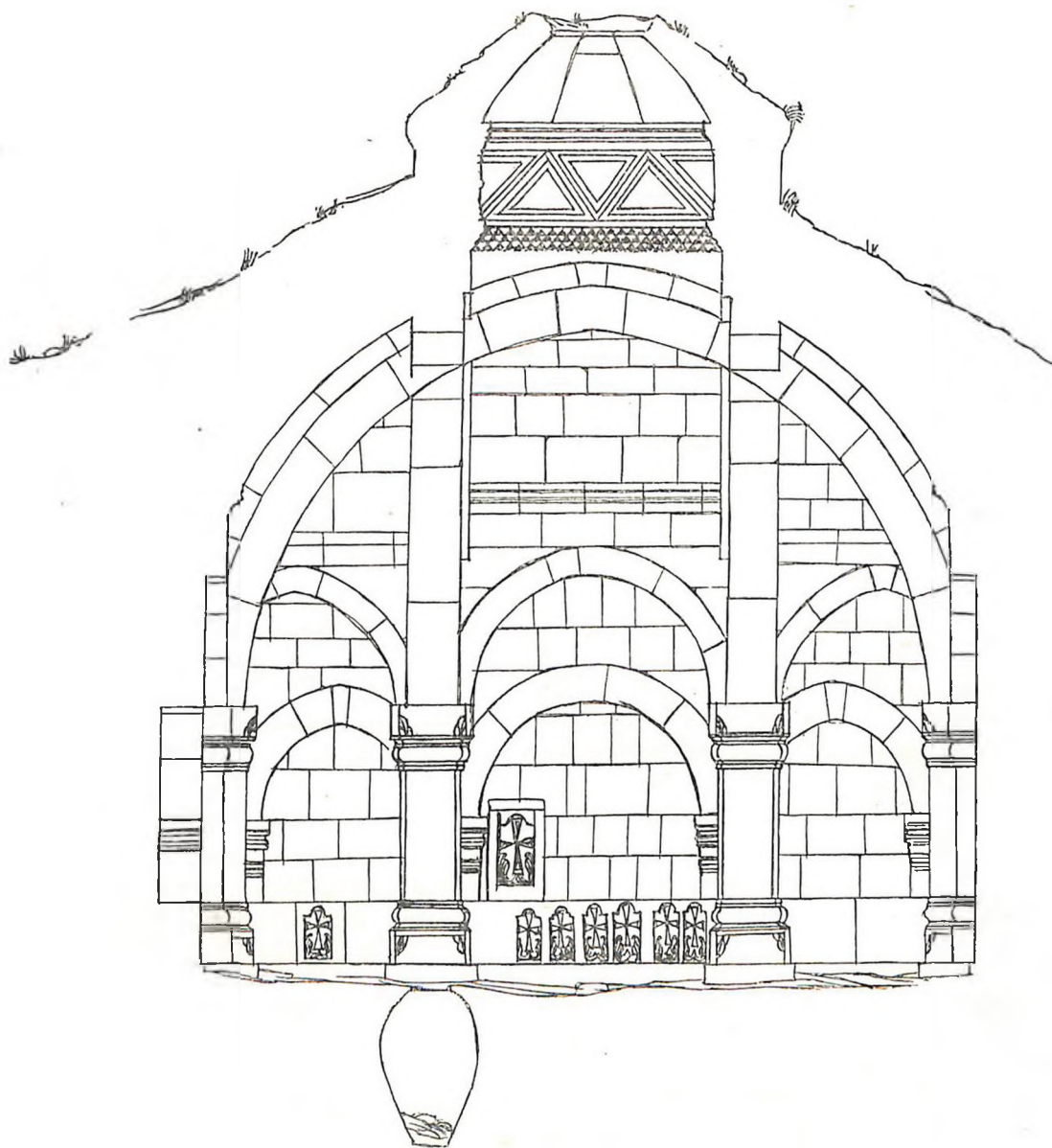

16. Գրատան հր պատը ներսից, որի միայն ակ կողմի խորշն է պահպանվել

որահ է ս. Նշանի և համապատասխան ժամա-տան արանքում:

Գրատան այս վերակառուցման մենք ծանոթ ենք գրեթե միևնույն բովանդակու-թյունն ունեցող երկու տարբեր արձանագրու-թյուններից (ԱԵ 59 և 96), որոնցից մեկն ունի 1273 թվականը և փորագրված է Ամենափրկիչ անունը կրող խաչքարի թի-կունքին: Մյուս արձանագրությունը թվա-կան չունի և փորագրված է մեծ, բայց խիստ պարզ մի խաչքարի թիկունքին, կանգնեց-ված գրատան միջանցքի արևելյան պատին աջքան մոտ, որ այժմ խիստ զվարտ-թյամբ է կարգադրվում նրա արձանագրու-

թյունը: Մեր կարծիքով, այս վերջինը մի քանի տարով հին է 1273 թ. արձանագրու-թյունից: Վանքի ստաջնուրը Հովհաննիսը հախապես քանդակել է ավել ալը պարզ խաչքարը և նրա թիկունքի արձանագրու-թյան մեջ թվարկել է իր կատարած կարե-վոր գործերը, որոնց թվում հաս գրատան շինությունը, բայց հետո, 1273 թվականին կազմել է ավել ամենափրկիչ խաչը, որ միջ-նագարկան խաչքարերի լավագույն նմուշ-ներից մեկն է իր գեղեցիկ քանդակներով, և իր զործունեությունը վերաբերյալ արձանա-գրությունը նույնությամբ արտագրել է ավել այս խաչքարի թիկունքին և որպեսզի պարզ

Գրատան առիւմ կաթաճքը

փորագրությունն ունեցող խաչքարի թիկունքի արձանագրությունը չկարդան, այդ խաչքարը հենկ է գրատան միջանցքի պատին: Ամենափրկիչ խաչքարի արձանագրության բովանդակության մեջ Հովհաննես առաջնորդը նշել է նաև այդ խաչքարն իրեն իր գործունեության վերաբերող կարեւոր մի գրվագ: Նշանակում է, գրատունը վերականգնվել է 1273 թվականից առաջ, բայց այդ շինարարության ճիշտ թվականները գտնելու համար պետք է դիմենք կոպենհագենի աղբյուրների օժանդակության: Ա՝ 59 արձանագրության մեջ վանքի առաջնորդ Հովհաննեսը գրում է՝ «շինեցի զգավթոս, զգրատունս և զարած նորին»: Հետևապես նա կառուցել է փոքր գավթի, վերականգնել է գրատունը և շինել է գրատան սրահը: Այդ բոլորը նա կառուցել է միաժամանակ, գրատան վերականգնման հետ միասին: Այդ բանը պարզ երևում է նաև գրատան երկու կողմերում՝ միջանցքում և փոքր գավթում, որոնք երկուսն էլ գրատան մոտիկ իրենց մասերով հիմնված են նրա վրա և հարմարեցված գրատան գիրքին:

Վիմական արձանագրություններից պարզվում է, որ մինչև 1257 թվականը վանքի առաջնորդը կղև է Համապատար, որի գործունեության մասին ունենք բավական հարուստ տեղեկություններ վիմական արձանագրությունների մեջ: 1258 թվականին, վանքի առաջնորդ է դարձել Հովհաննեսը, որի առաջին արձանագրությունն հենց այդ թվականից պահպանվել է վանքի կամարավոր աղբյուրի ճակատին (արձ. № 147):

Նշանակում է, գրատան վերականգնումը և նրա զուգորդված շինությունները կարող էին սկսվել միայն 1258 թվականին, կամ այդ թվականից հետո, երբ վանքի առաջնորդ դարձավ վերականգնող Հովհաննեսը: Շինարարության ավարտման մոտավոր թվականը որոշելուն մեզ համար սրտ չափով հեռուկա է հանդիսանում Ա՝ 93 արձանագրությունը, որ թեպետ շինարարական բնույթ չունի, բայց փորագրված է գրատան միջանցքի կամարի վրա և կրում է 1262 թվականը:

Այդ արձանագրության գոյությունն այդ տեղում մի անհերքելի ապացույց է գրատան վերականգնումն ու գրատան միջանցքի շինությունը 1262 թվականին ավարտված լինելուն:

Կարծում ենք, որ գրատան կառուցումը միջնադարյան պայմաններում պետք է տևելած լիներ առնվազն երեք տարի, ուստի սխալած չենք լինի եթե կարակացենք, որ գրատունը վերականգնվել և նրա միջանցքը շինվել է 1258—1262 թվականների ընթացքում:

Միջին դարերում գույք և կալվածք նվիրարկում էին եկեղեցիներին, որպեսզի նրանց սպասավորներն ազոթեին նվիրատուների հոգու փրկության կամ արեւատության համար: Այդ բովանդակությամբ հարավոր արձանագրություններ են պահպանվել ամենուրեք. Հաղբատի արձանագրությունների մեծ մասի բովանդակությունն էլ այդ է, բայց ալտեղ պահպանվել են նաև մի շարք արձանագրություններ, որոնցից երևում է, որ գրատունը ևս բազմաթիվ նվերներ է ստացել իր անունով, եկեղեցիներից անկախ:

1273 թվականի Ա՝ 60 արձանագրությունից խմանում ենք, որ Սարգիս վարդապետը, Ախատելը և նրա հորաքույր Ռուզուքանը գրատանը նվիրել են («ընծաեցաւ ի գրատունս») «հալքների ալկիքն և զգնուածն զՊապ(անց) ալկին» և ալին:

1179 թվականի Ա՝ 81 արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ Համապատարի որդի Արամն իր հալքների ալկին նվիրել է «ի գրատունս: Հաղբատա»: Նույն արձանագրությամբ մի ոմն Կուտ իր ալկին գրատանն է տվել («գրատունս կառու»): Այդ նույն արձանագրության մեջ հիշատակված են, որ Սիրամարդը և Չխի որդի Սարգիսը ևս իրենց ալկիները նվիրել են գրատան:

13-րդ դարի Ա՝ 84 անթվական արձանագրությունը հաղորդում է, որ Կուլազանց Վահրամն իր գնած ալկին, որ Բերդիկունն է, նվիրել է «ի գրատունս»:

Մենք հետո ենք կարծելուց, թե գրատունն իր առանձին անտեսությունն ու կալվածքներն է ունեցել՝ բայց գրատան անունով կատարված նվերները, որ, ի դեպ, այժմ վայրերումն էլ են հանդիպում, ցույց են տալիս, որ գրատունը ժողովրդի աչքում սոսկ գրապահոց չի եղել, այլ նա ևս նվիրական բնույթ է ունեցել և սրբություն է համարվել: Գիրք և գիրքը Հայաստանում կղև են պաշտամունքի առարկա, ժողովուրդը նրանց համարել է իմաստության աղբյուր, վերա-

գրեւ է գերբնական ուժ: Գիրքն անկախ իր բովանդակութեանից մեծ հարգանք է վայելել և կարգացողը համարվել է վստահելի, ազնիւ և գիտուն մարդ:

Գրատան շէնքը վերակառուցումից հետո ևս վանքին ծառայել է իրրեւ գրատուն և նշխարախուց, ալբ. երեսմ է վերակառուցմանը վերաբերող և վերակառուցումից հետո գրված մի քանի ուրիշ արձանագրութեաներից:

Գրատունը հետադաշում, հալանարար 16—17-րդ դարերում, վանքի միաբաններն օգտագործել են անտեսական նպատակների համար, վեր են ածել մառանի և նուշնիակ մոտացել են, որ ալբ շէնքը նախկինում գրատուն է եղել:

Ղրիմեյին 19-րդ դարի սկզբներին գրատան շէնքն անվանել է մառանաւան: Նա գրում է¹

«Այս շինուած սովորարար ալժմ մառանաւանուն կոչի, կամ մառան. և ուր ուրեմն նշխարատուն կամ նշխարախուց, յորում պահին միաբանիցն պարենք և են ի նմա կարառք գինեղ մեծամեծք և փոքունք ի վաղ ժամանակաց անաթ թաղեալք ի գեանի բոս սովորութեան կողմանցս»:

Մինչև այժմ էլ գեանի մեջ թաղված կարանները պահպանվել են իրրեւ վկա ալն բանին, որ ուշ ժամանակներում վանքի միաբանները գրատունը դարձրել են մառան, իսկ վանքի բաղամթիւվ ձեռագրերն ալբ ժամանակ պահված են եղել մոտակա անմատչելի քարայրների մեջ, որպեսզի թշնամու ձեռքը չընկնեն:

Ըստ երևույթին Հաղբատի ձեռագրերը մերձակա բնական ժայռախոտոջների մեջ գետեղել են բովանդակին վաղ ժամանակներում, 14—15-րդ դարերում, որովհետև հետագայում նրանց մասին մոռացել են և միայն 18-րդ դարում որոնել ու գտել են առանց նախապես նրանց տեղն իմանալու:

Հովհաննես Ղրիմեյին գրում է, որ 1777 թվականին Հաղբատի առաջնորդ է նշանակվում Արքաճառ անունով մի բախտախնդիր և աղետ վարչապետ, որն իր փոքրավորի հետ գանձ դնելու նպատակով ամենուրեք քանդուղիներ է կատարում և փնտրում հուշ-

արձանները, բայց բան չի գտնում: Հուշոն արդեւորից կարելով անուհետեւ սկսում է որոնումներ կատարել Հաղբատի մերձակա քարայրներում և մի անմատչելի քարայրի մեջ գտնում է բաղամթիւվ հին ձեռագրեր, որոնք ալբաղ պահված են եղել անցյալում թշնամու ավարտութեանից փրկելու նպատակով:

Մի ամբողջ ամիս չարչարվելով բոլոր ձեռագրերը քարայրից իջեցնում, բերել է տալիս վանք և լցնում զանազան տեղեր՝ զանգակատան ներքնահարկը, մառանների և եկեղեցիների խորանների մեջ և ալն: Ալբ տեղերում ձեռագրերը հետզհետեւ սկսում են փչանալ և պակասել: Սակայն զբաղով չի վերջանում ամեն ինչ: Մի օր Արքաճառ վարչապետն իր փոքրավորի հետ առանձնացնում է ամենաարժեքավոր հնացած ձեռագրերը, կազմահան կղաններն ու թերթերը թափածները, ալբ բոլորից 10—12 տահալաթի բարձրութեամբ կույտ կազմում և ալնում իրրեւ անպակաքացած և անօգտագործելի դարձած բաներ:

Ալբալիսով, նա ոչնչացնում է հալ ժողովրդի դարավոր մշակութի բաղամթիւվ գլուխգործոցներ և մեղ գրված գրչութան հնագույն նմուշներից: Պանի քանի հեղինակներ ևս ոչնչացել անվերադարձ կերպով:

4. Մի քանի խոռք գրաւան միջանցքի կամ գրաւան սրահի մասին: Այս շէնքը, ինչպես քիչ առաջ ասացինք, կառուցված է գրատան հետ միասին և, ինչպես երևում է նրա տարօրինակ կազմութեանից, որեւ ինքնուրույն նպատակի չի ծառայել և միայն օժանդակ նշանակութեան է ունեցել:

Այս սրահը կազմված է երեք հատվածներից և վանքի գլխավոր եկեղեցու արեւելյան պատին զուգահեռ հլուսխից գեպի հարավ երկարող մի շինութեան է: Նրա հարավային հատվածը, որ ամբողջի մոտ մեկ երրորդն է կազմում և բռնում է եկեղեցու լայնքի հարավային կեսը, թաղով է ծածկված և իր մակերեսով գրեթե հավասարակողմ քառանկյունի է (5,8×5,6 մետր): Երկրորդ հատվածը, նախորդի հլուսխային կողմում, որ բռնում է եկեղեցու արեւելյան պատի հլուսխային կեսը, բոլորովին ալ տեսք ունի: Այս հատվածն էլ նախորդի նման գրե-

¹ Բովանգես Ղրիմեյի, Պատմութիւն վանիցն Հաղբատայ, ձ-իւ արտագրութեան, էջ 95:

թիւ համասարտութիւնը՝ քառանկյունի է (6,0 × 5,5 մետր), բայց այս համաժամութեամբ ծածկի խնդիրն ուրիշ կերպ է լուծւում: Մի մասը ծածկ ունի, իսկ եկեղեցու արեւելյան պատին զուգահեռ միջանցքի մասը ծածկ չունի: Այդ տարածութեան անձամկ է թողնւում, որ պետքի եկեղեցու տփայ սեղանի կենտրոնում բացօթյա նեղ և երկարութեամբ լուսամուտը

չփակի և դրանց լոնական լույս ստանա: Այդ համաժամի արեւելյան կեսի ծածկը մի սլան միջոցով երկու մասի է բաժանւում:

Սրահի երրորդ համաժամը նեղ միջանցքի ապամուտքութեան է գործում իր 2,5 մետր լայնքով և կազմում է երկրորդ համաժամի անձամկ մասի անմիջական շարունակութեանը դեպի հյուսիս, բայց այս մասը ծածկ-

17. Պրատան միջանցքը

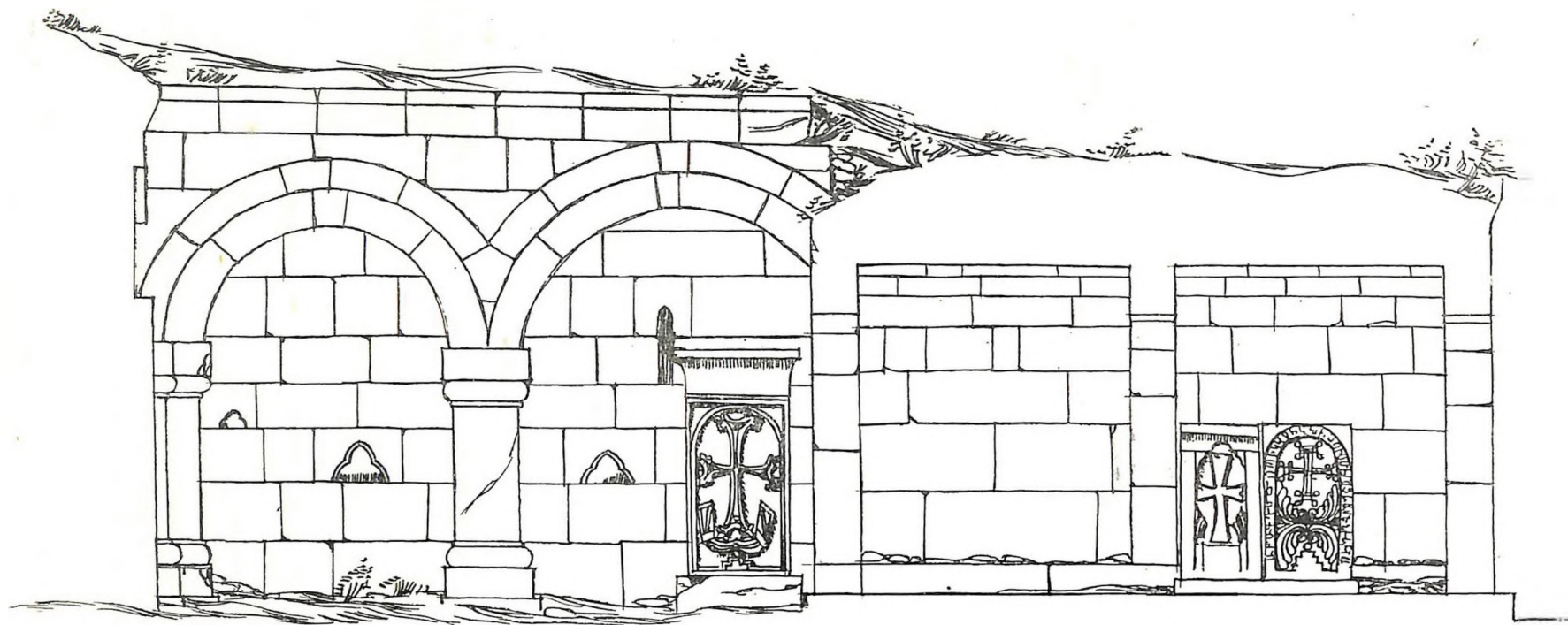
ված է թաղով և իր վերջամուտքումը հասնում է մինչև գրատան մուտքը: Այստեղ միջանցքն իր հյուսիսային ծալքով կապւում է մի կողմով գրատան մուտքի և մյուս կողմով՝ ս. Նշան եկեղեցու աչքակա կոչված Փոքր գավթի կամ փոքր ժամատան արեւելյան մուտքի հետ:

Այս միջանցքի կառուցման նպատակը հասկանալի է դառնում, երբ ուշադրութեամբ ենք դարձնում տեղի թեքաղիք վիճակի վրա: Հարցն ա՛յն է, որ գլխավոր եկեղեցու արեւելյան կողմի բարձրադիր սարալանջի վրայից անձրևաջրերը հոսել են դեպի ցածրադիր մասերը, որտեղ կառուցւած է եկեղեցին: Եկեղեցու արեւելյան պատն անձրևաջրերից ազատելու համար կառուցել են գրատան միջանցքը, որ գրեթե ամբողջովին թաղված է հողաշերտի տակ և միաժամանակ, ծառա-

լում է գրատանն իրեն բարեկարգ և ճարտարապետական լավ ձևախորհած միջանցք:

Պրատան միջանցքի հարավային հատվածի ծածկի գլխին կառուցված է արեւմուտքից դեպի արեւելք ձգվող մի փոքրիկ քարաշեն թաղակապ մատուռ, արեւելյան քիչ բարձրադիր կիսաբոլոր խորանով, որի տանիքը երկթեկ է և սաղերով ծածկված: Մատուռի մուտքն արեւմուտքից է, իսկ արեւելյան պատին, սովորական եղանակով, խորանի վրա բացօթյա մի նեղ լուսամուտ կա: Մատուռը թեև մի շարք անգամներ նորոգված է, բայց նրա կառուցվածքի մեջ որևէ էական փոփոխութեան չի մտցւում:

Այս մատուռի շինութեան թվականը հալանի չէ, բայց քանի որ գրատան միջանցքի գլխին է գտնւում, պարզ է, որ 1262 թվականից հետո է կառուցված, որովհետև

Գրատան մեծանցքի հա հր կալվածքը.

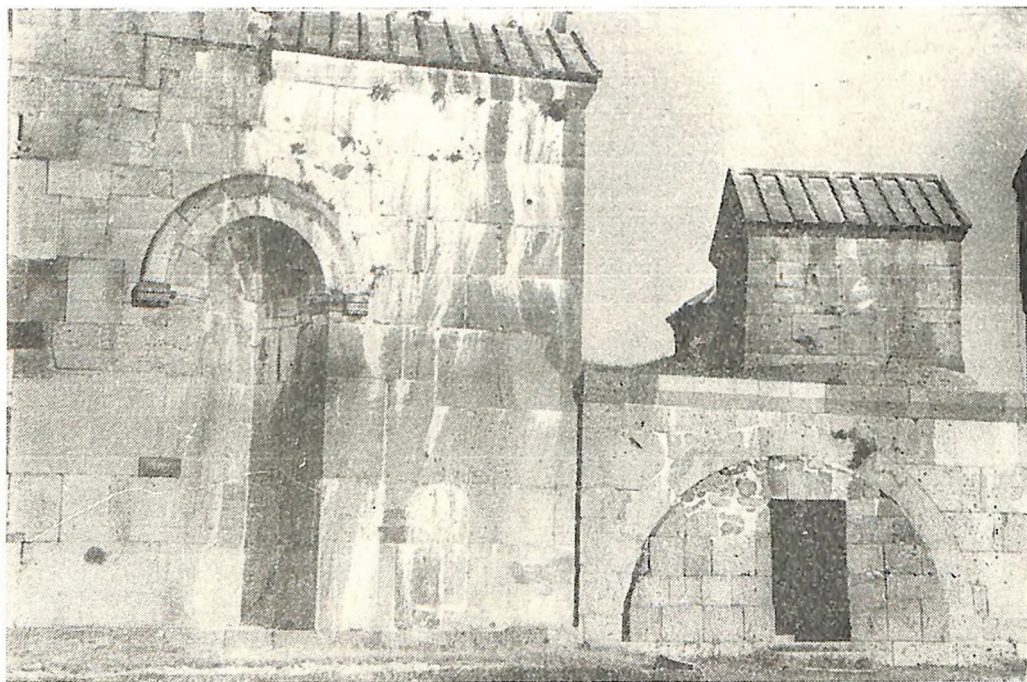
կրատան միջանցի կառուցումը, ինչպես պարզեցինք քիչ առաջ, ավարտված է 1262 թվականին:

Մեր կարծիքով, ալյ մատուռն սկզբնապես կառուցված է 13-րդ դարի վերջերքում, բայց իր մեծ մասով նորոգվել է 17-րդ դարում: Մատուռի պատերին փորագրված է երկու արձանագրություն, երկուսն էլ 17-րդ դարի, զրանցից մեկը նվիրատվական է, իսկ մյուսը՝ մի փոքրիկ հիշատակագրություն:

Թե ինչ նպատակով է կառուցված ալյ մատուռը՝ հալանի չի: Այդպիսի մատուռնե-

րի մեծագույն մասը տապանատներ են, իսկ ալյուսեղ, սրբոց է, որ տապանատուն լինել չի կարող, որովհետև կառուցված է զրատան միջանցքի ծածկի զիսին, որտեղ զերեզման չկա և չէր էլ կարող լինել, հետևապես ալյ մատուռը տապանատուն չէ: Մի այլ նպատակով կառուցված լինելը ևս ավանդված չէ հնից, ոչ արձանագրությունների միջոցով և ոչ էլ մատենագրական տվյալներով:

Ամենայն հավանականությամբ ալյ մատուռը կառուցել է աշխարհական կյանքից ձևոք քաշած և ապաշխարելու մոլուցքով

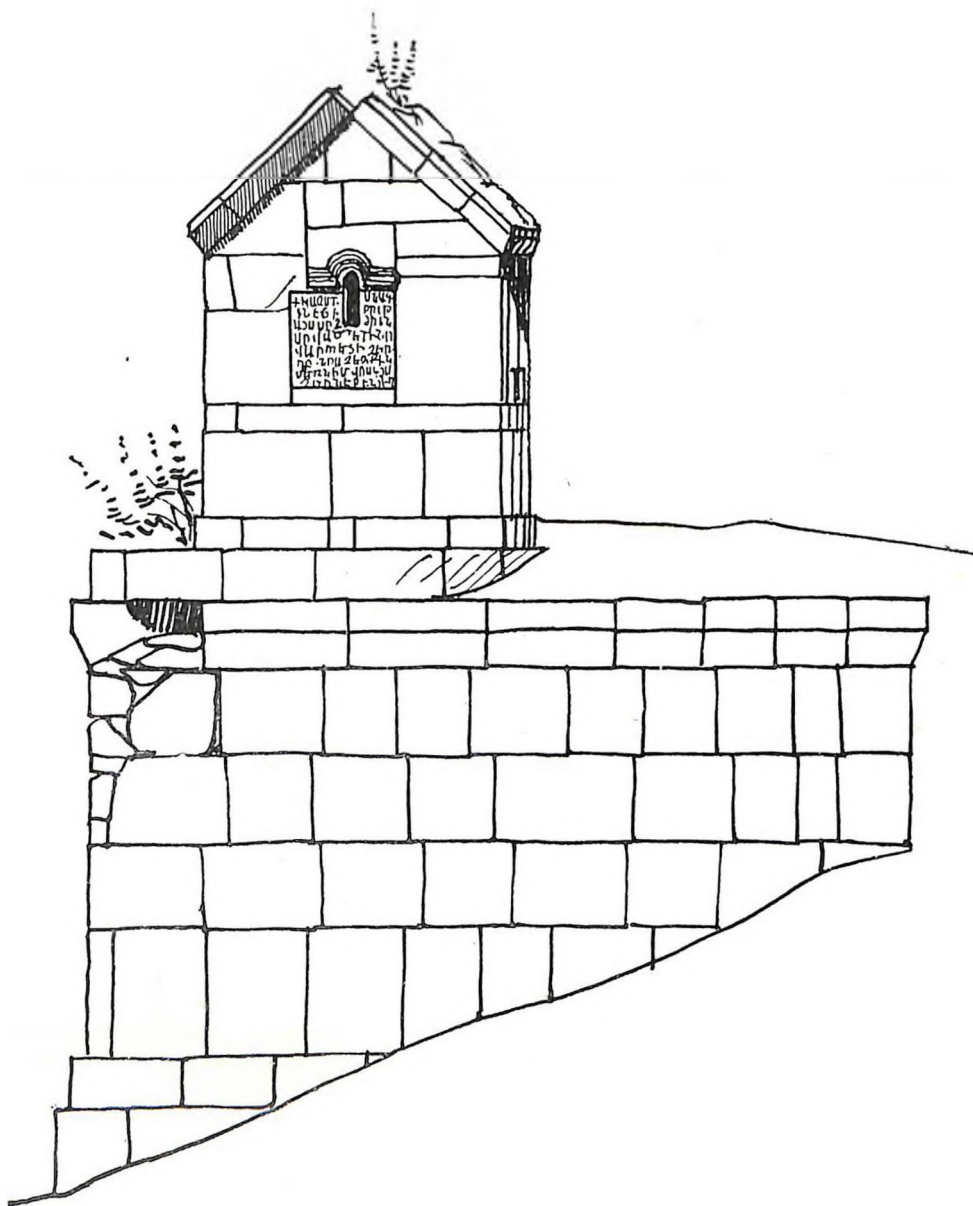
18. Գրատան միջանցքի գլխին քարե վրա կառուցած մատուռը

տառապող մի ծեր իշխան՝ աճյունեղ կառարելու իր ստորյա տղսթքն ու ճգնությունները:

Միջին դարերում ճգնաղորությամբ իրենց կյանքն ավարտող իշխանների թիվը քիչ չէր:

5. Փոքր գավիթ կամ փոքր մամատուն: Այս տարբերակ կառույցն րնդգրկում է զրխաղոր եկեղեցու և Համադասպի կառուցած ժամատան միջև ընկած ամբողջ տարածությունը և շինված է զրատան վերակառուցման հետ միասին, Հովհաննես տաջնորդի նախաձեռնությամբ: Այդ մասին հիշատակություն է պահպանվել խաչելու-

թյուն խաչքարի թիվունքի (№ 59) և հուշն արձանագրություն թվանդակությունն ունեցող մի այլ խաչքարի թիվունքի արձանագրություն մեջ, որ ավել կանգնեցված է զրատան միջանցքում (№ 96): Այդ երկու արձանագրությունների մեջ էլ ալյ կառույցը կոչվել է գավիթ: Հովհաննես առաջնորդը գրում է՝ «շինեցի զգալիս, զգրատունս» և ալյն: Նշանակում է, ալյ շինությունն էլ, կառուցված է 1273-ին նախորդող տարիներին, որովհետև արձանագրությունը, ինչպես ալյ մասին խոսել ենք զրատան կառուցման ժամանակը պարզելու միջոցին, պատկանում է 1273 թվականին:

Գրատան միջանցքի զլիւն կառուցած մատուռի առ լաւատը

Սակաջն, գավիթ կոչվող այս շենքը նախապես մտածված հասուկ ծրագրով չի կառուցվել, այլ նրա գաղափարը հղացել է 1255 թվականին Համադաստղի ժամատունը կառուցելուց հետո, երբ վերջինիս և գլխավոր եկեղեցու պատերի միջև տառջացել է նեղ և երկար բաց տարածություն, որտեղ նոր շենք կառուցելու համար երկու հանդիպած պատերն արդեն կային, մեկը՝ գլխավոր եկեղեցունը, մյուսը՝ Համադաստղինը: Մնում էր ծածկել: Հովհաննես տառջնորդն արդեն ծածկել է երկարածից թաղակապ ծածկով և ստացել միջանցքի նմանող շենքը, որն ալժամ տեղացիներն անվանում են փոքր գավիթ կամ փոքր ժամատուն մեծ գավթից տարբերելու համար:

Նախքան այդ գավթի կառուցելը, այդ տարածությունը վրա կալին բացօթյա երկու մատուռների՝ գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պատին կից շինած, որոնց արևելյան պատերը եկեղեցու արևելյան պատի ճիշտ շարունակությունն են կազմում:

Այդ երկու մատուռները նույնությամբ մնացել են Հովհաննեսի շինած այս փոքր գավթի մեջ: Գրանք երկուսն էլ միաժամանակ են շինված, որովհետև տառնձին, իրար հետ միացող պատեր չունեն, այլ երկուսի պատերը միաձուլված են: Սակաջն, զբաղեցրած հարավայինը, որ կառված է գլխավոր եկեղեցու պատին, սկզբի նեղ է և կիսարուր, խորանը չհաշված ունի 2,0 մ երկարություն և մոտ 1,1 մ լայնք, իսկ հյուսիսայինը մի քիչ լայն է և ունի 2,2 երկարք և 1,6 լայնք:

Հարավային մատուռի մուտքի գլխին պահպանվել է այդ երկուսի կառուցման նվիրված արձանագրությունը (մեր ժողովածու № 65), որ թեև խիստ եղծված է, բայց բարեխառնարար նրա վրա պահպանվել են մի քանի հայանի անուններ, որոնց հիման վրա հնարավոր է ճշտել այդ մատուռների կառուցման մոտավոր ժամանակը:

Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվում են Գուրգեն և Գագիկ թագավորների, ինչպես նաև վանքի առաջնորդ Հովսեփի անունները («ի քաղաւոր») ուրեանս Գուրգեն և Գագիկ (և յառաջնորդու) քն սր ուխտիս ցովսեփա»: Հասկանալի է, որ Գուրգեն

նր Լուսի ճաշիրքի թագավորության հիմնադիրն է, իսկ Գագիկը՝ նրա եղբայրը, Անիի թագավորն է, Գագիկ Ան: Ինչպես հայանի է Գագիկ Ա. Բաղրատունին մեռել է 1020 թվականին: Գուրգենի մահվան թվականն առավժմ անհայտ է, թեև հ. Գ. Վ. Մովսիսյանը նրա մահը գնում է 989-ին¹, որ ավնայտ սխալ է, որովհետև քառ Հաղրատավանքի գլխավոր եկեղեցու կառուցման արձանագրության (№ 1), նա 991-ին գեղեկեղանի էր: Մեզ թվում է, որ նա զբաղեցրած հետո էլ երկար ժամանակ կենդանի է եղել, որովհետև նրա որդու՝ Գագիկ Անհույինի թագավորությունը գալիս հասնում է մինչև 11-րդ դարի կեսերը: Հաղիվ թե մեկը 60 տարի կալոյանալ թագավոր լինել միջնադարի պաշտաններում Լուսի տաշիրքի հեղեղուկ թագավորության մեջ:

Վանքի առաջնորդ Հովսեփը, որ հիշվում է մատուռների կառուցման եղծված արձանագրության մեջ, մեզ ծանոթ է Հաղրատի մի ալ, № 49 արձանագրությունից հա: Այս արձանագրությունը թվական ունի և գրված է 1008 թվականին: Այդ Հովսեփի առաջնորդությունը 1008 թվականից շատ առաջ չէր կարող սկսված լինել, որովհետև 1005 թվականին գեղեկ վանքի առաջնորդը նրա առաջին վանահայր Սիմոն էր (արձ. № 171):

Եթե այս մատուռների կառուցման վերջին ժամկետը Գագիկ Ա-ի մահվան թվականը համարենք, որ ինչպես ասացինք, 1020 թվականին է տեղի ունեցել, իսկ հնարավոր սկիզբը՝ Հովսեփի առաջնորդության առաջին տարեթիվը, որ 1005—1008 թթ. միջև է ընկնում, այս դույզ մատուռների կառուցումը վերագրելու ենք 11-րդ դարի առաջին քսանամյակին, այսինքն 1005-ից հետո և մինչև 1020 թվականը:

Մատուռների կառուցման վերաբերյալ արձանագրության սկզբին թեևս գրված է եղել թե ինչ նպատակով են կառուցվել այդ երկու մատուռները, բայց եղծված լինելու պատճառով, ինչպես ասացինք, արձանագրության սկիզբը չի կարգապվում, ուստի այդ հարցը հա մնում է անորոշ:

Հավանական է, որ զբաղեցրած երկուսն էլ

¹ Լուսի կյուրիկյան թագավորներու պատմությունը, գրեց հ. Ղևնդ Մովսիսյան, Վիեննա, 1923 թ., էջ 39:

տապանատներ են, տաճիկ իշխանների զերեզմանների վրա կառուցված, մանավանդ որ փոքր գավթի հատակն ամբողջապես ծածկված է արձանադրված և անարձանազիր բազմաթիվ տապանաքարերով:

Փոքր գավթի մեջ կա նաև մի ալյ, շատ նշանավոր հուշարձան: Ալյտեղ, ս. Նշան եկեղեցու մուտքի կողքին, բարձր պատվանդանի վրա կանգնեցված է մի հսկա խաչքար, որն ալյ գավթի կառուցումից հետո, 1273 թվականին կանգնեցրել է Հովհաննես տաճնորդը, ալյ մամանակի ամենանշանավոր իշխան, ավարակ և ամբարտապար Սադունի արեղատու թյան և օգնական թյան համար (արձ. ԱՆ 58 և 59):

19. Ամենափայլիչ խաչքարը փոքր գավթի մեջ

Ալյ խաչքարի թիկունքին է փորագրված վերահիշյալ Հովհաննեսի շինարարական գործունեություն և վանքին կառույցած ընծաները՝ յանկը պարունակող ընդարձակ արձանագրությունը:

Արվեստի տեսակետով ուշագրավը խաչքարն ինքն է, նրա սճր և բնույթը: Այստեղ մենք գործ ունենք ամենարարձր ճաշակով

քանդակված մի գործի հետ, որ բոլորովին տառնձնաճում է մեր մի քանի հազար խաչքարերի միջից և միայն հառ ու կենտ ընկերներ ունի իրենից ոչ հետո. նույն Լուսի Ցաշիրքի սահմաններում:

Ինչպես հայտնի է, խաչքարերի վրա գանազան ձևերով ու զարդաքանդակներով փորագրված է լինում՝ քրիստոնեության խորհրդանշանը հանդիսացող խաչի նշանը, իսկ մարդկանց կամ կենդանիների կերպարանքները զրեթե բացառված են, հագվադեպ են սրբերի և հրեշտակների՝ զմաքանդակները:

Դրան հակառակ, Հաղբատի ալյ խաչքարի վրա ոչ թե փոխարկարար միայն խաչ է փորագրված, որ պետք է Քրիստոսի խաչելություն գաղափարը տալ, ալ խաչքարի վրա իրապաշտորեն պատկերված է Քրիստոսի կերպարանքն, ամբողջ հասակով, որ թևատարած վիճակում գտնված է խաչին: Սակայն, նա մենակ չէ. նրա շուրջը մարդկային կերպարանքով, բայց լուսապստկով, պատկերված են երկու մարիամներ (Քրիստոսի մայրը և Մադաղենացին), տաներկու առաքյալները, խաչքարի վերին մասում՝ սրբեր և հրեշտակներ:

Այս խաչքարի յուրահատուկ կոզմերից մեկն էլ ալն է, որ նրա երեսին՝ ճակատից սկսած մինչև ստորին մասերը, ամենուրեք արձանադրություն է փորագրված քանդակների հետ շարկապված վիճակում, փորաքանդակ, ուռուցիկ և ծաղկուն զրերով, որ վերաբերում է Քրիստոսին և նրա խաչելության: Ալյ արձանադրության մի քանի տողը հանրաժանությ աղոթքների հատվածներ են (արձ. ԱՆ 74):

Ինչպես հայտնի է, սովորական խաչքարերի երեսին արձանադրություններ չեն լինում: Երբեմն զրեր են քանդակված լինում խաչքարի ճակատի գլխահակ մասի վրա, քանդակներից դուրս, սրակզ գրված է լինում բարեմաղթական խոսքեր խաչքարը կանդնեցնողի հասցեին: Սովորական խաչքարերի վրա երբեմն էլ արձանադրություն է լինում նրա ստորին մասում կամ քարի եզրերին չորս կողմի վրա, մեկական տողով, բայց միշտ քանդակազարդ մասից դուրս: Միայն հազվագյուտ գեպքերում պատահում է, որ քանդակների մեջ փորագրողը գաղանիսուն

զրած է լինում իր անունը և խաչքարի կանգնեցման տարեթիվը աննշմար կերպով: Այլ տեսակետով, Հաղրատի Ամենափրկիչ խաչքարի երեսի արձանագրությունը ոչ թե ինքնուրույն, որևէ հարցի նվիրված բովանդակություն ունի, այլ մեծ մասամբ բացատրողի է քանդակների բովանդակության վերաբերյալ և նրանց անքակտելի մասն է կազմում իրեն զարդանալու: Նշանակում է, Հաղրատի Ամենափրկիչ խաչքարի արձանագրությունն իր բովանդակությամբ և ձևով բաղադրված տառանքնակի տեղ է գրավում բազմաթիվ խաչքարերի արձանագրությունների մեջ և իր ժամանակին նորություն է հղել արվեստի այդ ճյուղի մեջ:

Ամենափրկիչ խաչքարի հեղինակը, որի անունը, զբաղադրար ծանոթ չէ մեզ, խաչից և սրբապատկերներից ազատ մնացած տարածությունը զարդարել է հյուսածո և բուսական քանդակներով:

Ամենափրկիչ խաչքարն իր նախորդը չունի սճական նմանություն, նա խաչքարերի արվեստի մեջ նոր թարմություն է բերել և հիմք դրել մի նոր ոճի, որ հետագայում կրկնվեց շատ շատերի կողմից այս կամ այն կերպ: Արքայի խաչքարերի օրինակներ կան նույնիսկ 16—17-րդ դարերում, ինչպիսիք, այնպիսի փոքրատաղանդ քանդակագործների ձեռքով արված Սեանի արվեստի և այլուր:

Այս ոճով քանդակված մի խաչքար կա Դսեղի գյուղում (այժմ Թումանյան), որ մեծ նմանություն ունի Հաղրատի Ամենափրկիչ խաչքարին և իր արվեստով այնպիսի բարձր է նրանից:

Այլ խաչքարձանը, որ տեղում հալանի է կաշեկոթյան անունով, քանդակված է 1281 թվականին, ալվինքն Ամենափրկիչից բնագամենը ութ տարի հետո:

Սակառն, աշտեղ կարեւորն աչն է, որ Դսեղի խաչքարի պատվանդանի վրա քանդակող վարպետը թողել է մի խիստ համառոտ, երկու բառից կազմած հիշատակագրություն, որից խմանում ենք, որ նրա անունը Վահրամ է (Վարհամ յիշեցեք):

Հաղրատի Ամենափրկիչ և Դսեղի կաշեկոթյան խաչքարերի սճական մեծ նմանությունները և նրանց երեսի արձանագրու-

թյուններն իրենց ձեռքով և բովանդակությամբ, որ տեղ-տեղ նույնիսկ կրկնում են միմյանց, ինչպես նաև գրեթե հավասար մեծությունները, տեղով և ժամանակով իրար մոտիկ լինելը, քանդակների մանրամասնությունների նմանությունները մեզ բերում են այն եզրակացության, որ գրանք երկուսն էլ միևնույն հեղինակի գործն են:

Նշանակում է, Հաղրատի Ամենափրկիչ խաչքարը կազմել և քանդակել է ժամանակի մեծատաղանդ քանդակագործ վարպետ Վահրամը Դսեղի խաչկաթյան խաչքարը կազմելուց ութ տարի առաջ, 1273 թվականին և այլ խաչքար մեզ հալանի նրա սկզբնական գործն է:

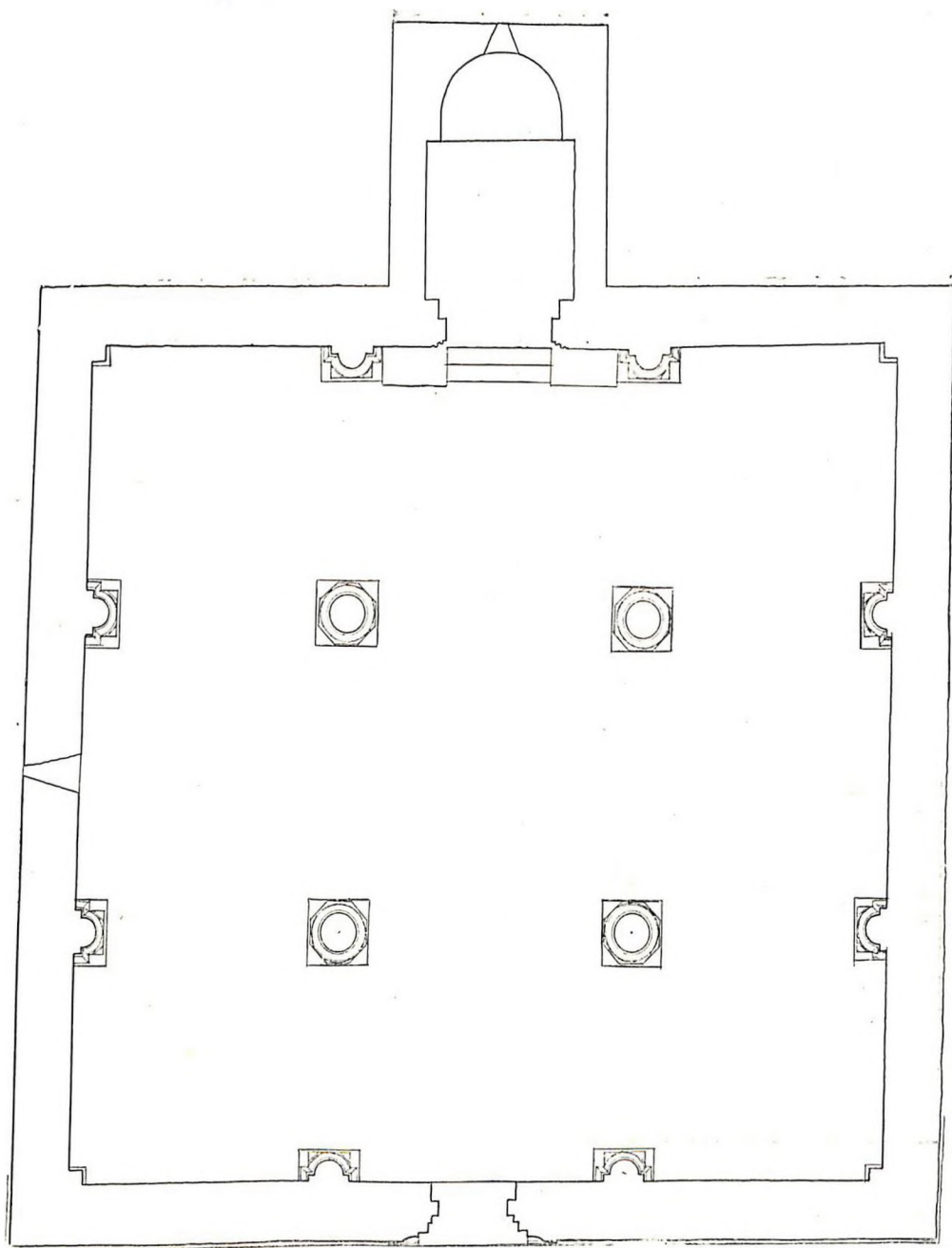
Փոքր գավթի թաղակապ ծածկն իր խրկու կողմերում հավասար բարձրության վրա չի գրած, այլ գեղի հարավ եկեղեցու պատին թաղը նստած է ալվին բարձր կամարովոր հեռավորության վրա, իսկ գեղի հյուսիս, համազասպի ժամատան կողմում՝ ցածրադիր օրմնապատերի վրա և այլ երկու կողմերի տարբերությունն հետևանքով, վերևում, թաղի գլխին տուջուցել է միակողմանի թեքագիր ծածկ:

Պարզ երևում է, որ նախապես փոքր գավթի արեմտյան պատը զուլություն չի ունեցել: Այդ կողմում նա բուրբուրված լաց է հղել շատ տեղերում հանդիպող պողպատե սրահների նման, ինչպիսին է, օրինակ, Սահահնի վանքում Մաղխաթուսի նեմարանք, բայց հետագայում վրակել և դառն տեղ են թողել ալվանդ, հավանաբար քամիներից պաշտպանվելու համար, թեև այդ պատը մինչև վերջ չեն բարձրացրել և թաղին չեն կպցրել:

Արեւելյան կողմում, գրատան մուտքի մոտ, փոքր ժամատունն ավարտվում է մուտքի բացվածք ունեցող մի պատով, որի ճակատակալ քարն իր ծալքով նստած է զույգ մատուռների պատի գլխին: Այդ մատուռներն իրեն հետևանք օգտագործվել են նաև գրատան միջանցքի կամարներից մեկի համար:

6. Համազասպաշեն ժամատուն: Գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային կողմում կոտորված մի մեծ շինություն է, գրեթե հա-

¹ Ազգագրական հանդես, դիրք 7—8, էջ 319:

Համազասկի ժամատան հատակածը

վատարակող՝ քառակուսի մակերևույթ, որի զանվիճն ունի $18 \times 18,5$ մետր — ալիսինքն 333 քառ. մետր մակերես:

Իր ճարտարապետութեամբ ոչնչով չի տարբերվում սովորական ժամանակներից: Կենտրոնական չորս սյուների և յուրաքանչյուր պատից առաջացող երկու որմնասյուների միջոցով զանվիճը բաժանված է 9 հատվածների, մեկը, որ կենտրոնականն է և բնկած է չորս սյուների միջև, իր վրա կրում է երկրակազմը բաղկացող ունեցող բաթ գրմբիթ, իսկ մյուս ութը՝ շրջապատում են կենտրոնականին, յուրաքանչյուր կողմի վրա ունենալով երեք հատված: Շենքի բարձրությունը բնագմենը 7,2 մետր է, որ նրա բնկածարձակութեան համեմատութեամբ զգալիորեն քիչ է:

20. Խաչելություն խաչքաղը Գեղ (ալմ Թուսմանյան) գյուղում

Այս շենքի նշանակությունը և գերի մասին միմյանց հակառակ բաղմաթիվ կարծիքներ են հայտնվել հին ու նոր ուսումնասիրողների կողմից:

Դեռևս 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին, որ ժամանակակից էր Համազասպ առաջնորդին, վերջինիս շինարարական գործունեությունը մասին գրել է հետևյալը՝

«Աս (Համազասպ) շինեաց եկեղեցի հրաշալի, և տեղի ուր զգանգակաճ կախեն, և ժամատուն մի մեծ սքանչելի»¹:

Ուսումնասիրողներից շատերը տարապետանքի մեջ են ընկել, ենթադրելով, որ Գանձակեցին Համազասպին է վերագրում Հազարատում կառուցված երեք տարբեր շենքեր՝ մի եկեղեցի, մի զանգակատուն և մի ժամատուն, բայց ինչպես հայտնի է, տեղում միայն երկու շենք կա Համազասպի ժամանակ կառուցված, մեկը՝ զանգակատունն է, իսկ մյուսը՝ ժամատունը:

Այսպես, կարծում ենք, սխալ է մեկնաբանված Գանձակեցու խոսքերը: Այլ խոսքերի մեջ նա ոչ թե երեք տարբեր շենքեր է թվարկում, այլ միայն երկուսը՝ մեկը եկեղեցին է և զանգակների կախելու տեղը և մյուսը՝ ժամատունը: Եվ իրոք, զանգակատունը միաժամանակ եկեղեցի է, ալն էլ բաղմախորան եկեղեցի: Նրա ներսում երեք տարբեր հարկերում կան լոթր սեղաններ: Այնպես որ Գանձակեցին ալն զանգակատունը միաժամանակ եկեղեցի կարող էր անվանել:

Ծիշա ալբոյես էլ բնորոշված է զանգակատունն իր վրա ի կառուցողական արձանագրություն մեջ: Այնտեղ է գրված է «Շինեցա զեկեղեցիս զարդալ առաքալ առաքալ՝ զարթուցանող փառարանչաց տառն եթն խորանա»:

Հետագա ուսումնասիրողները ճիշտ չեն հատկացել Գանձակեցուն, ուշք չեն դարձրել շինություն արձանագրության վրա և շենքերի քննությունից էլ սխալ եզրակացություն են հանգել:

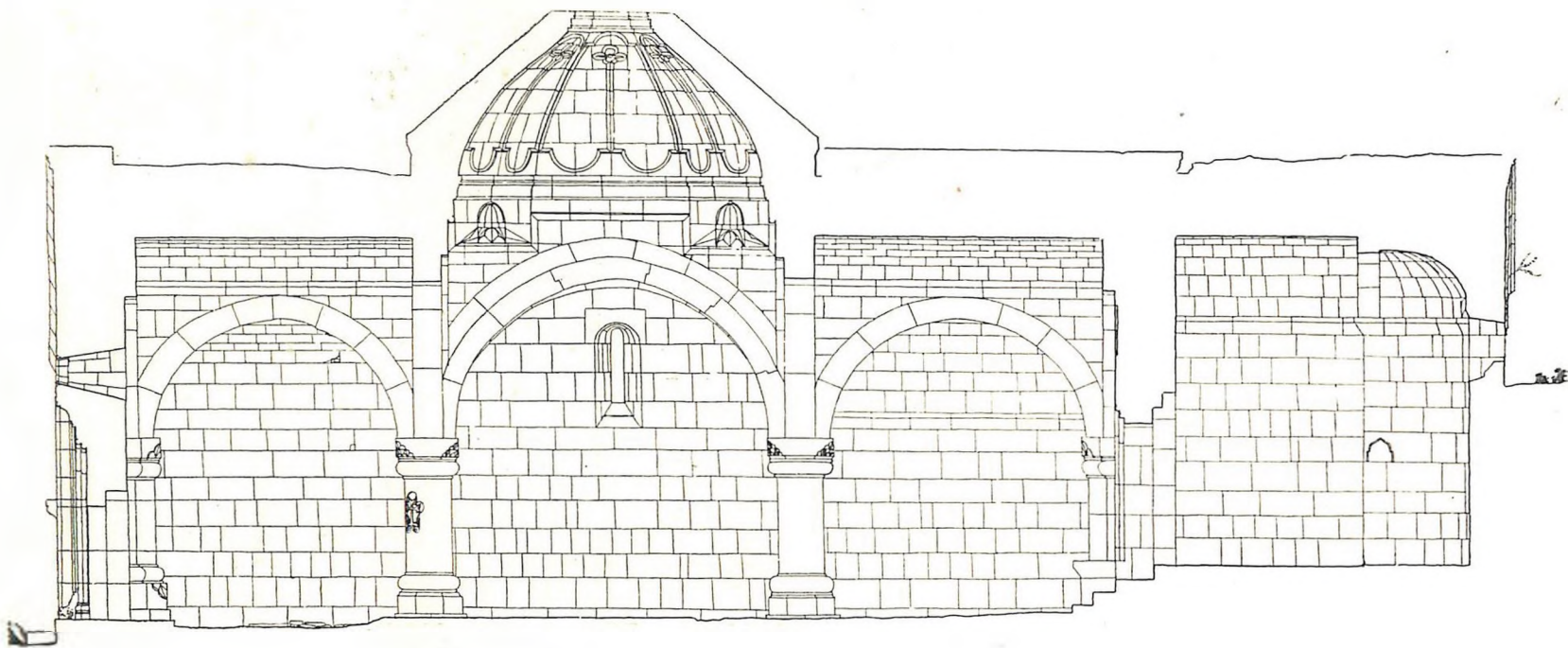
Հովհաննես Դրիմեցին Համազասպի շինած բնդարձակ շենքը համարում է եկեղեցի: Նա գրում է՝

«Ի հիւսիսակողմն սուրբ նշան առաքառաքին՝ կից ընդ որմն հիւսիսակողմն գաւթի է եկեղեցիս մեծ կոչեցեալն Համազասպ»²:

Այնուհետև Դրիմեցին մեկնաբանելով Գանձակեցու վերահիշյալ տեղեկությունները, ասում է՝

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 93:

² Պատմություն վանեց Հազարատայ, ձեռագիր արտագրություն, էջ 70:

Համապատասխան ժամանակի և նրան կից եկեղեցու, երկարությամբ կտրվածքը

«Ժամատուն տակնով՝ տինարիէ յայտ
 եկեղեցի»¹:

Նույն տեսակետն է հայտնված նաև Դրի-
 մեցու ուսուցիչին համառոտ հրատարակու-
 թյան մեջ²:

Սակայն, Դրիմեցին, հալանարար հեն-
 վելով Գանձակեցու տեղեկությունների սխալ
 մեկնարանման վրա, ենթադրում է, որ ժա-
 մատան արևելյան մասում Համազասպը կա-
 ուեցած է եղել նաև մի եկեղեցի, բայց հե-
 տադասում արդև եկեղեցին ավերվել է, որի
 փոխարեն ուշ ժամանակներում կառուցվել
 են այժմ գոյություն ունեցող փոքրիկ մա-
 տուրը, որ կից է Համազասպի ժամատան:

Այս ենթադրությունները չի հաստատվում
 հնագիտական աղբյուրներով, որովհետև տե-
 ղում չկան քանդված և վերակառուցված եկե-
 ղեցու հետքեր:

Դրան հակառակ, տեղի ուսումնասիրու-
 թյունից պարզվում է, որ ժամատան կից
 փոքրիկ եկեղեցին կամ մատուռը ավելի հին
 է, քան ժամատունն ինքը, հետևապես այդ
 մեծ ժամատունը կառուցվել է փոքրիկ եկե-
 ղեցուն կից, իրրի նրա գավիթը:

Այլ կարծիք է հայտնել այս ժամատան
 մասին նաև Ռոստոմ բեկ Երզնկյանցը: Նա
 գրում է, որ մեծակառույց ալն գավիթը, որ
 Համազասպ է կոչվում, ոմանց տակով հնում
 ծառայել է իրրի առյան թաղավորական և
 իշխանական խորհուրդների համար: Նա արդև
 տեսակետը փաստարկում է նրանով, որ արդև
 շենքն իր կառուցվածքով գավթի նման չէ,
 քանի որ գավթի շենքեր եկեղեցիներին կից են
 լինում, իսկ այս շենքն առանձին է³:

Հալանարար ուշ ժամանակի վտնքի
 միարաններն են ենթադրարար արդև շենքը

21. Համազասպի ժամատան ամ ճակատը

առյան համարել և արդև մասին տեղեկու-
 թյուն ավել Ռոստոմ բեկ Երզնկյանցին,
 որովհետև, ինչպես ինքն է ասում, ոչ պատ-

մական երկերում և ոչ էլ ավանդություննե-
 րի մեջ ստույգ տեղեկություններ չկան այդ
 շենքի նշանակության մասին:

¹ Պատմութիւն վանից Հաղրատայ, ձեռագիր արտագրություն, էջ 101:

² Описание монастырей Ахпатского и Санагинского Иоанна Крымского, СПб, 1863, стр. 21.

³ Հնախոսական տեղագրություն Հաղրատայ աշխարհահայտ վտնից, Վաղարշապատ, 1886, էջ 36:

երվանդ Լալայանը եւ այս շենքի մասին որոշակի բան չի ասում. կրկնելով երգընկյանցին գրում է՝

«Որոշապես հայտնի չէ, թե սա ինչ է եղել... սակայն սա եկեղեցու նմանություն չունի, իբր պավիթ էլ կից չէ մի որեէ եկեղեցու: Ուստի և կարծում են, թե սա խորհրդարան պիտի լինի, միայն հայտնի չէ, թե տեղական իշխանների, թե՞ վանական միաբանություն համար»¹:

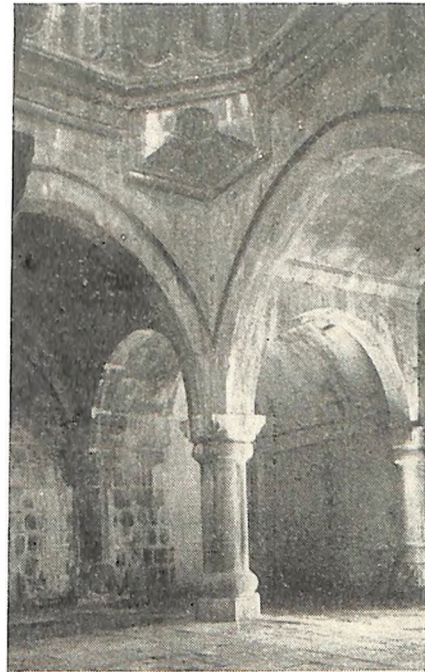
Նորագույն ուսումնասիրությունների մեջ եւս այդ շենքի նշանակությունը մասին կան տարբեր տեսակետներ:

Վ. Հարությունյանն ու Ս. Սաֆարյանը գրում են, որ Համազասպի կառուցած ժամատունը հաջ ճարտարապետություն մեջ միակն է, որ եկեղեցուց անկախ առանձին է կառուցված և ենթադրում են, որ այդ շենքը դպրոց է եղել: Այս ուսումնասիրողները ծանոթ են նաև ժամատան արևելյան կողմի կից եկեղեցուն, բայց վերջինիս անբոշ բառով անվանում են բարձրագիյր հատակով փոքրիկ սենյակ (небольшая комната с приподнятым полом), չնայած այն բանին, որ եկեղեցին թեև փոքր է, մատուցման, բայց բոլոր հատկանիշներն ունի եկեղեցի համարվելու²:

Ճարտարապետ Ն. Տոկարսկին համադասպաշեն ժամատունը համարել է ժողովարան, իսկ նրան կից փոքրիկ շենքը (եկեղեցին) ժողովների ժամանակ կրոնական մագիստրներ կատարելու տեղ³:

Ճարտարապետություն թեկնածու Ստ. Մնացականյանը, որ հատուկ ուսումնասիրություն է գրել հայկական հին ժամատների մասին, որոշ վերապահումով ընդունում է Տոկարսկու տեսակետը այդ շենքը ժողովարան լինելու մասին և իր կողմից էլ լրացնում է, որ Հաղբաթի նման մի վանք, որ մի քանի հարյուր միարան է ունեցել, անհրաժեշտորեն պետք է ունենար ընդարձակ ժողովա-

րան: Այնուհետև, առանց հերքելու Տոկարսկու ահն կարծիքը, որ փոքրիկ եկեղեցին կրոնական մագիստրների է ծառայել ժողովների միջոցին, Ստ. Մնացականյանն ավելացնում է, որ փաստորեն այդ փոքրիկ շենքն իր բարձրագիյր հատակով ժողովարանի համար ծառայել է իբրև հնչականություն ու ժեղացնելու միջոց, իբրև սեկունստոր (sic.)⁴:

22. Համազասպի ժամատան ներքը

Վերևում հիշատակված ժամատան մասին սխալ տեսակետներն առաջացել են այն կարծիքից, որ իբրև թե այդ ժամատունն առանձին է և որեէ եկեղեցու կից չէ: Դեռ ավելին: Այս ժամատան գոյությունը ուղեցել են ապացուցել, որ իբրև թե ժամատուններն ու պավիթները կարող են ինքնուրույն կերպով գոյություն ունենալ և եկեղեցիներին կից չլինել⁵:

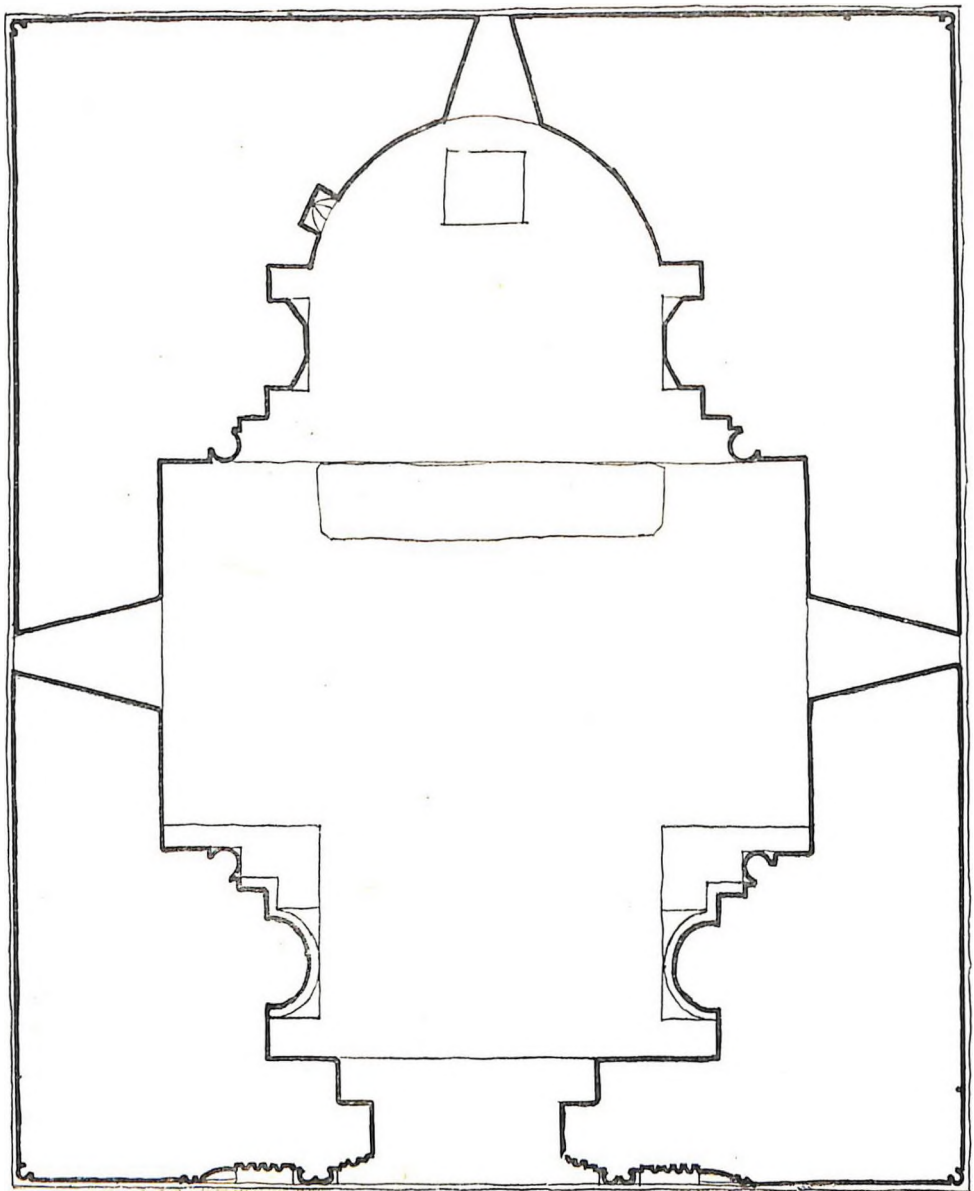
¹ Կ. Լալայան, Բորչալույի գավառ, Ա. դիրք 7-8, էջ 402: Լալայանն իր տեղեկությունները քաղել է Ռոստոմ բեյ Երզնկյանցից և կրկնել նրա սխալները: Օրինակ. ժամատան բարձրությունը գրել է 49 աբշին (35 մետր), այնինչ իրականում 7,2 մետր է: Սխալ են նաև լայնքի և երկարությունը հափեղը:

² В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества. М., 1951, стр. 57.

³ М. Н. Токарский, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946 г., стр. 172.

⁴ С. Х. Мнацаканян, Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952, стр. 73.

⁵ Օրինակներից մեկն էլ Պապարական Պապա իշխանի Գեղարդավանքում շինված վիժափոր ժամատունն է, որ իբրև առանձին է, բայց նրա առանձնությունը, ինչպես այդ մասին նշել է նաև ճարտ. Ստ. Մնացականյանը, ոչ թե սկզբունքի հետևանք է, այլ առաջ է եկել նրանից, որ անհնար է եղել այդ ժամատան արևելյան կողմում ժայռի մեջ եկեղեցի փորելը, նույնիսկ այստեղ ժամատանից դեպի եկեղեցու մեջ բացվող անցք կա, որտեղից կարելի է լսել այնտեղ կատարվող ժամերգությունը:

ս. Գրիգոր Եկեղեցու հատակածիր

Համադասույի ալս ժամատունը ոչ թե տանձին, եկեղեցուց անկախ շինութիւն է, ինչպէս կարծում են շատերը, այլ նա սովորական, բայց շատ բնորոշ մի ժամատուն է, որ շինված է մի փոքրիկ եկեղեցու համար: Այդ եկեղեցին իր արեւմտեան կողմի լաւն ընդգծւած միանում է ժամատանը:

Այդ միացումով, եթե ոչ երկու շէնքերի համադասութեամբ, գեթ սկզբունքորեն պահպանված է ժամատանի կամ գավիթների ընդհանուր խմբում՝ ահա, որ գավիթները կամ ժամատանը պարսպադիր կերպով եկեղեցիներին կից են, ալիպէս գալիք կամ ժամատուն չեն լինի:

Սովորաբար ժամատանին երկու, երբեմն էլ երեք անգամ մեծ են իրենց եկեղեցիներին, բայց ոչ ավելի, իսկ Համադասույի շինած ժամատունը շատ մեծ է եկեղեցու համեմատութեամբ¹, իսկ նրան կից փոքրիկ եկեղեցին ունի ընդամենը 20 քմ մակերես, ալիքն եկեղեցին իր ժամատանից փոքր է 16 անգամ, բայց չմոռանա՛ք, որ Համադասույի ժամատունը Հաղարտավանքի ամենաբնորոշ շինութիւնն է բոլոր կառուցվածքների մեջ, թեև բարձրութիւնն անհամաչափորեն փոքր է և դա նրա գլխավոր թերութիւնն է:

Ժամատան համեմատութեամբ եկեղեցու ալս անսովոր փոքրութիւնն է պատճառը, որ ուսումնասիրողներն անտեսել են նրան և ժամատունը հայտարարել առանձին և ինքնուրույն կառուցվածք:

Ժամատունն ունի կառուցման արձանագրութիւն, որտեղ շինքը համարվել է մեծափառ առևնու աւտուծո (արձ. № 102): Դրանից էլ երևում է, որ ալս ժամատունը կառուցող Համադասույի աչքում եւ ինքնուրույն, եկեղեցուց անկախ շինութիւն չի եղել, այլ համարվել է եկեղեցու (աստու. տան) մի մասը: Իսկ մի այլ արձանագրութեան մեջ, որ փորագրված է մեծ ժամատան մեջ, բայց վերաբերում է Համադասույի ժամատան շինութեան, Համադասույի շինած ժամատունը կոչվել է ժամատուն: Այդ արձանագրութեան մեջ գրված է, որ Շնահավոր

Տփիսեցին (Թրիխեցի) իր ամուսին Ռուսուգանի և որդիների հետ միասին 100 ապիտակ է ավել ժամատան շինութեան համար՝ 1253 թվականին (արձ. 36) և Համադասույ աստուգնորդն ու մշուս միաբանները ընդունել են այդ նախընտրը և այլն: (Ն շինութիւն մամաւանն):

Ժամատուն լինելու ապացույցները մեկն էլ ալս է, որ հատակին կան արձանագրած և անարձանագիր տապանաքարեր: Ինչպէս հայտնի է, հնում միայն ժամատանում էր թույլ տրվում թաղումներ կատարել, իսկ բուն եկեղեցիներում, երբեք:

7. Ս. Գրիգոր Եկեղեցի: Մի փոքրիկ եկեղեցի է, վանքի պարսպի ներսում, հարավ արեւմտեան անկյունին մոտ, մեծ ժամատան հարակից կողմում:

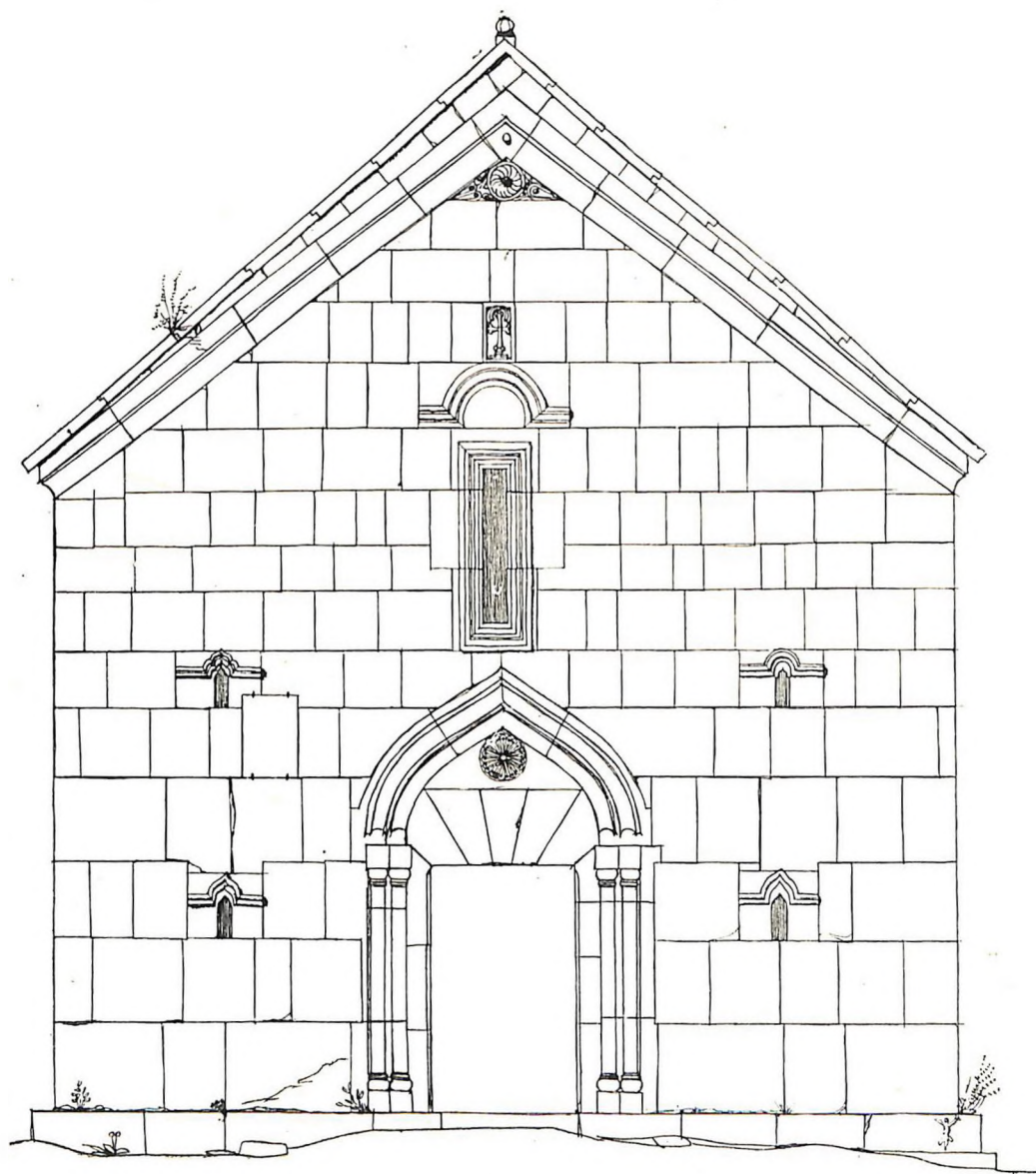
Արտաքուստ ուղղանկյուն քառանկյունի է արեւմուտքից դեպի արեւելք ձգված 11×8,5 մետր հատակով, ներքուստ՝ դանդի 4 անկյուններին շինած ավանդատների շնորհիվ, հատակագիծը դարձել է խաչաձև: Եկեղեցին ունի պատարագի լոթը սեղան, որոնցից մեկը ավագ սեղանն է, տաճարի արեւելյան կողմի կենտրոնում, երկուսը՝ ավագ սեղանի կողքերին գտնվող ավանդատների մեջ, իսկ չորսը՝ արեւմտեան կողմի կրկնահարկ ավանդատների մեջ: Եկեղեցին ծածկված է թաղով և ունի երկթե սալածածկ տանիք: Միակ մուտքն արեւմուտքից է: Այդ ճակատն է, որ վարդարված է քանդակներով. մուտքի շրջապատը, նրա գլխի լուսամուտի շրջանակը, նրանից վերեւ եղած պսակը, ավանդատների փոքրիկ լուսամուտների պսակները և այլն:

Այս շէնքն ունի կառուցման արձանագրութիւն, որ գրված է արեւմտեան ճակատին բարձրում գետեղված սպիտակավուն խաչքարի շրջանակի մեջ, մանր գրերով և բովանդակում է հետևյալը.

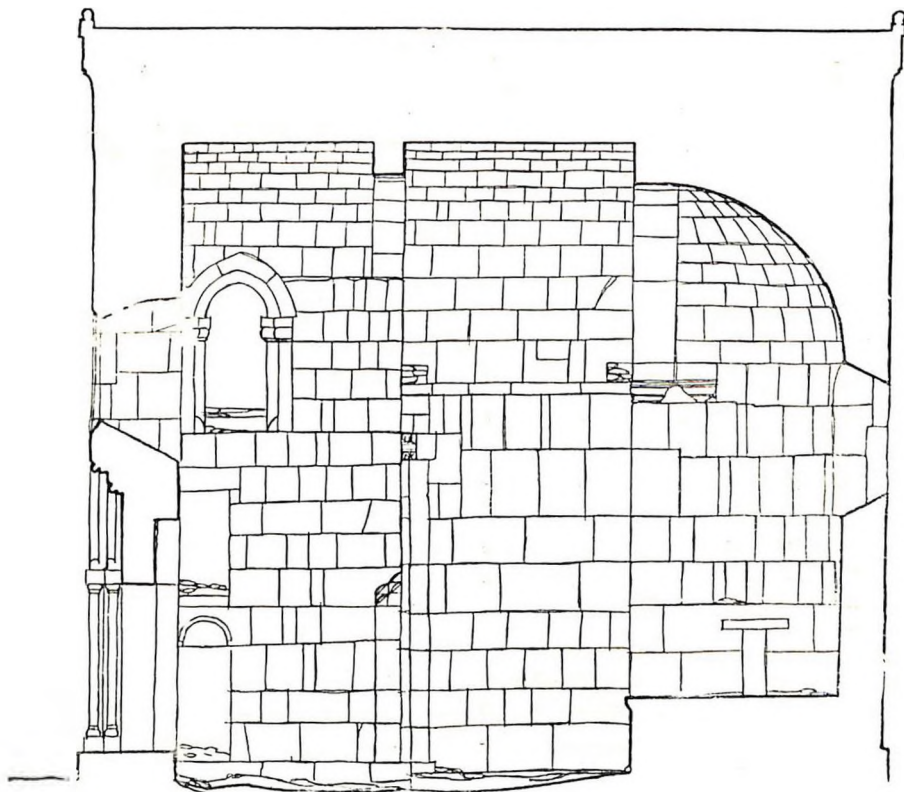
«ՆՀԳ էր թիվականս, կատարեցաւ եկեղեցիս» (արձ. № 181):

Նշանակում է, ս. Գրիգոր եկեղեցին, ըստ ալս արձանագրութեան, կառուցված է հալսց ՆՀԳ և մեր 474+551=1025 թվականին:

¹ Այս ժամատունն ըստ Ստ. Մնացականյանի ունի մոտ 400 քմ մակերես (հիշած աշխատութիւն, էջ 75), ըստ Վ. Հարութիւնյանի և Ս. Սաֆարյանի 250 քմ (էջ 57): Մենք հաշվել ենք ճաշու. Հովհ. Հակոբյանի չափադրութիւնների հիման վրայ Այդ պատճառով էլ մեր 333 քմ մոտավոր են, բայց ճիշտ:

ս. Գրիգոր եկեղեցու ամ ճակատը

ս. Գրիգոր եկեղեցու երկաթուղիյան կտրվածքը

Սակաճն, ալբ արձանագրութիւնը մանր գրերով գրված և պատի բարձրում տեղադրված լինելու պատճառով ուսումնասիրողներին աչքից վրիպել է:

Օրինակ, Հովհ. Գրիմեյնն այս եկեղեցու կառուցման ժամանակն անհայտ է համարում¹: Ջալալջանցը ևս արձանագրութիւնը չի տեսել, ուստի և չի հիշատակել կառուցման թվականը²:

Սասուն լեռն Երզնկանցը ծանոթ է ալբ արձանագրութեան, բայց սա էլ հաշիւական ՆՀԴ թվականը փոխանակ 1025-ի վերածելու, թվարանական սխալի կամ սպագրական վրիպակի պատճառով ալբ թվականը դարձրել է 1005³:

Այնուհետեւ, ալբ սխալ թվականը մեքենայորեն կրկնել են բոլորը⁴:

Այս եկեղեցին մեծ նորոգման է ենթարկվել 1211 թվականին վանքի առաջնորդ Հովհաննես Սաչինեցու ժամանակ: Ալբ փաստը հաստատող երկու արձանագրութիւն կա Հաղրատում, մեկը, որ պատկանում է 1211 թվականին ալբ նորոգմանը նվիրված բուն արձանագրութիւնն է (արձ. № 110), իսկ մյուսը՝ Հովհաննես Սաչինեցու, 1221 թվականին, մեծ ժամատան մեջ գրած արձանագրութիւններից մեկն է (№ 50), որտեղ նա հիշատակում է իր առաջնորդութեան տարիներին կատարած բոլոր շինարարական և մյուս աշխատանքները:

Հաղրատավանքի առաջնորդ Հովհաննես Սաչինեցին շինարարութեան սիրահար էր: Բավական է ասել, որ նրա նախաձեռնութեամբ է կառուցվել միջնադարյան հալ ճարտարապետութեան հրաշալիքներից մեկը՝ Հաղրատի ս. Նշան եկեղեցու մեծ ժամատունը:

Սուույդ հայանի չէ, թե Հովհաննես Սաչինեցին ինչ նորոգութիւններ է կատարել ս. Գրիգոր եկեղեցում, բայց նրա կատարած նորոգութեան ծավալը պետք է բավականին մեծ եղած լինի, որովհետեւ փոքրածավալ գործը հազիւ թե հիշատակման արժանանար մեծ ժամատան կառուցման կողքին: Կար-

ծում ենք, որ Սաչինեցու նորոգութիւնները մեծ մասամբ վերաբերել են տաճարի ներքին ձեւափոխութիւններին և ոչ այնքան արտաքինին, որտեղ, բայց ամբողջ ծածկից, որեւէ ձեւափոխման հետք չի նկատվում:

1025 թվականին չէր կարող պատարագամատուց լոթը խորան ունեցող եկեղեցի կառուցվել: Այն ժամանակ դեռևս բաղմախորան եկեղեցիների տնհրաժեշտութիւնը չկար, որովհետեւ շատ խորաններ կառուցելու սովորւթը սերտորեն կապված է վանքերին կալվածքներ և այլ ինչք նվիրելու հետ:

Հնում վանքերին գուք նվիրողները պահանջ էին դնում, որպեսզի վանքի միաբաններն իրենց համար որոշյալ օրերին պատարագ կամ ժամերգութիւն կատարեն, և քանի որ հայոց եկեղեցու օրենքով միեւնոջն օրը միեւնոջն սեղանի վրա միայն մի պատարագ կարելի էր մատուցել, ուստի բաղմախորան ճիւղի նվիրատուների պահանջները բավարարելու համար տնհրաժեշտ էր եկեղեցիներին մեջ ունենալ պատարագամատուց մի քանի սեղաններ: Ահա ալբ նպատակով էլ սկսեցին շատ խորան ունեցող եկեղեցիներ կառուցել:

11-րդ դարում վանքերի նվիրատուները հատ ու կենտ էին, ալբ պատճառով 11-րդ դարում բաղմախորան եկեղեցիներ չեն կառուցվել: 13-րդ դարում, մեծ կալվածքների նվիրարեւոյնները վանքերին ստացան մասնաշաղկան բնույթ: Ալբ ժամանակ անհրաժեշտ դարձաւ բաղմախորան եկեղեցիներ և ժամատաներ կառուցելը: Այս նկատուածով էլ ս. Գրիգոր եկեղեցու ներքին ավանդատների կառուցումը (ինչպես և ամբողջ ծածկի վերանորոգումը) 1211 թվականի նորոգութեան արդիւնք ենք համարում:

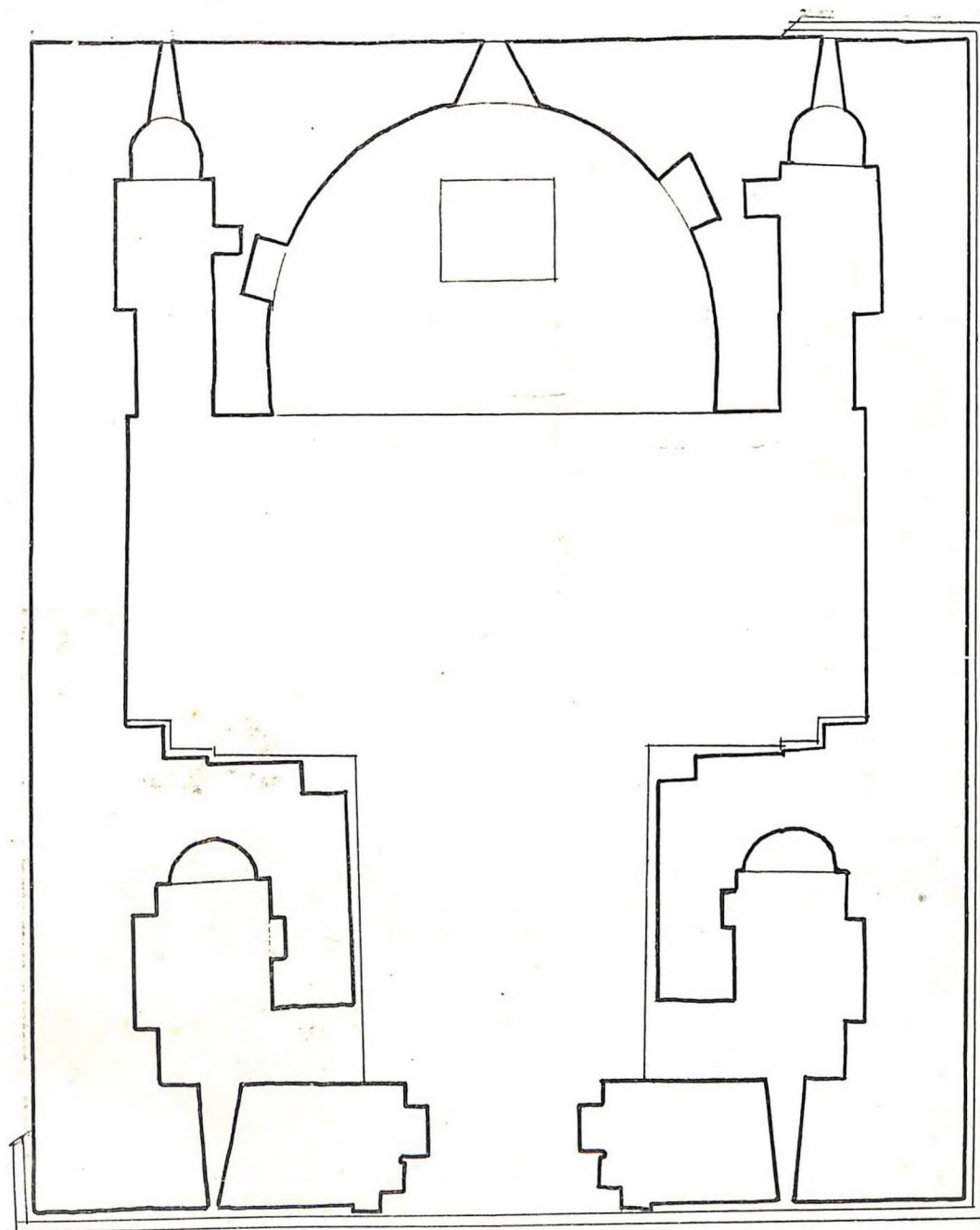
Տ. Խաթունաշեն ս. Աստվածածին եկեղեցի: Այս Աստվածածինը մի փոքրիկ, արտաքուստ ուղղանկյուն քառանկյունի և ներքուստ խաչաձե եկեղեցի է, որ գտնվում է ս. Նշանի մեծ ժամատան հյուսիսային և Համադասպի ժամատան հարավ-արեւմտյան կողմում: Եկեղեցին ունի բավականին բարձրադիր, բոլորշի թմբուկով մի գմբէթ, որ

¹ Հովհ. Գրիմեյն, ձ-ի արձանագրութիւն, էջ 104 և բուսերեն համառոտ հրատարակութիւն, էջ 24:

² Սարգիս վ. Ջալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան..., մասն Ա, 1842, ի Տիֆլիս, էջ 54:

³ Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղրատայ..., էջ 34, Ե. Լալայան, Բորչալույի գավառ, 7—8, էջ 401:

⁴ В. М. Арутюнян и С. А. Сафьян, Памятники арм. зодчества, стр. 57. Հ. Եղիազարյան, Այովերդու շրջանի..., էջ 20:

Քաթոլիկոսի եկեղեցու հատակագիծը

նստած է տաճարի չորս պատերի անկյուն-
ների հաստահեղուս և զահլիճի կենտրոնին
մոտեցող չորս սրմնասլանների զլխին տա-
ջացած կամարների վրա:

23. Խաթունաշեն Աստվածածին եկեղեցին

Ներքին չափերն են՝ արևմուտքից արե-
վելք 4,7 մ, հարավից հյուսիս՝ 3,5 մ:

Ունի կառուցման բնագրծակ արձանա-
դրուիժյուն արևելյան պատին, արտաքուստ,
ըստ որի այս եկեղեցին շինվել է Դեսոմ-
յանց հասան իշխանի գուստը Սաթուհի մի-
ջոցներով, իր և իր երկու եղբայրների հիշա-
տակին, որոնք Սաթուհից եկել են Հաղրատ և
աջնուեղ վախճանվել: Դժբախտաբար այդ
արձանագրուիժյունը թվական չունի, բայց
նրա մեջ հիշատակվող անձինք աներկրաշո-
րեն ապրել են 13-րդ դարում:

Եկեղեցին էլ իր ճարտարապետությամբ
այդ նույն դարին է պատկանում:

9. Ձանգակաառն: Հաղրատի զանգա-
կաառնը հալկական միջնադարյան ճարտա-
րապետության նշանավոր կոթողներից մեկն
է և իր ձևերով ու տեսքով միակը հալկական
ողջ ճարտարապետության մեջ:

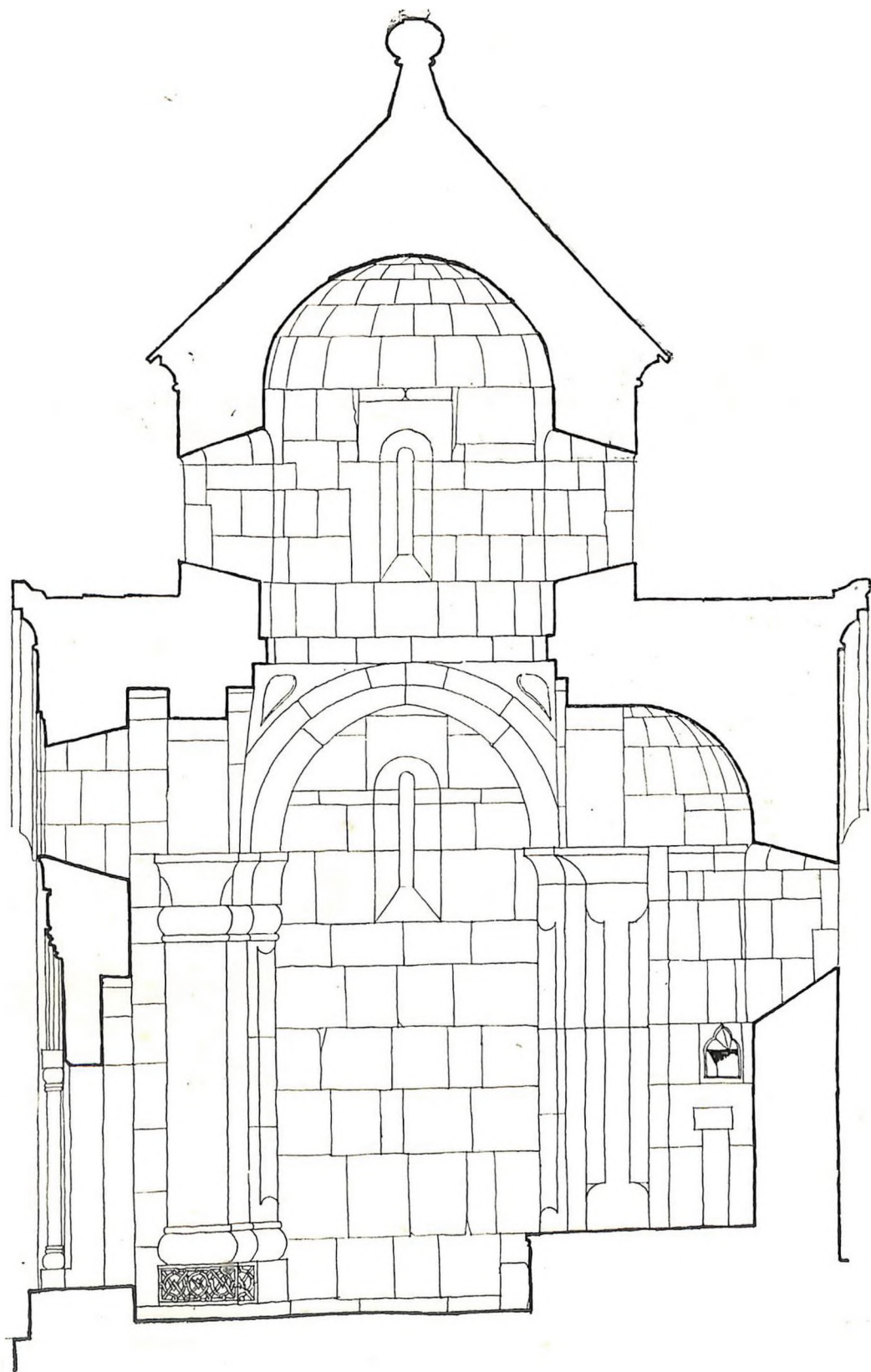
Նա կառուցված է վաղից բակի արե-
վելյան բարձրագույն մասում և իր վեհու-
թյամբ իշխում է բոլոր մյուս կառուցվածք-
ների վրա:

Իր ներքին կառուցվածքով, զանգակա-
առնը բաժանված է երեք հարկաբաժիննե-
րի, որոնց զլխին կանգնած է սյունազարդ
գմբեթը: Իրականում այս գմբեթն է, որ
զանգակաառն է կոչվել, որովհետև նրա մեջ
են կախված եղել վաղի զանգակները, իսկ
նրա տակի հոհարկ շենքը, բացի զանգակա-
առն պատվանդանը հանդիսանալուց, վաղ-
իցն ծառայել է իրրի բաղմաստան եկեղե-
ցի: Նրա երեք հարկերում կան լոթը պա-
տարադի սեղաններ, որոնք ամփոփված են
ներսում կառուցված մատրանման շենքերի
և ավանդատների մեջ: Առաջին հարկաբաժ-
նում կան երկու մատուռներ, արևմտյան
միակ մուտքի զիմաց, երկրորդ հարկաբաժ-
նում՝ մեկը, արևելյան պատի մեջ, երրորդ
հարկաբաժնում կան չորս ավանդատներ, եր-
կուսը արևելյան և երկուսը՝ արևմտյան պա-
տերի անկյուններում: Այսպիսով, զանգակա-
առն շենքի ներսում կան, ինչպես ասացինք,
պատարադի լոթը սեղաններ:

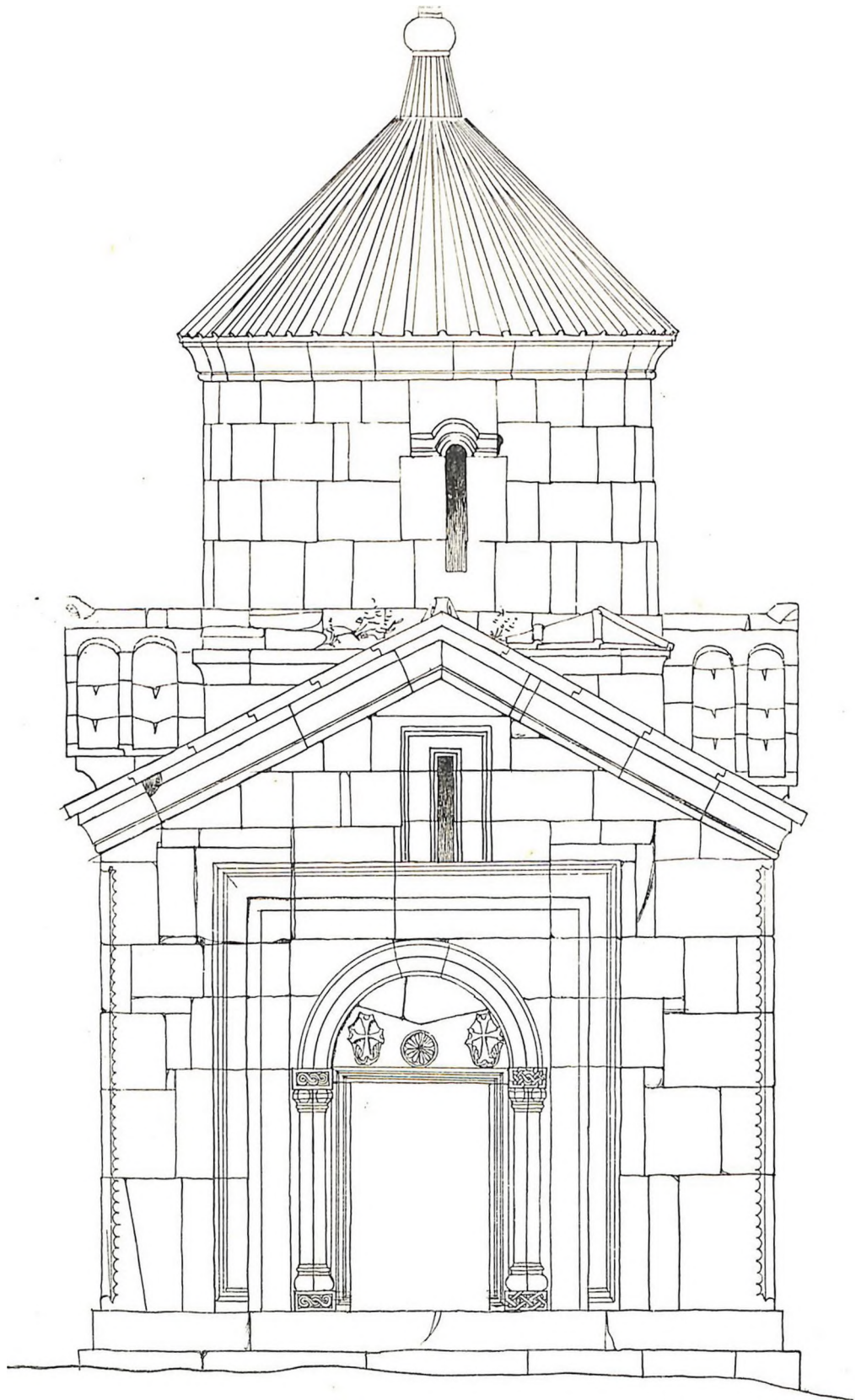

24. Ձանգակաառն և կողմից

Այլ է պատճառը, որ զանգակաառն
կառուցման վերաբերող մի շարք արձանա-
դրուիժյունների մեջ և Կիրակոս Գանձակեցու
պատմության էջերում կոչվել է նաև եկե-
ղեցի:

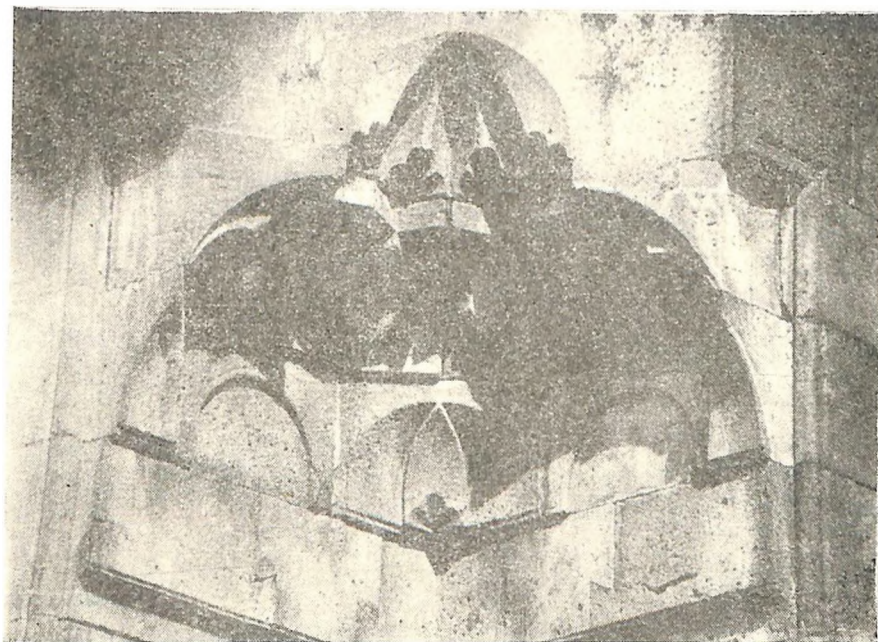

Պաթմաշենի հեղեղի երկաթյա կաթոլիկոս

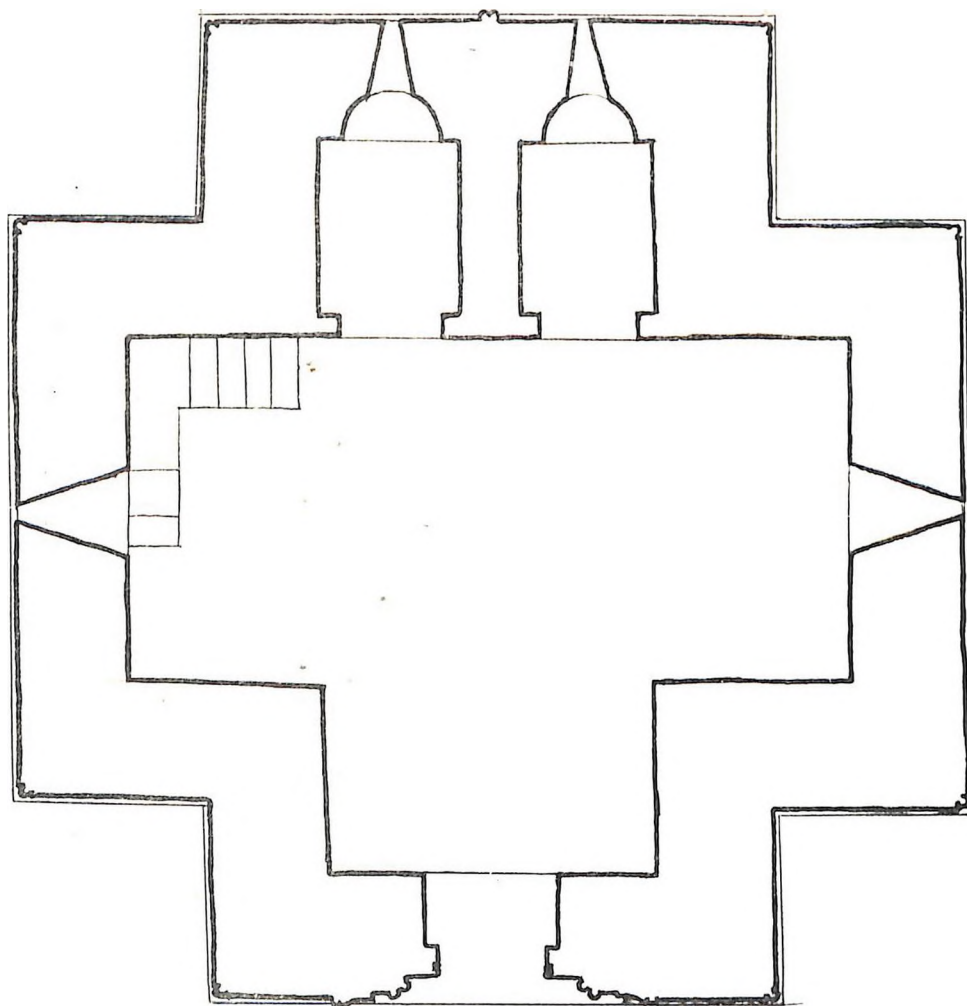

Խաթունաշեն եկեղեցու առ ճակատը

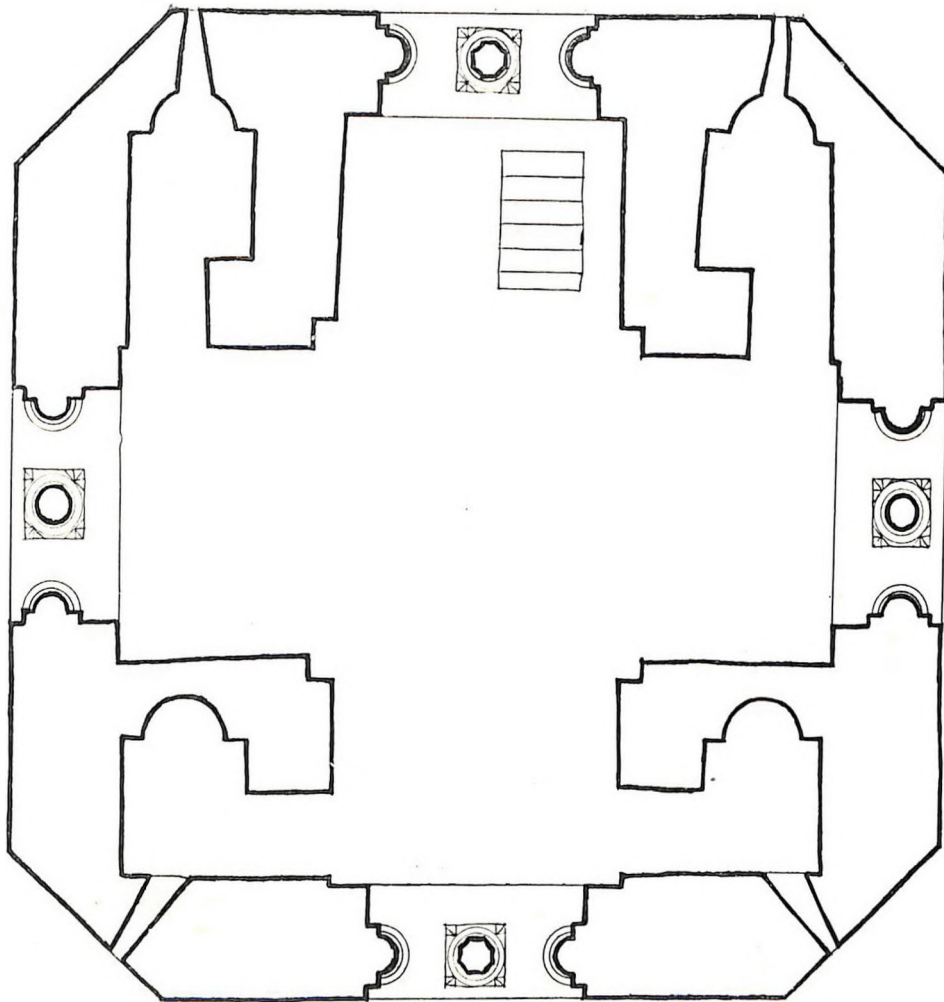
Զանգակատունը կառուցել է վահքի
տառօնոցը Համալսարանը 1245 թվականին:

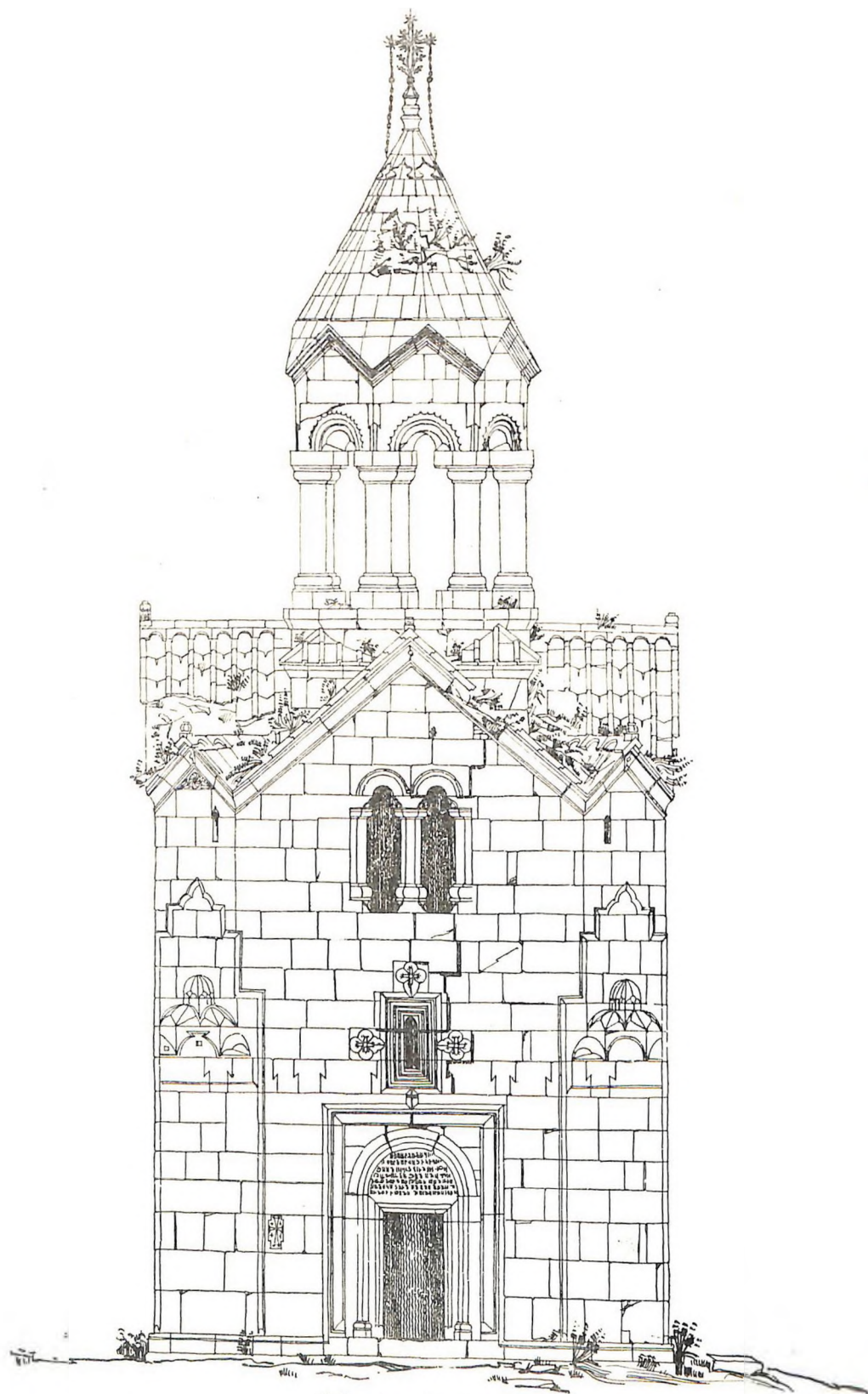
Ջանգովաատուն ստորին հարկի աջակողմյան մաստուռի ճակատին գրված է, որ Վասակի ամուսին Սլքաճյւր 30 դահեկան և գոմեհնէր է նվիրել ի շինութիւն եկեղեցոյս:

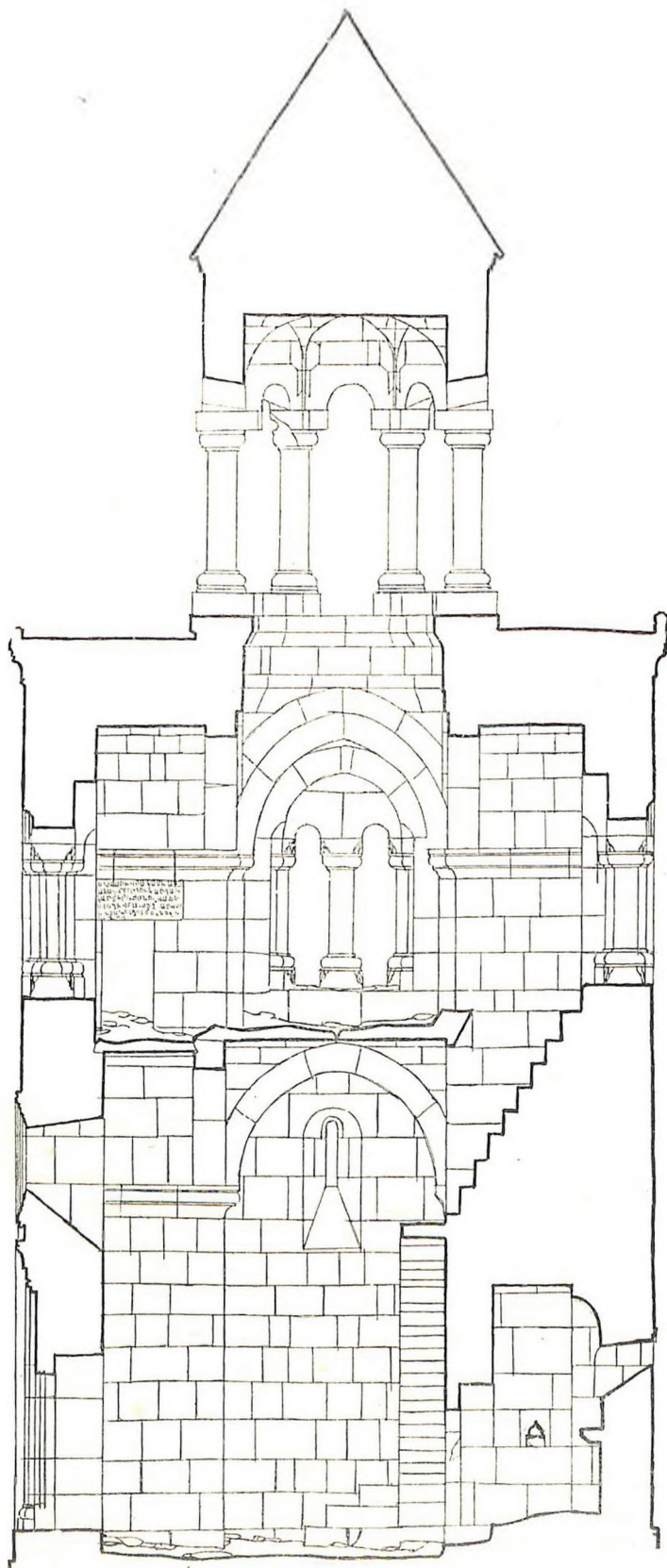
Զանգակատան ստորին հարկի հատակագիր

Զանգակատան երկրորդ հարկի հատակամեր

Զանգակատունի մի շահար

Զանգակատան տն աե կորզածքը

Ըստ զանգակատան վերին հարկի հա-
րավ-արեկլան մատուցի հախախտ արձանա-
գրություն մեկը, որի անունը չի պահպան-
վել արձանագրության մեջ, 55 զանկան է
նվիրել ի շինութիւն եկեղեցոյս:

Այս բոլորից երևում է, որ զանգակա-
տունը միաժամանակ համարվել է եկեղեցի:
Այդպէս է համարվել ոչ միայն հառադա-
լում, այլ հենց կառուցման օրից:

Այս բոլորից հետո հասկանալի է զա-
նում այդ նույն ժամանակների պատմագիր
Կիրակոս Գանձակեցու գրածը Հաղրատախան-
քի առաջնորդ Համապատգի շինարարական
գործունեություն մասին:

Վերևում մեջ բերած մի քանի արձա-
նագրություններից պարզվում է, որ զանգա-
կատունը կառուցվել է Համապատգ առաջ-
նորդի ջանքերով և նախաձեռնությունով¹,
բայց նրա կառուցմանը գրավական օժան-
գակություն են բերել զանազան անձինք:
Այդ նվերներն ստացվել են կառուցման բն-
թացքում կամ նախօրոք, բայց բոլոր դեպ-
քերում նվիրատուները պահանջ չեն գրել
իրենց անունով շինքի սրբէ մաս կառուցել,
ինչպես այդ, օրինակի համար, ասենում ենք
Սանահնում: Ահապէս, մեծ ժամատան չորս
սլուններից չորսանչորսը կառուցվել է մի
նվիրատուի գրավական միջոցներով, ամեն
մի սլունը կառուցել է Կլարիկի 3-րդի 3 աղ-
ջիկներից մեկը և մեկն էլ՝ քույրը:

Ասանահնում սլունների կառուցման ար-
ձանագրությունների մեջ ոչ թե որոշելով
զուգար է նվիրարկելով կառուցման ծախ-
սերը հոգալու համար, այլ գրված է, որ այս
սլունը կանգնեցրել է ալինչը (մուգաքանը,
Բալրինան, Մարիամը)²: Նշանակում է, Սա-
նահնի ժամատունը ոչ թե հասարակական
միջոցների հաշվին կառուցված շինք է, այլ
մասնավոր անձանց միջոցներով է շինվել,
թեև մի քանի մարդու, բայց ամեն մեկի
մասը շինքի վրա հախանի է:

Դրան հակառակ, Հաղրատի զանգակա-
տունը կառուցվել է, կարելի է ասել, հասա-
րակական գումարներով: Նվիրատուների
սված գումարների բնդհանուր հաշվին:

¹ Զանգակատան շինություններ Սարգիս Զալալյանը սխալմամբ վերագրել է Հովհաննես առաջնո-
րդին: Նա գրել է՝ «Յօհաննէս արքեպ. երախտաւոր եղի և շինեաց զգաւթն, զգանգակատունն, զորան
կանգնեաց զամենափրկիչ խոջն» «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան»: Մասն Ա, էջ 57: Սրան
ասելով, Զալալյանցն անշուշտ նկատել է անկեղել գրատան միջոցները:

² Կ. Ղաֆաղալյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 114-115:

³ Հ. Մանուկյան, Քննական աստվածություն հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 3-րդ, Երևան, 1962, էջ 280:

Հաղրատի զանգակատունը կառուցվել է,
ինչպես այդ մասին գրված է կառուցման
№ 112 արձանագրության մեջ, բազում ջա-
նիւ, ի դառն ժամանակա տաքարաց (թա-
թարաց):

Եւ իւր. Զաքարյան իշխանություն
լուսավոր ժամանակաշրջանին հաջորդող
թուրք-թաթարական արշավանքների ժա-
մանակ, երբ նրանք տիրապետող պարձան
Հայաստանում և ժողովրդին դրին ամենա-
ծանր հարկերի տակ և զարծրին ամեն տե-
սակ կամալականությունների ու զամանու-
թյանների դոճ հապհակի գաղարկց շինա-
րարությունը և միայն հառափոր վայրերում,
որտեղ գեղես աշխարհ էլ չէին ներթափանցել
թուրքերը, կառուցվում էին հաս ու կենտ
փոքրիկ շինություններ:

Իսկ 13-րդ դարի 40-ական և 50-ական
թվականներին «Ի դառն ժամանակա րաբա-
րաց» կառուցված շինքերը, պետք է վերա-
դրել ոչ թե թուրքերի տիրապետության
ժամանակ առաջացած բարենպաստ պաշ-
տանների, այլ ալն բանին, որ Զաքարյան
տոհմի իշխանություն տարիներին մշակույ-
թովն վերելքն աշխարհ ուժեղ էր, որ
թուրքերի տիրապետության սկզբնական
ժամանակաշրջանում էլ շարունակում էր
իրեն զգացնել առջ: Ահա այդ ժամանակա-
շրջանի հաշարձաններից մեկն էլ Հաղրատի
այս գեղեցիկ զանգակատունն է:

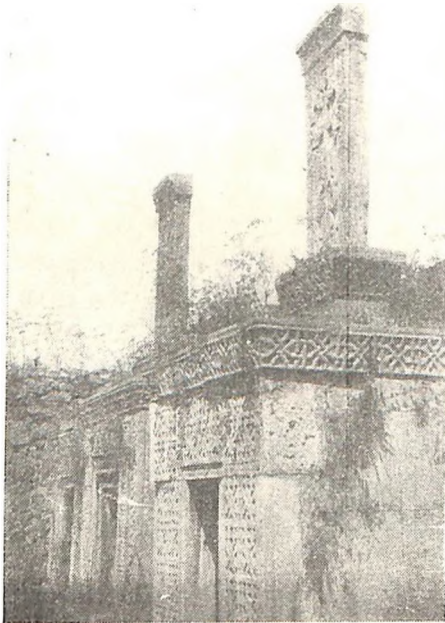
Ակադեմիկոս Մանանդյանն այս ժամա-
նակաշրջանի մասին գրել է՝

«Զնայած, սակայն, երկրի ու աշխատա-
վոր ժողովրդի ծանր գրավան՝ Հայաս-
տանի կուլուրական կյանքի վերելքը, որ
սկսվել էր Զաքարյանների ժամանակ՝
զգալի չափով շարունակվեց նույն մանդա-
րական տիրապետության շրջանում, զր-
կապիտալիս 13-րդ դարում»³:

10. Երախտյան խաչելը: Այսպես են կոչ-
վում վանքի պարսպի ներսում, Համապատ-
գի կառուցած ժամատան հյուսիս-արևմտյան
անկյունին մոտ գտնվող Ուքանանց իշխա-
նական տան գերեզմանոցը, որ իր կառույց-
վածքով խիստ լուրահատուկ ոճ ունի և գե-

բեղմնական հարստության թխն հաղթողությամբ նմուշներից մեկն է:

Այդտեղ, հարավից հյուսիս, իրար կողքի երեք մատուռներ են կառուցված, որոնցից երկուսը, մեջտեղինն ու հյուսիսայինը իրար կից են, իսկ հարավայինը մեջտեղինից բաժանված է փոքր արանքով (մոտ 50 սմ):

26. Եսախորան խաչքարեր

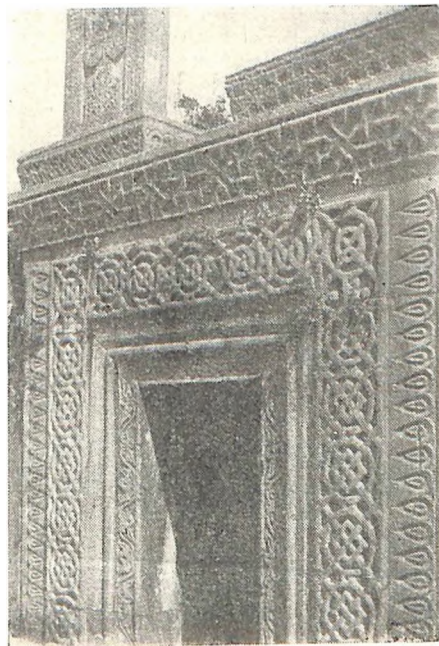
Այլ մատուռներից բարաքանջուրի գլխին գրված է մի գեղազարդ խաչքար, որոնք իրենց մեծությամբ մատուռին ծառակցնում են իրեն պատվանդան: Այժմ տեղում կա երկու ծալքերի մատուռների գլխի խաչքարերը, իսկ մեջտեղի մատուռի վրա մնացել է միայն խաչքարի պատվանդանը: Այլ խաչքարը 19-րդ դարի սկզբներին էլ տեղում չի եղել, Ղրիմեյին պրոմ է իր ձևագիր աշխատության մեջ, որ կենտրոնական մատուռի խաչքարը չկա (107 էջ):

Մատուռների մուտքերը արևմուտքից են և ալյ. երեսն է, որ պրեմե ամբողջովին քանդակազարդված է: Մուտքերը շրջանակափորված են հյուսածո գեղեցիկ քանդակներով և ալյ. փորագրություններով: Մատուռների թաղակապ ծածկերը ալարավում են հարթ տանիքով, որ արևմտյան կողմում և հյուսիսային ու հարավային ծալքերին եղբրվում են հյուսածո քանդակներով պարզարուն քի-

վով: Տանիքի վրա խաչքարերը կանգնեցված են լրացուցիչ պատվանդանների վրա, որոնք պարձյալ գեղեցիկ հյուսածո քանդակներ ունեն:

Այս հյուսածո պարզածեղը հատուկ են միայն Հաղրատին, որ, բացի ալյ. տապանառներից, հանդես են գալիս նաև վանքի մեծ ժամատան արևմտյան մուտքի բաղմահարստ հովտին, մեծ ժամատան հյուսիսային և հարավային դարս շեջոված մասերի վրա և ալյ. տեղերում:

Սրանց կառուցող և փորագրող վարպետներին թեև չենք ճանաչում, բայց ալյ. սճի քանդակների տեսողությամբ հաղթվ 30—40 տարի է, ալյ. պատճառով էլ գրանք բուրքը կարող են պատկանել միևնույն վարպետին և զույգ նաև նրա ձեռքի տակ աշխատող աշակերտներին, որոնք ալյ. պրոմի աշխատանք են կատարել միայն իրենց վարպետի խիստ հսկողությամբ ներքո:

27. Եսախորան մատուռներից հարավային կողմինը

Մատուռների առաջնամասում, գեանին հավասար մակերևույթ, շարված են մի քանի տապանաքարեր, որոնք թեև արձանագրություն չունեն, բայց բոլորն էլ Սեբանյան տան անդամներն են, ինչպես ալյ. մասին տեղեկանում ենք մատուռների գլխին կանգ-

հեղրած խաչքարերի թվումն արձանագրութաներից և միջին մասումն ձախարհ հիշատակագրութաներից:

Այլ արձանագրութաներից իմանում ենք, որ հյուսիսային ծաղի խաչքարն ահա տակն մասումը կտուցվել է Սեբանի թառ և Սմբատի որդի Նաջմաղինի և վերջինիս Սմբատ ա. Վաչագա մարզիների գերեզմանի վրա 1211 թվականին: Այլ նույն արձանագրութան մեջ տալիս է, որ Սեբանի ծաղի թառն մեջ են եղել վրաց Գևորգի թագավորի և նրա գահեր՝ Թամար թագուհու մոտ և իրենց շատ ծառայության համար, իբրև պարգև նրանցից տուցել են ծաղի գրադը: Իրենք էլ իրենց հերթին Հաղրատի վանքին են նվիրել Կեչեռուտին արդին և մի շինական՝ Զաքարի և Իվանի եղբայրների արհեստով թառ և իրենց մեղքերի թաղութան համար (ար.՝ ԱՅ 130):

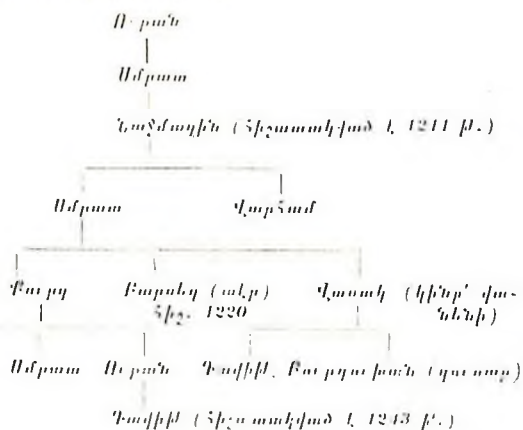
28. Նախորդան խաչքարերից հարավային կողմինը

Միջին առաջնորդության մասումը պատկանում է վանքի տաշնորդ Բարսեղ կալուկոսին, որ Սեբանից տաճար էր, Արմարտի որդին և Քարդ իշխանի եղբայրը:

29. Նախորդան խաչքարերից հյուսիսային կողմինը

Հաղրատի արձանագրութաների հիման վրա կարելի է կազմել Սեբանից տաճարի հետևյալ ցուցակը՝

Ավագ Սեբանի և նրա որդի Սմբատը մեկ հարանի են Նաջմաղինի արձանագրութանից (ԱՅ 130), որ փորագրված է հախարան խաչից հյուսիսային թվումն: Այսպես գրված է՝

«Ես՝ Նաջմաղին, որդի Սմբատ, թառ Սեբանի և որդիք իմ Սմբատ և Վաչագա»:

Այս որդիները, հավանաբար հարկ տալ, ինչպես նաև ինքը, Նաջմաղին թագվել են ալպակ «եղաք ի տեղսը տառ պեղեղման»:

Մի ալլ արձանագրութեանից զիտենք, որ Քուրդ իշխանը Սմրատի սրբին է եղել և Բարսեղ եպիսկոպոսի եղբայրը (արձ. Ա՝ 128) :

Քարսեղ եպիսկոպոսը եղել է գեղեցիկ մարդ: Նրան շատ է սիրել վրաց Քաթար թագուհին գեղեցկութեան, ինչպես նաև ալն բանի համար, որ նրա եղբայրները, Քուրդ իշխանն ու Վասակը նրա զորավարներն էին, զորավարը էին առնալ արքունի:

Այս Քուրդ իշխանն է շինել հարստութիւն մատուցող և նրա վրա խաչքարը, բալց ալլ խաչքարի թիկունքի արձանագրութեան մեջ տալով է, որ Քուրդ իշխանը չի կարողացել իր գերեզմանի կառուցումն ավարտել, նա 1220-ին մեռել է և նրա սրբանիւր Սմրատն ու Սեբանը ավարտել են տապանատան շինութեանը (արձ. Ա՝ 128) :

Մի ալլ արձանագրութեանից (Ա՝ 43) խմբում ենք, որ Բարսեղ եպիսկոպոսը Վասակ անունով եղբայր էլ է անեցել, որ եղել է Կյուրիկի 3-ի սղջկա՝ Վանենա տմուսինը: Այս Վասակի սրբի Գալիթը, բառ Ա՝ 43 արձանագրութեան, 1189 թվականին իր հոր և քրոջ՝ Բարսեղի համար գերեզման է շինել մեծ ժամատան մեջ, որ պահպանվել է մինչև մեր օրերը:

Սեբանանց անից մի ալլ Գալիթ էլ հանդես է գալիս Ա՝ 79 արձանագրութեան մեջ իբրև Քրդի թուր և Սեբանի սրբին: Այս Գալիթը 1243 թվականին Հաղարտավանքում հաստատել է իր նախնիների տված նվերները:

Սեբանանց տապանատան երկու խաչքարերն էլ արվեստի գլուխգործոցներ են և ամենայն հախանականութեամբ միեմա զմարդեան աշխատանքը, որի անունը տալով մեզ հայտնի չէ: Սակայն, պարզ է, որ մատանների ճակատը քանդակողները և խաչքարերը փորագրողները տարբեր մարդիկ են: Մատանների քանդակները մոնումենտալ են և խոշոր, տեղի ձևերով կատարված, իսկ խաչքարերը մշակվել են նրբորին ու խիստ մանրակրկիտ եղանակով: Այլ

խոսքով, մեկը մյուսի հակառակ սննդ ունի, թեև երկուսն էլ շատ բարձր են իրենց արվեստով:

11. Սեղանատուն: Հաղարտի սեղանատունը գտնվում է վանքի պարսպի սահմանագծի վրա, նրա հյուսիս-արևելյան անկյունին:

Այս սեղանատունը մի աշխարհիկ շինություն է և բացառիկ տեղ է զբաղում մեր միջնադարյան կառուցվածքների մեջ:

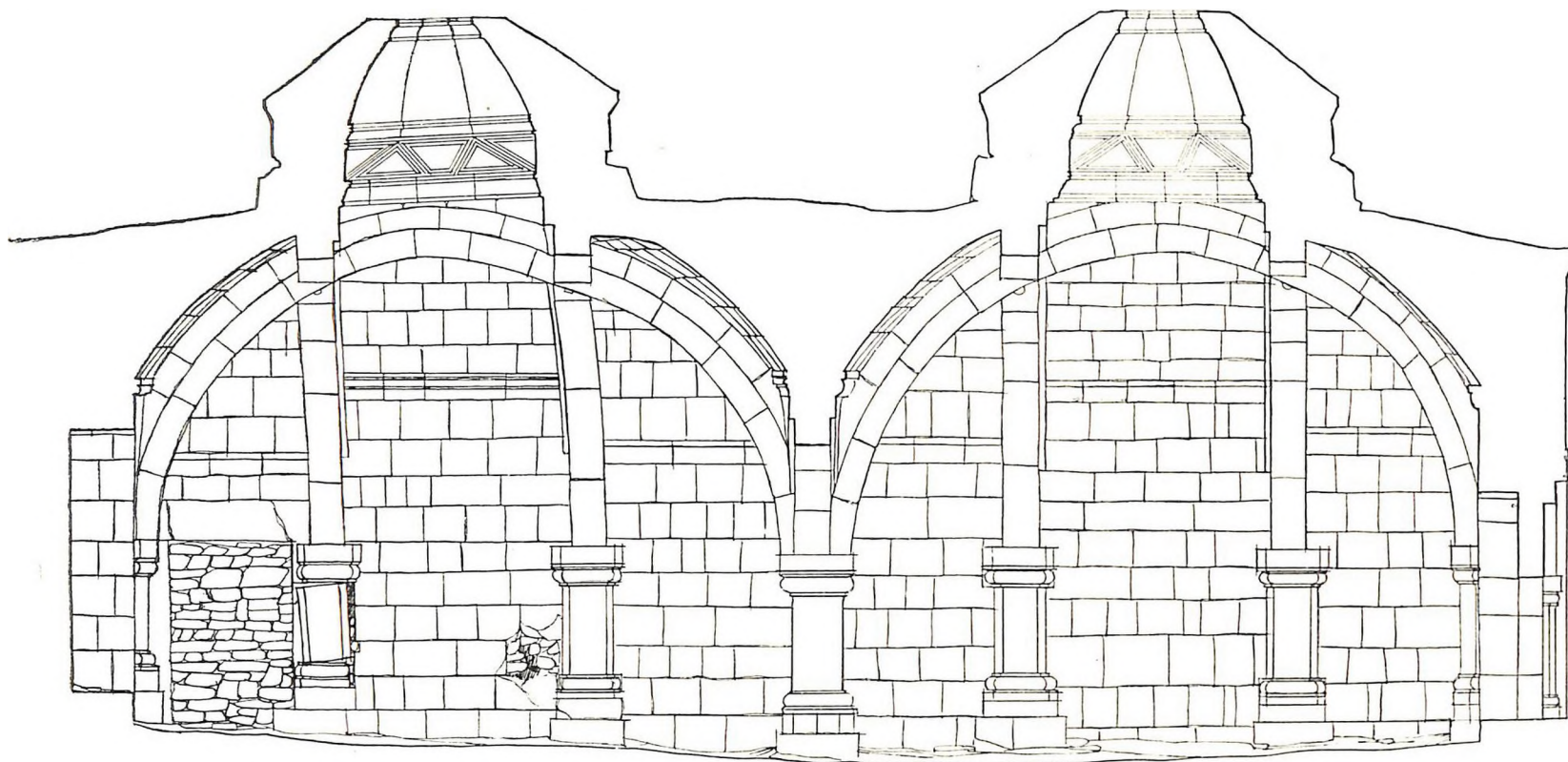
Շինությունն ձևերի հիմքում բնորոշ է տառապաղի վրա միմյանց հասցող երկու գույլ խաչաձևից կամարներով ծածկվող հախանարանով քառանկյունի գահիձը, որ տնքան սովորական էր միջնադարյան աշխարհիկ շինքերի և ժամատանների համար: Վերջիններս նույնպես աշխարհիկ շինքի բնույթ են անեցել, եթե ոչ նշանակով լիամբ, զեթ ձևերով, որ վերցված են ժողովրդական տան և իշխանական պալատական գահինձների ձևերից:

Սակայն, Հաղարտի սեղանատունը կառուցող մեզ անծանոթ ճարտարապետը չի բավարարվել սովորական գույլ խաչաձևից կամարներով գահինձ կառուցելու գաղափարով, այլ, հատկանշականն ալն է, որ նա ձգտել է ստեղծել ալլ գահինձի կրկնակի մեծությունն անեցող գահինձ: Ալլ գաղափարն իրադրվելու նպատակով մեկի փոխարեն ալլալի երկու գահինձ է կառուցել իրար կողքի և, ալլ երկուսը միացնելով միմյանց, մի երկար ճառարահ ստացել: Ալլ իրար կից գահինձները միմյանցից անջատող պատի փոխարեն, ճարտարապետը երկու սյուն է դրել, կրք բներով, որոնք հիմք են հանդիսացել երկու կողմի վրա գնացող խաչաձևից կամարներին:

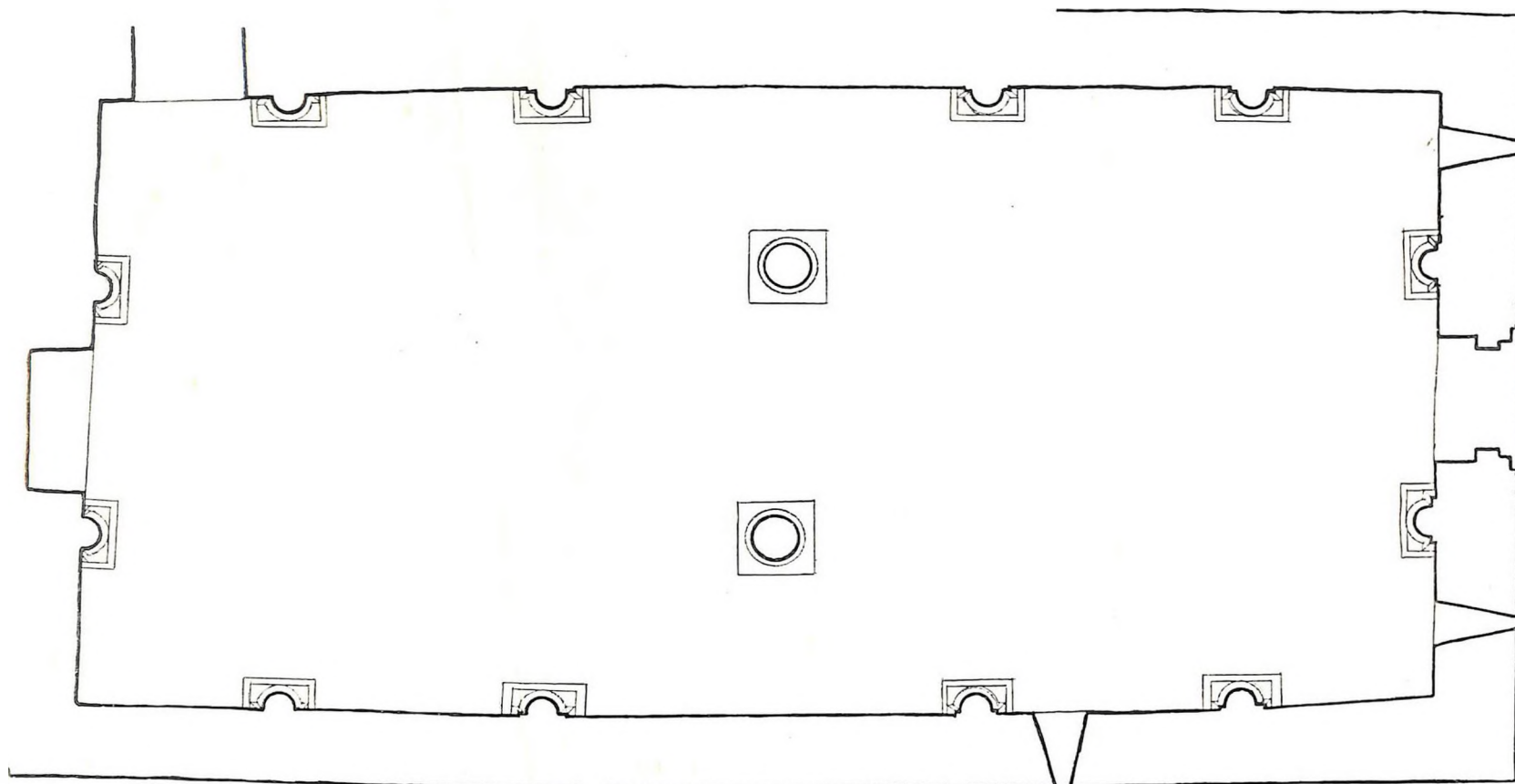
Երկու իրար միացած գահինձների չափերը և կենտրոնում, տառապաղի վրա, սրտեղ խաչաձևից կամարներն իրար հետ հասկերով քառակուսի տարածություն են ստացացնում, զբաղում են բաթ գմբեթներ, երկնականն բացվածքով, որոնք միմյան

¹ Պատմություն հայոց արտերալ կերակոսի վարչարարի Գանձակեցոյ, էջ 92:

² Այս Վասակի անունը Ղրիմեցու սխալ բնիկեցման պատճառով գործել է Արմեն: Ղրիմեցին Վասակի անունը չի կարողացել կարգալ արձանագրութեան Չ-րդ տղում, ստան հոր անունը լրացրել է 7-րդ տղից, բալց 7-րդ տղում հոր անունը չկա, ալլ գրած է Վիմ կուրկն սլլկն (իմ հոր կատարեն): Արմեն բալլ անուն է կարծել և ստեղծել Արաբ անունը, որից է պղպեղով հ. Ղ. Մոսկովանը մտցրել է Լուսիի Կյուրիկյան տան պատմութեան մեջ: Տե՛ս նրա «Լուսիի Կյուրիկյան թագավորներու պատմութեանը», Վիեննա, 1923 թ.:

Սեդանատան երկաթյա խճան կտրվածքը

Սեղանատան համակարգը

մանակ միացրալ երկու գահիձներն իւր-իւր գլխովոր ապրիսը են հանդիսանում:

Այդ երկրորդոր գմբէթները սեղանաւոր տանիքի վրա բարձրանում են իրենց ութ-նանիստ կարճ թմբակով և ավարտւում՝ նախքան նիստ սնկեղսց լաթ վեղարով:

Սեղանաւոր ներքի չափերն են՝ 19,8 × 9,25 մետր, բարձրութիւնը հաստիկց սկիւտած մինչև տասնութի խաչածեղսց կամարների ամենաբարձր կետը, մաս 8,0 մետր:

Սեղանաւորներ զեկրտաթով գտրվեր չունի ոչ գրտում և ոչ էլ ներսում: Միտին

տրեմայան մատրի ճակաւն է, որ կիսաբո-յսը շրջանակի մեջ է ամնիսած:

Այս սեղանաւորներ վանքի բազմանցում միարանութիւն ընդհանուր ճաշարաճը լի-նկուց բացի, ծառաթի է նաև իրքի հաթա-քանեղի, ժողովարան:

Ինչպես գրտւմ է Դրմեղլին իր անաթղ աշխատութիւն մեջ, ալս շենքի սեղանա-ւորն լինելը ամանցութիւն է հաղորդիլ սկրնկից սկրանց: Նա գրտւմ է՝

«Հասնաթիւն թախ ասանցութիւն ընակ-չացն, թիս ալս շինտած լոտաջաղսն ի վաղ մամանաթի էր սեղանաւորն հաստ-

30. Սեղանաւոր ամ ճակաւոր

բախուց բազմութեան կրանաւորացն հաղ-բատաթ, և ուխտաւորացն խմրից լաճա-լիւից ալս...»¹:

Բալց, 19-րդ դարի սկզբներին սեղանա-ւորն ալսին մասացիլ էր և կոչվում էր ձիւրանալի, որովհետեւ գահիձն արեկլան կոչւում ձիւթանալի քարեր էին գրվիլ ուչ մամանաթիւնում և ալս մատը ձիւթանալի էր վերածվիլ²:

Ռոտտմ բեկ երգեկյանցն ալս շենքն անվանում է վարմարան, սակալն փակաղծի

մեջ որանելով ձիւրանալի տնտիր: Նա գրտւմ է, որ ալս հակաթիւն զեղեղիլ շենքը երբեք ձիւթանալի համար կատալցւած չէր կարող լինել, ալս նա զպրոց է, սրովհետեւ հաղբա-տի զպրոցը նշանաթիւր է եղել, սնկեղ է հանրաճալտ ասացիլներ և ալս:

Հալանի չէ մեկ սեղանաւոր կատա-լցաների ոչ անալի և ոչ էլ կատալցման ժա-մանակը, բալց անհալտ է, որ նա 13-րդ դարի գրտւմ է: Դրան իրքի ապալցուց կարող են ծառաթի սեղանաւորն մի շարք ճարտա-

¹ Պատմութիւն վանիցն հաղբատալ... Չեռաղիր արտաղրութիւն, էջ 106:

² Երգեկանց Ռոտտմ բեկ, Հնաթիւնալի սեղաղրութիւն հաղբատալ, էջ 59:

բաղեւորեալ մանրամասնութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ ներքին զուլց սլոնների խալախներն ու խալախները, բայց զմիջեմներն իրենց երկրիով, խաչածեղից կամարների սլաքավոր լինելը, մուտքի կիսաշրջանակը և այլն:

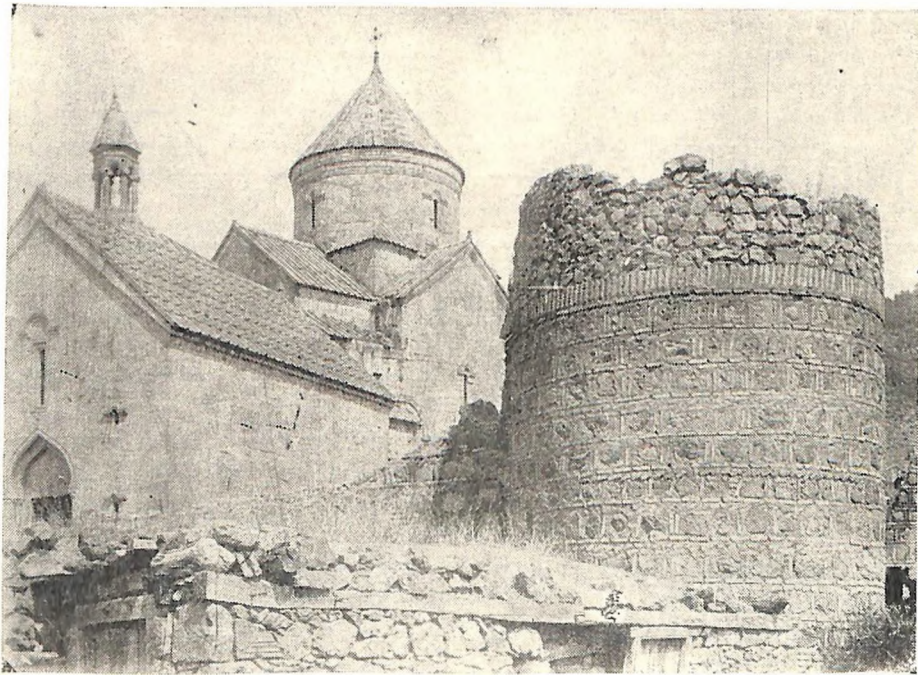
Բացի այդ, բարերախառարար հուշայիտի կաղնաթիւնն և ձեւեր տնկցող մի ալ սեղանատան էլ՝ պահպանուիլ է Հաղարծնի վանքում, որի կառուցման թիվանքը և կառուցող վարպետի անունը մեզ հաղարծնի է հաստատուող լուրից: Այն կառուցուիլ է 1248 թիվակահին վարպետ Միսնաթի՝ ձեւաբով:

Հետաքրքիրն ալն է, որ Հաղարծնի և Հաղարծնի սեղանատաները ոչ միտն կառուցվածքով են հուշեր, ալի նրանց բացարձակ չափերը գրեթէ միմեանց համասար են: Այ-

դեն տաղիւնք, որ Հաղարծնի սեղանատանն տնի 19,8 9,25 մետր մակերես, իսկ Հաղարծնի սեղանատանը ևս տնի գրեթէ հոգն չափերը 21,0 9,0 մետր¹:

Երկու տեղերում էլ սլանների տակ միանման քարե հատարաններ կան շինված, որ զարձայ նրանց հուշանմանութիւնն է ցուց տալիս: Երկու շէնքերի միջև կցած միակ տարրերութիւնն ալն է, որ պահլիճի կենտրոնի զուլց սլոնները Հաղարծնում կրը են, իսկ Հաղարծնում՝ քառակոց:

Այս բոլոր համաութիւնների և ընդհանուր սկզբունքների հիման վրա կթի հասկնք, թի Հաղարծնի սեղանատանն էլ հուշն վարպետ Միսնաթն է կառուցել, որ շատ համանախան է, աւնումհնաւիւթ բոլորովին

31. Վանքի պարսպի բարդերից մեկը

սխալած շէնք լինի, կթի պնդելնք, որ Հաղարծնի սեղանատանն էլ կառուցված է 13-րդ դարում և մի երկու տառնամյակ տվիլի տառքան Հաղարծնիներ:

12. Վանքի պարիսպը: Վանքն ունի ընդարձակ պարիսպ, հարմարեցրած խոր-

զարուլ տեղանքին և վանական շէնքերի խմբի գլխիւն: Պարիսպն իր մեջ ներառիլ է վանքի գլխավոր շինութիւնները, թեև նրանից դուրս էլ, տարրեր ժամանակներում, կառուցվիլ են մի քանի վանքապատկան շէնքեր:— մի քանի փոքր եկեղեցիներ ու

¹ Հաղարծնի սեղանատան մակերեսի վերաբերյալ մեր տեղեկութիւնը բաղել ենք, Ա. Մ. Տիգրան, «Очерки истории зодчества Армении V—XVII веков», М., 1950, стр. 112. Ըստ Յակոբյանի Հաղարծնի սեղանատան տնի 21,4 9 մակերես: Այսպիսով երկու սեղանատաների մակերեսը գրեթէ համասար են, միտն թի Հաղարծնը 40 սմ լայն է Հաղարծնից:

մատուցներ, վանքի գլխավոր աղբյուրը, անուպտար և այլն:

Որտեղ ուշագրավ է պարսպի շարվածքը և ձևերը: Երա կառուցման մեջ համապատասխան օգտագործվել է և՛ քարը և՛ թրծած աղյուսը, որ իրար հետ շաղկապված են բարձրորակ կրաշագանակով:

Աղյուսեղ, տափակ գրված մեկ կամ երկու շարք թրծած աղյուսների վրա, քարի շարք է դնում, բայց աղ շարքն էլ գուտ քարերով չի շարված, այլ աճեն մի քար չորս կողմից կեղևված է աղյուսներով: Այս ձևով են շարված և՛ պատերը և՛ նրանց միջև գրված երեք քառորդով դուրս շեղված բարրածև մեծ բաղկեր, որոնք պահպանվել են միայն վանքի արևմտյան կողմում, իսկ մնացած կողմերում հին պարիսպը հիմնահատակ կործանվել է և հետագայում վերաշինվել իր մեջ բնակչի կողմից նաև վանքի նորակառույց շինությունները: Ուշ մամուռակի պարսպամասերը կառուցվել են սովորական քարաշար պատերի նման, բայց կրաշագանակ մածուցված, որոնք հրակնատներ և մարտիկներ չունեն, իսկ հին պարսպամասերի վերին մասերը թեև ոչ մի սեղ չի պահպանվել, բայց, ինչպես երևում է մնացորդներից, ունեցել է հրակնատների մի շարք, վանքն անակնկալ հարձակումներից պաշտպանելու համար:

Պարսպի շինությունների թվականը հաջանի չէ: Առումնասիրողներից և ոչ մեկն աղ շարքով չի պարզվել, միայն հաշանի է, որ նա մասամբ բնագործակի է 1220 թվականին:

Եռախորան խաչքարերից մեկի արձանագրության մեջ ստված է՝

«Եւս Քարպս, որդի Սմբատա, կզարկ տեսնե Քարպի, շինեցի զեկեղեցիս և զպարիսպս ի վերս հանգստարանի իմս» (արձ. № 128):

Ինչպես ճիշտ են հատկացել Հովհ. Ղրիմեցին, և հետագայում էլ նրանից օգտվող

Ռուսում բեկ Երզնկյանցը, ախաղ խոսքը վերաբերում է պարսպի բնագործակները եռախորան խաչքարի տեղում, որ առաջ պարսպից դուրս գտնվող տարածությունն էր պատկանել: Հետագայում սխալ են հասկացել Ղրիմեցուն և Երզնկյանցին և առանց հիշատակելու նրանց, պարսպի շինություն և բնագործակների թվականը գրել են 1220 և 1246 տարեթվերը:

Պարսպի շինությունն էր նորոգություն վերաբերյալ 1246 թվականի արձանագրությունը միանգամայն թվաբանագրության պարսկերենով:

Աղ արձանագրությունն առաջին անգամ բնագործակի է Ղրիմեցին և կարգացել է աղյուսով:

«Ի թուխ ՈՂԵ (լամի 1246) լատացնոր-գութեան տեսն համագտակալ (շինեցա)»...

Աղ արձանագրությունը մի փոքրիկ հիշատակագրություն է խաչքարի վրա, որի մեջ շինեցալ բառն ենթադրաբար ավելացրել է Ղրիմեցին ինքը և վերցրել է փակագծերի մեջ:

Հետագայում, աղ բառը Երզնկյանցը, Լալաչանը և ուրիշներ, որոնք համաձայնաբար բառն արձանագրությունը չեն էլ տեսել, դուրս են հանել փակագծից և աղյուսով Ղրիմեցուն ենթադրությունը համարել են բացարձակ ճշմարտություն: Համենայն դեպ, եթե աղ արձանագրությունը շինեցալ բառը համարենք հաստատ, և անպատճանաչելի վերագրենք պարսպի շինության, աղ գեղարված էլ արձանագրությունը կարող է վերաբերվել միայն արևմտյան մուտքի կառուցմանը և ոչ թե բնահանրապես պարսպի վերաշինության, թեև արևմտյան մուտքի աղյուսով մնացորդը հավելված աղքատ հին լինի:

Վանքն, անշուշտ, ունեցել է հին պարսպ, համաձայնաբար 11-րդ դարում կառուցված, երբ վանքի գլխավոր շինքերից մի քանիսն արդեն կառուցված էին:

¹ Ղրիմեցին գրում է՝ «...աղս երեքտան դարս Քարպ իշխան, որդի Սմբատայ բնագործակաց զման ինչ հիստակազման նորս, ի մեջ տեսել զմարտուն կամ զբարան հանգստարանաց իւր և զարմի իւրոյ, ըստ որում ցուցանէ արձանագիրն յետուս խաչքարանին մեծի կանգնելոյ ի զուխ» (էջ 70, ձևագիր բնագործակություն):

Ռուսում բեկ Երզնկյանցը գրում է՝

«Հնաշէն պարիսպն բոլորակաճ է, ի ժԳ դարուն իշխանն հայոց Քարպ որդի Սմբատայ բնագործակաց զպարիսպն ի հիստայ կազմանց յարեկա» (հիստակաճ տեղագրությունը հետագայում, էջ 58-59):

² Ե. Լալաչան, Քարաշարի գլխավոր, ձևագրական հանգեւ, գիրք 7-8, էջ 441: В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, стр. 57.

Սակաւն աշտօրիս ֆնացորդներից և ոչ մէկը նախնական պարտքի ֆնացորդները չեն: Ամենահինը վերեւում նկարագրում աղ-լուտախառն շարվածք ունեցող մասերն են, որոնք իրենց վրա կրում են 13-րդ դարի անջնջելի կնիքը: Դվինի պեղումներից զի-տենք, որ թրծած աղլուտների գտնադան ձե-վերով օգտագործումը Հայաստանում դար-դացում 13-րդ դարի սկզբներին, քաղաքի գործադան վերջին փուլում: Հազարաւի պարտքի աղլուտախառն մասը ևս պետք է վերադրենք 13-րդ դարի սկզբներին, գտցի և 1220 թվականից ստաջ, որ շատ համահա-կան է:

Տեղում երեսնուց հետքերից կարելի է ենթադրել, որ վանքի հին պարիսպը նախա-պես փոքր է եղել և իր մեջ պարփակել է միայն ա. Նշան և ս. Գրիգոր եկեղեցիները, զբաղումը և նրանց շքատաշտի ազատ տա-րածութեանը, որտեղ հետագայում կառույ-վեցին ժամատներ, զբաղում միջնացքը, Աստվածածին եկեղեցին և այլն: Համապա-սպի ժամատան տեղը, ամենայն հավանաւի-նութեամբ մասամբ պարտքից ներս է եղել և մասամբ էլ դուրս:

Պարիսպը հետագայում ընդարձակել են գլխավորապես զեպի արեւելք, որտեղ ներս են առել վերին բակը, զանգակատունը կա-սուցելու ժամանակ և զեպի հլուսիս՝ ընդ-գրկելու համար հասկորան խաչերը, սեղա-նատունը և այլն:

Պարտքի հետագա նորոգութեանների մասին ունենք մի երկու վկայութեան ևս:

Վանքի տաճարը Ավետիսն իր ժամա-նակին նշանաւոր է եղել նրանով, որ նորո-գել է պարիսպը: Նրա զերեկամանքարի վրա գրված է՝

«Այս է հանգիստ Աւետիս արեւելակո-ւտին, վերաւին նորոգող և հաստատող պարսպին, րուին ՌՃԻԶ»:

Նշանակում է, նրա նորոգումը որ գոր-ծանկութեան գլխավոր օգակն է հանդիսա-ցել, կատարվել է ՌՃԻԶ = 1677 թվականից ստաջ, որ նրա մահվան թվականն է:

Ջալալյանցի մի արտահայտութեանից կարելի է գուշակել, որ նա պարտքի նորո-գութեանն է վերադրում խոջա Բեյրուղի

ծախով կատարված շինարարութեանը: Այդ տախով նա գրել է՝

«Կարեկից եղի Տփլիսեցի Սոջալ Բեյ-րուզն և շինեաց զկախառն ուրմս հա-րաւոյ կողման սուրբ մենաստանիս ի թաին հալցի ՌՃԻԶ-ին»:

Ջալալյանցի ալս հայտարարութեանը թխարիմացութեան արդշունք է: Սոջա Բեյ-րուզի արձանագրութեան մեջ որոշակիորեն գրված է, որ նա նորոգել է ս. Նշան եկեղե-ցու հարաւային կամարը Եսուրը ճշակի հա-րաւային կամարն վեր էր յընկել, շինել տվի»¹ և ոչ թե պարիսպը:

13. Աղբյուրը: Վանքի աղբյուրը բա-վականին մեծ և զեղեցիկ շինութեան է, սրբ-րատաջ քարով կառուցված, որ ունի երկ-թեք ծածկ: Մուտքի բացվածքը հասկամար է և սլանադարը: Շենքի ներսը թաղակալ է: Պենտրոնական կամարի վրա փորագրված է շինութեան արձանագրութեանը, որից իմանում ենք, որ նա կառուցվել է 1258 թվականին վանքի տաճարից Հովհաննէսի անձնական միջոցներով (ի հալալ բնէից իւ-րաց): Աղբյուրի ալս շինքն իր 700-ամյա գոյութեան ընթացքում էական փոփոխու-թեանների չի ենթարկվել: Նորոգվել են ճա-կատի քարերի վերին շարքերը և ծածկի սալերը:

14. Անապատ: Այժմ կոչվում է կուսա-նաց անապատ: Հազարաւում կուսեր լինե-լու մասին ոչ մի տեղեկութեան չունենք, ոչ էլ որեւէ կուսի զերեկման է գտնվել: Այդ-տեղի վիմական արձանագրութեանն են էլ կուսանաց անապատ լինելու օգակն չեն վկայում: Տաճարի վրա միայն մի արձանա-գրութեան է պահպանվել, որ գրված է նրա միակ արեւմտան մուտքի ճակատի կիսաու-րը քարի վրա և կրում է 1676 թվականը:

Այդ արձանագրութեանից իմանում ենք, որ վանքի տաճարից Ավետիս կախկոտոր օրով, եզուլինց Ջալն իր որդիների և ամուս-նու հետ միասին նորոգել է տվել Տիրամոր տաճարը: Նշանակում է ալս տաճարի իսկա-կան անունն ալս է:

Սա մի փոքրիկ եկեղեցի է, արտաքինից գրեթե հախտաւորակով քառակուսի, ներսից խաչաձև, որի ութնանիստ գմբեթը հասած

¹ Ջալալյանցի Ս., Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, մասն Ա, էջ 57:

² Արձանագրութեան Ա՝ 81:

է Լիկեղեցու ներսում տնկյալներէից զեպի Լիւնարունն ստաջացած մասերի կամարածեփով թշուհներն վրա:

Թե երբ է կառուցուել չգիտենք, բայց մուտքի ճակատի կիսաբոլոր ստաբակախաւն քանդակները, գմբէթի թմբակի կամարափոր զտրգածները, ինչպէս նաեւ Լիկեղեցու անկշտներին վերեւից ներքեւ զտրվելուն տնկյալ կիսաբոլոր քանդակաշարքերը ցոյց են

տալիս, որ այս տաճարը կառուցուել է 13-րդ դարի ստաջին երեք տասնամիակներին:

Այս տաճարի կառանայ՝ անապատ անունը նոր է: 19-րդ դարի սկզբներին Հովհաննէս Ղրիմեցին այդ անվանը ծանօթ չի: Նա իր անուպ աշխատութեան մեջ գրում է, որ այդ Լիկեղեցին, իր մամանով, մոպովարին անվանում էր անապատ և նա եղել է վանքի միաբաններից մի քանիսի տաննէին

32. Աղբաւը

միաբանութեան վաղը «Յարմ Լիկեղեցի էր տաննէին միաբանութիւն տմանց միաբանեցաց Հաղրատաւ, արանոր երկին մինչև ցարօր աւերակք խցիկանց կամ բնակարանաց նոցին»¹:

Տաճարի շրջապատի զերեկմաններն էլ բոլորը պատկանում են արական սեռի մարդկանց, վանքի տառջնորդներին և զիանական միաբաններին:

Այս վաղը կալերի անվան հետ տառջին անգամ կապել է Սարգիս Զաւալլանցը, Լիկեղեցին անվանելով կառանայ վանք², որից օգտվելով Երզնկլանցը որոշակիութեամբ կառանայ անապատ է անվանում և գրում.

«Գուշ, փոքրիկ Լիկեղեցի... նորոգեալ... ի պէտս կառանայ, որք ճգնեալ են ի տմին անապատի: Վանաթաղ և կոջի Լիկեղեցիս ալս Անապատ կառանայն Հաղրատալ»³:

Հալմանարար, կառանայ անապատ նոր անունը այս Լիկեղեցին ստացել է Տիրամոր անունը կրելու պատճառով:

15. Սիւն Լիկեղեցի: Թի փոքրիկ մատուռ է, վանքի բակից դուրս, զլուդի միջին, քիչ թե շատ պաշտօնակի է արեւելան պատն իր երկթեք ծածկի և թաղի որոշ մասերով, արեւմտան կողմը բոլորովին քաղքաղած է: Այլուեղ զլուդայիները բնկած քարերն առանց շաղախի նորից աշխատել են գնել իրենց տեղերը:

¹ Յովնան Գեղեցի... Զեաղիք աշխատութեան բնագործակութեան, էջ 117:

² Ճանապարհորդութիւն ի Հաղրատայ... մասն Ա, էջ 77:

³ Հնախօսական տեղագրութիւն... էջ 64:

Այս մատուռն ալժամ գլուցի բնակչու-
թյանը հայանի է Առաջադեմ անունով, թե
ինչն է ալբաբա կոչվում, հայանի չէ:

Այս եկեղեցու կառուցման արձանագրու-
թյանը գրված է կղի քիվի վրա, որն
ալժամ տեղահան և եղծված վիճակում է
գտնվում զգալի թերութիւններով (արձ.
№ 170):

Այդ արձանագրութեանից խմանում ենք,
որ մատուռը կառուցված է չորս եզրաքնի-
րի միջոցով, որոնք հավիթի են հաս երկու
ալբի և 400 սպիտակ (գրամ): Արդենից
մեկը գտնվում է Հայագոմում, մյուսը՝ Գան-
ձահանքում: Արձանագրութեանը ալժամ թվա-
կան չունի, բայց պատվիրատու չորս եղ-
բայրների անունից ալբաբա կանգնեցված է

33. Անաղապի եկեղեցին վանքի պարսպից զուրս

մի խաչքար, ոչն ունի 1268 թվականը: Քա-
նի որ ալի խաչքարը կանգնեցված է ալս
մատուռի շինութեան տնիքով, գլխից էլ
եզրակացնում ենք, որ մատուռն ևս կառուց-
ված պետք է լինի ալբ թվականին:

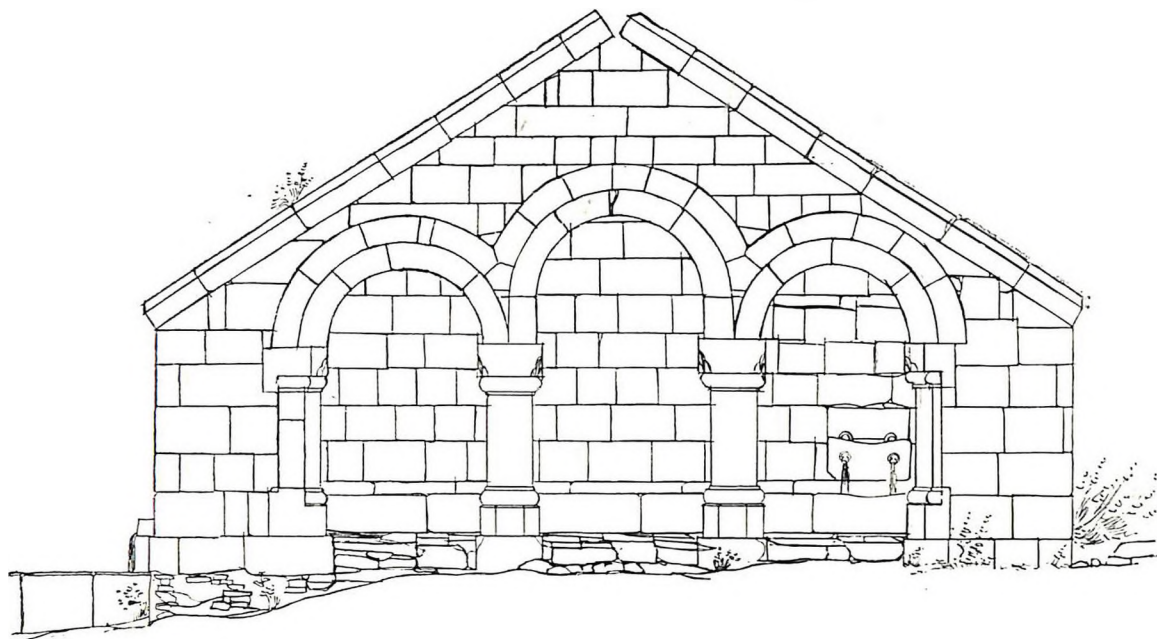
Մատուռի շրջապատում կան հին խաչ-
քարեր, որոնցից մեկն ունի 1005 թվականը:
Ոմանք առանց հիմքի ենթադրել են, որ ալս
փոքրիկ եկեղեցին կամ մատուռը կառուցվել
է ալբ թվականից առաջ, 10-րդ դարում,
առանց նկատելու կառուցմանը վերաբերող
13-րդ դարի արձանագրութեանը:

16. Կայան բերդ: Գտնվում է Հայրա-
տի և Սանահնի միջև, երկու ձորերի մեջ
ցցված բարձունքի գլխին: Հին տնուներ կղև

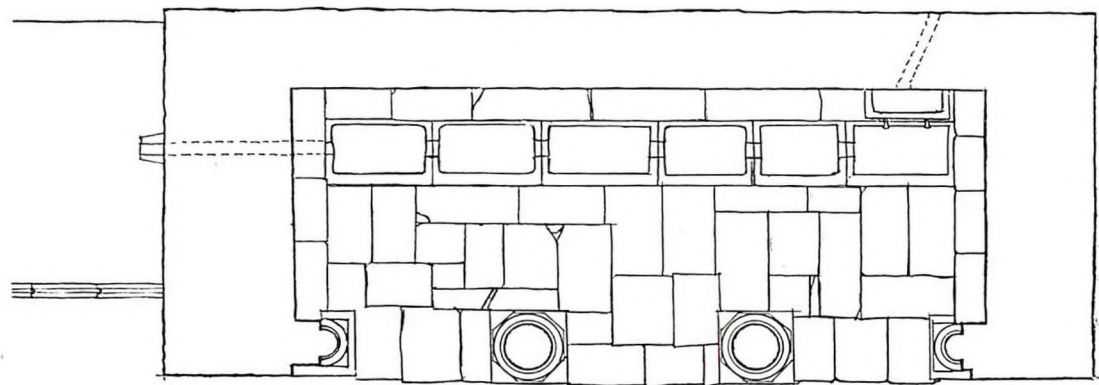
է Ամրոց Հայրատա ուրիք ճշանի, ինչպե-
տից խմանում ենք կառուցման արձանագրու-
թեանից, որ պահպանվել է բերդի մեջ
գտնվող եկեղեցու արևմտյան ճակատին (արձ.
№ 173):

Այս ամրոցի Կայան բերդ կամ Դրսե-
վանք անունները նոր են:

Ըստ վերահիշյալ արձանագրութեան ալս
ամրոցը կառուցել է Հայրատի առաջնորդ
Հովհաննեսը, թուրք-թաթարական արշա-
վանքների հախթիկին, 1233 թվականին, որ-
պեսզի վտանգի ժամանակ վանքի միաբա-
նութեանն ու թանկարժեք առարկաներն
ախտեղ պահվեն:

Աղբյուրի ճակատը

Աղբյուրի հատակածը

Այդ բերդի կառուցմանը պե՛մ են դար
հեկել Սանահնի միարանները, պատճառաբա-
րենով, որ այդ տարածությունն իրենցն է և
ոչ Հաղբատինը: Պետք է նշել ա՛յն ժամա-
նակ Սանահինը մտնում էր Ջաքարյանների
իշխանությունն սահմանների մեջ, իսկ Հաղ-
բատը՝ վրաց թագավորություն: Հաղբատի
Հովհաննես ասաջնորդը թեև Ջաքարի և

Իվանեի քրոջ որդին էր և ամբողջ կառու-
յում էր նրանց անունից, ա՛յնուամենայնիվ,
ինչպես հաղբատում է գեղքերին ժամանա-
կակից Կիրակոս Գանձակեցին, Ջաքարի
որդի Շահնշահը պաշտպանում է սանահնե-
ցիներին: Այնուամենայնիվ հաղբատցիները
ամբողջ կառույցումը պոխ են հանում, թալց
շուտով քանդվում է թաթարների հրամանով:

31. ա. Սիրն (Առաջագետ) եկեղեցու ավերակների տմ ճակատը

Գանձակեցին այդ առթիվ գրել է՝

«Սա (Հաղբատի վանահայր Հովհաննեսը)
շինեաց բերդ մի գեղեցիկ ամրացուցն պա-
րըպօք մէջ ընդ Հաղբատ և ընդ Սանահին:
Վասն որոյ զժառութիւն ընդ երկու մեծա-
մեծ վանքերն եղի, որպէս թէ ի հոգոյ
Սանահնին իցէ, և վրեժխնդիր եղի իշ-
խանն Շահանշահ՝ որդին Ջաքարէի՝ Սա-
նահնին, զի հայրն նորա անդ թաղեալ էր,
և իւրեանց սեպհական համարէին. զի
Հաղբատ ի Վրաց թագաւորաց հաշուի էր,
լայնմ¹ ժամանակի իրիւն մեռաւ եպիսկո-
պոսն Յովհաննէս, քակիցին զպարկապ
բերդին հրամանաւ թաթարին»¹:

Այս ամբողջը թաթարները քանդած
պետք է լինեն 1241 թվականի մոտերքը,

որովհետև ինչպես Գանձակեցին է նշում, Հով-
հաննես ասաջնորդն մահվանից հետո է
քանդվել: Համապատասխանաբար 1242 թվականին ար-
գեն ասաջնորդ էր, նրանից առաջ էլ մած-
նարեբդեցի Հովհաննեսն էր, որ երկու տարի
ասաջնորդ եղավ: Բերդը կառուցող Հովհան-
նէսը, նշանակում է, մեռած պետք է լինի
1240-ին կամ 1239-ին:

Ամբողջից ալժամ մնացել են հիմնապա-
տերի հեռքերը, թալց ամբողջի միջի եկե-
ղեցին կանգուն է, թեև նորագոթվածների
բազմաթիվ հեռքեր են երևում վրան:

Փոքրիկ, հատակածուռ ուղղանկյուն
քառանկյունի եկեղեցի է, որ ալժամ ունի
խիստ ցածրադիր մի շարք քարերով շար-
ված թմբուկով գմբեթ: Այս գմբեթը կառուց-

¹ Պատմութիւն հայոց, արարեալ Կիրակոսի վ. Գանձակեցւոյ, էջ 92:

35. Կալան բերդի պարսպի մնացորդները Հաղբառ և Սանտա՛ն գյուղերի արանքում

36. Դրսեվանք կամ Կալան բերդի եկեղեցին

ված է համաձայն 13-րդ գրքում, խափար-
ներ թաթարների ձեռքով քանդակույց հետո:

* * *

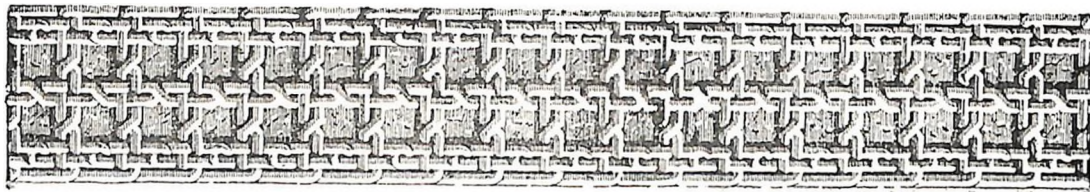
Հաղրատում, վանքի պարտադիր սահմանի
մեջ, ինչպես նաև շրջապատում կան վան-
քապատկան ալլ կառուցվածքներ ևս՝ եկեղե-

ցիներ, կամուրջներ, ջրաղաց, ուխտատեղի-
ներ, ճղնարաններ, բազմաթիվ խաչքարեր,
իրրև թագստարան ծառայող քարալքեր,
որոնց մասին չենք խոսի, կարևոր գիտագու-
թյուններ չունենալու կամ ուսումնասիրած
չլինելու պատճառով:

Բ

**ՀԱՂԲԱՏԱՎԱՆՔԻ
ՎԻՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Գ Լ Ա Խ Գ

ՎԻՍԵՆԸՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

տղրատի վիմական արձա-
նադրություններն առաջին
անգամ գրի են առնվել
1804 թվականին Վաղար-
շապատցի Հովհան Ոսկերչյանի կողմից: Այս
Ոսկերչյանը մեկն է աֆն հաղարտվոր տարա-
դիրներից, որոնց 1804 թվականի ապրիլի
17-ին պարսիկները հանկարծակի տեղահան
արին Վաղարշապատից և ուղեցին ուղարկել
թուրքերի ձեռքին զանազան Գարս քաղաքը,
որպեսզի ուստական հարձակվող բանակի հետ
սկսվող մարտերի ժամանակ նրանք չկարողա-
նան օգնել ուստներին: Այդ գաղթականություն-
ը մեծ տանջանքով և դժվարություններով
խույս տվեց պարսիկներից և անցնելով Լոռի,
մտավ Վրաստան և բնակություն հաստատեց
Թբիլիսիի Հովարար թաղում:

Գաղթի ճանապարհին Հովհան քահանա
Ոսկերչյանը գրի է առել Հատիճավանքի,
Մարմաշենի, Անիի, Օդոպու գյուղի (Գարսի
շրջան), Վարդարլուրի, Օձունի և Հաղրատի
մի շարք արձանագրություններ, որոնք զե-
տեղել է իր գրած գաղթի պատմության
վերջում իրեն հավելված:

Գաղթի պատմությունը, ինչպես և նրան

նախորդող ժամանակաշրջանի գեղքերի նկա-
րագիրը, սկսած 1751 թվականից, Ոսկերչ-
յանը գրել է իր համաքաղաքացի Հարու-
թյուն Առավածատրյանի խնդրանքով և հոր-
գորանքով: Վերջինս իր ժամանակի լուսա-
միտ և աշխարհ տեսած մարդկանցից մեկն
էր, որ գրականության մեջ հայտնի է Հա-
րություն Արարատյան (Артемий Ара-
ратский) անունով: Ոսկերչյանը գաղթից առաջ
Վաղարշապատում մի քանի տետրի մեջ
գրած է եղել 18-րդ դարի երկրորդ կեսի
պատմությունը, բայց տարադրության ժա-
մանակ այդ տետրերը ոչնչացել են և իր՝
գաղթի պատմությունը գրելու միջոցին
նրանցից չի կարողացել օգտվել:

Նա գրում է՝

«Զի թէպէտ և սենէի լիրաւի ի 1200
թուէն մինչև սա մեզ գրեալ տետրակը
անցից յալոց և ի մէջն, սակաւն ոչնչա-
ցան ի տարադրութեան մերում, որոշ
վասն անկարացաք առանց թեոց ուղիղ
ստեղծել: Իսկ զայս որ սկսեալ եմ՝ ակա-
նատես եմ և ներկայ նկուլթեանցն, որոշ
վասն և անտեղիւր գրեմ առանց տարա-
կուսութեան»¹:

¹ Կոտնիկ Հայոց Աշխարհին, 1862, տպրիլ, էջ 278—316: Մենք օգտվել ենք «Յիշատակարան»-ի
առանձնատրիպից, որ ունի 1—39 էջերը, առանց տարեթվի հիշատակության: Այս գործը Կոտնիկի խմբա-
գրութեանն է, ներկայացրել, ինչպես այդ մասին ծանոթանում ենք իշտակի ծանոթությունից, ոմն Բար-
սեղ Աւերգունյան: Տպագրութեանն ունի բազմաթիվ սխալներ և աղավաղումներ:

Այլ կորստից հետո, հեղինակը ձերտնի-
ների հարց ու փորձի միջոցով կազմել է
18-րդ դարի պատմական կարևոր գեղեցիկ
խիստ համառոտակի նկարագիրը և կցել իր
խոսքը չորս հազար հալ ընտանիքի գաղ-
թի պատմությանը:

Այդ տարագրության միջոցին գաղթա-
կանությունը 14 օր փնտցել է Հաղրատում¹
կիսաքաղց և բազմաթիվ վտանգների ենթա-
կա վիճակում, բայց և աչնպես Ոսկերչյանը
մամանակ է գտել ընդօրինակելու Հաղրա-
տականքի 48 արձանագրություն, որոնցից
36-ը մեկ-երկու բառից կազմված առաջնա-
գրեր են, զլիսախառն մեծ գաղթի հառա-
կի գերեզմանաքարերից արտագրված, փա-
ցածներից էլ մի քանիսը մանր հիշատա-
կագրություններ են և միայն վեցն ունեն
հարուստ բովանդակություն (№№ 52, 58,
102, 111, 112 և 151 արձանագրություն-
ները):

Ոսկերչյանի այս գործը 1862 թվակա-
նին տպագրվել է «Կուռնի հայոց Աշխարհին»
ամսագրում «Յիշատակարան» խորագրով,
սուսնց հեղինակի անվան:

Ի դեպ, որոշ անորոշություն կա նաև
հեղինակի անվան շուրջը: Ճանապարհորդ
Մինաս Բժշկյանը, որ ծանոթ է եղել վերո-
հիշյալ աշխատության ձեռագրին և նրանից
օգտվել է, Ոսկերչյանի հետ միասին այդ
աշխատությունը հեղինակ է համարում նաև
նույն գաղթին մասնակից Վաղարշապատցի
քահանա տեր Խաչատուրին: Այլ մասին նա
երկու տեղ հիշատակություն ունի իր գրքի
մեջ:

«...անձամբ շրջալ օրինակեցին (ար-
ձանագրությունը Անույ քաղաքին Կ. Ղ.)
կրկին քահանայք բանիրունք տէր Խաչա-
տուր և տէր Յովհան էջմիածնեցիք»¹:
Մի ալ տեղում՝

«Պատմեն նոյն քահանայք տէր Խաչա-
տուր և տէր Յովհան...»²:

Դրան հակառակ, «Յիշատակարան»-ը
գրված է միայն Յովհան Ոսկերչյանի անու-
նից.

սկսեալ եմ, ախաւառւս եմ, սկսայ ի
1200 քուեմ և այլն:

Այս բոլորից պարզ է, որ հեղինակը մի-
տքն Ոսկերչյանն է, բայց նրան, հավանա-
բար, օգնել է Խաչատուր քահանան՝ արձա-
նագրությունները վերծանելուն, գուցե նաև
գաղթի պատմություն մանրամասնությու-
ները վերհիշելուն:

Հաղրատի արձանագրությունների երկ-
րորդ հրատարակիչը Մինաս Վ. Բժշկյանն է,
որ իր «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան»
գրքի 77—80 էջերում հրատարակել է զար-
ձալ նույն 48 արձանագրությունները, որոնք
սչ թե ինքն է վերծանել քարերի վրայից,
այլ արտագրել է Ոսկերչյանի վերհիշյալ
գործից: Այդ մասին նա հատուկ հիշատա-
կություն ունի իր գրքի 69 և 73 էջերում:

Այսպիսով Մինաս Բժշկյանի հրատա-
րված արձանագրությունները մեզ համար
արժեք չունեն, որովհետև պարզապես ար-
տագրություն են Ոսկերչյանի գրքից: Նշա-
նակում է, այդ երկու գործերի մեջ բերված
արձանագրությունները պետք է գիտենք
իրրև միևնույն հավաքողի երկու տարբեր
հրատարակություններ, որոնց վերծանու-
թյան մեջ գրեթե տարբերություններ չկան:
Միայն թե ժողովածուի տառջին արձանա-
գրությունը «Կուռնի»-ի մեջ բերված է առա-
ջին գեղեցիկ, ու նշանը շինող թագավորների
անունից («Մեք Սմբատ և Գուրգէն թագա-
ւորքս հայոց շինեցաք զտուր Նշան կիկղի-
ցիս ի թուին ՆՈ»), իսկ Բժշկյանի գրքում՝
երրորդ գեղեցիկ («Ի թուին հայոց ՆՈ: Սմ-
բատ և Գուրգէն հայոց թագաւորաք կանգ-
նեն զՀաղրատու սուրբ Նշան կիկղիցին»):
Երկուսն էլ ճիշտ չեն և չեն համապատաս-
խանում բնագրին, բայց երկու հրատարա-
կությունների մեջ սկզբնականը «Յիշատա-
կարան»-ն է, Բժշկյանը արտագրել է նրա-
նից և վերագրում է: Ինչպես երևում է,
սկզբում ուղեցիկ է տալ արձանագրության
միայն բովանդակությունը կամ իմաստը,
սուսնց բուն նյութը մեջ բերելու, բայց հե-
տո մոռացմամբ իր ալ վերագրումով
գրել է իրրև բնագիր:

Վերահիշյալ երկու հրատարակություն-
ների մեջ կան նաև առանձին բառերի մանր
տարբերություններ, որոնք հետևանք են

¹ Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս ի Հայկական տիրելոց ի նախնեաց Անի քա-
ղաքին. Մինասայ Բժշկյանց. Վենետիկ, 1830, էջ 69:

² Անու, էջ 73:

հրատարակիչների տնտեսագրություն: Այսպես օրինակ՝ «Տեքնոնակա» բառը «Յիշատակարան»-ի մեջ գտնվում է Տունակա, հրեի Ոսկերչյանի ձեռագրում ալբ. բառը պատվագրությունում համատեղագրված լինելու պատճառով: «Յիշատակարան»-ում արձանագրությունները դասավորված են տեղագրական սկզբունքով, իսկ Մինասյանի՝ իր գրքում աշխատել է ալբ. նույն արձանագրությունները վերադասավորել ժամանակագրական կարգով, որ նրան հաջողվել է միայն թվական ունեցողների նկատմամբ, իսկ անթվականները մնացել են շարքից դուրս:

Ոսկերչյանը, հետևապես նաև նրանից արտագրող Բժշկյանը, արձանագրությունների ընդգրկին հարադատ չեն մնացել:

ա. փոխել են բառերի ուղղագրությունը և ուղղել իրենց զրեկցած գրաբարով: Այսպես՝

Բուն արձանագրություն	Ոսկերչյանի և Մինասյանի խմբագրած ձևը
Յովանէս (58, 10) ¹	— Յովհաննէս
Հոգս իմ (58, 16)	— հոգւոյ իմոյ
աղանակա (58, 13)	— օգնական
աղաթ (52, 1)	— աղօթ
սարհնիք (151, 12)	— օրհնիք
բարեխառ (151, 6)	— բարեխօս
վկառք (61, 5)	— վկայիւք
նախնեք (61, 6)	— նախնեօք
Համազասպա (112, 5, 151, 4)	— Համազասպայ
եւթն (112, 4)	— եօթն
իւրո (112, 7)	— իւրոյ
որդո (112, 7)	— որդւոյ և ալլն:

բ. Իմաստը չեն հասկացել և գրերի մոտավոր նմանությունը մի ալբ. բառ կամ նախադասություն են գրել:

հաւաքութէր իմոյ Ռուսուքանտ (24, 4)	հօր. քուէքն իմոյ Ռուսուքանտ
մաւր իմոյ Թամարայ (24, 4)	Մարիամայ, Թամարայ
թաղաւոր սղդականքս մեր (24, 7)	թաղաւորս սղդ. զօքս մեր
ի գառն ժամանակս տաթարաց (112, 8)	ի լեւին ժամանակս իմաթարաց

ամիր սպասալար — մեր սպասալար (58, 6)

ի հալլութեան (52, 1) — ի հալլապետութեան և ալլն:

գ. Գրեւոր լավ չտեսնելու հետևանքով չեն ընդօրինակել, կամ բառերը փոխելով աղավաղել են միտքը:

Ի տէրութեան սուրբ ուխտիս Շահանշահի (112, 1) — (չի ընդօրինակել) ի ձեռն սուրա (24, 5) — ի ձեռն նորա զամէն եկեղեցեացս — զամէն եկեղեցին (61, 11)

դ. Հրատարակիչների և խմբագիրների սխալները կա գումարվել են ընդօրինակողների սխալներին:

«Կուունկ»-ում հրատարակված «Յիշատակարան»-ի մեջ բաղմամբով սխալներ են տեղ գտել, որոնց եթե ոչ բոլորը գեթ մեծ մասը, թույլ է ավել Բարսեղ Սուրբունյանցը, կամ ալն անձը, որ արտագրել է Ոսկերչյանի գրքը:

Ալբ. սխալների առթիվ Ա. Արարատյանը, որի մոտ է եղել պահված Ոսկերչյանի բուն ձեռագիրը, մի նամակով գիմել է «Կուունկ»-ի հրատարակիչ Համբարձում Լյուֆիաճյանցին, որով, նախ տեղեկացրել է, որ «Յիշատակարան»-ի հեղինակը Վաղարշապատցի Հովհանն ավ. քահանա Ոսկերչյանցն է, որի համաձայն կենսագրությունն ինքը հրատարակել է 1859 թվականին Թիֆլիսում և ներկայացրել է մի ցույցով՝ տպագրվածի մեջ եղած սխալների և տարբերությունների: Ալբ. ընդարձակ ցուցակը տպագրվել է «Կուունկ»-ի 1862 թվականի օգոստոս ամսի համարում, որով բավականաչափ սխալներ ուղղվել են:

Բերենք մի երկու օրինակ, ցույց տալու համար, որ Ոսկերչյանի ճիշտ կարգացածը աղավաղված է տպագրություն մեջ:

Ձեռագրում գրված	աղագրության մեջ
նիշար	աղավաղվածը
Տէրունական (տեղա- — տունական	
նուն) (112, 2)	
ակիք արծաթիք (ար- — սակիք արծաթիք	

¹ Փակագծի մեջ բերած թվերն ստորակետից առաջ արձանագրության ներքին մեր համարներն են, իսկ ստորակետից հետո եզրակերպ՝ նույն արձանագրության տողերը:

ծաթե սկիհներ) 111,5
տառն սուրբ Գրիգորի — տան ծակամալին
ծակամալին (61, 10)
Յանդեյի (34է) — Յանդեյի

Հաղրատի արձանագրությունները քա-
րերի վրայից երկրորդ անգամ ընդօրինակել
է Հովհաննես Դրիմեյի մի ընդարձակ ու-
սումնասիրության մեջ¹:

Դրիմեյու ձեռագիրը մինչև այժմ հաշի-
րեն լեզվով հրատարակված չէ: Նա գրում
է, որ իրենից առաջ ուրիշներն էլ են ընդօ-
րինակել Հաղրատի վիժակա՛ն արձանագրու-
թյունները, բայց նրանց գործերը համարում
է սխալաշատ և ուշագրության անարժան:
Ձեռագրի աշն աեղում, որտեղ խոսում է
արձանագրություններն ընդօրինակելու զբո-
վարությունների մասին, գրում է՝

«Աեկուրդ համարիմ յառաջ բերել աս-
տէն զօրինակս վրիպակ արձանագրութ-
հանց լայլոց դադափարեայ ի ցուցանել
զուղղութիւն մերոցն (էջ 9):

մի ալլ աեղում՝

«Եւ արդ թերեւ հեշտին իմն թուեսցի
ումանց անխորձ եղևոցն անախալ վերժա-
նութեամբ դադափարումն արձանագրու-
թեանց, բայց է ստուգապէս մի ի դժուա-
րին և ի տարժանաւոր գործոց, որոց կա-
միցին գաղափարել վաջն անվրէպ ստու-
գութեամբ, և ոչ վեր ի վերոյ հաշիւութ, որոց
ստուգանք արդիս զովանս, որոց
գաղափարեալ արձանագրութիւնքն, զորս
ունիմք առ մեզ լի են անհամար սխա-
լանօք» (էջ 7):

Մենք վերևում ծանոթացանք Ոսկերչ-
յանի գործին, բայց ալ վերժանող, Դրիմե-
յուց առաջ, մեզ ծանոթ չէ, թեև, ինչպես
Դրիմեյին ինքն է ասում, ալգոլիսները
եղել են:

Գրականութեանցից վրե՛նք, որ Հաղրա-
տի արձանագրությունների ժողովածու կազ-
մողներից մեկն էլ Շնոդեյի Հարություն
կախկոպոս Տեր Բարսեղյանցն է եղել: Քաջ-
բերունին և ուրիշները նրան մեղադրել են,
որ նա արտագրել է Դրիմեյուց, նրա գործը
«առնված է Դրիմեյի Հովհաննես վարդապե-
տի ձեռագրից»¹: Մենք ալ մասին ոչինչ
չենք կարող տակ, որովհետև Տեր-Բարսեղ-

յանցի գործը ձեռքի տակ չունենք և չգի-
տենք թե ինչ բախտ է արժանացել նա,
բայց Դրիմեյու գործի մասին ու՛ժմ կարող
ենք որոշակի խոսք տակ, որովհետև ձեռքի
տակ ունենք ոչ միայն համառոտ տպագիր
օրինակը սուսերեն թարգմանութեամբ, ալլ
ձեռագրի բարիսիւղճ արտագրությունը:

Հովհաննես վարդապետ Դրիմեյին եղել
է եփրեմ կաթողիկոսի քարտուղարը և նրա
հետ էլ 1821 թվականից սկսած, թափառել
է գանազան տեղեր՝ Նախճավան, Տաթև,
Շուշի, Գանձասար, Գանձակ և 1822 թվա-
կանի սեպտեմբերին էլ եղել է Հաղրատ, որ-
տեղ կաթողիկոսի հետ միասին մնացել է 4
տարուց ալիլի, որպէսզի խոսք տա պարս-
կական հարածանքներից և պարստոտի վաշ-
խառններից: Հաղրատում Դրիմեյին սկսոր-
վում է վաճառք ճարտարապետական հուշար-
ձաններից զեղարկեստական բարձր արժա-
նիքներով և ընդատաշելով Մուղնու վանա-
հայր Անտոն արքեպիսկոպոսի և վաղարշա-
պատցի Հարություն Աստվածատուրյան Արա-
րատյանցի ցանկություններին «հոգ յանձին
կալալ աշուհետ զգործ տաշադրութեան
խորհրդոցս ամել ի կատարում» և սկսում է
հալածել արձանագրություններն ու գրել
վաճառքի պատմությունը: Թե ճշտիվ երբ է
սկսել իր գրքի շարագրությունը, դժվար է
տակ: Ըստ երևութին նա 1823-ին արդեն
սկսել էր, ալինքն իր Հաղրատ գալու հա-
ջորդ տարին, բայց ձեռագրի շապիկից տե-
ղեկանում ենք, որ աշխատությունն աւար-
տել է 1827 թվականին:

Դրիմեյու գրքը վերնագրված է ալս-
պետ.

«Պատմութիւն հաշիւաւոր վանաց Հաղ-
րատալ ու Նշանին, հիմնեալ արձանագիրս
նախնեայ: Աշխատասիրեալ Յովհաննու
վարդապետի Փաբլշանցոյ Դրիմեյի վե-
րածաշնելո՛ւ՝ ձեռնաստուն աշակերտի և նո-
տարի աստուածապատիւ տեառն տեառն
եփրեմի արժանաժառանգ գերբնախի և վե-
հախտո սրբանախտար կաթողիկոսի ամե-
նաշն հալոց, ի միարանութենէ լուսահիմն
բարձրագահ Աթուռոյ սրբոյ էջմիածնի:

Յամի փրկչին 1827, ի թուականի հա-
լոց ՌՄՀԶ, ընդ հովանեաւ նորին սուրբ
Նշանին Հաղրատալ»:

Описание монастырей Ахпатского и Санагинского архимандрита Иоанна Крымского, СПб., 1863.

Բայցի Հաղրատից, նա ունի նաև Սանահնի և այլ հուշարձանների մասին աշխատություն, որ մեզ ծանոթ է ուսուսերեն համասոտ հրատարակությունից, բայց, ինչպես ինքն է գրում հաղերեն ձեռագրի առաջաբանում, Սանահնի և այլ վայրերի արձանագրություններից բոլորը չէ, որ ինքն անձամբ քաղել է քարերի վրայից, այլ մի մասն ուրիշներից է արտագրել, թեև չի հիշատակում թե ումից:

Այլ կարևոր հանգամանքի վրա ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրելով, Արիմեցիի գրում է իր գրքի առաջաբանում՝

«Սակայն զարձանագիրս Սանահնի և զայլոց գրությունցան չեղէ ձեռնահաս անձամբ զաղագրել կամ սրբագրել, վասնորոյ եթէ թերութիւնք ինչ կամ վրիպակք չաման ի նոցանէ գացին հալցեմ ներդրամբս լինել»։ (Էջ 10):

Նշանակում է, Արիմեցու գործերի մեջ կարևորը և ինքնուրույնը Հաղրատն է, որ մենք ձեռքի տակ ունենք, թեև ոչ ինքնագիրը, այլ արտագրություն արտագրությունը, ինչպես այլ մասին խմանում ենք մեր ձեռքի տակ եղող ձեռագրի առաջին էջից: Այնուհետ թեև հեղինակի անունը չի հիշատակված, բայց գրված է, որ Հաղրատի և Սանահնի պատմությունները նրանց նկարագրության և արձանագրությունների հետ, ինչպես նաև Շիրակի և Արարատի կողմերի վանքերինը արտագրել է Նոր Զուգայի առաջնորդ Հովհաննես Սուրենյանցը 1873 թվականին, որին կցել է նաև Մահառի Հովհաննես Մկիթ-Սեբեդյանի աշխատությունը «Պատմութիւն պատերազմին Յուդայ ընդ Օսման(յ)իան... ի վանս Ամենափրկիչիան Նոր Զուգայու, ի պահետ ի գրատան վանիցս, իբր զնշխար ինչ Հայրենեաց»:

Մեր ձեռքի տակ եղող ձեռագիրը Սուրենյանցի կողմած ժողովածուի արտագրությունն է, որ մեծ խնամքով կատարել է հավանաբար Սմրատ Տեր-Ավետիսյանը, ներկա դարի 10-ական թվականներին, Նոր-Զուգայում:

Արիմեցու գրած Հաղրատի պատմությունը մանրամասն է և իր բնույթով միանգամայն տարբերվում է Սանահնից:

Սանահնի մասին Արիմեցու գրածը գլուխների չի բաժանված և հիմնված է վանքի առաջնորդների հերթականության և նրանց գործունեությունը ցույց տվող հանգամանքների վրա: Այլ հատվածում բոլորովին նկատի չի առնված տեղագրական հանգամանքը: Զի տրված ճարտարապետական կառուցվածքների նկարագիրը:

Դրան հակառակ, ինչպես ուսուսերեն համասոտ թարգմանության մեջ, որ հրատարակվել է ակադեմիկոս Բրոսելի խմբագրությամբ¹, աչնպես էլ Արիմեցու բուն ձեռագրում, Հաղրատի պատմությունը գրված է բոլորովին այլ սկզբունքով: Ռուսերեն համասոտ հրատարակության մեջ ընդամենը ութը գլուխներում և մի լրացուցիչ հատվածում նկարագրված են վանքի և մերձակայքի հուշարձանները և մեջ են բերված վիճակական արձանագրությունները:

Արիմեցու հաղերեն ձեռագիրն ավելի ընդարձակ է և բաղմարովանդակ:

Նրա մեջ բուն նյութը բաժանված է երեք մեծ հատվածների, որոնցից առաջինն ունի 6 գլուխ, նվիրված Հաղրատի օդի, ջրի, բերքի, գիրքի, վանքի գյուղերի և կալվածքների նկարագրության և գյուղացիների ճորտական վիճակին՝ վերջին մի քանի դարերում:

Երկրորդ հատվածը տրված է 8 գլուխների, որոնք պարունակում են վանքի և նրա շրջապատի հուշարձանների նկարագիրը և վիճակական արձանագրություններ՝ տեղագրական կարգով:

Երրորդ հատվածը բաղկացած է 7 գլուխներից, որոնց մեջ հերթով պատմվում է առաջնորդների գործունեությունը՝ վանքի հիմնադրման օրից մինչև 1827 թվականը: Այս հատվածում խիստ արժեքավոր են վերջին երեք գլուխները, որ պարունակում են հեղինակի ժամանակակից, կամ նրան հախորդող ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած պատմական դեպքերի նկարագիրը: Այլ դեպքերին հեղինակը լավատեղյակ է իրեն ժամանակակից:

Արիմեցու ձեռագիրն ունի նաև առաջաբան, որի մեջ հեղինակը գրում է Հաղրատի մասին ուսումնասիրությունը գրելու անհրա-

¹ Описание монастырей Ахпатского и Санагинского архимандрита Иоанна Крымского. Description des monasteres arméniens d'Haghat et de Sanahin, par l'archimandrite Jean de Crimée, avec notes et appendice par M. Brosset. VII serie, tome VI, № 6.

ժեշտություն, պատմություն, աղբյուրներ, վիժակաճարձակությունները գաղափարելու և գիտությունների մասին, իսկ աշխատությունների վերջում՝ Դրամեցին տեղափոխել է մի ցանկ, որտեղ ցույց է տվել վանքի տաճարների հերթականությունն ու նրանց տարեթիվը:

Դրամեցու ձևագրի ինքնագիր օրինակն ունեցել է նաև Հաղրատավանքի մի համայնապատկեր, հեղինակի ձեռքով նկարված, որ հետո տվել է մի մասնագետ նկարչին՝ վրան ուղղումներ կատարելու համար:

Այլ մասին նա գրում է՝

«Գիտելով իմ քաջ թե՛ կարի իմն ախորժական և զուարճալի կղիցի բազմադարձակ ինքնատիպ պատկերի հաջակառոր ուխտիս, ջան կղի նկարել անձամբ և կրկին գաղափարիս նորին. և թէ՛ պէտ ոչ գիտէի զարւեհա նկարչութեան, զի չէի իմ ունեալ առ նկարչին, բայց և աշնպէս բնատուր ձրից տաճարապետութեամբ նկարեցի ըստ կարի, պահելով զհամեմատութեամբ իւրաքանչիւր մասանցն, որչափ ինչ մարթացալ ըստ պահանջելոյ կանոնաց նկարչութեան» (էջ 11):

Դրամեցու սուսերեն համառոտ թարգմանություն մեջ տեղ է գտել ձևագրի միտքն երկրորդ հատվածը, աչն էլ համառոտ շարադրություն: Նույն իսկ վիժակաճարձակությունները լրիվ չեն բերված թարգմանության մեջ: Բրտոսի հրատարակության մեջ բացակայում են ձևագրում եղած 17 արձանագրություն (8, 39, 47, 71, 72, 115, 117, 136, 137, 147, 172, 176 և հավերժածի 23, 24, 25, 26 և 27): Ուրիշ խոսքով, Բրտոսն Դրամեցու ունեցած 143 արձանագրություններից թարգմանել և սուսերեն հրատարակության մեջ է գետեղել ընդամենը 126 արձանագրություն: Գլխավորապես բացակայում են աչն արձանագրությունները, որոնք Դրամեցու ձևագրում պահվում են առաջին և երրորդ հատվածներում:

Պալով Դրամեցու աշխատության գնահատություն, պետք է տեսնք, որ նա թեև գիտություն արդի պահանջներին բավարարելուց շատ հետո է, բայց իր ժամանակի համար կարող է համարվել լուրջ ուսումնասիրություն, որ սնշով հետ չի մնում երբեք պատկան աշխատություններից: Դրամեցու մեջ

բերած արձանագրությունների վերձանությունները ևս 19-րդ դարի համար կարող է լավագույնը համարվել: Հասկանալի է, որ աշտեղ մեր խոսքը միտքն Հաղրատի արձանագրությունների մասին է, որոնք Դրամեցին անձամբ ինքն է քաղել քարերի վրայից, իսկ Սանահնի արձանագրություններն ունի որակը չունեն, որովհետև ինքը վերցրել է ուրիշներից և բուն արձանագրությունները չի տեսել:

Դրամեցին երկար ժամանակ գրադիել է հայերեն վիժակաճարձակությունների հավաքմամբ և ժամանակի ընթացքում մշակել է նրանց ընդօրինակելու սկզբունքները: Հաղրատի պատմության տաճարաբանում նա խոսում է իր այլ սկզբունքների մասին:

Նշելով վերձանությունների գիտությունները, Դրամեցին ասում է, որ շատ հաճախ արձանագրության գրերը բարդված են լինում միմյանց վրա, որ խիստ գիտությունում են վերձանություններ: Արձանագրությունների մեջ առանձին բառեր, նույնիսկ ամբողջ տողեր կոծված են լինում, գրերն աչն ստեղծան մշակված, որ երկար գննելուց հետո հազիվ նշմարվում են նրանց հետքերը: Զարմանալի է, գրում է նա, որ արձանագրություններն արևի լույսի տակ աչ տեսք են ստանում, ճրագի լույսի տակ՝ աչ, աչից լուսավորելու գեղքում ուրիշ բան է երևում, ձախից՝ ուրիշ, իսկ երբ լույսի ճառագայթներն ուղիղ գիտացիլ է լինում, աչ գեղքում արձանագրությունը բոլորովին աչ տեսք է ստանում և գիտություն մարկարից և կարգացվում:

Արձանագրությունների վերձանությունները տվելի է գիտարանում, երբ քարերը ձախուկեն, չեղոտ և անձրևաչրերի հետեանքով փշրված են լինում:

Անուհետև Դրամեցին պատմում է, որ Հաղրատի ժամատան արձանագրությունները նախապես ինքը գաղափարած է եղել առանց սանդուխի օգնության, հատակի վրա կանգնած, բայց հետո ուղեցել է մոտիկից ստեղծել իր վերձանություն ճշտություն և երբ սանդուխով բարձրացել է պատին և ուղեցել է արձանագրությունների երեսը մաքրել փոշուց «հառ անդէն ճշեցան տառքն, յոր թափանցեալ էր անձրև»:

Աչ բոլորից Դրամեցին կարակացնում է, որ գիտարին բայց պատմավոր գործ է աչ

չափի ազդեցությամբ և խառնափնդոր արձանագրություններն ըստ ամենալավ անվերապա խոստովանության գաղափարների: Դրա համար անհրաժեշտ է «անձամարմին» երկաթամուկ-համբար մեծ աշխատանք և մեծ փուլով զործադրել ըմբռնելու տառանջների ճիշտ դատարարություն և բառերի նշանակությունը:

Դառ Ղրիմեցու արձանագրություն ընդ-օրինակողը պետք է պատմական անցքերի, ժամանակագրություն և քերականություն մասին տեղեկություն ունենա, որպեսզի հասկանա արձանագրությունների մեջ թաք-նելով միտքը, կարողանա վերականգնել ջնջված գրերն ու բառերը, մանավանդ թվա-կաններն ու հատուկ անունները: Արձանա-գրություն ընդօրինակողը՝

«Պարտ է ունիլ զեթ զչափաւոր ինչ տեղեկութիւն պատմութեանց և ժամանա-կագրութեանց, նաև արհեստի քերականութեան, որք նպատակ մեծ ընծային զլուսաւորել զմիտս նշանակութեանց բառից և խմբաբան լինել» (Ձեռագիր, էջ 8):

Ղրիմեցին գրում է, որ արձանագրու-թյունների վերծանություն ժամանակ աշխա-տել է ուղղագրությունն ու գրերը պահպա-նել նույնությամբ, կամ, ինչպես ինքն է ասում «փուլով կալար նաև զտառիցն պահել զխոսութիւն՝ զիրարքանչիւր արձանագիրս ըստ իրեանց բուն և խակիան տառից նշա-նագրելով» (անդ, էջ 9): Նա օրինակ է բե-րում, որ ամենուրեք պահպանել է աւ երկ-րարարող և չի փոխել օ-ի:

Սակայն, Ղրիմեցին իր այդ սկզբունք-ների մեջ հետևողական չի մնացել: Նա, մի շարք դեպքերում, խախտել է իր սկզբունք-ները և փոխել արձանագրությունների ուղ-ղագրությունը: Նա գրում է, որ «պատշաճ պատեցաք» համապատասխան բառերը լրաց-նել, օրինակ՝ ի քուակ, ի քու, ի քվ, ի ք.ն. գործել է ի քուականի, ի քուին, ի քվին, ի քվին հայոց: Արձանագրությունների մեջ տառնց վերջին յ գրի գրված Գրիգորոս, Հաղ-բաւա բառերը գործել է Գրիգորոյ, Հաղ-բաւայ:

Ղրիմեցին աշխատել է ցույց տալ նաև պակասող և անվերծանելի բառերի տեղերը և նրանց փոխարեն գրել է երեք կհա, երբ մի բառ է պակասում և չորս կհա՝ երբ եր-կու և ավելի բառեր են պակասում: Սակայն, արձանագրությունների մեջ միշտ չէ որ կա-

րելի է խմբաւ պակասող բառերի քանակը: Եղծված գրերի քանակով անհնարին է որո-շել բառերի քանակը, որովհետև մեկ գրով էլ բառ կա, 20 գրով էլ, իսկ եթե դրա վրա ավելացնենք նաև փակագիր նշանների գո-լությունը, երբ մի տառապատկերի մեջ մի քանի գրեր կարող են լինել, միանգամայն հասկանալի կդառնա, որ գրերի չերկայող տեղերով բառերի քանակը որոշելն անհնա-րին է: Այլ պատճառով այժմ էլ կիրառում ենք չերկայող տեղերում բաղմանիս գնե-լու սկզբունքը, բայց ոչ թե բառերի, այլ նշանագրերի համար:

Այնուամենայնիվ Ղրիմեցին ճիշտ է վարվել, երբ աշխատել է չերկայող մասերում բաց թողած գրերի տեղը ցույց տալ: Հնում, մեծ մասամբ այդպես չեն արել, այլ, իրեն-ցից հարկնելով, երկայող գրերի հիման վրա մի բան են կազմել և հրամայել ընթերցողին իրեն արձանագրություն:

Ղրիմեցին իր ժամանակի վանական գործիչներից մեծ չափով տարբերվել է ինչ-պես իր լաճն աշխարհայացքով, աճյակն էլ գիտություն մակարդակով: Նա ծանոթ է եղել սուսական և եվրոպական գիտություն: Իր գրքի առաջարկում հաճախ խոսում է եվ-րոպացիների, նրանց գիտություն, գարոցնե-րի, համալսարանների մասին: Մի կողմնակի տեղեկությունից խմանում ենք, որ նա եղել է Պետերբուրգում, որտեղ ծանոթացել է Հա-րություն Արարատյանին: Քաջատեղյակ է մատենագրություն, հիշատակում է Պոլեմո-ցուն, Ստեփանոս Օրբելյանին, Կիրակոս Գանձակեցուն և շատ ուրիշների: Հաղբաւա պատմությունը գրել է ոչ թե վանքի կալ-վածքների խոսությունն ապացուցելու կամ վանքի սրբությունների գերազանցությունն ապացուցելու նկատառումով, այլ տալու մեր նախնիների ձեռքով կառուցած հնություննե-րի ճշմարտագատում ժամանակագրություն և արձանագրություններ, որպեսզի աշխա-տություն միջոցով հաշվառանակների խում-բը և եվրոպացիք ծանոթանան մեր պատ-մություն, որոնց համար խիստ ցանկալի և արժեքավոր են մեր նախնիքների հնու-թյունները: Առաջարկում մեջ հիշատակում է, որ արքայազնիստ և հաշակաւոր քաղաք Փա-րիզի արեւելյան լեզուների ուսումնարանը մեծապես հետամուտ է արձանագրու-թյուն-ների ձեռք բերելուն:

Եվ իրոք, Դրխմեյու. Հաղրատաթանքի
պատմությանը հետաքրքիր է և բազմա-
բովանդակ, գրված է բարձր գիտակցութեամբ
և չի տառապում ժամանակի կղերամիտ
ոգով:

Ղրթմեցիքն մեծ ջանք է գործադրել պատմական գեղաքերի ժամանակադրութլունը ճշտելու վրա, որին մեծ նշանակութլուն է տվել: Նա մեջ է բերել Խորենացու խոսքերը թե «ոչ է պատմութլուն ճշգրիտ առանց ժամանակադրութլան»:

Դրվումեցին զարմանք է հայտնում, որ հիմնադրման օրից մինչև իր ժամանակները ոչ ոք մի առանձին ուսումնասիրութլւն չի գրել Հաղորատի մասին, ալլ միայն հարեանցի հիշատակել են ոմանք իրենց երկիրում և ալլ թիւրին մասամբ լրացնելու նպատակով է, որ ինքը ձեռնարկել է աշխատութլւն շարադրութլւնը, որ՝

«Թէպէտ **և** այս չէ՝ այնչափ **ինչ** ընդարձակ, **և** ըստ բոլորիցն կարևոր հանգամանաց լրացելով՝ առ ի չզոյէ չաջոճոյս ի միջի հնազոյն մտաւնիցն լիշատակարանաց աչար մենաստանի, յոռոյ մարթ էր քաղկի բազում ինչ կարևոր՝ առ անթիւրի **և** բարւոք լուծիւն զսրծոյս»:

Այնուհետև Դերմոսյեն նշում է, որ վերականգնողական արձանագրությունների հիման վրա պատմությունը գրելը մի նոր երևույթ է («Ելիտալի նոր խնջ է սա կամ նորացույց»), թեպետ արձանագրություններ կան հախ ուրիշ գրքերի մեջ, ինչպես օրինակ, Ստեփանյան Օրբելյանի Այլուկաց աշխարհի մասին գրած գրքում:

Պատմութեան հետքը հալածելու համար
Դրմեցին երկար ժամանակ է աշխատել և
շրջել է Հաղբասի շրջակայքը՝

«Աշխատակցաբ ոչ սովաւ, շրջելով ստեպ
հաս ի րացական վալլոս կալաւածոց Հազ-
րասաւ, ի լերինս և ի բլուրոս, ի ձորս և
ծործորս, յորս գոլին մատրուհք և խա-
չարձանք, և արձանադրությունք ի հո-
սին» (էջ 10):

Դերմեկոու աշխատությունն ունի նաև
աչքի ընկնող թիրուծյուններ: Հարցն ա՛յն
է, որ նա բոլոր արձանագրությունները չէ, որ
անխափր կերպով դադարեալ է քարերի վրա-
ւից, ալ ալ աշխատանքը կատարել է ընա-
րությամբ: Իր ստացարանի մեջ գրում է՝

«Սակալնն ի բողոքման ի բայ թողի լուր՝
ձառնադրութեանց անտի, որք միանգամ
անպիտանք էին, կամ հղժեալք ըստ մեծի
մասին, կամ անլիբժանելիք մեծագոյն
մասամբ» (էջ 10):

Բացի այդ, երբեմն ընդգործնակությունները կատարել է կլեստո, արձանագրության «կարևոր մասերը» տրտապրել է, իսկ «անկարևորն» ու դժվար կարգացրիտ տեղերը լույս թողել: Օրինակ՝ 47-րդ արձանագրությունը Ղրիմեցին կարգացել է մեծ պակասներով:

Մեր վերժանությանը Ըստ Դրիմեյու:

Կախան Աստուծոյ, հա՛
Սասնա, որբի Աս-
լանսիին և ամու-
սին իմ Ռուզուքան
լառաջնորդութեան
տէր Համազասպայ
հոգո տուն զրաք
զսուրբ ուխտս Հաղ-
բատ և տուք...
ընծայք և որչափ
կենդանի ենք տանք
զո... Սոքա էտուն
մեզ զքառասնիցն
աւրն պատարագ
զամէն կիկիկիկիւ-
Ոյ խափանէ մեր մե-
ղացն տէր է առա-
ջի Աստուծոյ, իսկ
կատարիչքն աւրհ-
նեոցին: Թւիս ՈՂԱ: Թուիս ՈՂԱ:

Արձանագրությունը սեղում աճեցան էլ վատ չի երևում: Դրիմեյն, հավանաբար կարևոր համարած մասերը արտադրել է (թվականը, Համադասարկ առաջնորդութունը) և մնացածի վրա չի չարչարվել և ալքալի- ութ ալյումինիումով արձանագրությունը Դրիմեյն մոտ մնացել է գրիթի բովանդակ- անությամբ: Հավանաբար ալքալի պատճառով է, որ սուսերեն թարգմանություն մեջ սեղ չի գտել այս արձանագրությունը:

Երբեմն էլ Դրվմային լավ հրկայող ուր-
ձանագրությունները մի մասն ընդօրինակել
է և մշտն մասը, որ կարեոր չի համարել,
բայ է թողել: Բերենք մի օրինակ.

35 արձ. մեր վերծա-
նուրջամբ

նույնն ըստ
Ղրիմեցու

Ի թվի ԶԺ: Կամօսն
Աստուծոյ, ևս, նու-
ստու ծառայ Քրիս-
տոսի, Սարկաւոյ
վաճառական, սրբի
Վրթանիսի Գառ-
նեցոյ, ապաւինե-
ցա ի սուրբ Նշանո
Հաղրատոյ, և կազ-
մեցի խաչ մի ար-
ծաթի ոսկեղաւծ, և
Բ նաւորտ նասիւճ,
և աւրառ վառ վառն
փրկութեան հոգո
իմս, և էտու ի
սուրբ ուխտս: Եւ
էպիսկոպոս տէր
Յովանէս, հանդերձ
վարդապետաւքս և
միաբանաւքս, ըն-
կալան և սահմա-
նեցին ինձ յամե-
նաջն ամի ժ պա-
տարազ լեռ ծա-
կամարն Բ կիրա-
կէին: Որչափ ևս
կենդանի եմ իմ
ծնողացն տանեն—Բ՝
Վրթանիսի, Բ՝ Ա-
թանասի, Բ՝ Եղե-
կիւղի, Բ՝ Տիկին
մաւրն, Բ՝ Տիկին
մաւրն և չեա իմ -
կից՝ ինձ տանեն:
Կատարիչքն տւրճ-
նին չ'Աստուծոյ և
խափանողքն դա-
տին ի տեսնէ:

Ղրիմեցին հաճախ բաց է թողել ամբողջ
տողեր, երբեմն արձանագրութեաններէ ընա-
ղրի գլխին գրված թվականներ և այլն: Օրի-
նակ, № 76-րդ արձանագրութեան թվականը,
որ գրված է բուն արձանագրութեան գլխին
և առնված է կիսաշրջանակի մեջ, Ղրիմեցին
չի ընդօրինակել և այլ պատճառով արձա-
նագրութեանը մնացել է անթվական:

Ղրիմեցին ունի նաև բազմաթիւ սխալ
վերծանութեաններ, օրինակ՝

Մեր վերծանուրջամբ ըստ Ղրիմեցու

61 արձ. տուն և ալցի	տուն և ալցի
60 արձ. հաւրաքոյր	հաւր Աշոյ
Նույն տեղ՝ զԴաւթի	որ իւրեանց հալի- նաւքն
76 արձ. ի խնդրոյ	ի խնդրոյ լսողնութա- պին Սոթիչնեի
սրբազան վարդա- պետին Սոթիչնեի	
25 արձ. լեռ մեր ելից	լեռ մեր ելից Բ պա- տարազ իմ եղ- կաւրն Վաչէի, Ա Քաթարա, Բ Աղբէ- րաղեղին ու գալն մեզ առնեն
172 արձ. և ծնողաց	(բաց է թողել) սրբ(ացեղոց)
30 արձ. Տիկինցի	տիկինեցի
54 ժև Զաքարէի և Ի-	Զաքարէի և Իւանէի ւանէի քոյրն է գաւին քոյր Նեջաւմին

Բազմաթիւ տեղերում կան անուշադրու-
թեան սխալներ, օրինակ, № 1 արձանագրու-
թեանը Ղրիմեցին իր գրքում մեջ է բերել
երկու անգամ, բայց մի տեղում վառքի հիմ-
նաղբի վառահոս անունը ճիշտ կերպով գրե-
ված է Սիմեոն (էջ 42), իսկ մյուս տեղում՝
Սիմեոն (էջ 11):

Ղրիմեցին հաճախ խմբագրել է արձա-
նագրութեանների բովանդակութեանը և իր
կողմից ավելացրել է նոր բառեր՝ միաքն
ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով:
Օրինակ, 98 արձանագրութեանն ունի հե-
տևյալ բովանդակութեանը՝ Քրիստոս ողորմի
Վաչէի յիւրում գալաւեան, Ո՛ւ: Ղրիմեցին
Ո՛ւ գրեթե ամբողջ ավելացրել է քուիմ բառը,
որպեսզի հասկանալի դարձնի, որ այդ եր-
կու գրերը թվական են և ոչ ուրիշ բան:

Ղրիմեցու սուտերեն թարգմանութեան
մեջ եւս սխալներ են ավելացել հրատարակիչ-
ների և տպագրողների կողմից: Օրինակ մեր
ժողովածուի 59 արձանագրութեան մեջ գնե-
ցի զգեղն Բաւլա և ընծանցի ս. Նշանիս
բառերը չկան, ձեռագրի մեջ այդ բառերը
կան: Հետաքրքիրն այն է, որ սուտերեն
թարգմանաբար բերված նույն արձանագրու-
թեան մեջ այդ բառերը նույնպես կան ԿУНИА
деревню Боль и пожертвовал св. Кресту:

Նշանակում է, ապացույթաբարձր ընթացքում կամ խաղաղության ժամանակ է ապավայրվել հայերեն բնագիրը:

Հաղորտել վիժակաճարձանագրությունների հաջորդ հրատարակողը Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցին է, որ 1842 և 1858 թվականներին ապացույթ է իր երկնաստոր ուսումնասիրությունները «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան» խորագրով: Առաջին հատորում տեղ են գտել Լոռի, Շիրակի մի մասի, Շամշոպնի, Գանձակի, Դարտարայի, Իջևանի հուշարձանների համառոտ նկարագիրը և նրանց վիժակաճարձանագրությունները: Երկրորդ հատորը, որ ծավալով ու զիրքով ավելի մեծ է, իր մեջ պարունակում է Անիի և Ռուսական Հայաստանի և մերձակա հայաբնակ վայրերի շատ արձանագրություններ: Առաջին հատորի 53—58 էջերում նկարագրված են Հաղորտի հուշարձանները, իսկ աճյուհեան՝ 58—82 էջերում մեջ են բերված Հաղորտի և մերձակայքի 98 արձանագրություն, որոնցից 30-ից ավելին մեկ երկու բառից կազմված ապագանորեր են:

Աշխատությունն առաջարանում, սրտեղ խոսում է իր գիրքը գրելու շարժառիթների մասին, նշում է, որ Հայաստանի բազմաթիվ պատմական հուշարձաններ, հետզհետե քայքայվում և անէնտում են, իրենց հետ սչնչացնելով պատմական արժեք ներկայացնող վիժակաճարձանագրություններ: Այդ երևույթը՝

«սակայեաց պիտ—գրում է նա— չբջիլ անձամբ ի Մեծն Հայաստան և վամենայն արձանագրութիւնս, գրոշմեալս ի վէմս և լորձատաշ քարինս եկեղեցեաց, վանորէից, բերդից և ապարանաց օրինակեալ ամենայն ստուգութեամբ մատուցանել ազգի մերում»¹:

Մենք վամենայն արձանագրությունս,

և ամենայն ստուգութեամբ բառերը ընդգծեցինք մերեում, սրպեպի ընթերցողը պարզ տեսնի, որ Ջալալյանցը նպատակ է ունեցել հայաբնակ բոլոր վիժակաճարձանագրություններն անխափ, և ալք արձանագրությունների վերձանագրությունը կատարել ամենալն ստուգութեամբ: Ասկա՛ն, Ջալալյանցին իր առաջադրած երկու նպատակներն էլ լավ չի կենսապարծել, նախ չի ընդօրինակել բոլոր (ամենալն) արձանագրությունները, այլ քաղել է ընտրություն, երկրորդ՝ նրանց վերձանագրությունը չի կարողացել հասցրնել պատշաճ ստուգություն:

Ջալալյանցի մտաին հնում ալն կարծիքն է եղել տարածված, որ իրրե թի Հաղորտի, ինչպես նաև Սանահնի արձանագրություններն ինքն անձամբ չի վերձանել քարերի վրայից, այլ օգտվել է Շնողեցի Հայրաթյան Տեր-Բարսեղյանցի ձեռագրից, որ Դրվմեցու պրից է ստնված եղել, որն ալմ կորած է և մեղ չի հասել²:

Արդյիտով, դուրս է գալիս, որ Ջալալյանցի հրատարակած արձանագրությունները Դրվմեցու հայաքածուի կրկնությունն են:

Այդ ենթադրությունը չի հաստատվում փաստերով:

Դրվմեցին ընդօրինակել է 143 արձ., իսկ Ջալալյանցը՝ 98: Երկուսի համար ընդհանուր են միայն 7 արձանագրություն:

Ջալալյանցին ունի 27 արձանագրություն³, որ չունի Դրվմեցին և վերջինս էլ ունի 74 արձ.⁴, որ բացակայում են Ջալալյանցի գործի մեջ:

Բացի այդ բոլորից, անհրաժեշտ է զիտենալ, որ Ջալալյանցի և Դրվմեցու վերձանագրություններն իրարից զգալի կերպով տարբեր են և մեկը մյուսի արտագրությունը չէ: Օրինակ, մեր ժողովածուի № 2 արձանագրությունը Դրվմեցին և Ջալալյանցը կարդացել են ալպեա.

¹ Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան. աշխատություններ Սարգիս վարդապետի Ջալալյանց, մասն Ա., Տփլիս, 1842, էջ 6:

² «Արձագանք», 1884, № 43, էջ 628:

³ ԱՅՆ 6, 7, 14, 19, 29, 31, 32, 33, 34, 45, 54դ, 54լա, 54լբ, 54լհ, 54լէ, 55, 56, 57, 63, 66, 67, 69, 77, 83, հավելվածի 16, 21 և 22:

⁴ ԱՅՆ 3, 4, (39), (47), 49, 50, 51, 52, 51ա, 54ա, 54գ, 54լ, 54բ, 54դ, 54լհ, 60, 62, 74, 81, 94, 96, 98, 99, 102, 104, 105, 106, 107, 114, (115), (117), 120, 129, 131, 132, 134, (136), (137), 145, 146, (147), 148, 164, 165, 166, (167), 168, 169, 170, 171, (172), 174, 175, (176), 178, 179, 193, հավելվածի 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, [10], [11], 13, 14 15, (23), (24), (25), (26) և (27). Կոր փակագծի մեջ առնվածները միայն ձեռագրում կան. ուստի հրատարակության մեջ բացակայում են, իսկ անկյունավոր փակագծերի մեջ առնվածները կան միայն ուստի համառոտ հրատարակության մեջ և ձեռագրում բացակայում են:

38 արձ. և ամուսին և ամուսին իմ Ան-
մեր Վանէնի, նա գաւառը Աթա-
ղաւար ամա- բեղին Գրիգորաւ
րակ Սաթու- րին

43 արձ. Բ(ուրդու)- Երկու քառասունը
խ(ա)նա (յ և խ գրերը
թվական կարծե-
լով)

59 արձ. Ուրդաձորո Բրդաձորո

70 արձ. Բախտաւորին Երախտաւորին
(անձնանուն) (հասարակ բառ
կարծելով)

77 արձ. Եւտու... զիմ զիմ կուգական
կուգականի զաջա Եւտու ընծալ
Ջահէրէն զնած

84 արձ. Եւ Վարճամ Եւ Վահրամ Կա-
Կուրդանց բէջանց

130 արձ. և Կեչեւա- և զՏեչեին ուսին
սին աղին աղին

ը. Անուշագիր է թվերի և թվականների
նկատմամբ

25 արձ. ԺԶ (16) ևզն լիսուն զեզն:

31 արձ. տաւք չ (70) տաւք 55 զահե-
զահեկան ընծա կան ընծալ

նուշն Էտուն մեզ Զ (6) Ետուն մեզ զգա-
պատարապ տարապ

41 արձ. լալա ժամա լալա առան տմա

76 արձ. Ետուն ընծալ Ետուն ընծալ
սը նշանիս խաչ սուրը նշանիս զմի
մի արծաթի, և արծաթ, և Երկու
Երկու նափորա, նափորդ և զ (3)
և Լ (30) զահե- ուղիտակ:
կան

Շատ զեղքերում, Ջալալյանցը տարե-
թիվ ցույց տվող զերը գուրս է հանել ար-
ձանագրութլան միջից: Արդպես է վարվել,
Փշինակ, ԱՅ 1, 5, 12, 30, 35, 36, 41, 43,
46, 70, 80, 112, 128, 130... արձանագրու-
թլունների նկատմամբ:

Մի շարք տեղերում թվականները բո-
լորովին չի ընդօրինակել և արձանագրու-
թլունները գարձել են անթվական: Արդպես
է վարվել օրինակ ԱՅ 58 արձ. հետ, որն ունի

ՉԻԲ թվականը, կամ ԱՅ 71 արձ., որ ունի Պիմ'ի
և կամ ԱՅ 97 արձ., որ ունի ՆՇԻ թվականը:
զ. Աղտաղաչի է հասարակ բառերը, օրին-
հակ՝

մեր վերձանուրյամբ քսա Ջալալյանցի

59 արձ. շինեցի զգա- շինեցի զգրքատու-
ւիթս, զգրա- նրս և սրահն նո-
տունս և սրա- րին
հակ նորին

79 արձ. զԿաթեւնց ալ- զսոցա շինական
զին մեղրով և Պ ձիթատուն, Ետու
շինական, ձի- աւաւարան և ալլ
թատու աւաւա- սպասք
րան և ալլ սպասք

Այս բոլորից հանդամ ենք հետևյալ եղ-
րակացութլան: Ջալալյանցը թույլ վերձանույ
է և շատ արձանագրութլունների բովանդա-
կութլունն աղտաղաչի է: Արձանագրութլուն-
ները խմբադրել է և զմիտը վերձանույ տե-
ղերը բաց թողնելով՝ ֆնացած մասերը միա-
հրուել և հարմարեցրել է կարգաւ: Թվեր
ու տարեթվեր է աղտաղաչի, բաց ալլ բո-
լորով հանդերձ, նա ինքնուրույն կարգացող
է և իր գրքում կրած արձանագրութլուններն
արիշից չի արտագրել:

Հաղրատի արձանագրութլունների Լ-րդ
հրատարակիչը Աղեքսանդր Երիցյանն է, որ
ձանոթ է կրել նաև առաջին գիտնականների,
խմբադրել է Կովկասի առաջին պատմահա-
գիտական և ուղղագրական «Кавказская ста-
рина» տմադիրը և պեղումներ է կատարել
Հաղրատում, Մյլիսիթում և ալլ վայրերում,
1871 թվականից սկսած:

1871 թվականի ամսան տմաներին և
1872-ի մալիս տմին Երիցյանը Հաղրատում
գամբարաններ պեղելուն զուգընթաց հավա-
քել է աշտեղի վիմական արձանագրութլուն-
ները, և նկարագրել վանքի կառուցվածք-
ները¹: Երիցյանն իր ընդօրինակած արձա-
նագրութլունները համեմատել է Ջալալյան-
ցի և Դրիմեյու հրատարակածների հետ և
ցույց է տվել նրանց սխալները՝ էջատակի
ձանոթութլունների մեջ, բաց Երիցյանի ալլ
աշխատութլան մասին սրտշակի խոսք տակ

¹ «Кавказская старина», ежемесячный журнал исторический, археологический, этнографический и библиографический, 1872 г. Ахпатский монастырь (с 7-ю рисунками), стр. 49—52 и 83—88.

չենք կորույ, որովհետեւ միայն սկիզբն է տալարովիլ և շարունակութեանն անախ է մնացել ամսագրի փոփոխութեամբ: Երկրորդն հրատարակել է Հաղրատի ընդամենը 8 արձանագրութեան (Ք.Յ 1, 2, 5, 8, 12, 14, 79, 80), որոնց մեջ ինքը ևս հարազատ չի մնացել բնագրին, այլ խմբագրել և ուղղագրութեանը փոփոխել է: Սիմեոն-ը զարծրել է Սիմեոն, Երեց-ը՝ Երեց, Սիրատա-ն¹ Սմրատայ, և այլ:

Բնագրանուր գաղափար կազմելու համար Երիցյանի արձանագրութեաններ վերձանելու եղանակի և հմտութեան մասին ստորեւ բերում ենք Ք 2 արձանագրութեան բովանդակութեանը համեմատարար:

մեր վերձանութեամբ ըստ Երիցյանի

նորոգման ամենաին փրկելիս Աղիւզ աղաշ-խարոյս, ևս Բէրտոս և կողակցն իմ ավինք հնչից մեր ի կինէ-ինք, ավինք ի վարձ մշակաց: Աստուած ողորմի ամենեցուն, ամէն: Աստուած ողորմի ամենեցուն, ամէն: Ստալիստիկ Գոստրին, Ալամն, հագաւ առ Քրիստոս, բաժինքն ի ցոռն ավինք Հաղրատալ սուրբ Եղատին. թվ. ՌՃԻ:	նորոգման Ամենա-փրկչիս Աղիւզ աղաշխարոյս, ևս Բէրտոս և կողակցն իմ ավինք լընչից մեր ի...նք, ավինք ի վարձ մշակացն: Աստուած ողորմի ամենեցուն, ամէն: թուին ՌՃԻ:
--	--

Այստեղ, ինչպէս տեսնում ենք, ոչ միայն ուղղագրութեանն է փոփոխ (հնչից—ընչից, ամենայն փրկչիս—Ամենափրկչիս կողակցն—կողակցն, Գոստրին—Գոստրին, մշակաց—մշակացն) այլ և արձանագրութեան մի մասը, որ Ալամին է վերաբերում, միջից հանել է և թվականը բերել կպցրել առաջին մասին: Չի կարողացել վերձանել կինէինք բառը, որ իրենից առաջ Դրիմեցին արդեն ճիշտ էր կարգացել, պատճառատարակով էջատակի ծանոթութեան մեջ, որ հայերեն լեզվում իրեն ալլալիս բառ անծանոթ է (подобного слова не знаем на армянском

языке) և տեղում պարզ երևացող ալլ բառի դրերը համարում է սխալ և Դրիմեցու կամալական ընթերցման արդունք:

Հետաքրքիրն այն է, որ Զալալանցի այս նույն արձանագրութեան սխալ վերձանութեանը Երիցյանը մեջ է բերել իրեն տեսնածին արձանագրութեան: Մնացած արձանագրութեանների վերձանման մեջ Երիցյանը ինքնուրույն է և որոշ տարբերութեաներ ունի Դրիմեցու և Զալալանցի համեմատութեամբ:

Այսպիսով կարակոչնում ենք, որ Երիցյանը արձանագրութեանների վերձանման մեջ, ոչնչով չի տարբերվում իր նախորդներից, Դրիմեցուց և Զալալանցից և աշխատել է նույն սխալ, կարեւորն ու անկարծորդ գտակու, լեզուն խմբագրելու եղանակով:

Հաղրատականքի արձանագրութեանների հինգերորդ հրատարակչը Հովհաննես Քաջբերունին է (լմիշի Գարբիել Հովհաննիսյան), որ իր «Ճանապարհորդական հիշատակարան»-ի մեջ նկարագրել է ի թիվս այլ հուշարձանների նաև Հաղրատի վանքը և մեջ է բերել ընդամենը 11 արձանագրութեան, որից 3-ը (Ք.Յ 84, 115 և 118) նվիրատվական բովանդակութեանն ունեն և մնացած 8-ը տապանաքարեր են (Ք.Յ 100, 101, 131, 132, 134, 137, 142, և 193)²:

Ինչ խոսք որ Քաջբերունին ավելի ճիշտ է վերձանել Հաղրատի մի քանի արձանագրութեանները քան Զալալանցը, մանավանդ որ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է վերջինիս աշխատութեանը: Սակայն, Քաջբերունին ևս, հենքի նման ուղղագրութեանը չի պահպանել և տեղ տեղ էլ սխալ է կարգացրել բառերը:

Տե՛ս արձ. մեջ նա հատուկ ուշադրութեան է դարձրել Կուլագնաց բառի վրա և ուղղել է Զալալանցի սխալ Կուլէշանց վերձանութեանը:

Այս առհասարակ մեջ լից հետո ոչ թե ե-է, ինչպէս ենթադրել է Քաջբերունին, այլ ա, որի երկուստեղների գլուխն էլ պահպանվել են տեղում, ուստի Քաջբերունու ալլ բառի Կուլեզնաց, վերձանութեան մեջ ե գրի գրութեանը սխալ է:

¹ Երիցյան Ս. Զ. Ахпатский монастырь, «Кавказская старина», ежемесячный журнал, год I, № 3, стр. 88.

² Ք(աջբերունի), Ճանապարհորդական հիշատակարան, «Արձագանք», գրական և քաղաքական շարաթաթերթ, 1884, № 43, էջ 627—629:

Քաջրեքունին լայլ ծանոթ չի եղել վիժա-
կան արձանագրություններին մեջ ընդունված
համապատասխանությունների մեջ։ Նա Տր
Յովես (արձ. 84) համապատասխանությամբ րա-
տար փո-
խանակ անի Յովեաննեա կարգալու, գործիչ
է անի Յուպն և քննադատել է Ջալալյանցի
ճիշտ վերծանությունը։

Հաղրատի մոտ գոյություն ունի մի
սարահարթ տարածություն, որ մինչև այժմ
էլ Բերդիկ է կոչվում և վանքի հիմնադրման
օրից միշտ եղել է նրա կալվածքը։ Այլ տե-
ղանունը հիշատակված է վանքի երկու արձա-
նագրություններին մեջ — 84, 4 և 174, 6։ Նա-
ջինի մեջ Բերդիկ տեղանունը Քաջրեքունին
անձնանուն է կարծել և զիմ գնուած այգին,
որ ի Բերդիկ և (իմ գնած այգին, որ Բերդի-
կում է) կարգացել է զիմ գնուած այգին որ
ի Բերդիկ (իմ այգին, որ գնված է Բերդիկից)։

100 արձ. մեջ յեքեվանեցի կարգացել է
Բեվանեցի, 118 արձ. եւ ներսեւ, կարգացել
է եւ Նալյի։ Ունի նաև տարեթվի սխալ
վերծանություն. 100 արձ. վերջում գրված
թվ. ՌՃԻԵ (1676) կարգացել է ԲՎ. ՌՃԻ
(1671), և գիրը հաջորդ տողում գրված լի-
նկու պատճառով չի տեսել։

Նշանակում է, Քաջրեքունին վիժական
արձանագրությունների վերծանություն մեջ
հաշտություն չի ունեցել և իբրև սիրտ, իր
նախորդներից սչնչով չի տարբերվել։ Նա
վերծանել է վանքի լայլ երեսացող մի քանի
մանր արձանագրություններ և գործիչը,
թույլ է տվել սխալներ, թեև, ինչպես սու-
ղինք, ձեռքի տակ ունեցել է Ջալալյանցի
գիրքը։

Հաղրատի վիժական արձանագրու-
թյունների վեցերորդ հրատարակիչը Հաղ-
րատից Ռուսում բեգ երգեկյանցն է, մի
պաշտոնավորող պինդարական, որի գրաբարով
գրված աշխատությունը նախապես լույս է
տեսել Էջմիածնում հրատարակվող «Արա-
րատ» ամսագրում և հետո արտատպվել
ստանձին գրքով¹։

¹ «Արարատ» ամսագիր, 1886 թ, էջ 444—455, 483—491, 518—532. 1887 թ. էջք՝ 27—37, 68—76, 168—174, 213—226, 256—273, 349—364։

Առանձին գրքով լույս է տեսել հետևյալ խորագրով «Հնախոսական տեղագրութիւն Հաղրատայ տե-
խարհահայկ վանից սրբոյ Նշանի» գործ Ռուսում բեգ Երզնկեանց Հաղրատեցոյ, Վաղարշապատ, 1886, ՌՃԼԷ։

² Ռուսում բեգ երգեկյանց, Հնախոսական տեղագրութիւն Հաղրատայ տեխարհահայկ վանից սրբոյ
Նշանի, Վաղարշապատ, 1886, Առաջարան։

³ Անդ։

Այս աշխատությունը Ղրիմեցոյ հետ
երկրորդն է, որ տարոյգութիւն նվիրված է
Հաղրատին և ունի պատկանելի ծավալ։
Գիրքն ունի 24 գլուխ, որոնցից առաջինը
նվիրված է տեղանքի նկարագրության, 2-ից
մինչև 18-ը՝ վանքի կառուցվածքների նկա-
րագրության, 19-ը՝ վանքում կղած մա-
սուսքներին, 21 և 23-ը շրջակայքի նկարա-
գրության, իսկ 20, 22 և 24-ը նվիրված են
վանքի հետ կապված պատմական անցքերին
և տվանդություններին։ Հուշարձանների
նկարագրության մեջ, տեղագրական կարգով
վեհակել է վանքի և նրա շրջակայքի բոլոր
վիժական արձանագրությունները, որոնց ին-
քը ծանոթ է եղել։

Երզնկեանց Ռուսում բեգը Հաղրատի վի-
ժական արձանագրությունները հավաքել է
4 ամսվա ընթացքում, որ, մեր կարծիքով,
շատ քիչ է նման մի աշխատություն գրե-
լու համար։ Նա նպատակ է ունեցել, ինչ-
պես ասել մասին գրում է իր գրքի առաջա-
բանում⁴։

«Մի աս մի բնիկանուլ և օշինակել դար-
ձանագրութիւնս լիշևալ վանից, հավաքել
գտեղեկութիւնս և ստուգութեամբ գրել
գտեղագրութիւնս նորա»⁵։

Անուհետև շարունակում է՝

«Թէպէտ լուսաջ քան զիս ոմանք լալ և
ալ գրուածոց տեսալ վեր ի վալս օրինա-
կեցին քանի մի արձանագրութիւնս և տպա-
գրութեամբ ի լուս բնծալիցին լուս կա-
մաց խրեանց, մինչև անդամ կարեմ տեսել
իէ խանդարեցին գմիտս շարամանութեանց
և բանից արձանագրոցն»⁶։

Այս քննադատությունը պիտավորապես
վերաբերում է Սարգիս Զալալյանցին, որի
աշխատությունը նա ձեռքի տակ է ունեցել,
ինչպես նաև Հովհաննես Ղրիմեցու աշխա-
տության սուսերին համառոտ հրատարակու-
թյունը, որից նա անկասկած օգտվել է, ինչ-
պես ասել ցույց կտանք քիչ հետո։

Մինչև այժմ հրատարակված ժողովածուների մեջ Երզնկյանցի աշխատությունն ամենից լրիվն է: Երզնկյանցի գիրքն ունի 162 վիմական արձանագրություն, մինչդեռ (Ինչպես տալիքներ, Ջալալյանցիներ՝ 98 և Ղրիմեցուներ 143, իսկ մյուս հրատարակիչները շատ ավելի քիչ:

Ռոստոմ բեգ Երզնկյանցը ևս իր առաջադրած խնդիրները հետևողականորեն չի կատարել: Բոլոր արձանագրությունները չեն, որ նա ընդօրինակել է, թեև ալլ դառառակին է հետապնդել: Նա ևս բնագրություն է կատարել, եղծվածները և գծվածքները չի արտագրել, և, բացի ալլ, ուղղագրությունը փոխելով հետացել է բնագրից, հետևապես Երզնկյանցի ժողովածուն ևս սառնալից չենք կարող համարել:

Մի այլ հանդամանք ևս աչքի է ընկնում Երզնկյանցի գործում: Նրա գործի մեջ առաջին անգամ հրատարակվող արձանագրությունների թիվը շատ չնչին է և ամբողջ ժողովածուի մեջ առաջին անգամ հրատարակել է միայն 8 արձանագրություն (№ 9, 138, 141, 156 և հավելվածի 17, 18, 19 և 20): Մնացած 154 արձանագրությունները կրկնություն են իրենից սուսը հրատարակածների:

Իր ժողովածուն Ռոստոմ բեգ Երզնկյանցը թեև կապմել է տեղում, քարերի վրա՝ ընդօրինակելու միջոցով, բայց ձեռքի տակ ունեցել է Ղրիմեցու և Ջալալյանցի աշխատությունները և հաճախ նրանցով էլ խմբագրել է իր ժողովածուն:

Բացի ալլ, նա, ինչպես երևում է մի կողմնակի հիշատակությունից, ձեռքի տակ ունեցել է նաև Շնողեցի Հարություն արքեպիսկոպոսի ձեռագիր գրվածքը, որից, հարկավ, նույնպես օգտվել է:

Երզնկյանցը խոսելով ոմն Սոսրովի ապանի մասին գրում է՝

«Ալլ թէ ով է Սոսրով... չէ լալտ տալիս: Մի միայն Յարութիւն արքեպ, Շնողեցի ի ժողով մտահնին արձանագրութեանց տէ...»

Շնողեցու «ժողով արձանագրութեանց» ձեռագիր աշխատությունը մեզ չի հասել, հետևապես և նրա ամենագրությունը Երզնկյանցի գրքի հետ չենք կարող պարզել, բայց մեր կատարած համեմատությունների շնորհիվ պարզեցինք, որ Ռոստոմ բեգ Երզնկյանցը իր ժողովածուի վիմական արձանագրությունները ուրիշներից չի արտագրել, այլ ինքն է քաղել քարերի վրայից, բայց հետո համեմատել է Ղրիմեցու սուսերեն տպագիր հրատարակության և Ջալալյանցի աշխատության հետ և որոշ շտկումներ է կատարել նրանց հիման վրա, երբեմն էլ կրկնել է նրանց թույլ տված սխալները: Երզնկյանցը ծանոթ էր եղել Ղրիմեցու ձեռագրին, ալլ երևում է նրանից, որ Երզնկյանցը չունի Ղրիմեցու սուսերեն թարգմանություն մեջ բացակայող արձանագրությունները (39, 115, 117, 172, հավելվածի 23, 24, 25, 26 և 27):

Թեև Երզնկյանցը չունի Ղրիմեցու սուսերեն թարգմանություն 6 արձ., բայց դրանցից երեքը ալլ չկան, հավանաբար Երզնկյանցի ժամանակ ևս չեն եղել (հավելվածի 2, 7, 13), մնացածներից մեկը 54ա, ծածկագիր է և պարզ հայերենով չի կարգացվում, Ղրիմեցին էլ սխալ է կարգացել, երբեքի ալլ պատճառով Երզնկյանցը խուսափել է սխալի մեջ ընկնելուց, նախափրջինը (54 ից) մի բառ (Սմբատ) ունեցող ապանագիր է մեծ գավթի հատակին, բայց աշխույժ մի ուրիշ նման քար էլ կա նույն մակագրությամբ, հավանաբար կրկնություն է կարծել և չի գրել: Միայն մի արձանագրություն կա, որ Երզնկյանցը չի վերցրել (№ 2) հավանաբար մոռացմամբ:

Երզնկյանցի ինքնուրույն կերպով պատերից վերձանելու առաջին ապացույցներից մեկն ալլ է, որ նրա գրքում կան 35 արձ., որ Ղրիմեցին չունի: Բայց որ խմբագրել է Ղրիմեցու և Ջալալյանցի գործերի հիման վրա, և, երբեմն էլ, կրկնել նրանց սխալները, ապացուցվում են լուրջագրված փաստերով: Բերենք մի քանի օրինակներ.

մեր վերձանությամբ

Կամաւն Ալ... վարդապետ Սարգիս, ապա ևս՝ Ախատէլս ու Ռուզուքան հաւարաքոյր, գմեր հալլե-

Ղրիմեցի

կամաւն Ալ և սուրբ Նշա-միս Հաղարատայ՝ ևս Ախատէլս Ռուզուքան հաւար Աշոց՝

Երզնկյանց

կամաւն Ալ և սուրբ Նշահիս ևս Ախատէլս ու Ռուզուքան

նի ալիքն և զգնուածն զՊապ(անց) ալիքն, և Զեջանց տունն և զԴաւթի քրիկնց հալլենաւքն ի կապուցին սուրբ Նշանիս, բնծաւցաւ ի գրատունս և ալլն:

զմեր հալլենի ալիքն զգնուածն, Պապանց ալիքն և Զեջանց տունն, և... որ իւրեանց հալլենաւքն կապուցին որ Նշանիս, բնծաւցաւ ի գրատունս և ալլն:

հաւր Աշուշ զմեր հալլենի ալիքն զգնուածն Պապանց ալիքն և Զեջանց տունն և... որ իւրեանց հալլենաւքն կապուցին սուրբ Նշանիս բնծաւցաւ ի գրատունս և ալլն:

Այտեղ սրաղ է, որ գիւարի քիւրեց-ը որ իւրեանց, վարդապետս սուրբ Նշանիս— միառեալով սխալ բնթերցումները ոչ թե պատահականութիւնն են, այլ մեկը մյուսից օգտվելու արդիւնք: Այս հուշն արձանագրութիւն շարժանաւթիւնն վրա Ա (1) երկունն էլ կարգադրել են մեզ, զամեն-ը — յամենայն, կենդանութեան-ը կենդանութեամբ, կատարողքն-ը—կատարիչքն մեզ-ը — մերն է: Տարբերութիւններն են կան Ղրիմեցու և Երզնկանցի վերժանութիւններն մեզ, Ղրիմեցին արձ. սկզբում իր կողմից ավելացրել

է Հաղրատայ բառը, Երզնկանցն ալ չի արել: Ղրիմեցին արձանագրութիւնն վերջում ավելացրել է ամեն բառը, Երզնկանցն ալ չի և չի կրկնել կարտրին: Այս հուշն ապացուցում է հոտե 13, 168 արձանագրութիւնն հետով, բայց ավելորդ համարելով մեզ չենք բերում:

Երզնկանցն իր հաւաքածուի մի շաքը արձանագրութիւններն էլ խմբադրել է Զաւալլանցի վերժանութիւններին հիման վրա: Ապացուցի համար բերենք Ա 83 արձանագրութիւնը:

մեր վերժանութեամբ	բառ Զաւալլանցի	բառ Երզնկանցի
Անուամբլին Աստուծոյ ա]լս մեր զիր է Հաղրատա]ս կալիս]կապութիս և միարա]նա]յս, որ տուաք Ասլա]նա]փին, որ եկն և միարանցաւ, ըստ իւրում կարի բնծաւ երկր հո: Ի տարում Բ [ժա]մ տուաք սուրբ Գ[իւր]գին տուն: Ով խափանէ նմա մեղացն տէր է:	Յանուն Աստուծոյ մեր զիր է յանուն Հաղրատալ կալիս կապութիս և միարանցաւ, որ տուաք Ասլալիին որ եկն և միարանցաւ ըստ իւրում կարի բնծայ երկր. և մեր ի տարումն երկու ժամ տուաք ի սուրբ Սարգսի ածնին. որ խափանէ նորա մեղացն տէր է:	Յանուն Աստուծոյ մեր զիր է յանուն Հաղրատալ կալիսկապութիս և միարանացաւ, որ տուաք Ասլալիին՝ որ եկն և միարանցաւ ըստ իւրում կարի բնծայ երկր և մեր ի տարումն երկու ժամ տուաք ի տունին սուրբ Սարգսի. որ խափանէ նորա մեղացն տէր է:

Այտեղ Զաւալլանցի գրած ի սուրբ Սարգսի տունին-ը եթե Երզնկանցը չփոխեր ի աւանին սուրբ Սարգսի, ալի գեղքում նրա վերժանութիւնը բացարձակապէս նման կլինէր Զաւալլանցի կարգացածին: Անուամենայնիվ մեզ թվում է, որ այս արձանագրութիւնը Երզնկանցը տեղում չի վերժանել, այլ միայն նշել է Զաւալլանցի զրքի վրա և հետո արտադրել:

Երզնկանցը աշխատել է իրենից առաջ հրատարակված բոլոր արձանագրութիւններն ամփոփել իր գրքի մեջ և ալի պատճառով ինչ որ ինքը տեղում չի տեսել վերցրել է առաջներում հրատարակված զործերից և զրանցով լրացրել իր ժողովածուն:

Երզնկանցը միայն 8 արձանագրութիւն է հրատարակել, որ իրենից առաջ անտիպ են եղել, բայց բացառութեամբ երկուսի (հավելածի 19 և 20), որ տեղում մենք չենք տեսել, փափայտները փոքր, մեկ կամ մի քանի բառից կազմված տապանագրեր (138, 156, հավելվածի 17 և 18) կամ հիշատակագրեր են (141 արձ.) և մեկն էլ մի զրի ստեղծների վրա կազմված փակադիր է (9):

Ալի ցույց է տալիս, որ Երզնկանցը առանձնապէս հետամուտ չի եղել նորանոր արձանագրութիւններ հայտնաբերելու և զժամար կարգադրողները վերժանելու, այլ բավարարել է զլրամոլորապէս հրատարակված հանրահայտ արձանագրութիւնները նորից

կարգադրվի և իր ժողովածուի մեջ հրատարակվի:

Երզնկյանցիքի հախորդների նման, վիժմական արձանագրությունների բովանդակության մեջ լրացություններ և որոշ փոփոխություններ է տրվել, ստանց, ստկան, ալք մասին որեէ նշում կատարելու և գրանցվող արգելադրել և բովանդակություն:

* *

Հաղրատի մասին մի քննարծակ ուսումնասիրություն է գրել ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը իր «Բարձրագույն դպրոց» ազգագրական և մասնավոր էլ հնադարական բնութագրի աշխատության մեջ, որ լույս է տեսել «Ազգագրական հանդես» 7 և 8 միացյալ համարում:

Լալայանը ալքակց մեջ է բերել քննարծակներ 80 արձանագրություն, որոնցից և ոչ մեկն ինքն առաջին անգամ չի կարգադրել, այլ բոլորն էլ անվերապահորեն արտագրել է Երզնկյանցից, իհարկե, ստանց ալք մասին որեէ նշում անելու: Հետևապես Լալայանը ամենուրեք կրկնել է Երզնկյանցի սխալները: Թե ինչ աստիճանի է հասել մեքենայություն Երզնկյանցին արտագրելու ձգտումը, դա պարզ երևում է № 193 արձանագրություն-

նից: Ստեփանոս Ստեփանոսի տապանադիրը, որ ստաջին անգամ կարգադրել է Ղրիմեցին (սուս. հրատ. էջ 36), երկրորդ անգամ Քաջբերունին (էջ 629) և երրորդ անգամ Երզնկյանցի (էջ 65), բոս սրում Ղրիմեցու և Քաջբերունու գործերում թվականը հիշա է գրված, իսկ Երզնկյանցի գրքում՝ Ռհի-ն 1225-ի փոխարեն գործել է 1125, հարյուր տարով պակաս: Ալք սխալն առաջացել է հարկական ասմարը ալքմյանի վերածելու կամ գրաչարանցում գիրքը շարելու միջոցին: Ինչեկե, Լալայանը արտագրություն միջոցի ոչ մի քննադատական մոտեցում չի ունեցել և նույնիսկ գլխի չի ընկել որ հալոց ասմարի Գ (3) միավոր թվականը 551 գումարելու միջոցին ոչ թե 5 է դառնում այլ 4 (3+1):

Լալայանի՝ ուրիշներից արտագրելու և իր անունով հրատարակելու փառ սովորություն մասին մենք նշել և մի քանի օրինակներ էլ բերել ենք Մանասին մասին գրած մեր աշխատության մեջ (էջ 69—70), ալքակց կրկնել մի քանի օրինակ Հաղրատի արձանագրություններից և գրանցվող կրավականանքը ցույց տալու համար, որ նա օգտվել է միայն Երզնկյանցի գրքից և ոչ թե բոլոր արձանագրություններից:

մեր վերձանուրյամբ	բոս երգեկյանցի	բոս Լալայանի
Արձ. 58		
Թվականին	ի թուին	ի թուին
Աթարակ	Աթարէգ	Աթարէգ
պարոն Սաղունին	Պարոն Սաթունին	Պարոն Սաթունին
Յովանէս	Յովհաննէս	Յովհաննէս
Արձ. 71		
Թ. Պի. Գ	թուին Պի. Գ	թուին Պի. Գ
Արձ. 97		
Ն. Հ. Բ. Թ.	ի թուին հալոց ՆՀԲ	ի թուին հալոց ՆՀԲ
Հոնաւոր որդի Մկան	հոնաւոր որդի Մկան	հոնաւոր որդի Մկան
Արձ. 98		
Ո՞՞	Թ. Ո՞՞	Թ. Ո՞՞
Արձ. 130		
Էս Նաշմադինս	Էս Նաշմադինս	Էս Նաշմադինս
թագաւորն	թագաւորն	թագաւորն
գուտորն իւր	գուտորն նորա	գուտորն նորա
վասն մեր շատ	վասն շատ ծա-	վասն շատ ծա-
ժառաջութեան	ռաջութեան	ռաջութեան
զ՞՞՞	զ՞՞՞	զ՞՞՞

1 Ե. Լալայան, «Բարձրագույն դպրոց», Ազգագրական հանդես, գիրք 7 և 8, Թիֆլիս, 1901 թ.:

տնդ.

Ջաքեռնք շինական

գկհչհնուտին ալգին

և զալն տւրն՝ աւր

մեզ, ի մեր արդ-

հանցն:

և որ տնդ

գԱրևուէքն շինական

գկհչհնուտին ալգին

և զալն տւրն՝ որ

մեզ առւած է, ի մեր

արդեանց սեղան դնեն

և որ տնդ

գԱրևուէքն շինական

գկհչհնուտին ալգին

և զալն տւրն, որ մեզ

առւած է, ի մեր ար-

դեանց սեղան դնեն:

71 արձ. թվականը սկզբին է գրված, երգնկանցը սխալմամբ վերջին է գրել, նույնը կատարել է նաև Լալալանը:

130 արձ. թվականը գրված է վերջում, երգնկանցը սխալմամբ սկզբին է գրել, նույնը կատարել է նաև Լալալանը:

Ալքաբանն էլ բավական է ցույց տալու համար, որ Երվանդ Լալալանը ոչ մի արձանագրություն չի ընդօրինակել քարերի վրայից, այլ անվերապահորեն տրտաղրել է Ռոստոմ բեգ Երգնկանցին և չի համեմատել այլ հրատարակությունների հետ:

Ալքալտով Երվանդ Լալալանցի հրատարակած Հաղթանի վիմական արձանագրությունները արդեն եղածի վրա նոր բան չեն ավելացնում:

Հաղթանի ուղիղ 100 արձանագրություն էլ հրատարակել է Կարապետ Կոստանյանցն իր «Վիմական տարեգիր»-ի մեջ¹ բոլորն էլ, ինչպես հաշտնի է, քաղելով նախօրոք ապագրված գրքերից: Կոստանյանցն իր այդ աշխատությունը կազմել է իրրե ցուցակ, որով պետք է աստճնորդվեն վիմական արձանագրությունների ժողովածուներ կազմողները: Այդ տեսակետով վիմական տարեգիրը տարիների ընթացքում կատարել է իր գրական դերը և դեռ ավելին, ձեռքի տակ չունենալով արձանագրությունների գիտական հրատարակության ժողովածուներ, գիտնականներն իրենց զործերում օգտագործել են այս գիրքն իրրե վիմական արձանագրությունների հիմնական աղբյուր, թեև ոչ մի ստուգություն չունի և բնավ չի բավարարում գիտության պահանջները:

Հատկանշալի է, որ հայերեն վիմական արձանագրությունների գիտական ստույգ հրատարակություններից հետո, անհրաժեշտ է ունենալ նաև նույն արձանագրությունների ժողովրդական հրատարակությունը,

ստույգ ընագրով, բայց առանց համեմատությունների, ծանոթագրությունների և գիտական կողմնակի գիտողությունների: Սակայն, ստալժմ ալգպիսի ժողովածու կազմելը վաղածամ է, քանի գեռ քիչ է ստուգված բովանդակությամբ հրատարակված գործերը: Ինչպես արդեն առիթ ենք ունեցել գրելու, Կոստանյանցի հիշյալ աշխատությունը ճշտության և լիակատարության ալն սահմաններում, որ նա կարող էր լինել ուշագրությամբ կազմելու զեպքում, պարունակելով հրատարակված վիմական արձանագրություններն ամբողջովին, ալկիլ օգտակար կլինեք քան ալժմ, երբ նա ունի մեծ թիվություններ, ալն խմատով, որ բոլոր հրատարակված արձանագրությունները չեն, որ մտել են այս ժողովածուի մեջ և, որ զլխավորն է, եղածն էլ Կոստանյանը ինքն է ազավաղել, նրանց բովանդակությունը կրճատելով և վերափոխելով:

Կոստանյանցի գրքից առաջ հրատարակված 140-ից, նա 40-ը չի ընդգրկել իր ժողովածուի մեջ: Թեև գրքի վերջում զետեղած օգտագործած գրականության ցանկի մեջ հիշատակված են Բժշկանցի, Դրիմեյու, Երիցյանի, Քաջբերունու, Գրիգոր Երգնկանցի գործերը, բայց փաստորեն օգտագործվել են միայն Ջալալյանցի և Ռոստոմ բեգ Երգնկանցի աշխատությունները: Միայն հինգ արձ. տակ նշել է Երվանդ Լալալանցի (արձ. 97, 98, 151, հավելվածի 14 և 15) և մի տեղում էլ (արձ. 131) հիշատակել է «Լուսն», հանդեսը:

Յավալին ալն է, որ Կոստանյանցն էլ իր հերթին ընտրություն է կատարել, հրատարակված արձանագրություններից մի մասը չի զետեղել իր գրքում: Նա Ջալալյանցի գրքում եղած 97 արձանագրություններից իր գրքի մեջ տեղադրել է միայն 60-ը,

¹ «Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածույ արձանագրութեանց հայոց», կազմեաց Կ. Կոստանյանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913 թ.:

² Ջալալյանցի գրքից չի վերցրել՝ 6, 14, 27, 59, 67, 83, 118, հավելվածի 21, 22 և 54-ի տակ գրված 28 ստականագրեր:

Երզնկյանցի տնեցած 162-ից բնդամենը 97-ը¹:

Կոստանյանցի զրքի մեջ բերված արձանագրություններին բովանդակության մեջ հա կան բազմաթիվ թերություններ:

30 և 70 արձանագրությունները իր զրքում գետեղել է երկուական անգամ, տարբեր թվականների տակ (Ջալալյանցից վերցնելով զրքի է 1397 թվականին, իսկ Երզնկյանցի վերցնելով՝ 1267 թվականին տակ):

2. Երբու տարբեր արձանագրություն միացրել է իրար և մի արձանագրություն է դարձրել:

Ա.Ն 71 և 72 արձանագրությունները, որ երկու տարբեր ապստամբներ են, մեկը ոմն տեղ Լովհաննեսի, մյուսը Արևստանի, Կոստանյանցը դարձրել է մի արձանագրություն, չնայած ալն բանին, որ վերցրած աղբյուրի մեջ (Երզնկյանց) ալք արձանագրությունները հիշատակված են առանձին առանձին:

3. Արձանագրությունների բովանդակության տակ աղբյուրները հա ճիշտ չեն հիշատակվել: Նախ՝ բոլոր աղբյուրները չեն որ հիշատակված են (օրինակ՝ Ա.Ն-38 և 41 արձան են և Ջալալյանցը և Երզնկյանցը, Ա-38-ի համար հիշատակել է միայն Ջալալյանցին, իսկ Ա 41-ի համար՝ միայն Երզնկյանցին: Երբեմն էլ հիմնական աղբյուրը թողած, հիշատակել է երկրորդականները: Օրինակ Ա.Ն 97 և 151 արձ. տակ հիշատակել է Լալալանցին, բայց Ջալալյանցին չի հիշատակել:

4. «Վիմական տարեգրի» թերություններից մեկին էլ ալն է, որ մեկնույն վաղի արձանագրությունները ցրված են զրքի տարբեր տեղերում: Կոստանյանցն աշխատել է արձանագրությունները դասավորել ժամանակագրական կարգով, բայց քանի որ նրանցից շատերն իրենց վրա թվական չունեն, ալք պատճառով մի մասը շարքից դուրս է մնացել և զրքի միջին մասերում և վերջում գաղափարվել են ըստ դարերի կամ վաղերի ալբուրեանական կարգով: Ալք լրացումներն ու հավելվածները մեծ չափով գծարանցում են զրքի օգտագործումը,

Բայց վերևում նշված արձանագրությունների ժողովածուներից մեկը օգտագործել ենք նաև մի քանի ալք աշխատություններ, սրանց մասին ալքալ չենք խոսի, որովհետև արձանագրությունների վերձանություն բաժնում հարկ եղած գեղքում, տրել ենք մեր պատգությունները:

* * *

Այս բոլորից կարևորագույնում ենք, որ թեև Հաղրատի արձանագրություններից շատերը մի քանի անգամ հրատարակվել են, բայց բոլորն էլ պարունակում են բազմաթիվ սխալներ, բովանդակությունները հաճախ թերի են մեջ բերվել, ուղղագրությունն ու արտահայտությունն անգրական կառավարներ հրատարակելիքները փոխել են, արձանագրությունների մի մեծ մասը, (մաշվածները, կղծվածները, զրծվարմացները և հրատարակելիքների կարծիքով արմեք չունեցողները) անդ չեն գտել: Ալք տեղափոխված արձանագրությունների արդի պատկան հրատարակությունը, մեծ կարևորություն ունի՝ մեր ժողովրդի միջնագարան պատմություն, մշակութի, լեզվի, անտեսություն, ֆեոդալական առանձին տնեքի պատմություն և միջնադարում դեր խոսացած անձերի ստույգ ժամանակագրություն համար:

Էլ չասենք ալն մասին, որ Հաղրատը ֆեոդալական Հալատանի կրոնական և մշակութային խոշոր կենտրոններից է և հալ ժողովրդի անցյալի պատմություն կարևոր օղակներից մեկը:

* * *

Հաղրատում ենք ունեյել է նաև իր Բոքուկ դիրքը, որի մեջ հավաքված են կղել նրա պատմություն, կալվածքների վերաբերյալ բազմաթիվ փոստագրվելիք և վիմական արձանագրությունների պատճեններ:

¹ Երզնկյանցի չի վերցրել 6, 14, 27, 51, 59, 60, 62, 67, 74, 83, 94, 99, 104, 105, 118, 120, 129, 132, 134, 142, 156, 155, 156, 169, 170, 171, 175, 178, հավելվածի 6, 7, 18 և 54-ի տակ գտնված 33 տապանագրեր:

² Մինչև օրս գիտական մշակմամբ հրատարակվել է Հաղրատի միայն մի արձանագրություն՝ Պախուխյանի կողմից օրմանակարի մակագրությունն է (Ա 15), որը օրմանակարի հետ միասին հրատարակվել է Христианский Восток պատկառ հանդեսի 1912 թ. Ա. հատորում, տախտակ Ա 21:

Այդ գրքի գոյություն մասին տեղեկություն կա Հովհաննես Դրեմեցու անույն աշխատության տառջին հատվածի 5-րդ գլխում, որ նվիրված է Հաղրատավանքի սեփական կազմաճարհներին:

Դրեմեցին գրում է՝

«Պատճենք հրավարատկաց և ձեռագրաց իւրաքանչիւրոց գոտնին արձանագրեալ սրոշակի ի հնադոցն ստուար մասեանն յիշատակորանոց աչար մեհնատանն¹ ըստ վկայելոց ձեռանակաց ոմանց, որոնց տեսեալ է զտոն մասեան, որ ալում չէ ի միջիւն²»:

Ինչպես երևում է Դրեմեցու հիշատակած կազմաճարհներին վերաբերող գոտական գործից, Ազատամեկ խանի արշավանքների ժամանակ այդ գիրքը թանկարժեք առարկաների հետ վանքի միաբանները տարել են Թբիլիսի, բայց ահապես քաղաքի ավերման ժամանակ թշնամու ձեռքն է ընկել և ոչնչացել:

Դրեմեցին գրում է, որ երբ Թբիլիսիի գոտավորները Հաղրատի առաջնորդ Սարգրսից փառաբանվածքներ են պահանջում Հաղրատ գյուղը վանքին պատկանելու մասին, նա պատասխանում է՝

«Վկայութիւն գրաւոր չունիմ ցուցանել, փառն զի լարշավանս անդ ներքինի շահին պարսից Մամաուտայ ի գերել նորա զՏիբլիս, ոչ միայն հնադոցն յիշատակութեան վանացն, ալ և բովանդակ անթիք և կալք նորին ի քաղաքի տառ գոլով, համանգամա՛ն լալիշտակեալ կորեան» (էջ 66):

Դրեմեցու մի ալ վկայություն համաձայն, հնում կազմաճարհի վերաբերյալ հրովարտակներն ու պարմանագրերն այդ մասշնում էին գրվում և աճեակ էլ ստորագրվում, հաստատվում վկանելով և կնքվում էին:

Հաղրատի կազմաճարհների ալ մատչանում պեաք է գրված լինելին բացի բուն պալմանագրերից, առ ու ծախքի փաստաթղթերի և քաղաքական անցքերի նկարագրություն-

ների, նաեւ բազմաթիւ արձանագրություններ, որոնց մեջ հիշատակված նվերները կարող էին հետագայում վեճի առարկա լինել:

Սակայն փաստն այն է, որ մինչեւ այժմ ալ կարեւոր ձեռագիր մատչանք չի գտնվել և մենք նրանից չենք կարող օգտվել, ինչպես ալ տրել էինք Սանահնի վերաբերյալ մեր ստուգատեսություն մեջ:

* * *

Ընդհանուր առմամբ Հաղրատի վիմահան արձանագրությունները լավ չեն պահպանվել:

Վանքի շենքերի բազմաթիւ վերակառուցումների, նորոգությունների և հավելվածական շինությունների հետեանքով լրիւ կամ մասամբ վերագիր պատերի տակին ծածկվել, եղծվել և ոչնչացել են բազմաթիւ արձանագրություններ:

Ձրան ջրերի և անձրեւջրի ներթափանցման հետեանքով վանքի շենքերի պատերի տրտաքին և ներքին երեսները բազմաթիւ տեղերում քայքայվել են՝ անընթեհեղի գարծնելով իրենց վրալի արձանագրությունները:

Հաղրատի և շրջակայքի մինչեւ այժմ հայտնի 257 արձանագրություններից 27-ը տեղում չենք տեսել և ալ պատճառով ալ արձանագրությունների բովանդակութենք քայքայել ենք հին հրատարակիչների գործերից և գրել ենք հավելվածի մեջ, առանձին համարագրություն: Դրանցից 17-ի մասին հաստատապես կարող ենք պնդել, որ տեղում ալում չկան, կամ թաղվել են հողի տակ (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24 և 27): Մի քանիսը գլուղից շատ հեռու լինելու պատճառով չենք կարողացել գնալ և տեսնել, ինչպես օրինակ, գետի մէջս ավին գտնվող Արոռակ բարձրագիր վալլի երկու (հավելվածի 23 և 25) և ալլինելում գտնվող երեք ալ արձանագրություններ (հավելվածի 10, 11 և 12):

¹ Դրեմեցի, Ձեռագիր արագրություն, էջ 49:

² Այդ տալիւ Ադ. Երեյանը գրում է «Кавказская старина» հանդեսի 1873 թ. հունվարի (X3) համարի 86 էջում «... Во время дождей вода просачивается сквозь крышу и затем долго и медленно течет внутри строения. Нас неприятно поразило, когда через несколько дней после дождей, уже в ясную погоду, во время богослужения, образовалась такая течь в скальном храме».

Անտառի մեջ գտնվող երեք արձանագրություն (հավելվածի 14, 15 և 16) սրահի ենք, բայց չենք գտել:

Այս բոլորից չի հետևում, թե մենք տեղում քիչ ենք սրահումներ կատարել: Մենք չբջիչ ենք գլուզի մերձակա վայրերը գանապոն տնիթներով հաղրատում լինելու ժամանակ շրջել ենք հաս հետները, պեղումներով ի հայտ ենք բերել անցյալներում գրի տնված և անհայտ մի քանի արձանագրություններ, գանապոն շրջակայքում, կուսանայ անապատում, գերեզմանոցում և այլ տեղերում: Մեր ուժերի սահմաններում արել ենք ամեն բան, սրահի մեր ժողովածուն լրիվ լինի և արձանագրություններն ունենան ստացված բնագրեր:

Անհայտ մնացած 27 արձանագրություններից 16-ը մասն հիշատակագրեր են խաչքարերի վրա գրված (հավելվածի, 1, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 19, 23, 24 և 25), գրանցից մի քանիսն աղբյուր կրթման ված են եղել, մաս 100 տարի մեկանից առաջ, հին աստվածաբանների օրով: Մյուս անհայտներից 9-ը (2, 6, 7, 13, 17, 18, 21 22 և 27) տապանաքարեր են, որ, հավանաբար ծածկվել են հողով և ալժմ չեն երևում: Անհայտներից միայն 2-ն են, որ գրված են վանական խմբի մեջ մանող շենքերի պատերին և մենք չենք տեսել: Իրանցից մեկը, ԱՅ 20-ը, բացի երգնկանցից ուրիշ ոչ ոք չի տեսել, մենք էլ 1958 թվականի աշնան աշնանից եղած ժամանակ սրահից ենք, բայց չգտանք: Սակայն պետք է խոստովանենք, որ արք արձանագրությունը վանքի հնապույն արձանագրություններից մեկն է և ունի խիստ ուշադրով բովանդակություն: Երկրորդը (ԱՅ 26) սեղանատուն կոչվող շենքի պատին գրված ուշ ժամանակի մի փոքրիկ հիշատակագրություն է, որ մեր աչքից միայն է նրա դրություն մասին գաղափար չունենալու և այլ շենքի վրա որեէ այլ արձանագրություն չլինելու պատճառով:

Մեր ժողովածուի հիմնական խմբի մեջ մտել են 230 արձանագրություն, որոնցից 43-ը այս կամ այն չափով եղծված են քայքայված կամ մի մասով շենքերի կողքի և

հավելվածական մասերի տակն են մնացել¹: Մնացածներից էլ շատերն ունեն վնասված տեղեր, կտրված ու մաշված գրեր, որ երբեմն մեր բնիկըրումը պարձնում են կասկածելի: Եղծված արձանագրությունների թվում 6-ն ախրան են քաղքարված, որ հույնիսի նրանց բնույթը լավ չի հասկացվում, դրանք են՝ ԱՅ 22, 40, 65, 75, 125 և 146:

Հազրատի արձանագրություններից իրենց վրա թվական ունեն, հավելվածում եղածների հետ միասին 106-ը, իսկ մնացած 151-ն անթվական են և նրանց ժամանակը որոշել ենք մտավորապես՝ բովանդակության, հիշատակված հատակ անունների, գրերի հնագրական ձևերի և այլ կողմնակի տվյալների հիման վրա:

Ժամանակի տեսակետով Հազրատի արձանագրություններն ընդգրկում են 10-րդ դարավերջից սկսած մինչև 18-րդ դարը ներառյալ: Հնապույնն իր վրա կրում է հայոց Նև(991) թվականը: Տեղում կան 19-րդ և 20-րդ դարի բազմաթիվ արձանագրություններ, գլխավորապես տապանագրեր, որոնք մենք կարծես չենք համարել վերջինի, սրով հետև չենք ուղեղել մեր ժողովածուն ծանրաբեռնել պատմության և մշակութի համար կարևորություն չհերկալացնող նյութերով և, կարծում ենք, 19-րդ դարի պատմությունը պետք է գրվի ոչ թե անծանոթ անձերի խոճուկ տապանագրերի և մի քանի հիշատակագրությունների հիման վրա, այլ տաղերի և գլխանալին հոխ նյութերի ու աստվածաբանության, սրահով ախրան հարուստ է այլ գարը, էլ չխոսենք այն մասին, որ 19-րդ դարում Հազրատը կիսալքված վիճակում պարձել էր արքորախալը մեղանչող հոգևորականների համար:

Այս մեր առածի մեջ բացառություն է կազմում ԱՅ 132 արձանագրությունը, որ գրված է 1824-ին և պատկանում է Հովհաննես Երզնկացու տապանաքարի նորոգման: Համկանայի է, որ մեր միջնադարյան աղ նշանավոր բանաստեղծի տապանաքարը չենք կարող չգետեղել մեր ժողովածուի մեջ, մանավանդ որ նրա բովանդակությունը վերաբերում է ավելի հին ժամանակների:

¹ Հազրատի արձ. մեծ փնտափոքներն ունեն՝ 3, 4, 5, 6, 11, 13, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 37, 38, 40, 43, 44, 45, 47, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 75, 78, 82, 83, 93, 94, 95, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 149, 154 և 170:

Վանքի պատմության համար կարևոր էր նաև վանքի աղբյուրի կառուցման մի արձանագրությունը 19-րդ դարի առաջին կեսին պատկանող, բայց չուղեցինք բացառություններն թիվը բազմացնել, մանավանդ որ սրե՛ է չափով ալբ աղբյուրը կապված էր հին ժամանակների կառուցվածքների կամ պատմական գեպքերի հետ:

Ինչպես շատ ալ վայելում, ա՛նպես էլ Հաղրատում, վիժակն արձանագրությունների մեծ մասը պատկանում է 13-րդ դարին: Վանքի բոլոր 257 արձանագրություններից մոտ 140-ը 13-րդ դարին են վերաբերում, որոնցից 45-ն իրենց վրա թվական ունեն, իսկ ֆուցյա՞ծ 95-ն անթվակիր են:

Ալբ կրկնվել վրա մենք ուշադրություն ենք դարձրել Սանահնի վերաբերյալ մեր աշխատությունում¹, բայց ալսակոց հա՛նհա՛ն աշտ է մի քանի խոսք տակ ալբ մասին:

13-րդ դարը, մինչև մոնղոլ թուրքերի հանդես գալը կոչ է բարգավաճման ջրջան, երբ երկրում ծաղիկ ու բարգավաճել են արհեստներն ու տնտեսը, շինարարությունը և մշակույթը, բայց թուրքերի արշավանքից հետո գրությունը միանգամից փոխվում է: Կլանքի գաժան պաժմաններն անմիջապես անդարդառնում են մարդկանց մասնագրություն, հայացքների, կլանքի մասին ունեցած հատկացությունների վրա: Առաջ են գալիս անկումային արամագրություններ և մարդիկ կրկնակի շահագործման հարստահարման հեթարկիկով օտար հարստահարիչի և վաշխառու տնտրականի կողմից, իրենց փրկությունը կապում էին եկեղեցու և հանդերձյալ կլանքի հետ, իրենց անշարժ ու շարժական գույքը, ալբներն ու մարդադեպքները, խանութներն ու ջրաղացները նվիրաբերում էին վանքերին ու եկեղեցիներին, որպեսզի վերջիններիս սպասափորները նրանց հոգու փրկության համար աղոթեն Աստծուն: Ալբ տեսակետով խիստ ուշադրով է 1211 թվականին Հաղրատում գրված Գեառզենի նշանավոր մագաղաթյա ավետարանի հիշատակարանի հետևյալ հատվածը, որակոց Հա-

կովրոս գրիչը. *ստացույ Սամանոսի որչի Սահկի անունից գրում է, որ իրենց ամբողջ գույքը ծախել և եկեղեցուն են տվել, որպեսզի հանդերձյալ կլանքում սպորմության արժանանան: Հիշատակարանի ալբ հատվածում տրված է.*

«Մի լուսերամ բնակիչք սրբոյ ուխտից Արջուտունի, առ որ գրեյս հալատույ մեր եղեալ գրովանդակ զոյք ծնողաց մերոց և եղբայրց՝ ծախեցաք և շինեցաք զաստուածարնակ սուրբ եկեղեցիքս և աւանդեցաք զսուրբ աւետարանս լուսածույ սուրբ եկեղեցիս, որ շինեցաւ ի մէնջ ի վանս Արջուտունի, որպէս զի սուրբ եկեղեցաւս և սուրբ աւետարանաւս մեք և ծնաւորն մեր և եղբարք և ազգականք զացուք սպորմութեան ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ՝ ի մեծ և սոսկալի տուրն պատաստանի» (էջ 351ա):

Ավելի վաղ ժամանակների արձանագրությունների բովանդակությունը բոլորովին ալ է: 10—12-րդ դարերի, ինչպես նաև 13-ի առաջին երեք տասնամյակների արձանագրությունների բովանդակության մեջ զբլխալոր շեշտը գրված է շինարարության վրա, իսկ նվիրատվականները քիչ են և մեծ մասամբ արքայական և իշխանական հուվարտակներ են, վանքերը հիմնելու, նրանց եկամտաբեր կալվածքներ արամագրելու վերաբերյալ, որպեսզի նրանց գոյություն համար անտեսական հիմք ստեղծվի:

10-րդ դարին պատկանող Հաղրատի երեք արձանագրություններից միայն մեկն է նվիրատվական, ալն էլ Կլանքիկան թագավորական տան կողմից տրված մի հրովարտակ է, իսկ 11-րդ դարի 27 արձ. նվիրատվական բովանդակություն ունեն 3-ը: Ալբ հարաբերությունը միանգամից փոխվում է 13-րդ դարում: Ալսակոց, բոլոր արձ. թիվը 147 է, բայց կթի տաղանդագրերը գուրո հանենք, կմնա 99 արձ., որից 47-ը նվիրատվական են, իսկ եթե մինչև մոնղոլ թուրքերի արշավանքը կոպած արձանագրությունները հաճովենք, ալբ գեպքում նվիրատվականների տակուն տվելի մեծ կլինի:

13-րդ դարից հետո նվիրատվական արձանագրությունների թիվը քիչ է: Ալսպես,

¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 73--75:

² Կարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա, Անթիլիսսա, 1951, էջ 749—750:

օրինակ. Հաղորտում 15-րդ դարին պատկանող միայն մի նվիրատվական արձանագրություն կա (№ 39), որով Սանահնի տաճարային օկիճ է նվիրել և 3 արձանագրություն էլ մեզ հասել է 17-րդ դարից (107, 115 և 117), որոնցից երկուսը Թրիփոսի վաճառականների (խոճա Բեհաթի և խոճա Մարթի) նվիրատվությամբ երկու զանգակներին և նվիրարկում և միայն մեկն է, որ աչքու նվիրման մասին է, այն էլ ոչ թե աշխարհականի, այլ ժառանգ չառնեցող մի հո-

գևորականի (Մինաս վարդապետի) կողմից:

Շինարարական արձանագրությունների թիվը մեծանում է 12-րդ դարի վերջին և 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներին, երբ Հայաստանի փառապան տերը զաքարյան եղբայրները և նրանց ժառանգներն էին: Այս տեսակետով ուշագրավ է Հաղրատի վիմական արձանագրությունների ստորև գետեղված տախտակը, որտեղ արձանագրություններն ըստ բովանդակության բաժանված են մի քանի խմբերի:

Արձանագրությունների բնույթը	Դ արևը										
	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	Ընդամենը
Թագավորական հրովարտակներ և հրամանագրեր	1	3	2	2	—	—	—	—	—	—	8
Շինարարական	1	4	7	22	—	—	1	6	—	—	41
Նվիրատվական	—	6	1	47	—	1	—	3	—	—	58
Հեշտակագրեր	1	7	2	15	—	6	8	6	—	—	45
Տապանագրեր	—	4	16	48	4	4	4	7	6	1	94
Ազգիք	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2
Բացատրագրեր	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—	3
Եղծված անհատական արձանագրություններ	—	1	1	4	—	—	—	—	—	—	6
Ընդամենը	3	27	29	141	4	11	13	22	6	1	257
Այդ թվում տարեթիվ ունեն իրենց վրա	3	16	13	44	1	4	5	14	5	1	106

* * *

Հաղրատի վիմական արձանագրությունների փորագրական ոճը Սանահնի և շրջակայքի հետ մի մարդոջություն է կազմում և աչք ունի պահպանություն մեջ Հաղրատում ու Սանահնի գլխավոր դեր և նախադաս, բայց Հաղրատի ավելի կարևոր, քան Սանահնի: Ավանդապահությունը Հաղրատում ավելի ուժեղ է արտահայտվել, քան Սանահնում և այդ երևույթն առավել չափով աչքի է ընկնում 10-ից մինչև 13-րդ դարերում, իսկ հետո, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Հաղրատում, իրենց փորագրած արձանագրությունների մեջ, թե բովանդակության տեսակետով, և թե գրերի գծագրական պատկերով աշխատել են նմանակ հանքին: Իհարկե այդ բանը նրանց լրիվ չի հաջողվել, որովհետև նրանք գրերն ավելի են նեղացրել, գրերի ստեղծները միմյանց մոտեցնել և հորիզոնական կուստների ծալքերը թեքել ներքև:

Թեև ուշ ժամանակների արձանագրու-

թյունների մեջ գրերի նեղացման երևույթը Հաղրատում և Սանահնում շատ ավելի մեղմ է արտահայտվել քան այլ տեղերում, բայց և այնպես այդ երևույթը մեծ չափով ազդել է գրերի գլխավոր խոսքերի վրա: Այն հաշվի չառնենք ուշ ժամանակների տնայնագրական կառույցում լույս և անհաշակ գրերը, 16 և 17-րդ դարերի արձանագրությունները ավելի զգալի են կարգադրում քան հնար նախ պատճառով, որ միացած և փակագիր նշաններն աշխույժ շատ են: Այս առիթի արձանագրությունների լավագույն օրինակ կարող է համարվել կուսանոց անապատի մուսաբի ճակատին գրված № 163-ը, ինչպես նաև 192-ը:

Ուշ ժամանակների արձանագրությունների մեջ կան այնպիսիները, որոնք ունեն գրերի ուղղահայաց ստեղծների ավելի լույս և խորը փորագրություն, իսկ ելուստների և ստեղծների միացնող կամարների նրբին և

րարակ ձևեր: Մեթոդ խոսքով, ալս ախարի ար-
ձանագրութեանները գրեթէ ոճի մեջ կան
հաստ և նուրբ գծեր և գրեթէ ելուստները
բոլոր գեղեցիկութեամբ աչքի տեսնուին: Այս
որ արդեն դարձել են կիսատեսիներ՝ որոնք
կամարով միացած են մայր ստեղծին: Այս
ոճի արձանագրութեանները լավ օրինակ կա-
րող է համարել Աճ 185-ը գրված 1751
թվին: Այս նույն ոճով է կազմված նաև Հով-
հաննես Երզնկյանցու տաղանագիրը 1824
թվին և մի շարք արիշ արձանագրութեան-
ներ:

Հաղրատավանքի վիմական արձանա-
գրութեանները գրված են լավ գրագետ
մարդկանց ձեռքով և վարձ փորագրութեամբ:
Սակայն, արձանագրութեանների մեջ բն-
գունված դարձվածքները, զանազան զոր-
ծարքներ արտահայտող մոքերը գրվել են
սովորական դարձած, բայց միայն վիմական
արձանագրութեաններին և գլխառնվին փա-
տաթղթերին հատուկ ոճով, որ զանազան
ապրատեսակներով ընդհանուր է միջնադար-
յան արձանագրութեաններին: Հետաքրքիրն
ալն է, որ նույնիսկ ինչ որ ինքնուրույն ուղ-
ղագրութեան է նկատվում արձանագրու-
թեանների մեջ կրատված: Ամենայն հալա-
նականութեամբ, միջնադարյան վիմական
արձանագրութեանների ոճական ալս առանձ-
նահատուկ կողմերը կապված են նույն ժա-
մանակներին վերաբերող տեսական զոր-
ծարքների աշխարհիկ պատմագրերի և ալ
փաստաթղթերի լեզվի, ոճի և ուղղագրու-
թեան հետ, որոնցից շատ քիչ բան է հասել
մեր ձեռքը:

Սակայն վարձ և գրագետ փորագրիչնե-
րի ձեռքով գրված արձանագրութեանների
կողքին Հաղրատում կան նաև բացառու-
թեաններ, որոնք, մեծ մասամբ գրված են
ուշ ժամանակներում, անվարձ և իրենց

գրագրութեամբ ցածր մակարդակի վրա
կանգնած մարդկանց ձեռքով:

Այսպես օրինակ, թեպետ Աճ 14 արձ.
ուշ ժամանակի չի, ալս պատկանում է 11-րդ
դարին, բայց նրա գրերը բոլորովին բնորոշ
չեն Հաղրատի համար: Այլ արձանագրու-
թեան գրերը թեպետ ևս և գրված են փո-
րագրութեան մեջ ոչ աչքի տեսնված, կիսա-
գրագետ անձի ձեռքով, որ բոլորովին չի
կարողացել հետևել ժամանակի ուղղագրու-
կան կանոններին: Այլ արձանագրութեանը
սկսվում է անհասկանալի բառերով, որ ար-
գլույնք է, հալանարար, տառապիտանի
կամ գրեր բայց թողնելու:

Նույնպես անվարձ փորագրիչի զործ կա-
րելի է համարել Աճ 73 արձանագրութեանը,
որ թեև երկաթագրով է գրված, բայց որոշ
չափով գրերը զանազան արձարութեաններ
ունեն, որ հատուկ է միայն ձեռագիր գրա-
կանութեան: Պարզ է, որ փորագրիչը չի կա-
րողացել պահպանել վիմական արձանա-
գրութեաններին հատուկ ոճը:

Հաղրատի ուշ ժամանակի արձանա-
գրութեանների մեջ կա նույնիսկ բոլորգրով
գրված մի հիշատակագրութեան, որ պատ-
կանում է 15-րդ դարին (արձ. Աճ 86):

Բոլորգրին ընդհանրապես վիմական
արձանագրութեանների մեջ չի գործածվել:
Հիմն առնելով անվարձ ձեռքով գրված մի
քանի արձանագրութեան, որոնց բնագրում
կան բոլորգրի նշանագրեր¹:

Բացառութեան է կազմում Ջուղայի
գերեզմանոցը, որտեղ 15—17-րդ դարերի
հաղարավոր խաչքարեր գրված են պաշտո-
նական ոճ գործած բոլորգրով, որն ուրույն
ձևեր է ստացել և համարվել քարի վրա
փորագրվելու²:

Հաղրատի վերահիշյալ բոլորգրի արձա-
նագրութեանը միանգամայն պատահակա-
նութեան արգլույնք է և ոչ մի կապ չունի
տեղական վիմական արձանագրութեանների

¹ Կ. Ղաֆաղյան, Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939 թ.: Այդ զրբույնում
մանրախոսորեն խոսել ենք զրբութեան խորթ ոճեր պարունակող արձանագրութեանների մասին:

Գրերի ուսումնասիրութեան նվիրված գործերը (Տաշյան, Աճառյան, Լիոնյան, Արարատյան) զրբ-
վել են ձեռագիր զրբերի հիման վրա և վիմական արձանագրութեանները հաշվի չեն առնվել:

² Նոր Ջուղայի գաղթականները պահպանել են հին Ջուղայի սովորութեանները, որոնց թվում
նաև բոլորգրի տաղանագրերը: Այդ բանում համոզվելիք իրանահայ մանրանկարիչ Գուրգենյանի տե-
ղում կատարած մի քանի հարյուր նկարները տեսնելով, որոնց մի մասը, 1939 թ. հեղինակը հանձնեց
Էջմիածնի վանքին:

արվեստի հետ և ոչ մի ազդեցություն չի ունեցել հետադարձ վրա:

Հաղորտի արձանագրություններն աշխատել են զրել ժամանակի գրադարձությամբ նախնի հնազանդ արձանագրությունների մեջ գրադարձ են տեղական արտատառերի տարրերը և բարբառային ձևերը:

Գլխավոր տառերի կառուցման վերաբերյալ 991 թվականի արձանագրության մեջ Բագրատունյաց Սմբատ ճիւղերակալ թագապետի անունը Սմբատայ-ի փոխարեն գրված է Սիրատա: Կարծում ենք, որ փոքրիկ գրություն մեջ թագապետի անվան աղբյուր հանդուրժել են միայն այն պատճառով, որ տեղում Սմբատ անունն արտատառերով է աղբյուր: Գուրգենայ, Սմբատայ բառերի վերջին կիսաձայն յ գիրը տեղական խոսվածքի մեջ բոլորովին չի հնչել և զրա համար էլ արձանագրության հեղինակներն աղբյուր չեն փոխադրել: Անձնանունների վերջում -ի բացակայությունը բնահանուր երևույթ է եղել: Հաղորտի արձանագրությունների մեջ հաճախ հանդիպում ենք Արխուդումա 30,5 (1267)¹, երիզարա 36,1 (1253), Մինա (կնոջ անուն) 39,1 (1267), Գիրգա (Գեորգ անունից) 11,4 (ժա), Սմպատա 21,4 (ժա), Սահակա 23,3 (1067), հոնաւարա որդի 5,2 (1016), որդի Գրիգորո 12,2 (1021) և այլն:

Տեղանունների մեջ ևս վերջում յ գիրը չեն զրել արտատառերով չեն չլինելու պատճառով: Շատ տեղերում Հաղրատայ զրելու փոխարեն գրված է Հաղրատա 4,19 (ժր): Հատարակ բառերի վերջում էլ շատ անգամ չեն զրել յ գիրը: Երևոք քանա 5,4 (1016), քնձա 31,3 (ժգ), յոգո իմն 35,5 (1261), յուսո, յուսո 32,4 (ժգ), փիլիսոփաի 39,16 (ժե), բառամիջի յ գիրը ևս երբեմն զեղջրված է, ի հառց, քիւ հառցս և 37,17 (1210), կաեցի 41,19 (1220):

Բարբառի ազդեցությամբ են գրված հոգւոյն բառը, հոգոյն ձևով 37,1 (1210), աուարը — ալար ձևով 36,3 (1253), յիշողքս 151,12 (1255), գիւղ-ը զել 20,8 (ժա) և այլն:

Ուշ ժամանակների արձանագրությունների մեջ կան տեղական բարբառի ազդե-

ցություններ: Գրված ամբողջ նախադասություններ: Օրինակ, հարաւայլն կամարն վեր էր յընկել, չիցել ալի 8,3 (1651), կամ՝ բաճրկն... վախմ ալիցն... ես՝ փռլաւ լիկս տեւոյ, այլ վերալին հասաւտեցի 107,2 (ժլ):

17-րդ դարի արձանագրությունների մեջ շատ են բարբառային հնչմամբ գրված բառաձևեր: Օրինակ՝ ալիցք հնչից մեր 2,3 (1655): Այստեղ բացի ալիցք բառի աշխարհարար ձևից, հասաքքեր է ինչք բառից կազմված հնչից-ը (ինչքից): Դարարագի բարբառին հատուկ է ձաճափորով սիրսփոյ բառերի սկզբին և ալեկացները: Դարարացի և նրա մի քանի ենթաբարբառներում ինչ, ով, ալեւոր բառերն արտատառերով են հինչ, հուվ, հըլուր: Մեր ԱՅՏ արձ. մեջ ընկել էր-ի փոխարեն գրված է հընկել էր, որ դարձյալ նախ համեկադիր հ-ն է երևան գալիս:

Դարարացի բարբառին հատուկ մի ալլ երևույթ ևս արտահայտություն է գտել Հաղրատի ուշ ժամանակների վիճական արձանագրության մեջ: Դա ու ձաճափորի բառաձևերի մոտ օ-ի վերափոխվելն է: Այսպես օրինակ, նորոգումն, դուսարն, դուսն բառերը 155,5 թվականի ԱՅՏ արձ. մեջ գրված են նորոգումն, դուսարն, դուսն: Օ-ի և ու-ի շփոթությունն այնքան սովորական է եղել, որ երբեմն էլ օ-ի փոխարեն ու են զրել՝ զրոյ լեզվից չընդվելու նկատառմամբ: Օրինակ՝ մօրն իմոյ-ի փոխարեն գրված է մուրն իմոյ 80,7 (1655), մի ալլ արձանագրության մեջ պարուն բառը գրված է պարուն ձևով 114,6 (1730):

Ու-ի և ու-ի շփոթությունն նկատվում է Հաղրատի հնազանդ արձանագրությունների մեջ ևս: Վալյելու բառը, օրինակ, գրված է վալելու ձևով — ու-ի փոխարեն ո և տառացի գրել 154,1 (1027):

Տեղական արտատառերով ձևերի հետևանքով Յովհաննէս ամենուրեք տարածված անձնանունը Հաղրատի վիճական արձանագրությունների մեջ գրվել է մի քանի ձևով. Յովհաննէս 7,4 (ժգ), Յոհաննէս 13,5 (1063), Յոհան 23,1 (1067), Սհաննէս

¹ Ստորակետից առաջ թվականները արձանագրության համարն են ցույց տալիս, ստորակետից հետո եզրվածները՝ նախ արձանագրության տպերը, իսկ փակագծի մեջ տանգրանները՝ արձանագրության տարեթիվը կամ դարը:

39,3 (ժկ) և այլն: Մատրեոս անձնանունը տեղում դարձել է Մաթեոս 26,1 (ժգ):

Բազմաթիվ տեղերում նկատվում է Լ-ի և Լ-ի շփոթություն: Շատ անգամ է Լաու-ի (ալի) փոխարեն գրված է Լաու 11,5 (1083), 27,2 (ժգ), 31,3 (ժգ), 32,6 (ժգ), 35,5 (1261) և այլն, երև (եթէ-ի փոխարեն) 12,9 (1021), հայրենի 12,13 (1021), եկեղեցի 17,4 (1024):

Պատասպանել բառը գրված է մի քանի ձևերով: Միաժն ժՄ գարի արձանագրությունների մեջ արդ բառին հանդիպում ենք պկսուցանել 21,4, պկսացանկ 19,11, պրկսացանկ 5,4 ձևերով:

Հատկանշի է, որ միևնույն բառի տարբեր ձևերը արգելուք են տեղական բարբառների ազդեցություն:

ԺԳ գարի և ալիկի հին ժամանակների արձանագրությունների մեջ կան տեղական արտահայտության բազմաթիվ տարրեր: Օրինակ, Յաուաք ր (2) գիրք էին տուել 109,3 (ժգ), քանի ինքն կենդանի է 125,6 (ժգ), և ետև Միսիրարչի 125,7 (ժգ), սիգելով մեզ էին առեալ 130,10 (1211), գկնչեմուտին ալգին տուինք 130,11 (1211), Զաքանչաաաիի գիւր Էգին ալլ ի ս. Սիոնս տվաք 169,3 (ժգ) գիմ գնած էգին և գարտն իմ խաչիս հեթենիք ալի, որ ամեն ամի սատ ուրախանան 176,4 (1273), գեղն որ գանձով գնել էի 46,8 (1249), ր (2) հող գնեցի, ալի որ Նշանին 73,1 (ժգ), երբ ժամն մեր լինի 42,3 (1220), գեղերս հետի էին

37,7 (1210), ոնց բնական ելեալ է, հողով և ջրով, խոտամարգերով 37,9 (1210) և այլն:

Ցեղական բարբառի ազդեցությունն ամենից շատ զգացվում է տեղանունների և տեղի հետ կապված ալլ երևույթների մեջ. գմեր հայրենի ալլիքն և զգնուածն՝ զՊապանց ալլգին, Ջեչանց առնն, զԴաւթի քիւրնց հայրենաւրն 60,3 (1273), զմեր պապանցն յիշատակ, որ Շաաախաչերն տուել ին 66,2 (ժգ): Վերջին ին-ը տրտեղ էին Լական բալի բարբառալին ձեն է:

Մի քանի տեղերում, զեսես 13-րդ դարում, գոյականներն ունեն հոգնակիի նի մասնիկը. Կուղպակնի 77,2 (կուղպակներ), գովիշանի 122,2 (գովիշներ):

Սրանք բոլորը կարծր նյութեր են ոչ միայն բարբառների ուսումնասիրության, այլև գողթների պատմության համար:

* * *

Հազրատի վիժական արձանագրություններն իրենց մեջ բազմաթիվ նշումներ են պարտանալում պատմական իրադարձությունների, անտեսական կյանքի, ժամանակի իշխանական և թագավորական տների (Բազրատունյաց, Կլարիկյանց, Դափյանց, Զաքարյանց, Ատամյանց, Դեսամյանց, Ուքանյանց), քաղաքական և մշակութային գործիչների գործունեության և շատ ալլ նշումներ՝ շինարարության և ալլ երևույթների մասին:

7. ԿԱՄԵՔԲԱԵՆԱԲԱՅՊԱՌՈՆ
 ԶԵԲԱՇԵՆԵԲԱՌՈՒՄՆՈՐՈՒԹ
 ԵՄԲԱՇԱՍԲՈՒԽՈՒՄԿԱՆԱՆ
 ԵՄԲՈՅՈՒՄԱՍԵԲԵԲԱՍՈՒԹ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ

8. ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԱՅԲԵՅԲՈՒՄՍԵԲԱՍԵԲ
 ԻՅԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԱՅԲԵՅԲՈՒՄՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԱՅԲԵՅԲՈՒՄՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԱՅԲԵՅԲՈՒՄՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԱՅԲԵՅԲՈՒՄՍԵԲԱՍԵԲ

9. ԹԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲ

11. ՇԱՌԻԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ

12. ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ
 ԵՄԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲԱՍԵԲ

21.

[illegible]

ደ.ደ.

119

28.
 ԼԵԾՅՈՒՍՈՎԷՍԱԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ՄԻՆՇԵՆԻՍՅԱՌԱՅՆՄԻՈՒԹԵՆՅՈՒՆԵՆԻ
 ՄՈՒԿԱԲԵԾԱԷՑԻՄԻՆՇԱՆԻՍ ԾԴԱՅԵԿ
 ԱՆՈՒՅՈՒՆԵԻՍԲԱԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԱՆՈՒՍԳՈՒՆԵԻՍԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ՄՈՒԿԱԲԵԾԱԷՅԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿՆԻՆՅԱՅ

29.
 ԿԱԼԵՆԱՅԵՍԵՆՈՒՅԵԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆՈՒՆԵՍԵՆՈՒՆԵԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԵՆՆԱԳ

30.
 ԿԱԼԵՆԱՅԵՍԵՆՈՒՅԵԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԼԵԾՅՈՒՍՈՎԷՍԱԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ՆԾԱՅԻՆՇԱՆԻՍԵԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԿՅՈՒՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ՄՈՒԿԱԲԵԾԱԷՅԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ

32.
 ՅԱՐԴԵՆԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ՄՈՒԿԱԲԵԾԱԷՅԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ՈՒՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ

31.
 ԿԱԼԵՆԱՅԵՍԵՆՈՒՅԵԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ՈՒՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ
 ԻԿԱՆԴԵԱՍԲԱԳՍԱԳԻՍՍԻՍԲԱԷՅԱ

33.
 ՅՈՒՍՈՒԿՆ ԱՅՍԻԱ ԲԱՆԵՑԱԳԵՐԳՍԲՆՇԱԽՍ
 ՄԵՔՆԻՅՈՒԱՆՆԵՍԵԻՄԻԱ ԲԱՐՔՍՍԱԿՄԱԵՑԱՔ
 ՄԲՍԳՍԻՆ ԲԱՐԵԿԱԴԱԶ ՕՇԱԲԱԶՆԱԴՈՒՐՆ
 ՕՊԱՐԱՐԱԳՆԳԵՐԳԱՅԱՐՆԵՆԵԻԻՐԿԱԻՆ
 ՄԳԻԵԻՄԱԲՇՁՈՒԻԹԱՆ ԳԻՆԿԱՔ ՉՔՆ
 ԱԻՐՆԻՆՅԱ

34. ԱՋԴՄԱԲՆԱՅԿՈՂԵՑԱԼՈՒԿԵՂՆՆԻՄ
ԱԶՆՈՒԹԻԵԿԵՂԵՑՈՅՍԿԱՊԵԱՎԵԻՄԵՔ
ՄՐՅՈՎԱՆՆԵՍԼՄԱԲԵՊԵԱՅՍՄՈՒԱՔ
ՆՄԱ: Դ:ՊԱՄԱԶԻՄԱԽԵԽԵԳՆԱՍԻՈՍԻԱ
ՅՈՒՊԵՄԻՆԵԻՔԳՐԱՊԵՄԻՆԿԱՄԱՐԻՉ
ՔՆԱԻՐԿՆԻՆՅԱՅ: ԱՄԵՆ:-

ԿԱԼԵԼԱՅԵՍԵՆՆԱՐԾԱՌԱՔԻՍԱՐԿԼԵԱԳԿԱՑԱՌԱՌԱԿԱՆՈՐ
 ԻԿՐԱՒԱՍԻԳԱՌՁՅՈՅԱԳԻՆԵՅԱԻՍԲՆՇԱՆՍԿԱՂԲԱՏԱՅ
 ԵԻԿԱԶԼԵՅԻՒԱԶԻԿԱՐԾԱԹՈՒԿԵԶԱԺԵԻՖՆԱԲՈՐՏՆԱՍ Ի
 ՃԵԻԱՍԼԱՍԿԱՌՎԱՍՆՓՐԿՈՒԹԵՂՈԳՈՒՄՈՒԵԼՈՒԻՄԻՌՈՒԽՍ
 ԵԻԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՐՅՈՎԱՆԵՍԿԱՆԵՍԻՆԻՆՁՅԱՍԵՆԱՅՆԼԵ ԶՊԱՐ
 ՄԱՍԻՍԲՆԿԱՎԱՆԵՍԱՏՄԱՆԵՅԻՆԻՆՁՅԱՍԵՆԱՅՆԼԵ ԶՊԱՐ
 ԱՍԳՅԵՆ: ԾԱԿԱՐԻՆ: Բ: ԿԻՐԱԿԵՆՈՂԱՓԵՍԿԵՆԻՄԻՍԻՆՆ
 ԱՅՆԱՌՆԵՆ: Բ: ԿՐԱՎԱՐ: Բ: ԱԶԱՆԱԻԲԵԶԵԿԵԵԲ: ԿԿԻՄԱՐԻ: Բ:Ս
 ԻԿԻՄԵՐՆ ԵԻԵՍԻԼԵԶԻՆՁԱՌԵՆԿԱՆՈՐՁՔՆԵՐԿՆԻՆՁՅԵԻԿՓ
 ԱՆՈՂՔՆԻՄԱՐԻՆԻԼԵ

[illegible]

38.

37.

36.

35.

34.

33.

32.

31.

30.

29.

28.

27.

26.

25.

24.

23.

22.

21.

20.

19.

18.

17.

16.

15.

14.

13.

12.

11.

10.

9.

8.

7.

6.

5.

4.

3.

2.

1.

0.

39.

40.

41.

42.

43.

44.

45.

46.

47.

48.

49.

50.

51.

52.

53.

54.

55.

56.

57.

58.

59.

60.

61.

62.

63.

64.

65.

66.

67.

68.

69.

70.

71.

72.

73.

74.

75.

76.

77.

78.

79.

80.

81.

82.

83.

84.

85.

86.

87.

88.

89.

90.

91.

92.

93.

94.

95.

96.

97.

98.

99.

100.

101.

102.

103.

104.

105.

106.

107.

108.

109.

110.

111.

112.

113.

114.

115.

116.

117.

118.

119.

120.

121.

122.

123.

124.

125.

126.

127.

128.

129.

130.

131.

132.

133.

134.

135.

136.

137.

138.

139.

140.

141.

142.

143.

144.

145.

146.

147.

148.

149.

150.

151.

152.

153.

154.

155.

156.

157.

158.

159.

160.

161.

162.

163.

164.

165.

166.

167.

168.

169.

170.

171.

172.

173.

174.

175.

176.

177.

178.

179.

180.

181.

182.

183.

184.

185.

186.

187.

188.

189.

190.

191.

192.

193.

194.

195.

196.

197.

198.

199.

200.

201.

202.

203.

204.

205.

206.

207.

208.

209.

210.

211.

212.

213.

214.

215.

216.

217.

218.

219.

220.

221.

222.

223.

224.

225.

226.

227.

228.

229.

230.

231.

232.

233.

234.

235.

236.

237.

238.

239.

240.

241.

242.

243.

244.

245.

246.

247.

248.

249.

250.

251.

252.

253.

254.

255.

256.

257.

258.

259.

260.

261.

262.

263.

264.

265.

266.

267.

268.

269.

270.

271.

272.

273.

274.

275.

276.

277.

278.

279.

280.

281.

282.

283.

284.

285.

286.

287.

288.

289.

290.

291.

292.

293.

294.

295.

296.

297.

298.

299.

300.

301.

302.

303.

304.

305.

306.

307.

308.

309.

310.

311.

312.

313.

314.

315.

316.

317.

318.

319.

320.

321.

322.

323.

324.

325.

326.

327.

328.

329.

330.

331.

332.

333.

334.

335.

336.

337.

338.

339.

340.

341.

342.

343.

344.

345.

346.

347.

348.

349.

350.

351.

352.

353.

354.

355.

356.

357.

358.

359.

360.

361.

362.

363.

364.

365.

366.

367.

368.

369.

370.

371.

372.

373.

374.

375.

376.

377.

378.

379.

380.

381.

382.

383.

384.

385.

386.

387.

388.

389.

390.

391.

392.

393.

394.

395.

396.

397.

398.

399.

400.

401.

402.

403.

404.

405.

406.

407.

408.

409.

410.

411.

412.

413.

414.

415.

416.

417.

418.

419.

420.

421.

422.

423.

424.

425.

426.

427.

428.

429.

430.

431.

432.

433.

434.

435.

436.

437.

438.

439.

440.

441.

442.

443.

444.

445.

446.

447.

448.

449.

450.

451.

452.

453.

454.

455.

456.

457.

458.

459.

460.

461.

462.

463.

464.

465.

466.

467.

468.

469.

470.

471.

472.

473.

474.

475.

476.

477.

478.

479.

480.

481.

482.

483.

484.

485.

486.

487.

488.

489.

490.

491.

492.

493.

494.

495.

496.

497.

498.

499.

500.

501.

502.

503.

504.

505.

506.

507.

508.

509.

510.

511.

512.

513.

514.

515.

516.

517.

518.

519.

520.

521.

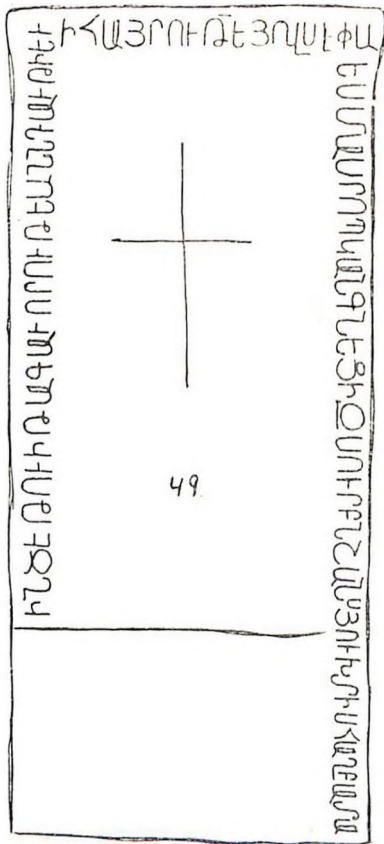
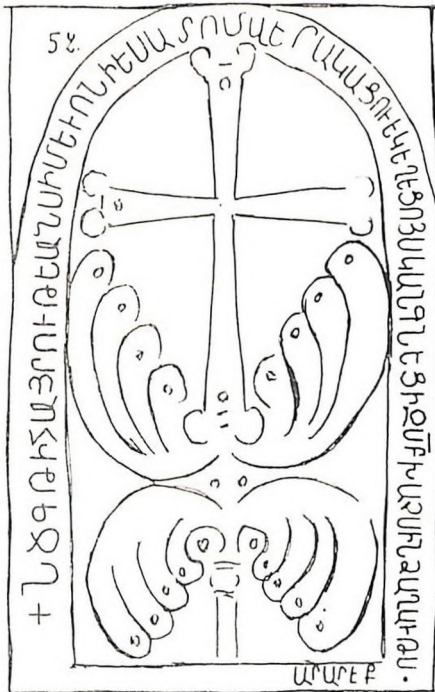
522.

523.

524.

525.</

[illegible]

[illegible][illegible]

ሠ. ሸረሸፎ
ጸን ስን ሸቅሶሥሶ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ገ. ሂረረቴ

ፍ. ሂረረቴ

ሂ. ሂረረቴ

ፍ. ሂረረቴ

ፍ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ
ሂረረቴ
ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ሠ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ
ሂረረቴ
ሂረረቴ
ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ
ሂረረቴ

54.

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

ቶ. ሂረረቴ

53. ሂረረቴ
ሂረረቴ
ሂረረቴ
ሂረረቴ
ሂረረቴ

55. ԿԱՄԱԲԱՅՊԱՄՈՆԱՓԷԵՄԴԻՆԻԻԴԴԱԻԶ
 ՄԵԾՅՈՒՍՈՎԱԲԱՄԷՑԱՆՍԲՈՒԽՅԱՔԱՔԱՄԱ: ԵԻ
 ԼԵՔՏԻՅՈՒՄԵՆՄԱՐԲԵՔԱՐՅԱՍԻՐՈՎԸՆԱԿԱՔԵԻՏՈՒ
 ԱԲՆՈՑԱՊԱՄԱԳՉՈՒԲՆԵԿԵՑՈՐՇՈՂԿԱԹԱԽ
 ՉԱԵԵԿԵՑԻՔՍ ԿԱՄԱԻԶՔՆԱԲԿՆԻՆՅԱՅ

56. ՅՈՒՍՈՎԱՅԻՄԱՔԱՑԱԻՍԲԸԱԻՍԿԱՂԲԱՄԱ: ՇԱՏՆՇԱՔԵԻԵՍ
 ԱՐԴԻՆԱԸՍԴԻՐՈՒՄԿԱՐԻԵԻԼԵՔՏԻՅԵՍԵԻՄԱՔԱՍԱԿՄԱԷՑԱՔ
 Ա: ԴԱՄԱՔՅԱԲՆՆԱԻՄԱԷԼԻՍԲՈՑՆԱԶՆԱՍԻԿԱՄԱԻԶՔՆԱԲԿՆ
 ԻՆՅԱՅԱՅԵԻԸՍՏՅՈՒՍՈՑՆՈՒՄԿԱՔԱՐՅԵԳԵԻԵՉԱԴԴԱԵԿԵՑՈՑ

57. ԶՈՒՍՈՎԱՅԻՍԲԸԱԻՍԿԱՂԲԱՄԱ: ՇԱՏՆՇԱՔԵԻԵՍ
 ԱՐԴԻՆԱԸՍԴԻՐՈՒՄԿԱՐԻԵԻԼԵՔՏԻՅԵՍԵԻՄԱՔԱՍԱԿՄԱԷՑԱՔ
 Ա: ԴԱՄԱՔՅԱԲՆՆԱԻՄԱԷԼԻՍԲՈՑՆԱԶՆԱՍԻԿԱՄԱԻԶՔՆԱԲԿՆ
 ԻՆՅԱՅԱՅԵԻԸՍՏՅՈՒՍՈՑՆՈՒՄԿԱՔԱՐՅԵԳԵԻԵՉԱԴԴԱԵԿԵՑՈՑ

58.
 ԱՄԷՐԻԲ
 ՅԵԸԻԱՆ
 ՈՒԴԵԵԻ
 ՏԵՐԱՔԵԻ
 ԲԻՅԱՐԱԲ
 ԱԼԵՐՈՒ
 ՍԱԼԱՂԱ
 ՈՆԱԿԻ
 ԲԵՆԵՍԴԻ
 ՅՈՎԱՆԵՍ
 ԿԱՐԵՑԻՉ
 ԱՐԱԼԵՔԻ
 ՉԱՔԱՔԱՐ
 ԱՊՈՒԼԵՅ
 ԻՇԱՐԿՈՐ
 ՈՐՈՒՄՈ

59. ՇՆՈՐԿԱՔԱՐԲԵՐՈՐՈՒՈՒՆԵԻՈՂՈ
 ՈՒՈՒԲՈՒՐԸԱՆԻՍԵՍԴՅՈՎԱԷՍ
 ՆՈՒԱՍԾԱԴԱՐԱՅԱՐԱՅԱՅԱՅՇԻԵՑԻ
 ՉԳԱԻՈՍԾԳԻԱՐԱՅԱՅԾՈՐԱԿՆԻ
 ԱՅԻՉՈՂԱՐԱՍՈՒԵՃԱԵԵՄԻԿԱՐԱ
 ԼՈՒԵՑԱՅԱՂԱԿԱՆՈՒՄԱՐՈՒՐ
 ՇԱՆԲԵՑԻՉԵՐԲԱԼԵԻԸՆԾԱԵՑԻ
 ՍԲԸՆԿԱՐԵՑԻՉԻԱՐԱՍԿԱՐԱԷ
 ԱՐՈՒԴԵԱԲԱԿԱԻՍՊԱՍԱՐԱԷ
 ՈՆԱԴՈՒԲԵՑԱԿԱՅԱՅԱՅՅԻՇ
 ԱՐԱԿԱՆԱՅԻՇԵՑԻՈՂԱՅԻՍՈՅ
 ԵՑԵԱՅԵՐՈՒՄԻՈՒՈՒՈՒՈՒՈՒՈ
 ԳԻՍԿԱՐԱՂԵՐԻԱՅԼԵԻՍԱԿԱՆ
 ՑԻՇԱՐԱՐԱՐԱՐԻՈՒՈՒՈՒՈՒՈ
 ՆԲՈՂԱՅԱՅԵՐԵՑԱՐԱԼԵԻՍԷ
 ԱՐԱՅԻՍՈՒՐԱԷՉԱՐԱԿԱՐԱ
 ՐԱԳԱՆՅԱՅԱԲԵԵԿԵՑԻՔՍ
 ԴԱՄԱՐԱԳԵԼԱՐԱԲԻԶՔՆԱԲԿՆ

TOP SECRET

[illegible][illegible]

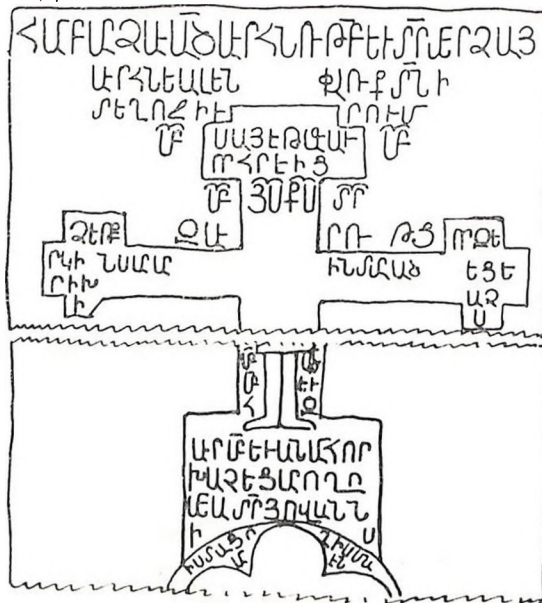
၁၉၆၇ ခုနှစ်၊ ဇူလိုင်လ ၁ ရက်နေ့တွင် ဖွဲ့စည်းတည်ထောင်ခဲ့သော အမျိုးသမီးများအတွက် အထူးသင်တန်းများ ပို့ချသင်ကြားပေးခဲ့ပြီး နောက်ပိုင်းတွင် အမျိုးသမီးများ၏ အခြေခံကျွမ်းကျင်မှုများကို မြှင့်တင်ပေးခဲ့ပါသည်။

129

71.

ԱՅՍԷ ՀԱՆԳԻ
ՍՏՏՐՅՈՒՆՆԵՐ
Ի:-

74.

73. 4 ԱԵԱՅԵՄԻՌԱՀԵՍԱԿՆՈՒՐ: Բ: Հ ՂԳԵՑԻՏՎԻՄԲՆՀԱԽՆՎԱԿ
ԱԷԴԱՑԻՎ: ՊԱՄԼԱԲԻՄԶՁԵՆԵՎՈՆ

69.
 ԿԱՌԱՅԵՍԵՂԻՑԵԱՆԱԴԻԽՒՄԻ - ԱՔԱԹ-
 ԻԱԳԱԿԻՇԵՅԱԽՐԷՈՒՍՏՎԵԱՊԵՏՈՒՑ-
 ԴԱԿԵԿԱՆԸՆԺԱՄԲԵՇՀԱՆԻՍԵԽՐԷԱՋԱ
 ՍԴԵԼԵԼԷՐԲՍԱԿՍԱՇԵՅԻՆԻՉԱԴԱՄԵ
 ԱԳԻՆԱՆԻՆՁԵԿՂԻՆԿՈՒՍՅՈՅՍԱԽԱՆԻԴԱՐ
 303

70.

70. Ի ձեռն շքո
 ՇՆՈՐՀԻԷԱՅՄԻԹԱՐԲ
 ԱՏԱՆԱՌԻԻԷՇԻՔԱՆՈՒՅԱՅՄԻ
 ՅՈՒԿԵՆԱՐԻԻԷԱՇԻՔԱՆՈՒՅԱՅՄԻ
 ԻԴՈՒՆԱԿԱՐՈՂԵԿԵՆԵԲՈՐՅՈՒԱՆՆԵՍ
 ԿԱՆԱՅՈՒԹԵԱՐՅԱԿԱՆԵՑԱԲԲՈՒՄ
 ԱՆԲԵԼԵՍԻՄԻՔԻՆԱՆՈՂԱՆԵԿԿԱՆԱԲԻՐԲ
 ԱԲԴՆԻՆ ՅԱՅ

22. 11. 1957

704 712

[illegible]

75.

[illegible]

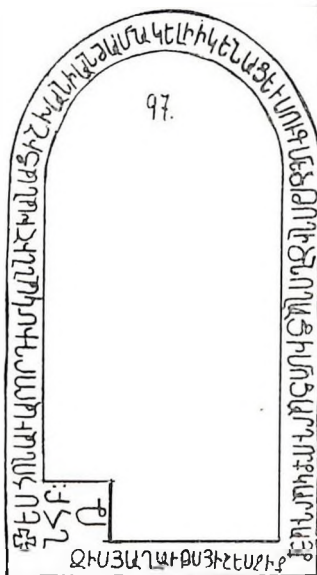
[illegible]

83 ԱՆՈՒԱՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
ՄԵՐԳԻՐԵՎԱԴԱՄՈՒՄ
ԿՈՂՈՍԻՍԵՐՄԱՐԱՐԱՐ
ՏՈՄՈՂՈՒՄԱՐԱՐԱՐ
ԳՐԻՐԵԿԼԵՐՄԱՐԱՐ
ԵՏԱԼԱՍԻՐԻՐՈՒՄ
ՐԵԼԵՎԱՐԵՐԵՐԵՐ
ԻՏԱՐՈՒՄՆԵՐԵՐ
ՄՈՂՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
ՆՈՂՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
ԱՆԵՐՄԱՐԱՐ
ՂԱՅՆՆԵՐԵ

[illegible]

82. 45. 61. 61. 46.

132

98.
+ ԲՄ ՈՂՏՄԻՎԱԶԵՅԻՐՈՒՄԳԼԵՄԷ
ՈՃ

100
 1130E S4742
 44374243
 5437400E
 00E3E7E442
 3100E8E
 E

103. ԳՐԻԳՈՐԻԱ
ՀԱՆԱ

101.
ԱՅՍԷՏԱՊԱՆ
ԱԶԻԶՄԱՅԴ
ԱՍՈՒՆՈՐՈՐԱՅ
ՌԵՆԷՆՈՐԱՅ
ՅՍԿԵՐԼՍՏԵՆՈՐ
ՄԱՆՈՐԱՅ

ԱՅՍԿԱՆԳԻԱՆԱԲ
ԱՐԳԻԿԱՆՈՒԻԻ
ՅՈՒՆՈՐՅՆ

106. $\begin{pmatrix} 27 \\ 2460 \\ 020 \end{pmatrix}$

99. ԾԻԹԼՈՍԱՆ

105.
ሠጋህናህግቱ
ሠባኮካህሮ
ኮጌግባባሮ
ሠ-ሠግባባጌ
ባ-ባራባጌ

102. ԲԻԶՈՒԻՍԱԶՁ
ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԶԻՆՆԱԿԱՆ
ԿԻՏԵՆԱԿԱՆ ՅԻՇՆԱԿԱՆ
ՍԵՐԻԱԿԱՆ ՅԻՇՆԱԿԱՆ
ՍԵՐԻԱԿԱՆ ՅԻՇՆԱԿԱՆ

107. ԵՍԻՆԱՎԴ-ԽՐԱՐ
ԱՅՈՒԱԳՆ ԳՆԵՅԻԱՅՏԻ
ԷՆ ՍԲԵՆԷ ՎԱԽԱՐԱՊԷ
ՆՈՎՈՐԶԱԿԱՆՍԿԻ
ՍԲԱՆԷԿԱՊԱՏԼԻՆ
ԻԵՍԿՈՒԼԱՐԲԵԿՍՈՒ
ԱՎԱԿԱԿԵՐՍՈՒՆԿ
ՍԱՆԵԿԻՆԱՐԴԻԱՅԷ
ԵԼՆԱՅԻՆԳՈՎԱԵՂԻՅԻ

108. $\overline{M}F/\overline{N}L$ ԵՐ
ՌԿԱԼԵԻՆ

ՊԵՐՏԵՆՆԱԿԱՆ
ՆՈՐՈԳԵՅԱ
ԻԵԿԵՂԵՏԻՍԻՔԵ
ՌԵՆՏՈՆԿԱՆԻՍԵԻ
ԼՆԱԲԱՆԵԹԵՐՅԱՅԻՇ
ԵՏԵՔԻՔՍ

[illegible][illegible]

112. ԵՏԻՈՒԹԵՍՐՈՒԽՆԻՍՇԱՆՆԵՐ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆԴՐԱԾԱՍԱՅԶԱԹՈՒԹ
 ՅԱՆՈՂՓԱՌԱԲԱՂԱՅՅՆԵԹԵՍՈՒԹ
 ԱԻՏԻՅԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ՅԵԻՌԻԵԼԵՅԱՅՅԻՐՈՅԴՈՒՄՈՒՄ
 ԻՍԲՈՒԵՐՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ՈՒՄՇԱՆԻՇԻԵՆՅԱՅՅԱՆՈՒՄՈՒՄ

115. ԿԱՆԱԶԱՆԱԿԱՆԱՅԵՍԻՍ
 ՕՃԱՅԲԵՆՈՍԱԿԱՆԱՅԵՍԻՍ
 ԱԻՏԻՅԱՅՅԻՐՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ՅԵԻՌԻԵԼԵՅԱՅՅԻՐՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

113. ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

116. ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

114. ՅԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ՆԱՅԵՍԱՆԱՅԵՍԱՆԱՅԵՍԱՆ
 ՆԻՇԱՆԱՅԵՍԱՆԱՅԵՍԱՆ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԻՍԲՈՒԵՐՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ՈՒՄՇԱՆԻՇԻԵՆՅԱՅՅԱՆ
 ՈՒՄՇԱՆԻՇԻԵՆՅԱՅՅԱՆ

120. ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ՅԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

117. ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԻՍԲՈՒԵՐՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

118. ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

119. ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

121. ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ
 ԵՆՅԿԱԶԱՆՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

[illegible][illegible][illegible]

134.

၂၀၁၆ ခုနှစ် ဇူလိုင်လ ၁ ရက်နေ့မှ ၂၀၁၆ ခုနှစ် ဇူလိုင်လ ၁ ရက်နေ့

[illegible]

131. + ԿՐԶԱՆՍԱՅՍՍԵՄԱԿԱՆ ԷՍՈՓԵ
ՍՏՈՍԻՍԱԿԱԿԱԳԻՆ Ո

132. ԳԶ: 1326 ԱԿԷ: - ԶԻՒՆՐԳՄՆՏՅՈՒՄ 1824
ԱԶԱՆ ՄՍԴԻՒ ԵՐԶԿԱՍՏԱՅ ԶՅՈՒՆԻՍԻ ԺՈՐԺՈՅԵՆՈՅ
ՍԱ ԺԻՐ ԵՎԿԻ ԵՎԿԱՍՏՈՅ ՄԻ ՎԴՂԵՆ ՍԶՅՈՒՄՈՅ
ՔԻՐԱԿԱՎԱՆԱԳՐՈՂՄԻՋ ԿՈՂԻ ԱՍՏԻՊԱՆԱՅ ԻՆՆԱՅՔԱՆԻ
ՈՍԿ Ի ԳԱՐՔԱՅ ՏՈՐՆ ԵՂԻՄԻ ԿԱՅՈՑ ՄԵԾԻ ԳՅՐԴԵ ՏԻ
ՎԵՆ ԳՈՐԴՅՈՅ ԵՇՏԱ ԿԻ ԿԱՆԵՆ ԶՏՂՆՍ ԶԱՅՄ ԱՄԻ

133 ገጽ ጉዲቴረ

174
 ԵԻԱԻՐԱՊԱՍԱԼ
 ԱՌԻՁՆՉԱԳԱԻ
 ԵԻԻԱԵԻԵՍԳՐԻ
 ԳՈՐԴԻՅԻՍԵԻՐ
 ՄԻՉՁԵՆԻՍԱԿԱԼ
 < ԱԿԱՍԵՐԿԱԿ
 ԱՍՇԱԿՆՇԱԿԱԵԻ
 ՇԱՊՈՒՅԵԻԻՆՉ
 ՄԵՂԱՅՈՐՈՒՅԵ
 ԿԱՅԼԱԻՆՈՒՅՈՒՐ

175
 ԴԵՍԲԵԿԼԱԿԱԿ
 ԳԵՅԻՉԻՉԱՅՈՒՆ
 ՁԵԻՆԵՐԻՍՈՅԱԿ

178
 ԴՅԱՌԱՋՆՈՒԹԵՆՆՅՈՒՆ
 ՈՒՄԻՍԻԵՍ ՄԻՊԱՍԱԿԱԿ
 ՄՍԻՐԱՅՍԱԿԵՅԻՉԱՅՈՒՆ
 ԻԲԱԵԻՍՈՒԹԵՆՆՅՈՒՆ
 ՈՐԱՅԻՍՈՅԵՆԱԿՈՒՆ
 ԻՍՈՍԱԿԱԿԱԿՆՈՒՄԵՐԿ
 ԻՊԱԳԱԵԳՅԱԿԱԿԱՅԻՇ
 ԵՅԵԲ

184
 ԴԱՆՊՁ
 ԴԱՆՊՁ
 ԴԱՆՊՁ
 ԴԱՆՊՁ

176
 ՍԲԱԵՐԱՍ
 ԱՆՆ
 ՍԲԱԵՐԱՍ
 ԱՆՆ

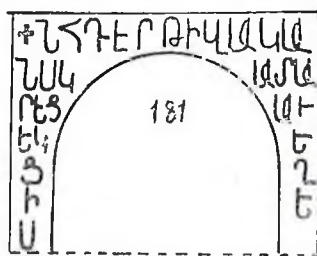
ԿԱԿԱՆՆՅՈՒՆՆՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ

177
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ

180
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ

182
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ

179
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ

183
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ
 ԴԱՆՊԱՍԱԿՈՒՆՆՅՈՒՆ

ՀԱՂԱՐԱՏԻ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՆՔԻ ՂԻՄԱԿԱՆ ԵՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՂԵՐԺԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ս. Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ի. Ս. ՆՇԱՆԻ ԽԱՍԿԻՆ ԱՐՏԱՐՈՒՄ, ԽԱՍԱՐՄՈՒՄԻ ՂԻՄԻՆ,
ՓՈՐ ՂԱՎՐԻ ԺԱԾԿԻՅ ԲԱՐՁՐ
ԼՈՒՍ. № 37

Հ

ՆԽ

Մ 991

Հրատարակված է՝ Ձախ 79-80, Ղրիմ 11 և 42, Երից 86, Երգ 17, Վիմ 10, Մով 30, Աճճ
դ 551, Բժշկ 77, Կոռնկ 35

Նկ. 37. Արձանագրություն № 1

- 1 Ի ՆԽ թվակ(անու թեանո) Սիմեոն հայր ե-
- 2 և Տիրանուն երեց շինեցար
- 3 զեկեղեցիս
- 4 փրկու-

- 5 թեան
- 6 Սիբառա
- 7 Եւ Գուր-
- 8 զենա:

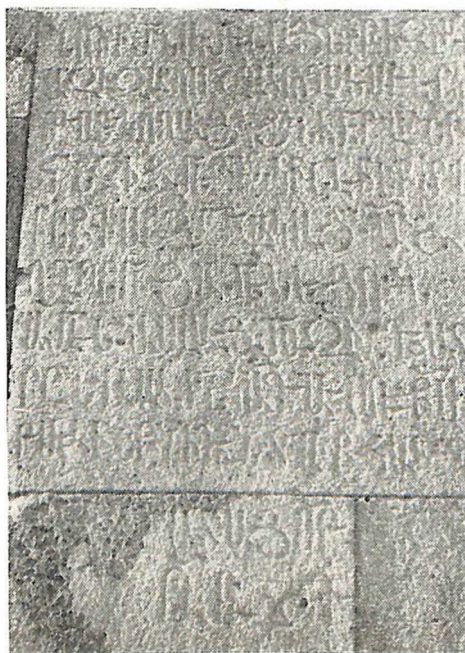
Մանորւոյն.—1. Այստեղ հիշատակուող Սիրաւ-ը (Սմբատ) և Գուրգեն-ը Բագրատունաց Աշոտ Ողորմածի երկու որդիներն են՝ Սմբատ Տիեզերակայը և Լուսիի Կլուրիկյան թագաւորութեան հիմնադիր Գուրգենը (Կլարիկէն): Սմբատի անդամն Մ-ի փոխարեն Ի զիրը համարում ենք ոչ թե փոքրագրողի սխալ, այլ բարբառակա՛ն ձև:

2. 12-րդ դարի պատմագիր Սամուէլ Անեցու տված տեղեկութեան համաձայն, Սահահնի վանքը կառուցվել է հայոց ՆԻԶ (426 + 551 = 977) թվականին, իսկ Հախագատը՝ զրանից տասը տարի հետո, այսինքն 987 թվականին¹:

Այս արձանագրութեան մեջ հալը Սիմեոնի հիշատակած 991 թվականը, որպէս Հաղ-րատաւանքի պիտավոր եկեղեցու շինութեան տարեթիվ, մեզ հանդիպում է ալեւորակա-կացութեան, որ եկեղեցու կառուցումը սկսվել է 977-ին (ավելի ճիշտ 976-ին), ինչպէս նշում է Սամուէլ Անեցին, և ավարտվել է 991-ին, ինչպէս ալիք վկայվում է եկեղեցու Հո պատի լուսամտաի պիտին փորագրված հալը Սիմեոնի արձանագրութեամբ: Ալիք բո-լորից հետևում է, որ ս. Նշան եկեղեցու շինութեան ընթացքը տեւել է մոտ 15 տարի:

Տարբերեցում.— Ձալ որից ընդգրկնակալով հաս վիմ չունեն Ի Նեւ ԹՎԱԿ.:

ՄԻՄԵԼԻՈՆ անձնանունը գրել են՝ Ձալ և Երգ ՄԻՄԵՈՆ, Վրիմ և Երից ՄԻՄԵՈՆ, Վիմ՝ ՄԻՄԵԱԼԵՆ: ՄԻՄԵՏԱՍ գրել են՝ Ձալ, Երից, Երգ, Վիմ՝ ՄԻՄԵՏԱՅ: Կոռունկ կարգացել է՝ «Մեք Սմբատ և Գուրգեն թագաւորքս հայոց շինեցաք զսուրբ Նշան եկեղեցիս ի բուն ՆՈ՞»: Իսկ Բժշկ՝ «Ի բուն հայոց ՆՈ՞ Սմբատ և Գուրգեն հա-յոց թագաւորք կանգնեն Հաղրատա սր Նշան եկեղեցին»:

Նկ. 38. Արձանագրութիւն N 2

2. Նույն պատի վրա, նախորդից քիչ
բարձր
Լուս. № 38
Հ ՌՃԴ Մ 1655

Հրատարակված է՝ Դրիմ 27, Ձալ 80 (մի-այն հիշատակուրդուն), Երից 86 նաև 88, Վիմ 184, (մեջ և բերել Ձալ-ի հիշատակու-րդունն իրրի արձանագրուրդուն)

- 1 Նորոքումն ամենայն փրկչիս
- 2 Աղից աղաշխարողս, ես Բէր-
- 3 ուս եւ կողակ(ի)ցն իմ ավինք
- 4 հնչից մեր ի կինէինք, ավ-
- 5 ինք ի վարձ մշակաց: Ա(ստուա)ծ
- 6 ողորմի յամենեցուն.
- 7 ա՛մէն: Ասլայմաղի դօստ-
- 8 ըն Սլամն հա(ն)ղաւ առ Ք(րիստո)ս.
- 9 բաժինքն ի գօնն ավիք Բախլ-
- 10 տալ ս(ուր)ք Նշ(անիս)
- 11 ԹՎ(ին) ՌՃԴ:

¹ Սամուէլի բաճանաչի Անեցույ հատրմունքի զրոյց պատմագրաց յաղագս զիւտի ժամանակաց ան-ցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաբաղ տրտրալ, Վաղարշապատ, 1893, էջ 109: Նուս մեր՝ Սահահնի վանքը՝ և նրա արձանագրութիւնները, Երևան, 1957 թ., էջ 13—14:

Մանրութիւն.— 1. Այս հետադարձան աքճանագրութեան խիտ ուղղորդ է իր ազգութեանը, երեք բառերի մէջ ու-ի փոխարենն ա է գրված՝ ՆՈՐՈԳՈՄՆ, ԳՕՈՆ, ԳՕՍՏՐՆ:

2. Հետաքրքիր է նաեւ մշակներին իրեն վարձ արված 40 կինէինքը, որ գրամի տնուն է: Այս աքճանագրութեան գրեթէ ժամանակակից՝ Դուկաս Վանանգեցու հրատարակած «Գանձ հափուց, կշուց, թուց և գրամուց բոլոր աշխարհի, որ է գիտութիւն ամենաշն տեսակ կշուց, հափուց և գրամից, որով բոլոր աշխարհի վաճառականութիւնն վարի» գրքի մէջ, որ ստղծել է յԱմստերդամ 1699 թվին, թէեւ Կինէինք անունով գրամ չգտանք, բայց կարծում ենք, որ անգլիերեն guinea բառն է, որ հնում սակի-գրամ էր:

3. 8-րդ տողում ՀԱԳԱԼԻ բառը պետք է կարդալ ՀԱՆԳԱԼ:

4. Այստեղ իրականում երեք տարբեր աքճանագրութեաններ միացված են միմյանց, որոնցից բառքներ վերջանում է երկրորդ տողի ապաշխարող բառով, երկրորդը՝ 7-րդ տողի ամեն բառով և իր մէջ պարունակում է վանքի երկու նվիրատու ամուսինների տնունները, իսկ երրորդը, որ սկսվում է Ապալմազի դասարըն բառերով, մի հիշատակագրութեան է ախ մասին, որ վախճանված Ալամի բաժինքը տվել են վանքին: Արդար ընդհանուր կորդ է եղել վախճանված գետտաի ազգի բաժինքը վանքին կամ եկեղեցուն հանձնելը ժէ գարում:

3. ո. Նուսնի ամ մուսֆի կամարի վրա

Հ ՈՒԹ

Ս՝ 1180

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 5, Երգ 33, Վիմ 33

1 Յամս Ա(ստուա)ծաղաւր եւ Ք[(բխտս)սասէր թաղաւորին Գեորգեայ, սրդ-ւոյ թաղաւոր]ին Գաւթի, եւ Բարսեղ, առաջնորդ տանս Հաղբասայ

2 հանդերձ վարդապետաւք... ի մանէ եւ ի մեծամեծաց նորա ցուցաք զ...

3 ու թի(ւն) եւ զվիճակաց... շրջաբերականսն ած ի նոցա կամսն էարկ...

4 ան զմեր խնդրելին հաս|սատեցին|... զխրեանց պապանցն գհրամանսն եւ զոր... յ ժամ-

5 ուս ոմանք յանուպիցն... նկունն առնելով զնոսա դարձոյց յեկեղեցիս

6 զվիճակագործաց... Ա(ստուա)ծ պահեսցէ զթաղաւորութիւնն Գեորգեայ եւ ս(ր)ւոյ թաղ-

7 աւորացն մասնակից [արտացէ: Ով] հակառակ կա [վ]իճակիս, որոշեալ լիցին ի վառաց սրդոյն Ա(ստուծո)յ: Ի թվիս ՈՒԹ:

Մանրութիւն.— Աքճանագրութեան կենտրոնական մասի քարերը անձրեաշքի ազդեցութեանից քայքայելի են և գրերն ալ մասում ավերակ: Սակայն երեսուց գրերից հատկացվում է, որ հալք Բարսեղի առաջնորդութեան օրով վերահաստատվել և Հաղբասայ վանքին է վերադարձվել նրա առաջնորդական վիճակը:

Տարբերություն.— Ղրիմ. Երգ 1-ին տողում՝ Քասեի կարգացել են բարեպաշտ:

Աքճանագրութեան միջին մասերը և վերջավորութեանը Ղրիմ և Երգ վերջինիցս ընդ-օրինակելով նաեւ Վիմ գրեթէ միանման են կարգացել, բայց շատ բառերով մեր վեր-ձանութեանից տարբեր, օրինակ՝ 6-րդ տողում՝ սրից քաղաւորացն կարգացել են երկնից զինաւորացն:

4. ւ. Նճանկի ամ մուսֆի գլխին դրսից, մեծ գավրի մեջ
ժԵ դար (1110 թվից հետո)

Հրատարակված է՝ Գրիմ 1, Երգ 32 - 33, Վեր 25

- 1 Ի ժամանակս ինքնակալ արքայ~
- 2 ին Գաւթի թագաւորին յաղթողի, որդոյ Գեո~
- 3 րգեա, որդւո Բալբեպաշա թագաւորին Բաղրատաւ... ԵՌԱՆՈՐԱՅ
- 4 ... ձուս գաւառս եւ... հան էկի~
- 5 զեցիքս Հաղբատա եւ Սանահնի... զիտս
- 6 ... լիթացեալ քաղցր եւ բարէսէր... անս
- 7 Եզրայրութեանն աղատեաց զբռնի եւ... ամբ
- 8 ... ս(ուրբ) եկեղեցիս աղա... այն վ~
- 9 ... անգութեան զեղեալս... հալքան~
- 10 ոցս յաղաւթիւք սոցայ ե ամենայն... ճշմարիտ հա~
- 11 ւատացելոց հաստատեցի մեծի թագաւորին... հան
- 12 հոցա աթոռ եւ ա... հաստատութեան... ...մ բար~
- 13 [եզրաշա]աց ի ձեռն ա(ստուռ)ծամ[եծար]... ...ա սոցա
- 14 ... հան
- 15 զանիւ եւ ծեծիւք, ընչից եւ ի... յոյս
- 16 .. լիբրաղբեցաք Գրիգոր... հաւ
- 17 ... զվարդեաւորին անխափանէ եթէ |սք|...
- 18 ... ամբիկեացն Ա(ստուծո)յ Գրեցաւ զիրս...
- 19 ... |առաջ|նորդի Հաղբատա, որ է եզրայր Գրիգորոյ...
- 20 ... ո մեր թա հիւ եւ ալ զրեցի զԳրիգորի կենաց... կամ-
- 21 աւն իւ~
- 22 բս. ամէն:

Մանորութիւն.— 1. Արձանագրութիւնը եղծվել է անձրեւոյից քարերը քայքայված լի-
նելու հետեանքով:

2. Արձանագրութեան 2-րդ տողերում հիշվող Գավիրը վրաց 4-րդ Շինոյ թագա-
ւորն է, Գեորգի 2-րդի որդին, որ 1089 թվին թագաւոր դարձավ 16 տարեկան հաս-
կում, որա հալքը, Գեորգին, Բաղրատ 4-րդի որդին էր:

3. Արձանագրութիւնը գրված է 1110 թվականին կամ քիչ հետո, երբ Գավթ Շի-
նոյը թուրքերից խից Սամշուլեհն եւ Հաղբատը:

4. Երրորդ տողի վերջին նաանորալ եւ հաջորդ տողի սկզբին՝ եզոյ աղճատված
բառի ձուս վերջագրութեան մեր ընդօրինակութիւնը կապած էլի է եւ հրանից բառեր
կազմելն անհնարին:

5. 20-րդ տողում անհատականալի են մնում մեր քա հիւ եւ ալ զրերի խմատը:

6. Այս արձանագրութիւնը Հաղբատի կորստապաշտ արձանագրութիւններից մեկն
է եւ վերաբերում է վանքում (եպիսկոպոսական) աթոռ հաստատելուն (ալիկի ճիշտ՝
վերահաստատելուն) եւ եկեղեցին ու եզրայրութիւնը (միաբանութիւնը) պետական
հարկերից աղատելուն: 7-րդ տողի եզրայրութեանն ազատեաց զբռնի բառերից պետք է
եզրակացնենք, որ ալս հոցն խնդրի վերաբերյալ գոյություն է ունեցել հասե արքա-
րական հրովարտակ:

7. Այս արձանագրութեան մասին Ղրիմեցիները ձեռագիր ուղիտառութեան մեջ գրել է, (տես ընդօրինակութեան Տ-րդ էջ) որ իր ժամանակը համեմատաբար լավ է եղել պաշտօնով, բայց փոշին մաքրելու ժամանակ քայքայված քարերի վրայից գրերի մոտերը թափվել են և աղբյուրով աղկել է եղծվել:

Տարբերեցում.— Ղրիմեցու ընդօրինակութեանը մեծ չափով տարբերվում է մերինից: Ղրիմեցուց բացարձակապես տրտալի է երգչականը, թեև ինքն այդ բանը ժխտում է իր գրքի առաջարանում, իսկ վիճակա՞ն տարեգրքի մեջ էլ ընդօրինակված է երգչականից:

Այդ պատճառով մեջ ենք բերում միայն Ղրիմեցու վերձանութեանն ամբողջութեամբ:

«Ի ժամանակս ինքնակալ արքային Դաւթի բարեպաշտի և լաղթողի՝ որդւոյ Փիտրգեալ որդւոյ Բաղրատայ... որ տիրեաց զաւառս և աղինս... եղև խնամօղ հազարտայ և Սանահինի... Ընթացեալ քաղցր և բարեւէր առաւառապաշտութեամբ... զհազրատո ի միջնութենէ աւերութեանն ազատեաց, գրով և վճռով ընծայեաց ի սուրբ եկեղեցիս զաղբիս... զզիւզն... և ամենալն հոգով և վիճակով... զեղեալ կալուածս ամենալն վերահաստատեաց... (սով) ձեռնամուխ լինի կամ խափանէ, նղովի ի բերանէն Աստուծոյ, և մի տեսցէ զիտառ նորա... գրեցաւ զիրա լարքեպիսկոպոսութեն... առաջնորդի հազրատայ, որ է եղրայր Գրիգորի ի թուին 2 հ...»

5. և. Նուսինի Հս մուսիի կամարի վրա

(Լուս. № 39)

Հ նկե

Մ 1016

Հրատարակված է Ղրիմ 3 4, Ձալ 68, Երից 57, Երգ 45, Վիմ 15

1 Ի նկե թվիս, ևս Մա կն, որդի Հոնովարա շնորհիւն Ա(ստուծոյ) չոր նորս-
գեցի զսուրբ կաթողիկ-

2 |էս որ| աւեր|ե|աւ ի սասաթիկ շարժմանէ, ևս ևսու զԱղսրակ իմ գանձով
գնած վսան... շ... թե(ան) ևս մեղաց-

3 ս թողութեանն ևս պարտին ինձ յամենայն տարի զվարդաթարին մէ... ի...

4 անխափան: ևս որ Պ|ա|կասցանի ջանա նղոված է...»

Մանրութիւն.— Արձանագրութեան աջակողմեան մասի քարերը խոնավութեան հետեան-
քով քայքայվել են և աղտեղի գրերից շատերը չեն երևում:

Տարբերեցում.— Ի-ին տողում ըվիս Ղրիմ կարգացել է բուականի, երգ՝ ի բուին ն է և,
Ձալ. ինչպես միշտ, թվականը գտրտ է հանել արձանագրութեան բաժանցականից:

Նույն տողում ես Մուկն, որդի Հոնովարա. Ղրիմ կարգացել է՝ ես Մուկնորդի Հո-
նովարա: Հոնովարա, Երգ կարգացել է Հոնաւորայ:

Զ-րդ տողում որ աւերեաւ Ձալ կարգացել է եւ աւերեալ:

Նույն տողում Ագարակ բառը կասկածանքով համարել ենք գլոյցի անուն. Ղրիմ,
Ձալ, Երգ այդ բառը հասարակ անուն են կարծել և փոքրատառով են գրել:

Վիմ այս արձանագրութեանը թեև քաղել է Ձալ և Երգ-ից, բայց ուղղել է նրանց
և Ագարակ բառը գրել է զլեպարով:

Նույն տողում Ձալ և Երգ վասն բառից հետո կարգացել են նաև փրկութեան եղույ
իմոյ և, որ այժմ քարը մաշված լինելու հետեանքով չենք կարողացել կարգաւ: Սա-
կալն ախտեղ երեւցող գրերի մեջ տեսնվում է շ վերը, որ վերահիշյալ բառերի մեջ
չկա, ուստի Երգ և Ձալ-ի վերձանութեանը կասկածելի է գտնում: Գուցե աղտեղ
լինի արեւշատութեան բառը, որ մենք զգուշութեան համար չփրկականացնեցինք:

Երբորդ տողում՝ վարդավարին բառից հետո Ջալ, որից բնագործականում հասն Երգ
տվելացնում են պատարագել:

Զորբորդ տողում, որ պալկասցանել ջանա նգոված է Ղրիմ. կարդացել է՝ որ պա-

Նկ. 39. Արձանագրություն № 5 և 79

կասցանե և հանե նգոված է, Ջալ՝ որ պալկասցանել ջանայ նգովս առցե յԱստուծոյ.
հուշնը կրկնել են հասն Երգ և Ղրիմ:

Ս. ա. Նեանի հս պատին, կամարի վրա, որ ընկնում է
Ամենավրկիչ կոչվող խաչքարի թիկունքի կողմը.

ԺԳ դար

Հրաառակված է Ջալ 71, Երգ 41, Վիմ 15

1 Յուսաւք յԱ(ստուծոյ) յ [ս(ուր)ք] Նշանիս Հաղբատա, Իւանէ աւագ քաղա-
քացի և ամուսին իւր Վարդենի շատ արդեամբք

- 2 միաբանեցան սուրբ տխտիս եւ մեք տ(է)ր Յովանէս լրմամբ եղբարցս սիրով ընկալաք և ըստ մեծի յուս-
- 3 ոյն իւրեանց տուաք նոցա զնոր կիրակէին Գ չարաթն տւին պատարազ զամէն եւ մե[ծ]
- 4 եկեղեցիքս: Կատարիչք զըսյս աւրհին յԱ(ստուծոյ) եւ խափանողքն դա-
տին ի տ(եառն)է ամենայն:

Ծանոթութիւն.— 1. Արձանագրութեան տողերի սկզբին և վերջավորութեան զրեւից մի քանիսը չեն երևում կամ վատ են երևում:

2. Հասկանալի է, որ քաղաքացի այստեղ Տփղիսեցի (Թբիլիսեցի) է նշանակում, իսկ աւագ-ը Իվանէի պատվո տիտղոսն է:

Տարբերեցում.— Ձալ և Երզ արձանագրութեան սկիզբը կարդացել են՝ Յուսովն Աստուծոյ Ծառայ սուրբ Նշանիս:

Առաջին տողում Իւանէ աւագ քաղաքացի Ձալ կարդացել է՝ Իւանէ առաջ քաղա-
քացի, իսկ Երզ՝ Իւանէ առաջին քաղաքացի:

Նույն տողում Վարդենի կարդացել են՝ Ձալ — Վարդենի, Երզ — Վարդենիկ:

Երկրորդ տողի վերջին և երրորդի սկզբին ըստ մեծի յուսոյն Ձալ և Երզ
կարդացել են՝ Ըստ մեծի մասին յուսոյն:

Երրորդ տողում զնոր կիրակէին Ձալ և Երզ կարդացել են՝ ողորմ կիրակէին:

7. Նոսիւնդի սակիւն

ԺԳ. դար

Հրատարակված է՝ Ձալ 72, Երզ 41. Վիմ 234

- 1 Կամաք բարեբարին Ա(ստուծոյ), պատրոն
- 2 Ջեւանչերն և ամուսին իւր Տուլի-
- 3 ն միաբանեցան ս(ուր)ք ուխտիս Հաղբատա
- 4 եւ մեք տ(է)ր Յովանէս եւ եղբարքս տուաք
- 5 նոցա զՎարադա խաչին տաւն պատարազ
- 6 զամէն եկեղեցիքս: Որչափ կենդան-
- 7 ի են ծնողացն առնեն եւ յեա իւրեանց
- 8 ելից՝ նոցա պարտին անխափան: Կատար-
- 9 իչքն աւրհին յԱ(ստուծոյ):

Տարբերեցում.— 2-րդ տողում Ջեւանչերն Ձալ, որից արտագրելով հաս Երզ և Վիմ կար-
դացել են ձիվան Ծերն:

Նույն տողում Տուլին անձնանունը բաց են թողել Ձալ, Երզ և Վիմ:

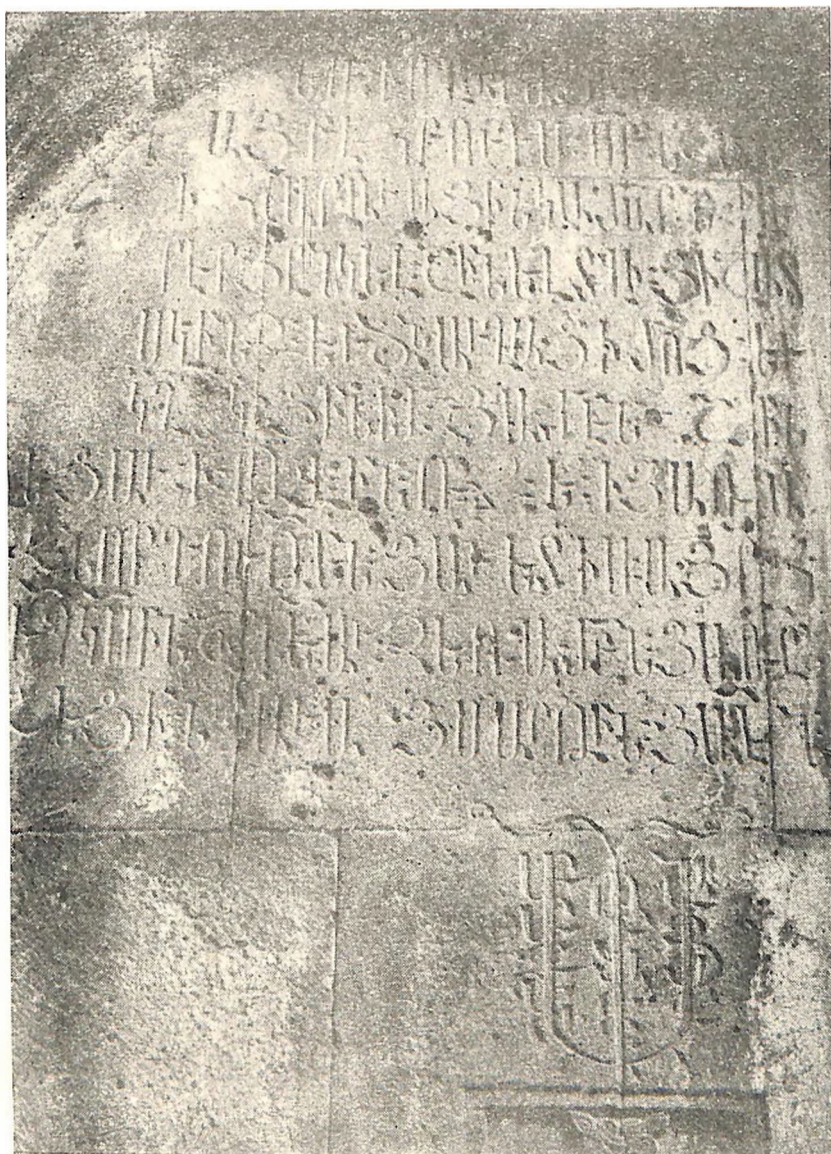
3—6-րդ տողերում պատարազ գամեն եկեղեցիքս չաւնեն Ձալ, Երզ և Վիմ:

Տ. ա. Նեանի Հս. դրոմի կամարի քանդակ
(Առս. № 40)

Հ. ԹԺ

Մ՝ 1651

Հրատարակված է՝ Ձախ 69, երգ 15, երկից 55, վերջ 153

Նկ. 40. Արձանագրության հատված

- 1 Նս քաղաքացի խոն-
- 2 ալ Բէհբուդ, ս(ուր)ը Նշան-
- 3 ի հարաւային կամարն վե-

- 1 Ի Եր յլ'նկել, շինել աղի, յիշատ-
- 5 ալ ինձ եւ ծնաւդայ իմոց եւ
- 6 Կ(ս)կ(ա)կցին իմ. յամէն: Շին-
- 7 եցաւ ի թվին ՌՃ, եւ յաւա-
- 8 ջնորդութե(ա)ն յԱւետիս այրն-
- 9 եպ(իս)կ(սպո)սին: Շինե(ց)աւ ձեռամբն յԱռն-
- 10 ջեցի Նաւայսարթին. յամէն:

Ծանոթություն.— Բեհրուզ անվան մեջ ծանոթ ամենահին հիշատակությունն է, որ հետո
Թեֆլիսի հալիսի մեջ 18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարում տարածվեց:

Այս Բեհրուզը եւ քաղաքացի է, արինքն Թեֆլիսացի և իր խոսքն անվան վերա-
դրից երևում է, որ վաճառական է եղել. հավանաբար անվանի, որ իր հաշվին
ս. Նշանի փուլ եկած կամարը վերաշինել է:

9. Փակագիր, նախորդի ցակին (Լուս. № 40)

Ժ Ե Ղաթ (հավանաբար 1651 թ.)

Հրատարակված է՝ երգ 45, Վիմ 153

Վարպետ Նաւայսարդ, որդի...

Ծանոթություն.— Եռասունը զրի վրա կազմած փակագիր, որ զրի է նախորդ արձանա-
դրություն կազմողը: Երգ կարդացել է Առնջեցի Նավասարդ: Աջակողմյան ստեղն առանց
դժվարութեան կարդացվում է Նավայսարդ վերելից ներքե, իսկ ձախակողմյանը՝ կարծեք
թե վարպետ բառն ունի իր մեջ, թեև այլ զրերի ելուստներ եւ կան աջնակ: Անվեր-
ժանելի է մնում միջին ստեղներ, որի մեջ Առնջեցի կարդալու համար Զ զրի մասերն
խաղաւ րացակալում են: Թերեւս այդտեղ լինի Նավասարդի հոր անունը, որովհետեւ
աջնակ կարելի է հեշտութեամբ կարդալ սրդի բառը, իսկց հոր անունն անհնարին է
վերականգնել առանց օժանդակ աղբյուրի:

10. Ե. Նշանի ան պաշին աբսաֆուս, փորագիր խաչի կողքերին

Ժ Ե Ղաթ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Ս(ուր)բ իս(ա)չո աւգն(ակա)ն (է)
- 2 Պախչէ~
- 3 իշին:

Ծանոթություն.— Այս անունը ԺԵ—ԺԶ դարերում գործածվել է մեծ մասամբ Բաղշայիչ
ձևով:

11. ւ. Նեանի հս. պատին ներսուս, խիս բարձր,
հազիւ նւառելի գրեով

Հ ՇԼԲ

Մ 1083

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Շնորհիւն Ա(ստուծոյ), ՇԼԲ թու(ին), յա-
ռաջնորդութե(ան)...
- 2 Կամ եղև իմ՝ Սմպատա թագաւորի, որդոյ Գաւթի, որ շինեցի ի Հազ-
- 3 րատ եկեղեցի եւ էտու ի ս(ուր)ք նշանս բնծայ ԶԱՄՃԵԻՌԲ...:
- 4 զիմ---յա-կա- ալիւն, Բ կապիճ հոգ զկապն զիմ--- աւ-
- 5 տարան եւ առլ էտու--- պահանջն զպարտուց... հանն
- 6 վասն իմ եւ Կիւրիկէի արեւշատութե(ան) եւ իմ մեղաց թողութե(ան):

Թանոթութիւն.— Այս արձանագրութիւնն ուշագրաւ է նշանով, որ մինչ այժմ քիչ ծանոթ Գաւթի որդի Սմբատի անունից է գրված, որ Կուրիկի երկրորդի եղբայրն է: Ճիշտ է, Սմբատի անունը հանդես է գալիս նաեւ Սանահնի վանքի նշխարատան (մատենա-
դարանի) կառուցման վերաբերող ՇԺԲ (1083) թվականի արձանագրութեան մեջ¹ և Brosset, Histoire de la Géorgie, Addition IX, էջ 161 Գաւթի Անհողինի որդիների շարքում հիշատակում է նաեւ Սմբատին, բայց հ. Ահնոյ վ. Մովսիսյանն այդ վկայու-
թեան ծանոթ չլինելու պատճառով իր «Լսոյի Կուրիկյան թագաւորներու պատմու-
թեանը» գրքի 49 էջում հերքում է Բրոսսին գրելով.

«Գաւթի Սմբատի, որ (Բրոսս) Կուրիկէի եղբայրը կնկատուի, սխալմունք կհամարենք, վասն զի Ասողիկ հայնապետ կրօչի գալիս եղբայր Գաւթի Անհողինի (Ասող, էջ 236)»:

Եթե Սանահնի վերիում նշած արձանագրութեան մեջ Գաւթի Անհողինի զուտոր Հրանուշ թագուհին Կուրիկին եւ Սմբատին իր եղբայրներն է անվանում, ապա Հազ-
րատի ալս նորահայտ արձանագրութեան մեջ Սմբատն իրեն անվանում է Գաւթի
որդի և արձանագրութեան վերջում էլ նշում է, որ եկեղեցին շինել ու բնծաները
ափել է իր և Կուրիկի արեւշատութեան համար:

Սմբատի և նրա քրոջ Հրանուշ թագուհու գրած արձանագրութեաններին ափելի
պետք է վստահենք, քան թե Ասողիկի պատմութեան մեջ հիշատակված այդ երկրոր-
դական տեղեկութեան, մասնավորապէս որ կարող են իրարից աւելիք երկու Սմբատների
լինել, մեկը Գաւթի Անհողինի եղբայրը, մյուսը՝ նրա որդին: Տես նաեւ արձ. № 14:

12. ւ. Նեանի հս. պատին ներսուս

Հ ՆՀ

Մ 1021

Հրատարակված է Ղրիմ 26, Զալ 75, Երզ 18, Երից 55, Վիմ 15

- 1 Ի ՆՀ թ(վիս) հ(այոց), եւ Ասողիսար-
- 2 իփ, որդի Գրիգորո էտու զ-
- 3 Արծուէ բոյնն ի Հազրատ

¹ Տես մեր Սանահնի վանքը և նրա արձանագրութիւնները գրքի էջ 167 (179 արձանագրու-
թիւն), Երևան, 1937 թ.:

- 4 գանձագիրն արարեալ վ~
- 5 ասն Յովանիսի արեւշա~
- 6 տութեան եւ ինձ՝ մեղաց
- 7 թողութ(եա)ն. եւ պարտական
- 8 են ամենայն ամի Բ Խո~
- 9 նք ունել ինձ: Արդ, էթէ ոք
- 10 զիմ՝ ուխտս խափանել ջ~
- 11 անա նդովեալ լիցի
- 12 յամենակալ բերանէն Ա(սաուծո)յ
- 13 եւ մի անոցէ հայրէնի փառաւք
- 14 զսրգիրն Ա(սաուծո)յ:

Ծանոթութիւն.— Ութերորդ տողում Բ Խ— ունի պետք է կարգաւ երկու քառասունք:

Տարբերացում.— զԱրժուէրոյնն Ջալ կարգացել է՝ զԾղերոյնն:

13. ա. Նսանի հս պատիւն ներսում, նախորդի կողմին,
հագիւմ նսանի գրեւով, մանավանդ սկիզբը:

Հ ՇԺԲ

Մ 1063

Հրատարակում առաջին անգամ

- 1 Անուամբն Ա(սաուծո)յ, ի թուականիս հայ~
- 2 ոց ՇԺԲ, ես՝ Ութմանս [առաջ]նորդ...
- 3 իս ետու զՓո... ոյտուն ի ս(ու)րբ ու~
- 4 [ի]ա[ի]ա Հաղբատ ի ժամոն... ԻՄ ՀԱԻ
- 5 ... Յոհանէս ս(ուր)բ եկէ [զեցոյս առ]աջն~
- 6 որդ... ի եւ...
- 7 եւ որդոց Դաւթի՝ [Սմայատայ]
- 8 եւ Կիւրիկէի արեւատութե(ան) եւ զրեցին
- 9 ինձ զվարդավարին քառասունքն մինչեւ ի
- 10 վախճան աշխարհի: Որչափ ես կենդանի եմ իմ
- 11 ծնողացն, եւ երբ ես վախճանեմ ինձ առնեն: Որ ի
- 12 յայս ժամէս պակասեցանէ իմ մեղացս աէր է առ~
- 13 աջի Ա(սաուծո)յ: Եւ էթէ ոք հակառակ կա այն գեղջն
- 14 ի փոքունց կամ ի մեծաց, որ յափշտա~
- 15 կել ջանա ի ս(ուր)բ ուխտէս, մասն պատժին
- 16 Յուդային առցէ եւ դատող նոր[ա սատ]~
- անա եղ~
- 17 իցի: Հաստատուն է գիրս, ի կատար հրամ~
- 18 անա Կիւրիկէի և Սմայատա, որդւոց Դաւթի:

Ծանոթութիւն.— 1. Փո...ոյտունը գլուղ է, որ Ութմանը նվիրել է Հաղբատա վանքին: Դրուղ լինելը պարզվում է 13-րդ տողից («Եւ էթէ ոք հակառակ կա այն գեղջն»), բայց այդ գլուղն որեւէ ալ արձանագրութեան մեջ հիշատակված չլինելու պատճառով չենք կարողանում նրա անունը լրիվ վերականգնել:

2. Չորրորդ տողում Խժ-ման...իս գտցե կարելի լինի կարգալ է մամանակիս, բայց հնարավոր սխալից խուսափելու համար վերձանագրության մեջ չվերականգնեցինք:

3. Վեցերորդ տողում մաքի զորությունը կարելի է կարգալ՝ վասն մեղացս բու-
ղութեան (և որդոց Դարի՝ Սմբատայ և Կիսրիկի արևշատութեան):

4. Յոթներորդ տողում Սմպատայ անունը վերականգնել ենք առանց սրեկ կա-
կածանքի, հենվելով արձանագրության 18-րդ տողի վրա:

5. Այս արձանագրությանը ևս հաստատում է, որ Սմբատ թագավորը Դավիթ
Անհողինի որդին է:

14. ւ. ՆՇԱՆԻ ևս պատին ներսում, նախուղի կողքին

ԺԱ գար

Հրատարակված է Ձալ 76, Երկդ 55, Երգ 15

1 Խնտանուտեսու և եղբուն Գրիգո-

2 ըս հին պատարադ տմենայն տա-

3 ըի անխափան մատուցանել յա-

4 տը սրբայն Գիրգա և որ խափ-

5 ան լինի՝ նոցա մեղացն աէր է:

Մանրություն.— 1. Նվիրատուների անունը ողջնաոված է: Հաջորդաբար մեկինը վերջա-
նում է Հո գրերով, իսկ շարանակաթյունը պետք է կարգալ աանուաերս:

2. Եղբուն պետք է կարգալ եղբարն: Հին պետք է կարգալ մին:

Տարբերություն.— Ձալ, Երգ արձանագրության սկիզբը կարգացել են և հոս անուշութեան:
Եղբուն— Ձալ՝ եղբորս, Երգ՝ եղբարս:

Որ խափան լինի նոցա մեղացն աէր է Ձալ և Երգ կարգացել են՝ որ խափանե, մեր
մեղացն աէր է:

Նկ. 41. Արձանագրության № 15

15. ւ. ՆՇԱՆԻ ևս պատին ներսում, Խուսխուր-
պայի ումնանկաւի սակին, սպիտակ ներկով

(Լուս. № 41)

ԺԳ գար

Հրատարակված է ՆՅ 1912 թ. հտ. 1, ապիտակ XXI

1 Պարոն

2 Խնտուլ-

3 ուբուղ-

4 աթ:

16. ւ. ՆՇԱՆԻ ևս պատին, Խուսխուրպուպայի ումնանկաւի ձախ կողքին,

որ մի մասով մտնում է ումնանկաւի սակ:

Գրված է կամիւր ներկով ֆաւի վրա:

(Լուս. № 42)

ԺԱ գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Շնորհ[իւն Ս(ստուծո)յ]...

2 է հաւր Յո....

- 3 ՈՐՈՒԹԻՍԿ... |յութ|~
 4 ժամ հին տա... |միաբանե|
 5 ցաւ ընդ եզր|այրքս|...
 6 ... ետ զիւր...
 7 — զծ|սեր...
 8 քառասուն|ք|... |որչափ|
 9 կենդան|ի հմք մեր ծնաւդայն տանին եւ|
 10 յետ մահու|ան մեր՝ մեզ|...
 11 աւորացս եւ որ... |նդ|
 12 սլամ է Ա(ստուծոյ): Դուք...:

Նկ. 42. Արձանագրութիւն № 16 հ. 20

Մանրութիւն.— 1. Նախագիտ ներկով են զրել, սրպեսզի հետո նույն զրերը փորագրեն. բայց հետո ուրիշ տեղ են փորագրել կամ համարել են տվելորդ: Այսպէս խուտութեան չափըն ալք արձանագրութեան վրա չէին տնի:

2. Այս արձանագրութիւնը նվիրատւական է, որի սկիզբը գրված է երբորդ զեմքով, վանականների անունից, իսկ վերջափորութիւնն՝ առաջին զեմքով, նվիրատուի անունից: Թե նվիրատուն ով է՝ հ. Ինչ է նվիրել՝ չի պարզվում, միայն թի 7-րդ սողում երևացող զծխեր-ը տեղանվան մասն է կազմում: Այսպիսով, պետք է ենթադրել, որ նվիրատուն վանքին է տվել ալք վալրում ունեցած հողամասը, ալդին կամ ալք անունը կրող վալրն ամբողջապես:

Ուվերորդը և հետագա սողերից երևում է, որ նվերների փոխարեն վանքի միաբանութիւնը նվիրատուին հատկացրել է մեկ կամ մի քանի քառասունք:

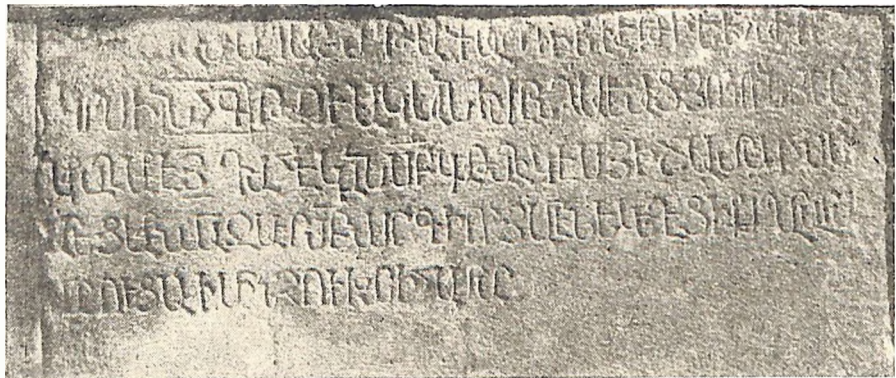
17. ւ. Նեանի սեղանի նակասիւն
(Լուս. № 43)

Հ ՆՀԳ

ՈՐ 1024

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յաւուրս ա(ստուա)ծաղաշա թաղաւորին Գաւթի եւ հաւր...
- 2 Կոսի, ՆՀԳ թաւականիս ընծաեաց Յորգորն յԱր[ծ]~
- 3 Կ քաղաքէ Յ (300) դահեկան ս(սւր)ը կաթաղիկէս յիշատակ: Հաս[տ]~
- 4 առեցաք նմա զաւր ս(սւր)ը Սարգսի, որ յամէն եկեղեցիքս պատարաց
- 5 մատուցանի մինչ ախտս ի հառաւա (է):

Եկ. 43. Արձանագրութիւն № 17

Մանորթութիւն. — 1. Առաջին տողի վերջում պետք է լինի Մար Կիրա կամ մի այլ անձ-
նանվան սկզբի կեսը, որպէսզի 2-րդ տողի սկզբին երևացող Կոսի հետ Մարկոսի
կամ Կիրակոսի անձնանունը ստացվի, որ վանքի մեզ անձանով վանահայրերից
մեկն է:

2. Երկրորդ տողում նվիրատու Յորգորն ի Արծն քաղաքի վերականգնել ենք են-
թադրաբար, արձանագրութեան վրա Մ վերը ավերված է և չի երևում:

18. ւ. Նեանի սեղանի պասիւն, ներկով գրված իբրև որմնանկարների
մակագրութիւն

ԺԱ. դար

Հրատարակված է՝ Երզ 14, Լալ 397

ա. Աստծու պատկերի տակին

1 Արարիչ երկնի եւ երկրի:

բ. Քրիստոսի բռնած ավետարանի բաց էջերի վրա, մի երեսին հալիբին, մյուս-
սին՝ վրացիերեն

1 Կալցի

3 յաւի

2 զկեանս

4 տենից:

դ. Աջ կողմում. առնարին ընծայելու առարանի տակին

1 Ընծայումն ի տաճ-

2 արին:

դ. Նախորդի ձախ կողմում, Քրիստոսի ծննդի պատկերի տակին

1 Ծրնունդ Ք(րիստոս)ի:

Ծանոթություն.— Եկարներն ունեն նաև վրացերեն մակագրություններ:

19. ս. Նեանի հր պատկն ներսից, ույժմ քարերը փղաճան են արված

ժԱ. դարի առաջին կես

Հրատարակված է՝ Ձալ 76, Երզ 15, Վիմ 55

1 Շնորհիւն Ա(ստուծո)յ ու... | Էս վարհամ|...

2 Դաւթի և Կիւրի|կէի|...

3 հաւր Յոհանէս...

4 Էսու դՁոջկանց ի ս(ուր)ք Նշա|նս...|թա|~

5 գաւորացս, սոցա արեշատ|ութեան և մեր մեղաց|

6 թողութե(ան): Գրեցին ինձ ժամ դ... |ծա|~

7 ռգարգարն, որչափ ժամ |ար| լինի սոցա առ~

8 նեն և յիս իմ վախճանին՝ ինձ: Ես հայր Յոհ(ա)ն

9 և Եղբարքս զրեցաք վարհամա ժամ անխափան

10 մինչ ի գալուստ Ա(ստուծո)յ: Եթէ սք այս զոյս հա-

11 կառակ կա կամ պակասցանէ նշոված է յԱ(ստուծո)յ և

12 ի մեղանէ և գանձս Յուդաի ժառանգեսցէ և

13 որ գոյն գեաւդս ի ս(ուր)ք Նշանէս յափշտա-

14 կէ գնոյն անէծս ընկալցի ի ա(հառն)է յԱ(ստուծո)յ:

Ծանոթություն.— 1. Բնադիրը վերականգնել ենք տարբեր քարերի վրաից: Առաջին վեց տողերի և մասամբ էլ լոթներորդ տողի աջակողմյան մասի գրերը ոչնչացված են տեղում պատուհան բաց անելու ժամանակ:

2. Առաջին տողում՝ Վարինամ տնունը վերականգնել ենք 9-րդ տողի հիման վրա, որտեղ այդ տնունը հանդես է գալիս առանց աղավաղման:

3. Ժամանակը որոշել ենք Դավիթ Անհողինի գահակալության թվականներով:

Տարբերություն.— Ձալ և Երզ զանց առնելով արձանագրության վեց տողերի աջակողմյան մասի բացակայությունը, հարմարեցրել են եղածը և այնպես կարգացրել, որ մեծ չափով աղավաղվել է բովանդակությունը: Իսկ Երզ արձանագրությունը սկսել է «Ի թուին հալոց ՈՂԴ (1245)» առանց հաշվի առնելու այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ ոչ Դավիթ և ոչ էլ Կյուրիկի թագավոր կար Լոսիում: Թե որտեղից է վերցրել այդ թվա-

կանը, մեզ հայտնի չէ:

Վերջին երեք տողերը չեն ընդօրինակել ինչպես Ձալ, այնպես էլ Երզ և Վիմ:

20. ւ. Նեանի նր պատին ներսից, Բաբեր սեղանան արված վիճակում են
(Լուս. № 42, մատմբ)

ԺԱ. դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յանուսն Ա(ստուծո)յ այս իմ հրամ~
- 2 մանր է կիւրիկէի, որդոյ Դաւթի,
- 3 որ հառւ զԲերդադն ի Հագջատ
- 4 Շերկանն հոգոյն եւ հառւ զընկ զս(ուր)ը
- 5 [Գրիգ]որի տաւնի շարաթն տւր յադ~
- 6 ու հացքն յամենայն եկեղեցիքս ժամ նմա
- 7 տւնենք: Եւ եթէ որ խափանէ կամ հայր, կամ եկեղեցւոյն,
- 8 կամ զայն զեղն յափշտ(ակ)ել ջանա, կամ յիմոց, կամ
- 9 յաւտարաց, պարտական է Շերկան մեղացն եւ զան~
- 10 էծս Յուդայի ա(ստուա)ծաւտճառի ժառանգէ[ս]~
- 11 ցէ եւ զկայէնի եղբայրասպանի ընկալցի նորոյս:
- 12

21. ւ. Նեանի նր պատին ներսից, մանր գրեով,
մի մասն ալ Բաբի վրա

ԺԱ. դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ... ԲԼԹՍ
- 2 ... Ի թաղ-
- 3 |աւորութե(ան)... Հաղր~
- 4 տառ ս(ուր)ը Նշանն հրամանաւ եւ զըսով Սմարտա
- 5 վանն իւր արեւշատութե(ան) եւ հաւրն, եւ մարն, եւ եղբար-
- 6 ցն, եւ իմ մեղացն թաղութե(ան): Պարտին ինձ ամենայն տարի Ա տար
պատար~
- 7 ալ մատուցանեն անխափան եւ անպատճառ: Եւ եթէ որ այս
- 8 զըսո հաւառ կա կամ պկտացանել ջանա իմ մեղացն առաջ~
- 9 ի Ա(ստուծո)յ պարտական է եւ նորովից տէր եղի, ավ որ եւ իցեն, եւ
բաժին
- 10 Բնդ~...

Ծանոթութիւն.— Առաջին երեք տողերի տեղում լուսամուտ են բաց արել, արդ տողերի
մեծ մասը սչնչացրել:

22. ւ. Նեանի նր պատին ներսում, Շաննեանի եղծված սրմնանկարի
զիւն, երևում են արձանագրութեան միայն տողերի սկիզբը

ԺԳ. դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Ես Շահընշահ որդի[ի...]
- 2 թառն մեծի Զարարէի...

3 ցո ևւ Տանձեկ ու... $|q(w)u(y)|$ արեշատ-
 4 աթե(ան) ինձ ևւ յիշատակ...

Ծանոթություն. — 1. Ժամանակը սրտել էնր նաճնաճի իշխանաթյան տարիների հիման վրա:

2. Տանձեկ գրուցի անունը Տանձիկ ձեով հիշատակվում է Նաբաթանքի արձանագրության մեջ, բայց համանորար նույն գրույրը չէ:

23. Խ. ՆՇԱՆԻ ԽՐ ԱԳԱՏԻՆ ՈՒՐԱԿԵ

Հ ՇԺԶ Մ 1067

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ՇԺԶ թվ(ին), ևս, հայր Յոհան և միտան ևզր-
- 2 արքս գրեցար զս(ուր)ր ա(ստուա)ծածնին զշարաթն ա-
- 3 ըն Սհալա և Սաշաւրին՝ իւր աժուսնոյն յամենայն
- 4 եկեղեցիքս ժամ առնենք: Որչափ ինքն կե-
- 5 նդանի է իւր ծնողացն առնենք և երբ կատար-
- 6 ին՝ իւրեանցն լինի: Ես՝ ա(է)ր Սարգիս հաստատեցի
- 7 զՍահակա և զՍաշաւրիս զյիշատակն, սր
- 8 յիւրեանց հալալ ընշից ընծալի ևն ալիալ Ո
- 9 զաճեկան: Արդ, սր որ հակառակ...
- 10 հասնէ...
- 11 և զառի... յատաջի Ա(ստուծո)յ:

Ծանոթություն. — Այս արձանագրության մեջ աշարարմն ալն է, որ առաջին տողում իր-
 բն տաճնորդ հանդես է գալիս Հայր Յոհան-ը, իսկ 6-րդ տողում՝ Տէր Սարգիսը, որ
 իրբն վանքի տաճնորդ հաստատում է արձանագրության բովանդակութունը:

Պետք է ենթադրել, որ Սարգիսը Յոհանի հաջորդներից մեկն է (համանորար նրա
 անմիջական հաջորդը), որ նույն սճով շարունակել է արձանագրությունը: Եթե այդ
 երկուսն աթուակիցներ լինեին միմյանց, երկուսի անունը միասին պիտի գրվեր և
 ոչ առանձին-առանձին արձանագրության տարրեր տեղերում:

Բ. Մ Ե Ն Գ Ա Վ Ի Թ

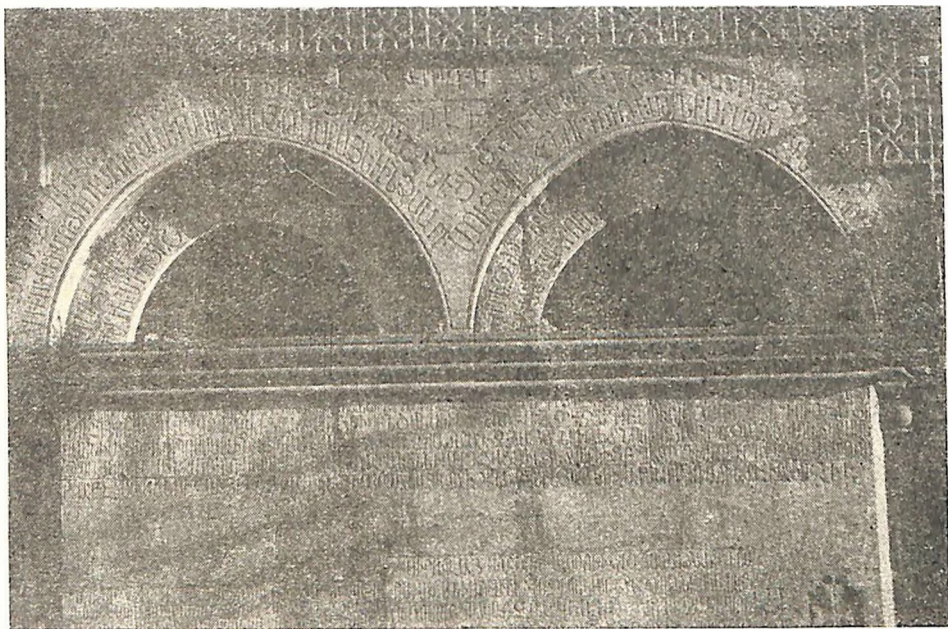
24. Մեծ գավրի ևս պատին դրսից, կիսարդուր լուսամուտների կամարների
 (Լուս. № 44)

Հ ՈՒԴ Մ 1185

Հրատարակվում է Կոուցկի 35, բժշկ 77, Արիմ S, Ջալ 65, Երգ 21, Վիմ 36

- 1 Ի թուխ հա(յոց)
- 2 ՈՒԴ:
- 3 Ես Մարիամ գուսար կիւրիկէի արքայի մեծ յուսով շինեցի զտունս աղաւ-
- թից ի վերայ հանգստարանացս մեր հա-
- 4 ւրքուեր իմոյ Ոստուքանա և մաւր իմոյ՝ Թոմարայ և ինձ՝ Մարիամու,
 յառաջնորդութե(ան)ս ա(եառ)ն Բարսղի արհիեպիսկոպոսի, որ ե-
- 5 ւ աւարտեցաւ ի ձեռն սորա: Արդ, որք մտանէք ընդ զքուսս սորա և երկր-
- 6 պաղէք սրբոյ նշանիս՝ յիշեսցիք յաղաթս զ-

7 մեզ և զնախնի թագաւոր ազգականքս մեր որ հանդուց
 8 ետլ են առ զլուսնս սրբոյ կաթուղիկէիս ի Ք(րիստոս)ս Յ(իսու)ս:

Նկ. 44. Արձանագրութիւն ԱՄ 24 և 25

Մանորոյն.— 1. Թվականը՝ 1 և 2 տողերը զբաղւած են երկու տողով, երկու լուսամուտների կամարների մեջտեղում: 3 և 4 տողերը սկիզբ են առնում առաջին լուսամուտի կամարի սկզբին և վերջանում են երկրորդ լուսամուտի կամարի վերջավորութեան վրա, իսկ մնացած չորս տողերից երկուսը 5 և 6 զբաղւած են առաջին լուսամուտի կամարի վրա իրար տակ, իսկ վերջին երկու տողերը՝ երկրորդ լուսամուտի կամարի վրա, իրար տակ:

2. Մարիամը Կյուրիկե Գ-ի զուտարն է, թեև այս արձանագրութիւնը զբաղւած է նրա անունից, բայց այդ ժամանակ նա արդեն մեռած էր և թագաւոր մեծ գաղթի ներսում, հենց այս արձանագրութեան տակ:

3. Այստեղ նշված աղօթից տունը հին ժամատունն է, որ Կյուրիկեյան թագաւորական տան տապանատունն էր:

Տարբերակում.— Կոռնկ և Բժշկ Կիրիկի կարգացել են՝ Կորիկի: Երգ, որից ընդօրինակելով հաս Վիմ հաւաքուէր իմոյ Ռուսուքանա կարգացել են՝ հաւք, քուէր իմոյ Ռուսուգնայ: Մաւք իմոյ Կոռնկ, Բժշկ կարգացել են՝ Մարիամայ:

7-րդ տողում քաղաւոր ազգականքս կարգացել են՝ Ղրիմ քաղաւորազուցքս, Ջալ՝ քաղաւոր ազգս, Երգ, որից ընդօրինակելով հաս Վիմ՝ քաղաւորքս, Կոռնկ, Բժշկ՝ քաղաւորս ազգօքս:

25. Մեծ գաղթի հս պատին, հախուրդի տակ
 (Լուս. № 44)

Հ ԶԻԷ Մ 1278

Հրատարակւած է՝ Ղրիմ 29—30, Ջալ 64, Երգ 31, Վիմ 120

1 Շնորհաւք ևւ ողորմութ(եամ)քն Ս(սասուծս)յ, ևս, Միթլասան ծառայ ս(ուր)ք
 Նշանիս, հղբաւորողի տ(է)ր Յով(հաննէս)ի կացե(ա)լ ընդ հովանե(ա)ւ
 ս(ուր)ք Նշանիս, զիմ հո-

2. Կո արդիւնոս ի հարալ վաստակոց ընծանցի ի ս(ուր)ը Նշանոս և միարանքս՝
ԺԶ եզն, ԳՌ սպիտակ յաստջնորդս թե(ան) տ(է)ը Յո-
3. վաննիւր: Եպիսկոպոսս և միարանքս սահմանեցին մեզ պատարալ գրայո-
նոս թե(ան) անաւրինեցաւ աւրն զամէն զեկեղեցիքս մե-
4. զ պատարալել: մինչ մեք կենդանի ենք մեր հաւրն՝ Գարբանելին և մաւրն՝
Յայրան, յետ մեր ելից՝ Բ պատարալ իմ եղբաւրն՝ Վաչէի, Ա՝ Քաւթարա,
5. Բ՝ Աղբէրաղեղին ու զայլն մեզ առնեն՝ Ծրթլատանիս: Կատարիչքն աւրն-
նին յԱ(ստուծո)յ և խափանողքն զատին ի ա(եասն)է: Ի թվիս Զիէ:

Ծանոթութիւն. — 1. Երկրորդ տողում՝ Ի սը Նշանոս և ի միարանքս զարձկածքն այստեղ ու-
շաղթալ է նրանով, որ սովորաբար նվերները արվում են հիմնարկութեան (վանքին,
եկեղեցուն), իսկ այստեղ Ծրթլատանը տվել է վանքին և միարաններին: Միարանու-
թեան անունով արվող նվերները հաղկադեպ են և, ըստ երևույթին, ծառայել են նրանց
անդին, որ կոչվել է հարեղանաչ:

2. Ծրթլատան հաղկադեպ անունն ալ արձանագրութեանների միջ զրված է Ծրթ-
լատան (94,3) և Ծրթլատան (99,1):

3. Երրորդ տողում եպիսկոպոսս տակով ակնարկել է վանքի առաջնորդ Յովհան-
նես արքեպիսկոպոսին:

Տարբերքում. — 1 տողում Ծրթլատան, Ղրիմ, Երզ, Վիմ կարդացել են Ծրթլատան, Ջալ՝
Ծրթոսան:

Նույն տողում Յովհաննէսի— Ղրիմ կարդացել է Յովելի:

Երկրորդ տողում ԺԶ եզն Ջալ կարդացել է՝ յիսուն եզն, Երզ և Վիմ՝ Մ եզն:

Երրորդ տողում տնաւրինեցաւ աւրն Ջալ, որից ընդօրինակելով նաև Երզ և Վիմ
ուղղել են՝ տնօրինաց օրն:

4-րդ տողում Մաւրն Յացաին, Ջալ, Երզ և Վիմ կարդացել են՝ մօր և ոցա Ասային:
Նույն տողում Ա՝ Քաւթարա, Բ՝ Աղբէրաղեղին Ղրիմ կարդացել է՝ Աքաւթարա Եղ-
բերատեղին, Երզ և Վիմ՝ Եւ Քաւթարայ Բ Աղբեր Աղեղին, Ջալ՝ և Գաւթարայ, եր-
կուսն Աղբեր Աղեղին:

Ջալ արձանագրութեանը գրել է անթվական:

26. Նախորդից ներքև

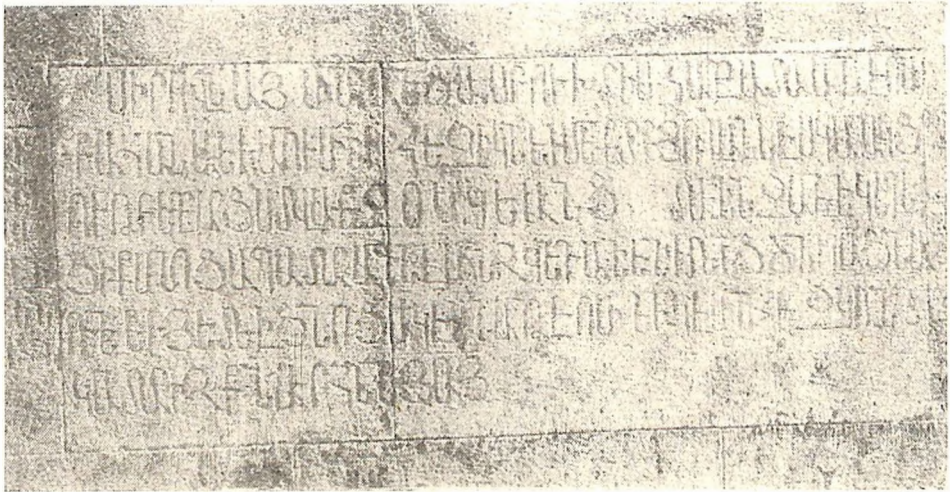
(Լուս. № 45)

ԺԳ գար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 30, Ջալ 63, Երզ 31, Վիմ 232—233

- 1 Սիրովն Ա(ստուծո)յ միարանեցաւ ս(ուր)ը ուխտիս Հաղբատա Մաթէոս
2 քահանա և ամուսին իւր Հեղիկն: Եւ մեք՝ տ(է)ը Յովաննէս կամակց-
3 ա թ(եամ)ը եղբարցս տվաք զմսկեանց տաւնին զամէն եկեղե-
4 ցիքս նոցա պատարալել: Մինչ կենդանի են իւրե(ա)նց ծնողացն ու-
5 ռնեն և յետ ելից նոցա՝ կէսն Մաթէոսի և կէսն Հեղկանն:
6 Կատարիչքն աւրնին յԱ(ստուծո)յ:

ժանորոքյուն. — Երևում է, որ հրրոյդ սոցում գնականց բար, որ նվիրատուն հաա-
կայիւմ տանի օրն է, հետս են փորագրել, տանի համար հախապես բաց թողած տե-
ղում, որի հետեանքով այդ բար անհամաձայն լախ տեղում է փորագրված:

Նկ. 15. Արձանագրութիւն № 26

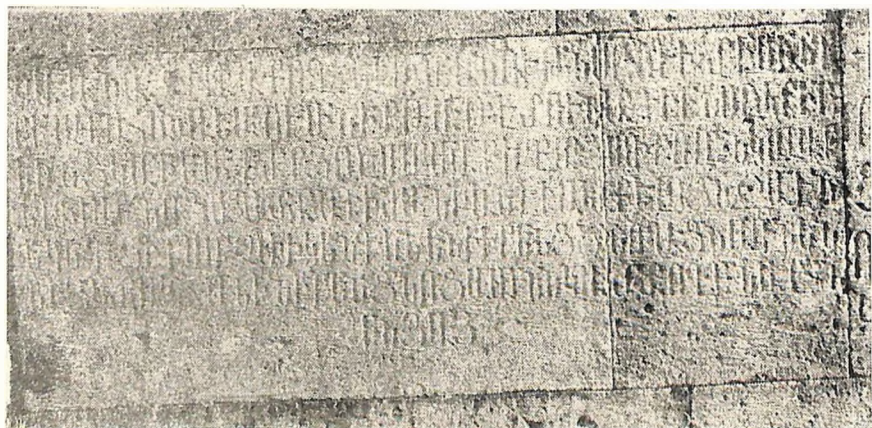
Տարբերկցում. Հեղիկն երգ և վիմ կարդացիկ են հեջիկն:

27. Նախուրդի ձախ կողմին
(Լուս. X 16)

ԺԳ. դար

Հրատարակված է՝ Գրիմ 30, Ջոլ 64, երգ 31—32

1 Կամաւն Ա(սաւծս)՝ փափաքոյ եղև. միաբանութ(եա)ն ս(ուր)ը ուխտիւ
Անդ~

Նկ. 46. Արձանագրութիւն № 27

2 րէսս քաճանա և ամասին իւր թամթի, էտուն արգիւնս բաս իւր-
3 եանց կարի, և մեք, ա(է)ր Յս(զհանն)էս, լրամօր եղբարցս սիրով րնկալար

- 4 եւ տվաք նոցա պատարազ ի տառնի Անդ(ը)էի առաքելոյն գամէն
5 եկեղեցիրս: Որչափ ի կենդան եւն՝ իւրեանց ծնողացն տանեն
6 եւ յետ վախճանին իւրեանց՝ նոցա տանեն: Կատարողքն աւրհն-
7 ին յԱ(ստուծո)յ:

Տարբերություն. — Առաջին տողում եղև Ջալ կարգացի է՝ Դեղեկի իրրե անձնանուն:

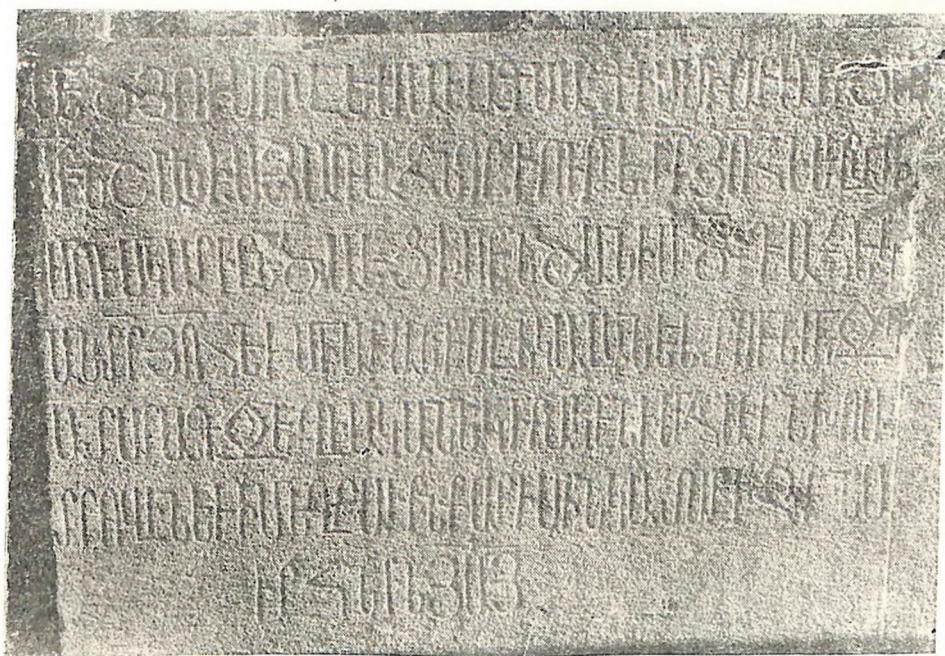
28. Մեծ գավրի եւ պատին դրոյց

Լուս. № 47

ԺԳ գար

Հրատարակված է՝ Դրիմ 31, Ջալ 63, Երզ 32, Վիմ 231

- 1 Մեծ յաւսով ես՝ աւագ Սարգիս միաբանեցա
2 ս(ուր)ր Նշանիս յառաջնորդութե(ան) ա(է)ր Յո(վ)հ(աննէս)ի եւ ըստ ի-
3 մում կարի ընծանցի ս(ուր)ր Նշանիս Ծ դահեկ-

Նկ. 47. Արձանալուսթյուն № 28

- 4 ան: Տ(է)ր Յո(վ)հ(աննէս) եւ միաբանքս ընկալան եւ ետուն մեզ պ-
5 տարազ գեղիտեանն կիրակէն իմ հաւրն՝ Խոս-
6 տրովին եւ իմ եղբարն՝ Քարթմին: Կատարիչքն ա-
7 լըհնին յԱ(ստուծո)յ:

Տարբերություն. — Դրիմ ե Երզ Խոստրովին կարգացիլ են Խոսրովին: Ջալ Ծ դահեկան չունի:

29. Մեծ գաղթի ամ պատիկն արտաբանս
(Լուս. N 15)

ԺԴ գար

Հրատարակված է՝ Ջալ 60, Երգ 29, Վիմ 231

- 1 Կամաւն Ա(սառւծոյ) և մեղայցի(ա)յ Անդրէաս բանաւոյ անկայ ի դուռս
- 2 ի կաթողիկէիս և ետու ընծա ս(ուր)բ Նշանիս ըստ իմամ կարի: Տ(է)ր
Յս(վ)հ(անն)էս և:

Նկ. 48. Արձանագրութիւն N 29

- 3 միաբանքս ընկալան և ետուն մեզ պատարագ պատեն Տիտոսի տապ-
- 4 ելոյն: Որ և...:

Ծանոթութիւն.— Ժ-րդ տողում Կ-ից հետո չարտաբանութիւնը չի փոխադրւած, բայց պետք է լինէր որ Կ(ատարեն աւրինին յԱյ):

Տարբերակ.— Երգ, որից քաղելով նաեւ Վիմ 1-ին տողում անկայ կարգացի ևն կացի: Ջալ, Երգ, Վիմ միաբանքս կարգացի ևն՝ սպասարկւի:

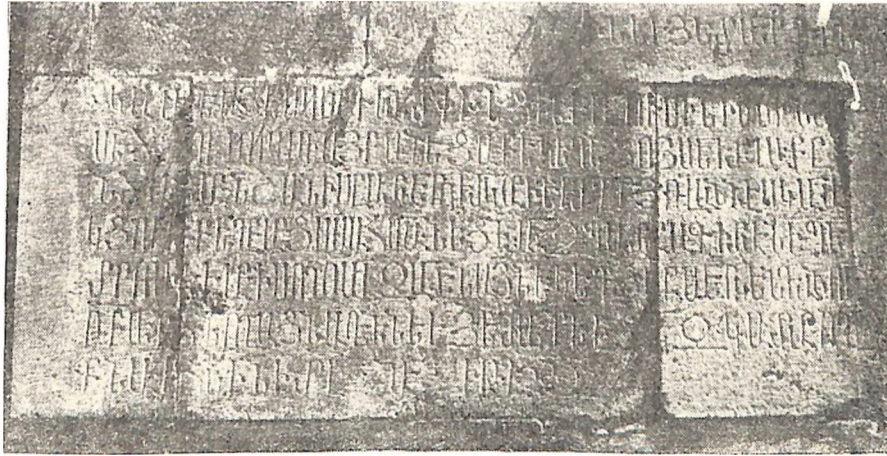
30. Նույն պատիկն, նախորդի մոտ
(Լուս. N 49)

Հ 2ԺԶ Մ 1267

Հրատարակված է՝ Գրիմ 32—33, Ջալ 60, Երգ 29, Վիմ 111 և 155

- 1 Կամաւն Ա(սառւծոյ) և Վարդան Տփիսեցի և ամուսին իմ Մինա
- 2 Մեծ յուսով միաբանեցաք եկեղեցոյս և տվաք ը-
- 3 նծայ ս(ուր)բ Նշանիս ըստ մերում կարի. և տէր Յովաննէս կամա-
- 4 կցութ(եամ)բ եղբարցս սահմանեցին մեզ պատարագ ի տաւնի Պե-
- 5 տրոսի և Աբխաղոմա զամենայն եկեղեցիքս: Մեր կենդանու-
- 6 թ(եամ)բ՝ մեր ծնողացն առնեն և յետ մեր ելից՝ մեզ: Կատարող-
- 7 քն աւրհնին ի տ(եառն)է. ամէն. ի թվ(ին) 2ԺԶ:

Մանրություն.— Չալ թվականը սխալ է վերձանել ՉԺԶ (716 = 551 = 1267) կարգացել է ՉԾԶ (756 = 551 = 1307), այդ պատճառով Վիմ այս արձանագրությունը մեջ է բերել երկու տեղամ, մի տեղ ընդօրինակելով Երզ-ից գրել է 1267 թվականի տակ, և մի օրինակ տեղ ընդօրինակելով Չալ-ից, գրել է 1307 թվականի տակ:

Նկ. 49. Արձանագրություն № 30

Տարբերություն.— Ղրիմ, Չալ, Երզ և Վիմ Տփիսցի կարգացել են Տփիսցի:
Մինա տնձնանունը կարգացել են՝ Ղրիմ՝ Սինայ, Չալ՝ Սենայ, Երզ՝ Սինա:
ՉԺԶ թվականը Չալ կարգացել է ՉԾԶ:

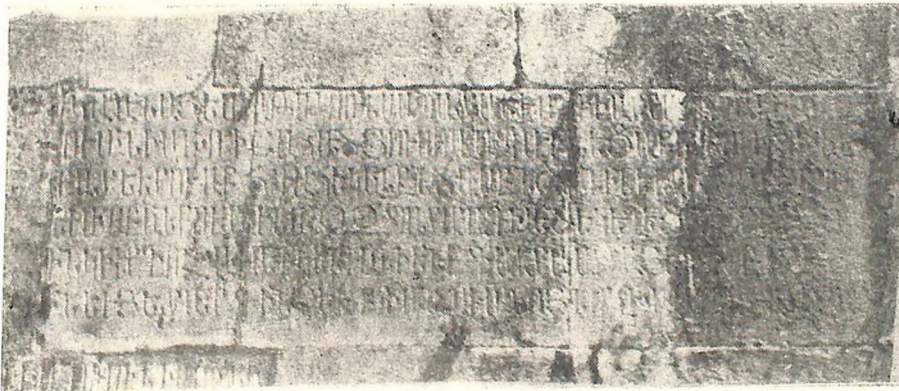
31. Նույն պատին, նախորդից վերև

(Լուս. № 50)

ԺԳ գար

Հրատարակված է՝ Չալ 60, Երզ 29, Վիմ 233

1 կամուսն Ա(ստուծոյ) և՛ Սաթս, թոսն Սմայատս և՛ օրդի Արտաւազա, և՛
սմ~

Նկ. 50. Արձանագրություն № 31

2 ուսին իմ Սորիշան մեծ յուսով ապաւինեցար ի ս(ուր)բ ուխտս Հազ~

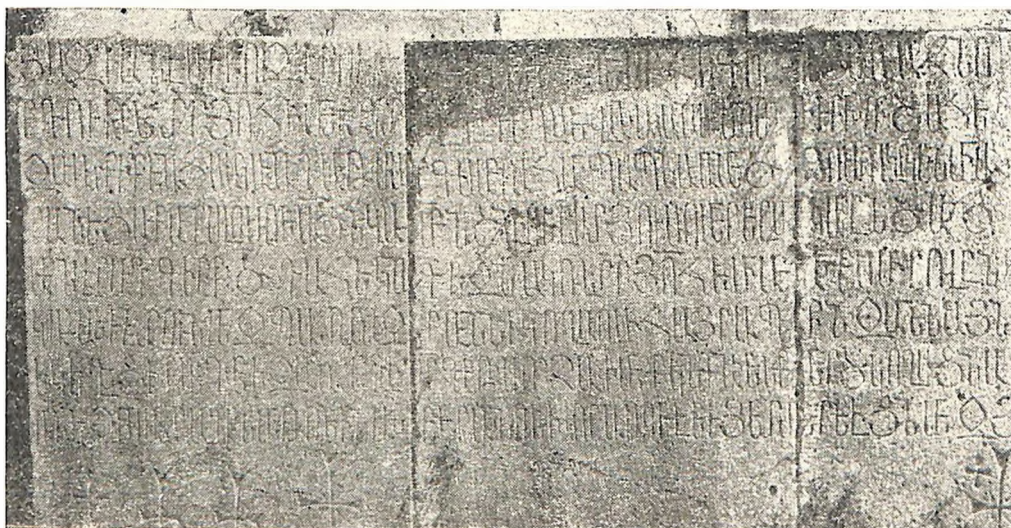
3 քառ եւ տուաք Հ դահեկան ընծա ս(ուր)ը Նշանին եւ տ(է)ը Համադասպ
4 եւ միաբանքս էտուն մեզ Զ պատարագ ի մեծ եկեղեցին, ի առն-
5 ին կիւրղի: Որչափ մեք կենդանի ենք՝ Գ Արտաւազայ եւ Գ Բէզ-
6 ին, եւ յետ մեր՝ Դ ինձ եւ Բ իմ ամուսնոյն: Ով խափանէ գառի յԱ(ս-
տուծս)յ:

Տարբերքըմ.— Սաքս անձնանունը կարդացել են՝ Զալ Սաքոս, Երզ Սաքաւս:
Հ(70) դահեկան Զալ և Երզ կարդացել են՝ 55 դահեկան:
Զ(6) պատարագ Զալ և Երզ կարդացել են՝ զպատարագ:
Բեզին Զալ և Երզ կարդացել են՝ Սմբատայ:

32. Նույն պատի ստորին մասում, արձանատ (Հուս. № 51)

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Զալ 61, Երզ 30, Վիմ 235—236

Նկ. 51. Արձանագրություն № 32

- 1 Յազգմանէ սրբո զաւրով(եա)ն հուր եւ սրդս եւ ս(ուր)ը հոգոյն Յառաջնո-
- 2 րդով(եան) տ(է)ը Յս(վ)հ(աննէս)ի, մեք՝ տէր Տովսպ, Դեղս, եւ Վանականս,
և ամուսին իւր Խորիշահ եւ
- 3 զաւակք իւրեանց՝ Խարկաւագ, Դաւիթ, Սարգիս, Աբրահամ, Պապն, Աւագն
մեծ յուսով կրկին միա-
- 4 բանեցաք մերս լուսս եւ ա(ստուա)ծընկալ ս(ուր)ը Նշանիս եւ ըստ յուսս
մեր եւ ըստ կարի ընծաեց-
- 5 աք հովէրս՝ Գ զիրք, Ծ դահեկան, Գ եզն, Ա կով: Տ(է)ը Յս(վ)հ(աննէս) եւ
միաբանքս սիրով ըն-
- 6 կալան եւ էտուն մեզ պատարագ զառն Նիկողայոսի հայրապետին զամենայն
7 եկեղեցիքս եւ զերեզմանատեղի ս(ուր)ը զաւթիս: Որչափ մեք կենդանի
ենք մեր ծնողացն ա-

Տ ռնեն գպատարազն՝ Մաթուենին, Ախպէրաննո եւ Սորասուէ, եւ յետ ելլից՝ մեզ Յ:

Ծանոթութիւն.— 1. Արձանագրութեան վերջում Մեզ բառից հետո գրված յ գիրն ավելորդ է: Հախանարար ուղեցիկ են արձանագրութիւնը շարունակել, բայց արդ գիրը փոքր-գրկուց հետո դադարեցրել են:

2. Երրորդ տողում Վանականի եւ Սորիշահի դավանների թմում Սարկուազը կարող է հասկացվել Դաւիթ-ի անվան վերադիրը սարկաւազ Դաւիթ, ինչպես հասկացել է Զալ-ը, բայց Սարկաւազ անձնանունն արդ դարերում սովորական լինելու պատճառով ենթադրեցինք, որ Վանական անձնանունը կրող աշխարհական անձի որդու անունը կարող է լինել Սարկաւազ:

Տարբերացում.— Առաջին տողում Սրբո Զալ եւ Երզ կարդացել են՝ սիրոյ: 2-րդ տողում Տէր Տովաւ—Զալ եւ Երզ կարդացել են՝ Արուսով, գեղս՝ Պասաւեղս, իւր՝ իմ:

3-րդ տողում— Իւրեանց Զալ եւ Երզ կարդացել են՝ Բերեւաց, Սարկաւազ կարդացել է՝ սարկաւազ (իրբե հասարակ բառ), Պապն՝ Զալ պապն (իրբե հասարակ բառ):

4-րդ տողում մերս Զալ կարդացել է մօրս, իսկ Երզ՝ մաւրս:

Նույն տողում եւ ըստ կարի Երզ եւ Զալ չունեն:

8-րդ տողում Մաթուենին՝ Զալ եւ Երզ՝ նմա: Նույն տողում Ախպէրաննո—Զալ ախպէրանուն, Երզ Ախպէրանուն: Խորասուէ՝ Զալ խորասուի, Երզ՝ Խորասուի:

33. Նախորդի հր կողմում, նույն պատիւն առճափուս

(Լուս. № 52)

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Զալ 62, Երզ 31, Վիմ 236

1 Յուսուֆն Ա(ստուծո)յ միաբանեցաւ Գերզ ս(ուր)ը Նշանիւս:

2 մեք ա(է)ր Յովաննէս եւ միաբանքս սահմանեցաք

3 ս(ուր)ը Ս(ար)դսին բարէկենդանին զշարաթն աւուրն

4 գպատարազն Գերզայ արնեն եւ իւր հաւրն՝

5 Ս(ար)դ(ս)ի(ն) եւ Մաւրն՝ Թուխ[թանգին]: Կա[սարի]չքն

6 աւրհնին յԱ(ստուծո)[յ]:

Ծանոթութիւն.— 5-րդ տողում կատարիչքն բառի փակագծի մեջ առած գրելը, ինչպես նաև 6-րդ տողի յԱյ-ի վերջին յ գիրը հետագայում փոքրագրված խաչի պատճառով ոչնչացել են:

Տարբերացում.— 1-ին տողում Գերզ Զալ եւ Երզ կարդացել են Գեորգ, իսկ 4-րդ տողում Գերզայ՝ Գեորգայ:

34. Նույն պատիւն, նախորդից վերև

(Լուս. № 52)

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Զալ 62, Երզ 30, Վիմ 236

1 Աղգմամբն Ա(ստուծո)յ կոչեցաւ Լուսեղէնն ի մի-

2 արանութի(ւն) եկեղեցոյս Հաղբատաւ. եւ մեք

- 3 Եւ ի Յովանէս լրմամբ եղբարցս տուար
 4 Եւս Դ պատարապ ի տաւնին Իգնատիոսի հա-
 5 յրապետին եւ Բ Գրապետին: Կտարիչ-
 6 քն աւրհնին յԱ(ստուծո)յ. ամէն:

Նկ. 52. Արձանագրութիւն ԱՆ 33 և 34

35. Մեծ գաղթի ամ պատին դրան, գլխավոր մուտքի աջ կողմում
 (Լուս. № 53)

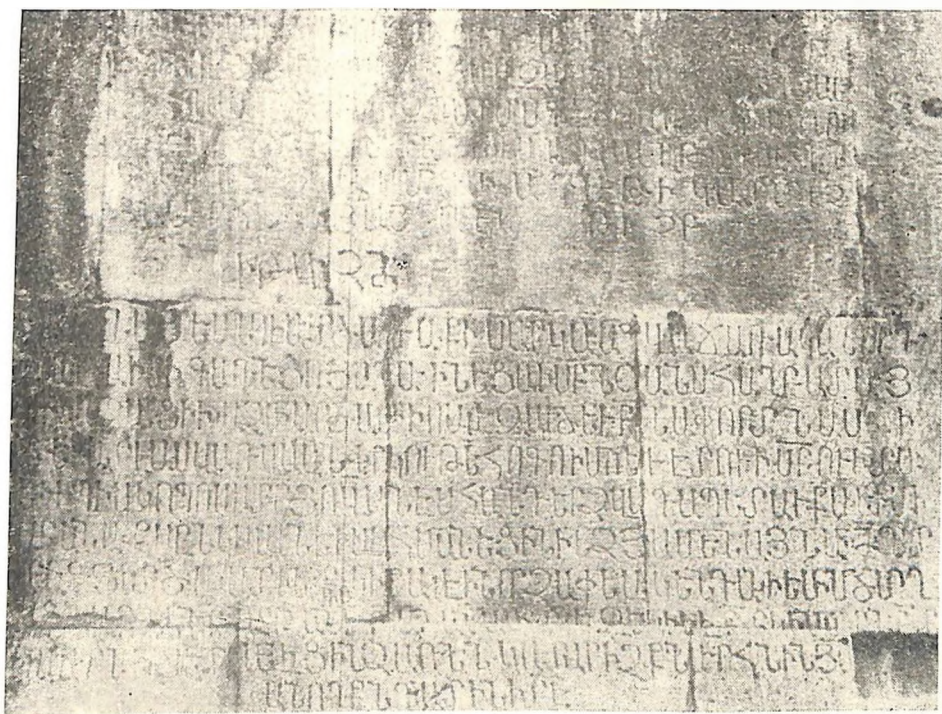
2 2Ժ Մ 1261

Հրատարակված է՝ Դրիմ 32, Ջալ 61, Երզ 30, Վիմ 103

1 Ի թվին) 2Ժ:

2 Կտման Ա(ստուծո)յ եւ նուազ ծառա Ք(րիստոս)ի Սարկաւոյ վաճառ-
 կան, որդ-

3 ի Վրթանիսի Դաւանեցոյ աղաւինեցա ի ս(ուր)բ Նշանա Հաղբատայ
 4 եւ կազմեցի ի աչ մի արծաթի տակգաւձ եւ Բ նափսրա նասի-
 5 ճ, եւ տպաւ վաս վասն փրկութե(ան) հոգո իմո, եւ էտտ ի ս(ուր)բ սւխտո:
 6 եւ Էպիսկոպոստ (ա(է)ր Յովանէս, հանդերձ վարդապետաւքս եւ մի-
 7 տրանաւքս բնկալան եւ սահմանեցին ինձ յամենայն ամի ժ պատ-
 8 տրապ յեա ծափամբն Բ Լիւբա՛ւ ին: Որչափ ես կենդանի եմ իմ ծնող-
 9 աջն տանեն՝ Բ Վրթանիսի, Բ Աթանասի, Բ Եղեկիկի, Բ Տիկինմաւրն, Բ Տ-
 10 իկինմաւրն, եւ յեա իմ ելից՝ ինձ տանեն: Կատարիչքն արհնին Ս(տաու-
 ծո)յ եւ խափ-
 11 ա՛նողքն զատին ի ա(եառն)է:

Նկ. 53. Արձանագրութիւն՝ № 33 և 36

Ծանոթութիւն.— 1. Հետաքրքիր է, որ վեցերորդ տողում վարդապետ բառը հոգնակիով է և անշատ է միաբաններից: Տարբեր տեղերի արձանագրութիւնների մեջ հաճախ վանքի միաբանութիւնից անկախ հիշատակվում է վանքի Վարդապետը, առաջնորդի կամ վանահոր անվան հետ միասին և ունի գիտնական ուսուցիչ, քարոզիչ իմաստը: Այս արձանագրութիւնում մեջ վարդապետ բառը հոգնակիով է գրված, որից կարճակցում ենք, որ Հաղբատավանքն ունեցիլ է մեկից ավելի վարդապետի կոչում ունեցող հոգևոր գիտնականներ:

2. Տ-րդ տողում Մակամաին Մ գիրը արձանագրութիւն մեջ ստեղծ է կետերի մեջ և գլխին էլ պատիւ ունի, որ իրավունք է տալիս այդ գիրը կարգաւ իրրե թվանշան (50), բայց այդ կետերը և պատիւը քղրութիւն ավելորդ են, որովհետեւ այդտեղ թվանշան չի, այլ պարզապէս ծախամուտ բառն է, որ տկնարկում է Գրիգոր Լուսավորչի խոր վերապ մտնելը:

Տարբերեցում.— Ջալ և Երզ 7-րդ տողում ժ կարգացել են մեկ: Ջալ և Երզ 8-րդ տողում ծակամախն կարգացել են Ծ աւուր տառին: Ղրիմ 7-րդ տողի վերջի և 8-ի սկզբի պատարագ բառից հետո արձանագրութունը չի ընդօրինակել:

Ջալ 9-րդ տողում Վրթանիսի կարգացել է Սարգսին և Պաղտոմ անունները չի գրել: Նույնն է արել նաև Երզ կրկնելով Ջալ-ի սխալները:

36. Նախադից վերև, նույն պատկն
Լուս. № 53)

Հ 2Բ

Մ 1253

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 32, Ջալ 60—61, Երզ 29—30, Վիմ 95

- 1 Կամաւն Ա(ստուծո)յ ևս Շնահաւոր Տփիսեցի, որդի Եղիազարա, ամուսնաւ իմով
- 2 Բուսուղանաւ եւ որդովք իմովք Դաւթիւ եւ Սարգսիւ, մեծ յու-
- 3 տով միաբանեցաք Հաղբատ ս(ուր)ք Նշանիս եւ տվար ձ զտհեկան
- 4 ի շինութի(ւն) ժամատանն: Եւ ա(է)ք Համազասպ եւ այլ միաբանքս ընկալ-
- 5 ան եւ հաստատեցին մեզ պատարագ ժ յինանցն Յովհաննոս
- 6 տաւնին. Բ Շնահաւորին, Բ Բուսուղանա, Բ Թաղսհէ. Բ
- 7 Վարդուտին, Ա Սարգսի, Ա Դաւթի: Կատարիչ-
- 8 քն աւրհնին յԱ(ստուծո)յ, ամէն: Թ(ու)ի(ն) 2Բ:

Տարբերեցում.— 1 տող Շնահաւոր— Ղրիմ՝ Շմաւոն, Երզ Շնորհաւոր:

Տփիսեցի— Ջալ՝ Տփիսիսեցի:

2 տող— Բուսուղանաւ— Ղրիմ՝ Ռուսիդիգանա:

5 տող— ժ (10) Ղրիմ և Երզ Բ նախդիր, Ջալ ժԶ (16):

6 տող— Շնահաւորին— Ղրիմ և Երզ Շնորհաւորին:

Նույն տողում Բուսուղանա բառից հետո Ջալ ափեպցրել է Խարին:

37. Մեծ գավթի ամ մուսֆի ճակասակալ Բաբի լիւս

Հ ՈԾԹ

Մ 1210

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 6—7, Ջալ 58—59, Երզ 27—28, Վիմ 50—51:

- 1 Կամաւք եւ ողորմութ(եամ)քն Ա(ստուծո)յ, հաւր հղաւրի եւ միածնի բա-
նին, եւ ամենաս(ուր)ք հոգոյն. այս գիր արձանագրեցաւ կտակ մշտընջե-
հաւոր յամս աւծելոյ Ա(ստուծո)յ
- 2 Թաղաւորաց Թ(ա)ղաւորին Գէորգէ, որդոյ մեծ թ(ա)ղաւորին Թամարին,
յորոյ ժամանակս եա Ա(ստուծո)ծ ի ձեռս Բ հարազատածս՝ Զաքարէի եւ
Իւանէի զսեփական զղեակն մեր զ[Ան]~
- 3 բերդ, զշինեալն ի նախնեաց մեր[ո]ց եւ զայլ բազում ամբոցս Արդ, ես՝
մանաստորթ[ո]ւ լիւսուցէս ամիջսպասաւար շահանշահ Զաքարիա, որդի բարէ-
- 4 պաշա իշխանաց իշխա-
- 5 նին Սարգսի, էտու ի ս(ուր)ք ուխտս Հաղբատ-
- 6 ա գեղերն, որ յԱշոցք՝ Հալալաշէն եւ

- 7 զՎ[ա]շ[խն] եւ զի այս զեղերս հեռի էին ի Հաղբատա, փոխեցի
- 8 եւ էտու հայրենիք Դաւթի, որդո Շոթուկա եւ առի Բ զեղին փոխան զհ-
- 9 ազր հայրենիք եւ բնծա ս(ու.բ)ր Նշանին Հաղբատա ամենայն սահմանաւ. ք
- անց բնակ-
- 10 ան ելեալ է՝ հոգով եւ ջրով, խոտամարդերով, մայրիւք եւ ջաղացովք,
- զամազ-
- 11 բիւ, եւ լերամբ եւ զաշտով վ(առ)ն յերկարկենդանութե(ան) թ(ա)զաւո-
- րին եւ արեշատութե(ան)
- 12 որդո իմա Շահնշահի, եւ եղբուք իմո՝ Իւանէի, եւ որդո իւրո՝ Աւագին,
- եւ յիշատակ մեզ եւ ծնող-
- 13 աց մերոց: Եւ է այն զեզ ազատ ամենայն հարկէ՝ ի պատրոնաց, ի ձեռ-
- նաւորաց, ի գոյաւագաց:
- 14 Եւ եզի լուծ ի վերա սոցա գայն, որ ի մեծ եկեղեցին գաւազ խորանին
- պատարագն անխափան յիմ՝
- 15 Զաքարիայի անուն մատուցանեն յայսմ հետէ, որ թիւ հաոցս է ՈՅԹ,
- մինչ ի գալուստն Ք(րիստոս)ի:
- 16 Էթէ հաղառակի ոք եւ զմեր յիշատակս խափանել ջանա, յիմոց կամ յաւ-
- տարաց, մեծ կամ փոքր,
- 17 ի վրաց կամ ի հոց, Լաւուս տէրանց, յեպիսկոպոսաց, ի քահանայից
- կամ յաշխարհականաց,
- 18 գնէ կամ զՀաղբ[ա](ն) յեա առու եւ զիմ պատարագն խափանէ, ինչովի
- յամենակալ բերանէն Ա(ստուծո)յ եւ աւանդոզ հոգո նոր-
- 19 ա սատան[ա] եզիցի:

Ծանոթություն.— 1. Առաջին երեք տողերում կհանր գրված տեղում քարը չեղտ լինելու պատճառով որոշ տարածություն վրա գրեր չեն փորագրվել, ահպես որ ալյուղի գրեր չեն պահպանում:

2. 7-րդ տողում գրուելի զՎաշխ անունը վերականգնել ենք Սահահնի «քոթուկի» մեջ հիշատակված տեղանունների հիման վրա, որտեղ կա «զՎաշխն եւ զՎաշխաց սևան... եւ զՀաղաշէն» (Տես մեր՝ Սահահնի վանքը եւ նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957. էջ 55):

3. 2-րդ տողի վերջում եւ 3-ի սկզբում գրվալի անունը վերականգնել ենք զԱնբերդ: Չեն երևում արձանագրության միայն Ա Ն գրերը: Այդ վերականգնումը համարում ենք անհրկրայ, որովհետեւ Զաքարի Ամիրսպասալարն ալյուղի թվարկում է իր նվաճումները (բաղում ամրոցս) եւ հիշատակում է միայն Ամբերդը, որ իրոք մեծ ճակատամարտով գրավեց 1200 թվականին եւ մի խաչքար էլ կանգնեցրեց այդ հաղթանակի հիշատակին: Այդ խաչքարի վրալի արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը.

1 ի Ոնթ (649+551=1200) թուական-

2 ութինս. ես Զաքար-

3 ե ամիրսպասալար հա-

4 յոց եւ վրաց, որդի Մ-

5 եծի Սարգսի, առի զանա-

6 ռիկ ամրոցս զԱնբերդոյ յախնայծին որդոցն Հաքարու, որ...

7 յի սմա

8 ի կորուստ քրիստոնեից եւ յաւեր եկեղեցեց եւ ետու առնել զնշ(անս):

5. Դոմադրիւ (ուղղ. ձեւը Դոմադիր) նորագլուտ բառ է, որ նշանակում է գլուղի գոմերի տեղը, գլուղին պատկանող աշն վաղը, որտեղ գոմեր են շինել (Կշլակ): Այժմ շատ բարբառներում կոչվում է գոմեր:

6. 18-րդ տոգում՝ զՀաղրա պետք է լինի զՀաղրն, որովհետեւ արք նախադասութեան մեջ արձանագրուցն տաւում է, ով որ իր նախնիքն Հաղր գլուղը Հաղրատա վանքից ետ տանի՝ նպաստ է: Ուրեմն աղետեղը պետք է կարգաւ զՀաղրն ետ առ(ն)ու: Փորագրիչը սխալմամբ Հաղրն բառի ն գիրը ա է քանդակել:

7. 13-րդ տոգում թվարկում են աշն հարկերը, որոնցից Զաքարեն և Իվանեն աղատ են կացուցել Հաղրատա վանքին նախնախնիքն Հաղր գլուղը: Այդտեղ գողաւաղաց բառը պետք է հասկանալ Դիւղաւաղաց, որ գլուղի ափսոսանքին աղաղակ հարկի տեղական անունն է: Այս արձանագրութեանը նկատի ունենալով է, որ պրոֆ. Սերոբ Պողոսյանն իր՝ «Գլուղացիների ճորտացումը և գլուղացիական շարժումները Հայաստանում 9—13-րդ դդ» գրքի 221 էջում գրում է՝ «Տեղական պաշտամունքների՝ ձեռնափորների, գլուղականների (իմա գլուղափայտների) և այլոց կողմից իրենց համար բնակչութեանց հարկ վերցնելու մասին վիճակների կան նաև 1210 թվականի Հաղրատի և 1296 թվականի Հովհաննիս արձանագրութեաններում»: Ահա՛նհետեւ ափսոսանքն է՝ «Հաղրատի արձանագրութեանում գլուղը հայտարարվում է աղատ ոչ միայն պատրոնին, այլևս ինչն՝ գլուղի անմիջական տիրոջը՝ փեռալիւն վճարող տարբից, այլև արք պատրոնի գործակալը հանդիսացող ձեռնափորին ու գլուղականին (գլուղագլուղի Կ. Դ.) հասանելիք տուրքից»:

8. Այս արձանագրութեան նախորդ վերձանագրերը (Ղրիմ, Վիմ, հայանաբար նաև երգ և Ձալ) Աշոցքը գրել են Հաղրատա վանքին նախնախնիքն գլուղերի շարքում (Աշոցք, Հաղրաշեն, և Վանքն): Դա ակնհայտ սխալ է, որովհետեւ նախնախնիքն գլուղերի թիվը երկուս է: Արձանագրութեան ուղեկցող տոգում տալով է «առի Բ գեղին փոխան զՀաղրն»: Եթե Աշոցքը բացի Այրարատյան և Կապանի շրջանների գավառը լինելուց նաև գլուղի անուն լինել, արք գեղքում գլուղերի թիվը կհասնար երեք:

9. Այս արձանագրութեանց բնի. Ս. Պողոսյանը կգրականում է, որ

«Զաքարյաններն իրենց իշխանութեան ենթակա ամրոց հողերի վրա չեն ունեցել սեփականատիրական իրավունք, կամ, ինչպէս Խաչիկ Սամվելյանն է ասում՝ գերագույն սեփականատիրութեան: Այդպիսի իրավունք նրանք չեն ունեցել նույնիսկ Լոսու ամրոցը հողերի վրա, երբ այդ շրջանն եղել է նրանց տնային օրրանը և վաղուց անցել է նրանց ձեռքը: Եթե նրանք Լոսու ամրոցը հողերին տիրած լինեին որպէս «Հայկենիքի», որպէս սեփականութեան, ապա ոչ մի անհրաժեշտութեան չէր լինի, որ Զաքարե սպասաւարտը երկու գլուղ, որոնք Հաղրատից հեռու են եղել, տալ Շոթոսկա որդուն և նրանից տանել Հաղրատ (իմա Հաղր, Կ. Դ.) գլուղն ու նախնի վանքին»: Ընկել Պողոսյանի երկրորդ կարակցութեանն է, որ Հաղրատ (Հաղք) գլուղը եղել է Շոթոսկա որդի Դավթի սեփականութեանը և Զաքարեն նրա նկատմամբ որեւէ իրավունք չի ունեցել և երրորդ՝ որ վանքն իրեն տրված հողերի և գլուղերի նկատմամբ ունեցել է սեփականատիրական իրավատար իրավունք և Դավթի իր գլուղերին տրել է ճիշտ այնպիսի իրավունքով, որպիսին ունեցել է Հաղրատի վանքն իրեն տրված գլուղի նկատմամբ:

Տարբերութեամբ. — երկրորդ տոգում Գեորգի Ձալ կարգացել է Գորգեայ, երկրորդ տոգի վերջին և երրորդի սկզբին գ(Ան)բերդ Ղրիմ և երգ կարգացել են գեորգ, Ձալ՝ գերբղն:

3-րդ տոգի վերջին, 4-ի սկզբին՝ որդի բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Սարգսի Ձալ՝ որդի բարեպաշտ իշխանաց իշխանին որդւոյ Սարգսի:

5--6 տոգերում Հաղրատա բառից հետո Ղրիմ ամբողջով է՝ գիմ Կայրենի: 6-րդ տոգում գեղերն — Ձալ՝ գեղորայն:

7 տոգում գվաշին — Ձալ՝ գվաշ:

- 8 տողում՝ փոխան— Ջալ՝ փոխն:
 8—9 տողերում՝ զՀաղբ Ղրիմ, Երզ կարգացել են՝ զՀաղբաա:
 9 տողում՝ ոնց— Ջալ՝ նոցա:
 10 տողում՝ գոմադրիւ— Ղրիմ, Երզ՝ գոմամարգերով:
 12 տողում՝ Իւանէի— Ղրիմ՝ Աւագիւն:
 13 տողում՝ ի Պատրոնաց (հարկի տեսակ) — Ջալ՝ ի Պարոնաց:
 ի գողաւագաց(հարկի տեսակ) — Ջալ՝ ի գալ աւագաց, Երզ՝ ի Դիւպակնաց:
 17 տողում՝ Լաւռեռ— Ջալ՝ Լառոյ:
 18 տողում՝ Գնէ Ղրիմ՝ չիք:
 զՀաղբա եւս տոն(ն)ու Երզ՝ զՀաղբաա յետ տոնու:

38. Մեծ գաղթի տմ մնւսի կամարանն արջանակիւն

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ՝ 31, Ջալ 59, Երզ 28—29, Վիմ 151

- 1 Կամար ամենակալին Ա(ստուծոյ)՝ հար եւ որդո եւ հոգոյն որբաւ. ես՝
 Մխարգրծել, որդի Շահանշահի, որդո մեծին Ջաքարի, եւ ամուսին մեր
 Վանէնի, դուստր Խթաբակ Սաթուհին, եւ մեր, ըստ նախնեացն մերոց
 մխարանեցաք եւ ավար յաւանդ անցո[ղիւ]... ՌՇ (1500) սպիտակ ս(ուր)ը
 2 Նշանիս մոմագին յամէն տարի, եւ եկեղեցոյս նախորա, մին կանթեղ ար-
 ծաթիւք վ(տս)ն արեւատու թե(տն) Իւանէի եղբար իմս եւ որդոց մե-
 րոց [եւ] մեզ: Եւ մեր խնդիր այս է յ(ե)պիսկ(սպո)ս(է) եւ մխար(ա)նիցս,
 որ վարդավառին շաբաթն տւին եւ կիրակին նոցա տանեն, կիրակէին
 ժամն ինձ տանեն եւ Վանէնէ: Կատար-
 3 ողքն աւրհնին Ա(ստուծոյ),
 4 եւ դիմանո-
 5 դրն գտտին.
 6 Ք(րիստոս)ս, Ա(ստու ա)ծ:

Նմանություն.— 1. Այս արձանագրութիւնը փակագրերի, միմյանց մեջ աղուցած գրերի
 եւ մանավանդ տառերն տուր կամարի վերնահարց մասի վրա փորագրված լինելու
 հետեանքով զովար է վերծանվում:

2. Արձանագրութիւնը գրված է Մխարգրծելի անունից առաջին դեմքով: Մխար-
 գրծելը (երկայնաբաղուկ) այստեղ անձնանունի փոխարեն է գործածված, թեեւ նա
 իրականում Ջաքարյան տոհմի տիտղոսներից մեկն է: Նույնն է նաեւ շահանշահն, որ
 դարձյալ զաքարյանների տոհմական տիտղոսն է, բայց ալստեղ գործածված է իբրեւ
 անձնանուն:

3. Մխարգրծելը արձանագրութեան 2-րդ տողի վերջավորութեան մոտիկ նոցա բա-
 ւոյ տակ, որ հակադրել է ինձ եւ Վանենէ բառերին, հասկացել է իր եղբոր Իւանէին եւ
 իր որդոցը, որոնց անունները չի հիշատակել արձ. մեջ:

4. Երկրորդ տողում որդոց մերոց բառերից հետո արձանագրութեան գրերը մի
 փոքր տեղ քալքայվել են եւ չեն կարգացվում, բայց դատելով բովանդակութեանից,
 արդեւ միտն մի բառ է եղել, որը որդոց մերոց-ը շաղկապել է մեզ-ի հետ, թեեւ
 եւ-ի համար չերկացող գրերի տեղը կարծեք թե չառ է:

Տարբերություն.— 1 տողում եւ Մխարգրծել, որդի Շահանշահի, որդո մեծին Ջաքարի
 Ղրիմ՝ եւ Մխարգրծել Շահնշահ որդի Ջաքարիայի:

Եւ ահուսին մեր Վանեհի — Ղրիմ՝ եւ ահուսին իմ Նագովդ. Զալ՝ ահուսինն իմ Աննա:

Ըստ նախնեաց մերոց — Զալ՝ ըստ սահմանեաց մերոց:

2-րդ տողում Սարունին — Զալ՝ Գրիգորայ:

Նափորտ, մին կանթեղ — Ղրիմ՝ Նափորտանի եւ կոնքեղ:

Եղբայր իմո — Ղրիմ՝ հաւրեղբոր իմոյ:

Ինձ առնեն եւ Վանեհե — Ղրիմ՝ ինձ ժամ առնեն եկեղեցիքս:

39. Մեծ գաղթի մուսֆի բաւաժորին

ԺԵ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 կամաւ ամե~	10 Ղուկաս արքեպ(ի)ս(կոպուսին)
2 նախալին Ա(ստուծո)յ.	11 եւ ա(է)ր Ա(ստուռ)ծաարի,
3 Ես Ոհանես վա~	12 ետու մեծ~
4 կալալ ս(ուր)ը ուխ~	13 ածախ սկի(հ) կամ~
5 ախ Սանահնս	14 աղցու թ(եամ)ը Եղբ~
6 եկի դուռս	15 աւրորդոյ Ներսէս
7 ս(ուր)ը Նշանիս	16 փիլիսոփաի: Եւ ով որ
8 առաջնո~	17 որ հանել ջանա
9 րդութի(ան) ա(է)ր	18 դատի յԱ(ստուծո)յ:

Ծանոթութիւն. — Արձանագրութեան ժամանակը որոշել ենք Ներսէս փիլիսոփայի ապրած ժամանակով, որի անունը հիշատակված է Մատենադարանի № 6383 ձեռագիր ավետարանի հիշատակարանում իբրեւ Արխատակիս զրջի եղբայր, գրված 1475 թվականին:

* Ներսէս փիլիսոփան թողված է Սանահնի վտնքի բախում, ս. Գրիգոր բաղնայկ եկեղեցու մոտ: Նրա տապանաքարի արձանագրութիւնը տես՝ մեր «Սանահնի վանքը և նրա արձանագրութիւնները», էջ 172:

40. Մեծ գաղթի ներսում հր աե կամաւի սկզբնաժողովրդան վրա

ԺԳ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Թվ. Ո...	4 անի...
2 կամաւն... [Գր]~	5 ԱՍՈՐՏ...
3 իդոր որդի[ի]...	

Ծանոթութիւն. — Արձանագրութեան մնացած մասերը չեն երևում:

41. Մեծ գաղթի ներսում, աե պատին, խաչքարի ձախ կողմին (Լուս. № 54)

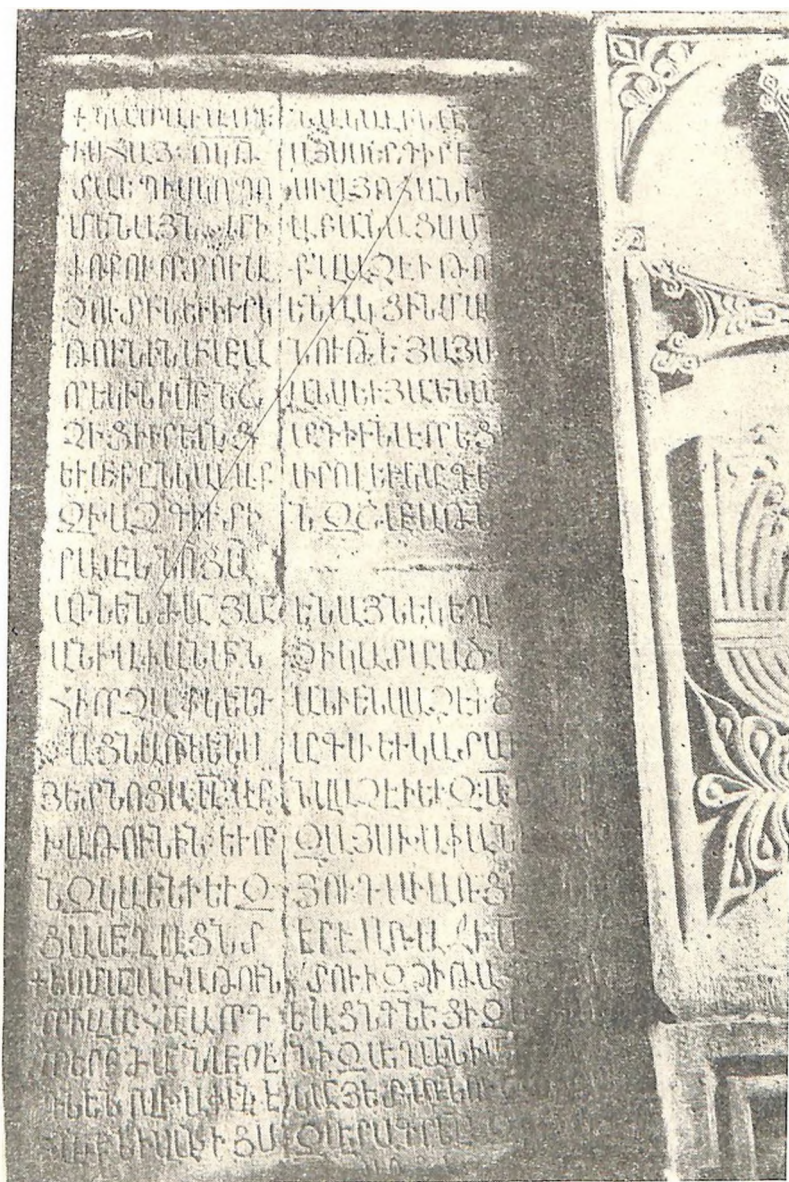
Հ ՈԿԹ

Մ 1220

Հրատարակված է Զալ 73, Ղրիմ 28—29, Երզ 26, Վիմ 62—63

1 կամաւ ամեհալալին Ա(ստուծո)յ, ի Թու~
2 իս հալ(ոյ) ՈԿԹ, ալս մեր զիր է Հաղբա~

- 3 տա եպիսկոպոսին Յոհանիսի եւ տ-
 4 մենայն միարանոցս՝ մեծի եւ
 5 փոքու, որ տուաք Վաչէի՝ թեւին Վա-
 6 չուսին եւ իւր կենակցին՝ Մամախա-
 7 թանին միարանու թե(տն) յայս ժամս,

Նկ. 31. Արձանագրութիւն ԱՄ 41 և 42

- 8 որ եկին ի ս(ուր)բ Նշանո եւ յամենայն բն-
 9 չից իւրեանց արդիւնաւորեցին մեզ:
 10 Եւ մեք ընկալաք սիրով եւ կարգեցաք
 11 զիսաչգիւտին զշաբաթն եւ զկի-

12 բակէն նոցա

13 տանեն ժամ՝ յամենայն եկեղեցիքս

14 անխափան, ժինչ ի կատարած աշխար-

15 հի: Որչափ կենդանի են՝ Վաչէի ծնող-

16 ացն առնեն՝ Սարգսի եւ կատարին, եւ

17 յեա նոցա՝ Ա տւրն Վաչէի եւ զԱ՝ Մամա-

18 խաթունին: Եւ որ գալս խափանէ մաս-

19 ն զկաննի եւ զնոյցալի առցէ՝ եւ նո-

20 յա մեղացն աւեր է առաջի Ա(ստուծոյ):

Մանրություն. 12-րդ տողը կիսատ է գրված, որովհետեւ շարունակութեանը եկել է քա-
րերի միացման գծին, որի վրա գրելուց խառափել են: Ուղղահայաց գծի վրա եւս
չեն գրել:

Տարբերություն. — 5-6 տողում՝ Վաչէի՝ բռնին Վաչուտին — երգ՝ Վաչէի որդւոյ Սարգը-
սին բռնին Վաչուտին:

Վաչուտին — Ձալ՝ Վաչուկին:

7 տողում յայս ժամս — Ձալ և երգ՝ առան ամս:

42. Նախորդի անմիջական շարունակություն վրա, բայց տվելի մասն գրեցով

(Լուս. № 51)

1220-ից հետո

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 29, Ձալ 74, երգ 26, հաւ 59, Վիմ 234—235

1 Եւ Մամախաթունն առի զձիթահանքն,

2 որ ի Վարհամա որդեացն զնեցի զմին աղն,

3 որ երբ ժամն մեր լինի, զսեղանն մեր անուն

4 զնեն: Ով խափանէ կամ յեա տանու զձիթա-

5 հանքն ի վանիցս՝ զվերոգրե(ա)լ նղովսն

6 առցէ:

Մանրություն. — Արձանագրութեանը գրված է նախորդի շարունակութեան վրա, տվելի
մասը գրելով, Մամախաթունի անունից և լրացնում է նախորդ արձանագրութեան
լուսանկարութեանը ձիթահանքի նվերով: Սակայն ինքնուրույն արձանագրութեան է,
սկսված է նոր տողից, արձանագրութեաների սկզբնավորութեանը հատուկ խաչի նշա-
նով և գրված է նախորդից հետո: Ղրիմ և երգ այս արձանագրութեանը միաձու-
լել են նախորդի հետ, առանց անցում նկատի առնելու, որ նախորդը գրված է Վաչէի
անունից, իսկ ախ՝ Մամախաթունի:

Տարբերություն. — զՄին աղն — Ղրիմ՝ զմինակն:

43. Նախորդի կողմին, մեծ զավթի հր աե ավանդատն մուսխի հակասին

Հ ՈՂԸ Մ 1189

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 7, Ձալ 74, երգ 25, Վիմ 37

1 Ի ՈՂԸ: Ի յառաջնորդութե(ան) տ(եառ)ն Բարսղի՝ հաւրեղբաւը

2 իմո, ես՝ Դուիթ, որդի Վաստկա միարանեցա ս(ր)ք(ո)ցս եւ շին-

- 3 Եցի զխորանս և զեկեղեցիս ի վերս հանդստորանի հաւը իմո
4 և քվեր Բուրդոխանա: Արդ, ազաչեմ՝ ս(ուր)ը եղբայրութի(ւն)դ, որ դա-
5 զահայկցն զշարաթին և զկիրակին...
6 Իմ մարն՝ Վանենէ, դստեր Կիւրիկէի թ(ա)զ(աւոր)ի, և իմ քվերն Բ(ար-
դո)խ(ա)նա, իմ հաւըն
7 արնեն, և յեա իմ՝ ինձ և իմ քվերն արնեն: Եւ ով խափանէ
8 մեր խղճիս պարտական է առաջի Ա(ստուծո)յ:

Ծանոթություն. — 1. Տեղ-տեղ գրերը մաշվել են և լավ չեն կարդացվում:

2. Վասակի և Բուրդոխանի (Փութութխան) գերեզմանները գտնվում են այդ ավան-
դաւան մարտի առաջին Վասակ և Փութութխան մականորություններով (տես արձ.
54 թթ և Ի):

Տարբերեցում. — 2 տողում՝ Վասակա — Էրիմ՝ Արանին:

միարանեցա սրոցս և Էրիմ և Ջալ՝ չիք:

4 տողում՝ Բուրդոխանա — Ջալ՝ Փութութխան:

6 տողում՝ Վանենէ — Էրիմ՝ Վանէի, Ջալ՝ չիք:

Բ(արդո)խ(ա)նա — Ջալ՝ երկու բառաւանդ:

7 տողում՝ արնեն — Էրիմ՝ Արանին:

յեա իմ — Էրիմ՝ յեախ:

44. Մեծ գավրի աջակողմյան դասի մախամաշենի փսփիկ կամարի վրա,
պատին հենում եւի խաչաւորից վերև, քաղին
(Լուս. № 55)

Հ ՈԿԱ Մ 1212

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Թվիս ՈԿԱ:

2 Շ[հորհիւն] Ա(ստուծո)յ, ևս՝ Մարիամ, դստար Կիւրիկէ արքաի... [և]
քոյր իմ

3 Ռուսուզան զխորանս շինեցաք և զգաւիթս առ... զիմ սր-

4 ... մեծածախ պահարանաւ և զսակէմած աւետարանս ի ս(ուր)ը նշ-

5 [անս]... նշանաւ եառս...

6 ... առնէ զաւրն ի գ... սն և իմ խ-

7 [նղիր]... զերկրորդ գալստեանն շարաթին և զկիրակին, զմին աւրն

8 ինձ առնեն զմամն և զաւրն ամէն, զմին աւրն Կիւրիկէի...

9 Թամարին, Ռուսուքանայ, Արասայ, Բարբինայի: Եւ որ զ...

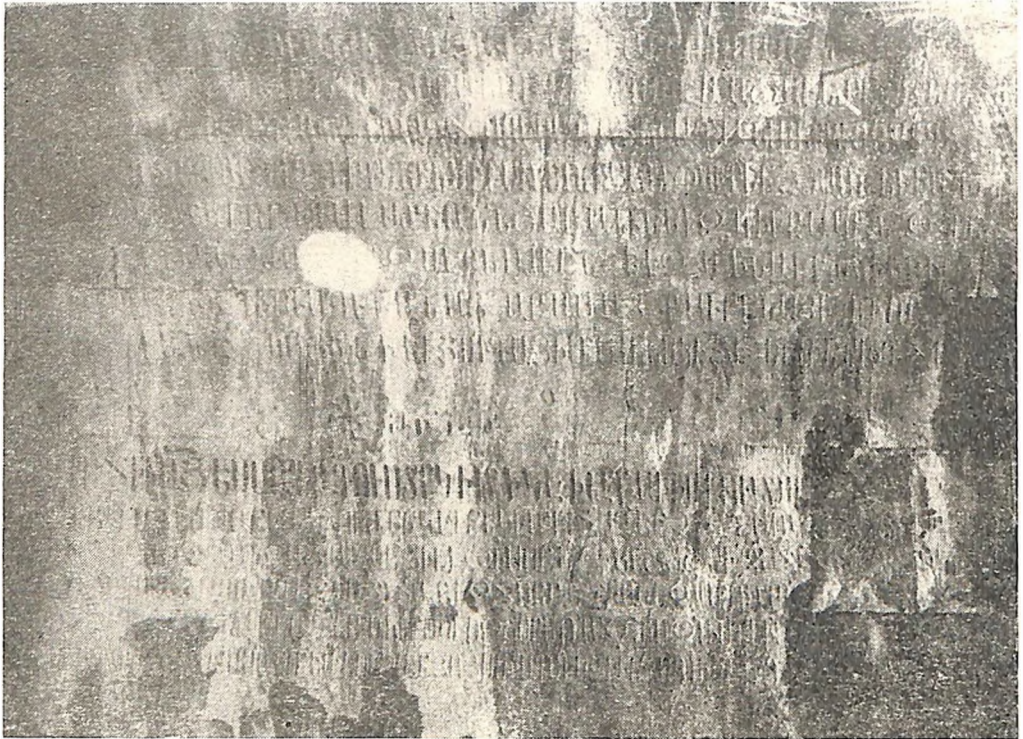
10 խափանէ, Կալենի և Յուդայի մասնակից է և մեր խղճի [տէր է]:

Ծանոթություն. — 1. Արձանագրությունը խիստ եղծված է և վատ տեսանելի: Բովանդա-
կությամբ հման է հաջորդ արձանագրության:

2. Մարիամն այս արձանագրության 8—9 տողերում մի օրվա մամն ինքն է վերց-
նում, իսկ մյուս օրվանը հատկացնում է իր վախճանված ծնույններին՝ Կիւրիկէին և

¹ Եւրդ տողում իմ հաւըն արնեն (իմ հոր հիշատակին կատարեն) Ղրիմեցին կարդացել է իմ հաւըն
Արանին, այսպիսով առնել բայը զարձիկ է Արան անձնանուն, որ իրականում զոյգությունն չունի: Այնու-
հետև Ղրիմեցին նույն անունով խմբագրել և երկրորդ տողում փոխել է Դավթի հոր Վասակի անունը:

Թաժարին, ինչպես նաև իր քույրերին և եղբոր՝ Ռաստրանին, Աբասին, Բավրի-
նային: Աբասից Մարիամի մյուս երկու քույրերի վանկնու և Մամբանի չհիշատակ-
վելուց հարեկի և հեթաղերի, որ հիշատակվածներն արդեն մեռած են:

Նկ. 55. Արձանագրություն № 45

45. Նախուրի քակին, նույն քաղի վրա
(Լուս. № 55)

Հ ՈՒԹ Մ 1200

Հրատարակված է Ձալ 75, երգ 26, վիմ 41

1 ԹՎ(ին) ՈՒԹ:

2 Շնորհին Ա(սաուծս)յ, ես՝ Մարիամ, զուտար Կիւրիկէի արքունի, իմ քույրու:

3 Շնորհին Ա(սաուծս)յ, ես Մարիամ, զուտար Կիւրիկէ ալքաի, հանդերձ
Ռուսուգա՝նաւ միաբանեցա ի ս(ուր)բ՝ Նշ-

4 ա՛նս, շինեցի եւ զգաւթս, ծածկեցի, եւ զիմ ս(ուր)բն, մեծածախ պա՛նա-
ր[անաւ]...

5 աւետարան ի ս(ուր)բ Նշանս էստ, յԱյգհատին զճորտ զշինական եւ զԱբուս...

6 եւ իմ ծնողաց: Եւ խնդիր, որ զնոր Կիւրակէն եւ զշարաթն մեկ ժամ,
զմին տարն ին[ձ]... [թամ]~

7 արին եւ Ռուս[ուգանին], Աբասա, Բոբինաի: Որ զմեր յոյսս խափանէ
Կտենի եւ Յուգաի կցորդ [է]:

Մանրություն. — 1. Արձանագրության աջակողմյան մասի քարերը քայքայվել են և փշրվել:

2. Առաջին տողն անհաջող լինելու պատճառով կրկնել են:

3. Նախորդը և այս արձանագրությունը միեւնոյն բովանդակութեանն ունեն, ուստի միմյանց օգնութեամբ կարելի է վերականգնել ամբողջ բովանդակութեանը, միայն թե ստացված ժամերն առաջին արձանագրութեան մեջ՝ զեկրորդ զալսանանն շարաքն և զկիւրակին է գրված, իսկ երկրորդի մեջ՝ զհար կիւրակին և զշարաքն, որ նույնն է: Նախորդի մեջ շինականի և հորտի մասին խոսք չկա, այդ մասը կամ ոչնչացել է և կամ չի եղել:

4. Շինականի անվան հետ կապված Արու-ով սկսվող բառն անհնարին է վերականգնել ճշտութեամբ, բայց Սանահնի վանքի մեծ դավթի միջին թաղի հր մասում գրված մի արձանագրութեան մեջ շինականի անվան հետ կապված Արեսալմանցի հետ արդյոք որեէ կապ ունի թե՞ ոչ, հնարավոր չէ պարզել, բայց բառի նմանութեանը և այն, որ երկու տեղում էլ խոսքը վերաբերում է շինականին, հալանական է դասնում, որ Արուս... բառը կարող է Արուս(ալմանց) լինել:

Տարբերություն.—Ձալ, Երզ և Վիմ 1-ին և 2-րդ տողերը չունեն:

3-րդ տողում՝ Միարանցա ի սր Նշանս, Ձալ, Վիմ և Երզ չունեն:

4-րդ տողում՝ ծածկեցի բառից հետո Ձալ արձանագրությունը կարդացել է այսպես. «զիմ արդեամբս տուի այլի, հատի զնորտուրիսն, ծագարդարին մեզ պատարագ լիցի»:

Գրեթե նույնն են կարդացել նաև Երզ և Վիմ:

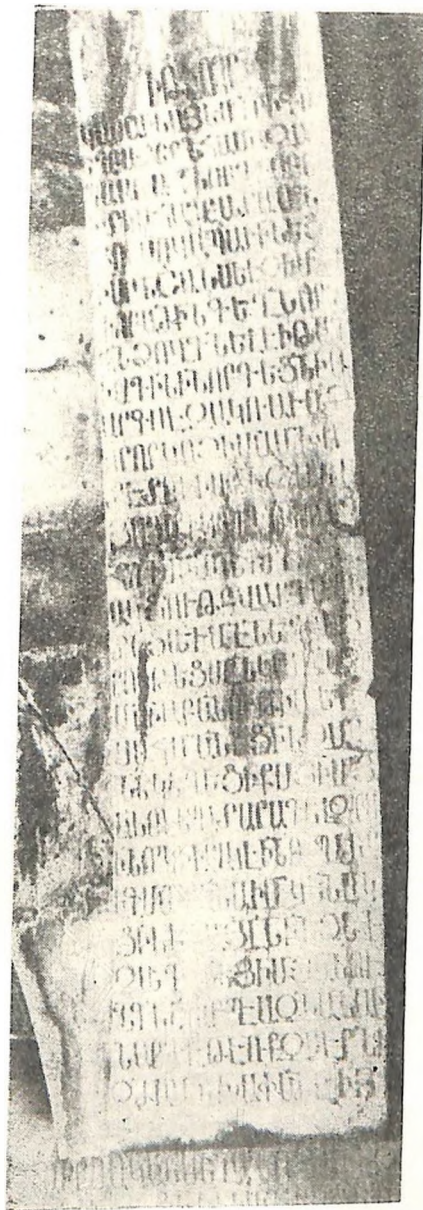
46. Մեծ գավրի աև կամուրի
փա ներխուս
(Լուս. № 56)

Հ ՈՂԸ Մ 1249

Հրատարակված է՝ Դրիմ 23, Ձալ 75,
Երզ 25, Վիմ 93

- 1 Ի թ(ու)ր(ս) ՈՂԸ:
- 2 Կամաւն Ա(ստուծո)յ, ես՝ Գրիգոր
- 3 եղբայր ա(հառ)յն Համադաւ-
- 4 պա առաջնորդի ս(ուր)բ ու-
- 5 խախ Հաղբատա, մեծ
- 6 յուսով ապաւինեցա
- 7 ի ս(ուր)բ Նշանս եւ զիմ հո-
- 8 գո բաժին զեղն, որ Գ-
- 9 անձով գնել էի թաղ-
- 10 իադինին որդեցն ի Ս-
- 11 արգսէ գԱկոսաւս՝

- 12 որ, որ կոչի Մամխու-
- 13 տ, էսու ի ս(ուր)բ Նշանս
- 14 յաղազս փրկութե(ան)
- 15 հոգո իմո: Եւ ա(է)րս կամ-

Նկ. 56. Արձանագրութեան № 46

16 ակցութիւն(համ)ը վարդապետ-
 17 տացս եւ ամէն հզրայ-
 18 բութե(ան)ցս ընկալան զի-
 19 մ միաբանութիւն(ւն)ս եւ
 20 սահմանեցին զամէ-
 21 ն եկեղեցիքս յիմ յ-
 22 անուն պատարագել զՔ(րիստոս)ս
 23 ի նոր կիւրակէին, Բ պատար-
 24 ազ Մամբանա՝ իմ կենակ-

25 ցին եւ ալին ինձ, եւ
 26 զսեղանն յիմ յանու-
 27 ն զնեն սրպէս զնանաի-
 28 ն: Արդ, էթէ սր զաւրն եւ
 29 զժամն խափանէ ի յ-
 30 արքատեան սեղանոյն Ք(րիստոս)ի
 զը-
 31 կեալ եղիցի եւ իմ մեղացս պար-
 32 տական է առաջի Ա(ստուծո)յ:

Ծանոթութիւն. — 1. Վերջին 3 տողը գրված է կամարի կրանկին:

2. 15-րդ տողում Տէրս բարը, ոչ թե ալ վաղի ավատատերն է, այլ վանքի տաճ-
 նարդ Համապատար:

Տարբերակ. — 1-ին տողում Ղրիմ ավերացել է հայոյ: 15-րդ տողում անքս կամակ-
 ցուրը Ղրիմ, որից արտագրելով հաւ երգ կարդացել են անկեակցութեամբ շինծա բար:

28-րդ տողում գաւրն — Ղրիմ, Ջալ, երգ կարդացել են՝ զսեղան:

47. Մեծ գաղթի ան պատի նշանաւ խոյսակի վրա, տեղ-տեղ կաթիլից
 քարի քայքայվել է և զբերի մեջ կեային զանգված լցվել

Հ ՈՂԱ Մ 1242

Հրատարակված է երգ 24, Վիմ 55

1 Կամաւն Ա(ստուծո)յ, ես՝ Ստանա, որդի Աստանափին եւ ամուսին իմ
 Ռուսուքան
 2 յառաջնորդութե(ան) տ(է)ր Համապատար, հոգս տուն զբար զ-
 3 ս(ուր)բ ուխտս Հաղբատ եւ տուար... բնծայր: եւ սրչա-
 4 փ կենդանի ենք տանք զս...: Սորա էտուն մեկ
 5 զքառասնիցն աւրն պատարագ զամեն եկեղեցիքս: Ով խափ-
 6 անէ մեր մեղացն տէր է առաջի Ա(ստուծո)յ, իսկ
 7 կատարիչքն՝ աւրհնեսցին:
 8 Թւիս ՈՂԱ:

Ծանոթութիւն. — 2-րդ տողում հոգս տուն զբար զսր ուխտս Հաղբատ, պետք է հասկա-
 նալ՝ միաբանեցաք զսր ուխտս Հաղբատայ:

Այս արձանագրութիւնը երգ սկիզբը ճիշտ է կարդացել, միայն թե Սաւնա անու-
 նը վերծանել է Սաւնոյ: Իսկ շարունակութիւնը, Համապատար բառից հետո բոլո-
 րովին այլ է կարդացել: Մեջ ենք բերում այդ մասը նրա վերծանութեամբ. —

«Բերդկալ Տիկնաքարալ մեծ ալդին իւր հնձանովն զանձաղին արարեալ ետու
 Հաղբատալ սուրբ Նշանիս վախմ, որչափ մեք կենչանի հմք մեր ծնողացն առ-
 նեն և լետ մեր հոգւն հրկու քառասունք մեզ առնեն. ով խափանէ մեր մեղացն
 տէր է առաջի Աստուծոյ, կատարիչքն աւրհնին. ամէն: Թիւն ՈՂԱ»:

Մեզ անհասկանալի է, թե ինչու այսքան տարբեր է մեր վերծանութիւնից:

48. Մեծ գաղթի ան պատի մոտ կանգնեցած խոյսարի պատկանութիւնի վրա
 (Լուս. № 57)

ԺԳ ԳԱՐ

Հրատարակված է Ղրիմ 29, Ջալ 74, երգ 26—27, Վիմ 235

1 Կամաւն ամենակալին Ա(ստուծո)յ, ես տ(է)ր Յո(վհանն)էս, առաջնորդ
 ս(ուր)բ ուխտիս Հաղբատայ

2 լրմամբ եղբարցս բնկալար սիրով զս(է)ր Գրիգոր եղիսկոպոս Տարսնա,
 3 որ եկն յերկրպագութ(իւ)ն ս(ուր)ր Նշանիս եւ ես բնծայ եկեղեցոյս սպի-
 4 տակ... պր նստիորս ի վաղելումն եղբարցս եւ խնդրեաց ի մէնջ մխաբան եւ
 5 եղբայր լինել մեզ: եւ մեր բոս յաւժար կամաց նորա սահմանեցաք զս(ուր)ր
 Ա(սասու)ծ-

Նկ. 57. Արձանագրութիւն ԱՅ 18

6 (սծ)նախորն՝ զվերախիմանն զերրորդ աւուրն պատարագն, որ յամէն
 եկեղեցիքս իւր ծնո-
 7 զայն առնեն՝ թորտի եւ թաղրի, եւ սնուցողացն՝ ա(է)ր Բարսղի եւ
 Հռիփսիմէ, եւ յեա վախճ-
 8 տնի նորա՝ իւր լիցի: Կատարողքն աւրճնին ի ա(եռն)է:

Ծանոթութիւն.— Տոնի անվան մեջ Աստուածամկա բառի անցընքը համապատասխան զըր-
 վիւս հետեանքով մտադրել են, որ մենք տկնալա սխալ համարելով ավելացրել
 ենք, բայց ալի բառից հետո գրված աւրն-ը միանգամայն ավելորդ է. ուստի զուր
 ենք հանել: Աղյուսկ պետք է հասկանալ Աստածամկա վերաբերման երրորդ աւուր
 պատարագը:

Տարբերություն.— Չորրորդ տողում մեր բաց թողած բառը Արիմ և Երզ կարդացել են զիպայ,
 որ տկնիս սխալ է, որովհետեւ ալի բառի վերջին զրկըր պր-են: Նույն բառը Զալ
 կարդացել է եւ:

Նույն տողում խնդրեաց — Զալ կարդացել է՝ խնդրեցի:

7-րդ տողում Թաղրի — Արիմ և Երզ կարդացել են Դագերի, իսկ Զալ՝ Բագերի:

Նույն տողում Հռիփսիմէ — Զալ կարդացել է Հռիփսիմեանց առնին, երզ՝ ի Հռիփ-
 սիմեանց առնին:

Նույն տողի յետ վախճ և 8-րդ տողն ամբողջությամբ Զալ չառնի:

49. Նույն խաչքարի վրա

Հ ՆԾԷ Մ 1008

Հրտարակված է՝ Արիմ 42, երզ 24—25, վրմ 12

1 Ի ՆԾԷ թու(իւ), ի թագուորութեանն Դաւթի եւ

2 ի հայրութե(ան) Յովսէփոս

3 եւ Մատթոյ կանգնեցի զսուրբ Նշանոյ յուխտիս Հաղբասոս:

Տարբերություն.— Երզ թվականը կարդացել է ՆԾԷ:

Դաւթի երզ կարդացել է Դաւթի ինքնակալի:

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 43—44, երգ 21—22 նաև 24, վիմ 64—65

- 1 Յամա ա(սառու)ծաղաւը թ(ա)զ(աւ)որ-
- 2 աջս թամարա եւ որդո իւրս
- 3 Գեորգէ եւ Բ հարազատաց
- 4 Զաքարէի եւ Իւանէի, հրամանաւ.
- 5 սոցա կոչեցա յալիսկսպո-
- 6 սութի(ւն) ս(ուր)բ աթոռոյս Հաղբատ-
- 7 աւ եւ Յոհանէս ի Սաչենո
- 8 հերոդութ(եամ)ը Ա(սառուծո)յ կացե(ա)յ իմ ամս
- 9 բազում յառաջնորդութե(ան)ս,
- 10 եւ ըստ իմում կարողութե(ան)ս սպ-
- 11 աատօրեցի սրբոցս ի շինութի(ւն) եւ
- 12 յառաջդիմութի(ւն) տանս Ա(սառուծո)յ:
- 13 Նախ՝ ի ձեռն շինուածոց ի ս(ուր)բ Նշ-
- 14 անս, ի մատենս, ի սպաս դարդուց, զկաթուղիկէս սալել եւ զ-
- 15 դոսնս կազմել, զ(սուր)բ Գրիգորն նորոգել, զգաւ ի թս
- 16 շինել, զգաւթի ս(ուր)բ սեղանոյն եւ զԳ ս(ուր)բ Նշանս: Եւ իմ խնդ-
- 17 իր է ի միաբանացս, զս(ուր)բ Յակոբա տաւնի կիրակէն իմ ս(ուր)բ նշ-
- 18 անացս տաւն կատարեն եւ զպատարագ աւուրն ինձ մատուց-
- 19 անեն յամէն եկեղեցիս: Եւ մի ոք իշխեացէ տյում տալ
- 20 յայսմ աւուր զժամն: Եւ որք կատարէն զազաչան-
- 21 ս մեր՝ աւրհնեցին ի ա(եառն)է. ամէն: ՈՂ:

Ծանոթութիւն.— 1. 13-րդ տողում Նախ ի ձեռն շինուածոց ի սր Նշանս պետք է հասկանալ նախ սուրբ նշան եկեղեցու մէջ կատարած շինարարութիւնները:

2. Մեզ անհասկանալի է 16-րդ տողում հիշատակուող զգաւրի սր սեղանոյն (զաւթի սուրբ սեղանի), որովհետեւ զաւթիք սեղան չունի:

3. 14-րդ տողում զկաթողիկէս սալել, պետք է ենթադրել, որ ս. Նշանի գմբեթն է սալել, որ իրոք քարե սալերով է ծածկված: Կաթողիկէ է կոչվել լայն առումով նաև ս. Նշան եկեղեցին ամբողջապէս, իբրեւ գլխավոր եկեղեցի, բայց քանի որ ալդ նույն նախադասութիւն մեջ եկեղեցուն ս. Նշան է անվանել, ուրեմն Կաթողիկէ բառը պետք է վերաբերի գմբեթին:

51. Նախաբղի ցակիկն

ԺԲ գար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 28, երգ 24

- 1 Յանուէն Ա(սառուծո)յ, եւ՝ Պուլտաճի, եղբայր տ(է)ր Յո-
- 2 հանիսի Լաու ճի (160) դահեկան ի շինութի(ւն) ժամա-
- 3 տանս եւ պարտին ի տարումն Ե (5) պատարագ:

4 Ով խափանէ իմ մեղացս եւ իմ ազգի մեղաց պար-
5 տական է առաջի Ա(ստուծոյ)։

Տարընքերցում.— 1-ին տողում Պուլաանի Երզ կարգացել է Պուլաան։

52. Մեծ գավրի ներսում, Տապանաբարի գլխին դրած խաչքարի վրա

Հ ՆԾԳ Ս 1004

Հրատարակված է՝ Բժշկ 77, Կոունկ 36, Ղրիմ 28, Երզ 25, Վիմ 12

1 ՆԾԳ թ(ուին)։ Ի հայրութեան Սիմեոնի ևս Աստու վերակացու եկեղեցոյս
կանգնեցի զս(ուր)ը խաչս, ինձ ազաւթս
2 արարէք։

Տարբերցում.— Ի հայրութեան Կոունկ՝ Ի հայրապետութեան։
Ղրիմ և Երզ Սիմեոնի կարգացել են Սիմեոնի։

53. Մեծ գավրի ամ մուսֆի աջ կտղին, պատի վրա գծած խաչի կողքերին

ԺԶ գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Խաչս բար-	4 Նարին, Խ(ա)թ-
2 խաւս խեղճ համ(ա)~	5 ին, Գոէ~
3 զ(աս)պ(ի)ն,	6 շարին։

54. Տապանաբարի մեծ գավրի հասակին

Ա. Մեծ գավրի հս առ առկունի մոտ, հասակի վրա, շրջագիր ծածկագրով

ԺԳ գար

Ունի Ղրիմ Բ-ի 33

1 Այս հա(ն)դի(ս)տ Մկ(րտիչ)

2 վ(ար)դ(ա)պ(եա)ին։

Ծանոթություն.— Խիստ ուշագրավ է այս արձանագրութեան ծածկագիրը լինելը, որ թեև հազվադեպ է, բայց մի քանի տեղերում հանդիպում է։ Ինչու են տապանագրերը շրջագրով փորագրել, չգիտենք։ Հավանական է, որ լոկ հետաքրքրութուն շարժելու համար, այլուպես, եթե Մկրտիչ վարդապետի անունը հրապարակով տալու իրավունք չլիներ, այդ դեպքում նրան զավթի ներսում չէին թաղի։

Շրջագիր ծածկագիրը միշտ գրվում է հակառակ ուղղութեամբ՝ աջից ձախ, այլ հանդամանքը նկատի առնելով հմուտ հայագետ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը Սեանում տեսած իր մի խաչարձանի ծածկագիր արձանագրութեան հիման վրա հարց առաջ քաշեց, թե արդյոք այս երևույթը կապ չունի հայերի հնագույն շրջանում ասորականի նման աջից ձախ գրութեան հետ։ Մենք այդ կապը չենք տեսնում, որովհետև ժամանակը խիստ ուշ է և, որ գլխավորն է, շրջագիրը հայերեն ծածկագրութեան բազմաթիվ տեսակներից մեկն է և ուրիշ ոչինչ։ Մեզ թվում է, որ այս Մ Կ

(Մկրտիչ) անունն է, որ Ղրիմ սխալմամբ կարգացել է Մլինաա, բայց չի հիշատակել արձանագրության շրջադիր լինելը (Ղրիմ 33):

Բ Նախադրի աջ կողմին

ԺԳ գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Վահե[նի]

Ծանոթություն. — Տաղանաքարի աջ կողքը ֆուտայի շինվածքի տակ և ծածկել տնվան վերջին ևի դրերը:

Գ Մեծ գավրի հե աև անկյունի մոտ

Լուս. № 55)

(1192 թ.)

Հրատարակված է՝ Կոունկ 37, Բժչկ 50, Ղրիմ 33, Ջալ 79, Երզ 22 (1), Լալ 400 (1)

1 Արաա թ(ա)գ(աուր)

Ծանոթություն. — Կյուրիկյան Արաա թագավորի մահվան հաղանական թվականը 1192-ն է (Մով. Լջ 71 և Աճ անձ. բու. հա. Ա. Լջ 4): Այդ թվականով էլ որոշել ենք արձանագրության մամանակը:

Դ Նախադրի աջ կողմին

Նկ. 58. Արձանագրության № 51 գ

ԺԲ գար (հաղանաքար 1185 թ.)

Հրատարակված է՝ Կոունկ 37, Բժչկ 50, Ղրիմ 33, Ջալ 75, Երզ 22 (2), Լալ 400 (2)

1 Կիւրիկէ թ(ա)գ(աուր)

Ծանոթություն. — Այս հաղանաքարը Կյուրիկի 3-րդն է, Արաա թագավորի հայրը և նրա նախորդը:

Ե Մեծ գավրի աև կողմի երկուդ շարքի ձախակողմյան կերի
սալանաւարի վրա

ԺԲ — ԺԳ գար

Հրատարակված է՝ Կոունկ 37, Բժչկ 50, Ղրիմ 33, Երզ 22 (5), Լալ 400 (5)

1 Մարիամ

Ծանոթություն. — Գաղթի աջ մասը Մարիամը շինել է իրի տաղանաքարի իր և իր քույրերի ու մոր համար: Շինության արձանագրությունը պատկանում է 1187 թվին, բայց հալանի չէ նրա աջ մամանակ վախճանված լինելը: Սա Կյուրիկի 3-ի աղջիկներից մեկն է և կուսակրոն է:

Զ Նախադրի աջ կողմին

ԺԲ գարի վերջերքը

Հրատարակված է՝ Կոունկ 38, Բժչկ 50, Ղրիմ 33, Երզ 22 (4), Լալ 400 (4)

1 Թամար թ(ա)գ(ուհի)

Մանորություն.— Կլուրիկի 3-ի կենն է և Մարիամի մայրը:

Լ: Նախորդի աջ կողմին

ԺԲ զարի վերջերքը

Հրատարակված է՝ Կռունկ 38, Բժշկ 80, Ղրիմ 33, Երգ 22 (5), Լալ 400 (5)

1 Ռուսուգան

Մանորություն.— Կլուրիկի Գ-ի աղջիկներից մեկն է և Մարիամի քույրը:

Բ: Նախորդի ամ կտրվում, մեծ գավթի հս կողմի դուռն շեշտված
մասի մեջ

ԺԲ զարի վերջերքը

Հրատարակված է՝ Կռունկ 38, Բժշկ 80, Ղրիմ 33, Երգ 22 (5), Լալ 400 (5)

1 Բաւրինայ

Մանորություն.— Նախորդի քույրն է:

Բ: Ռուսուգանի գերեզմանի աջ կողմին (Բ շաբ)

Հ ՌՃ ՍՐ 1651

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 33, Ջալ 78, Երգ 23 (9), Վիմ 153, Լալ 401 (9)

1 Այս է տաղա-

2 և Մինտա վ(ար)դ(ա)-

3 պ(ե)տին: Թ(ուին) ՌՃ:

Ժ: Նախորդի աջ կողմում (Բ շաբ)
(Լուս. № 59)

ԺԱ զարի վերջերքը

Հրատարակված է՝ Կռունկ 38, Բժշկ 80,
Ղրիմ 33, Ջալ 78, Երգ 22 (2), Լալ 400 (2):

1 Կլուրիկէ թ(ա)դ(աւոր)

Մանորություն.— Դավիթ Անհագինի սրբին

է, որ թագաւորեց Լուսիսմ 11-րդ դարի երկրորդ կեսի զրեթե ամբողջ տեղաւթյան
ընթացքում:

ԺԱ. Նախորդի աջ կողմին

ԺԱ—ԺԲ զար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 33, Ջալ 78, Երգ 22 (6), Լալ 400 (6)

1 Դաւիթ

Նկ. 59. Արձանագրություն № 54 ժ

Ծանոթություն.— Սա հսկայական առճմից է և թաղված է նրանց շարքում:

ԺԲ Նախուրդի աջ կողմին
(Լուս. № 60)

ԺԲ դար

Հրատարակված է՝ Կոտնկ 35, Բժշկ 50, 'Լրիմ 33, Ջալ 79, Երգ 22 (1), Լալ 400 (1)

1 Աբաս Թ(ա)ղ(աւոր)

Նկ. 60. Արձանագրություն № 54 ԺԲ

Ծանոթություն.— Հավանաբար Տավուշի թաղավոր Աբասն է, որի օրով, 1045 թվին. Չոլի ամիրապետը 40 օր Տավուշը պաշարելուց հետո դրավեց ահն և Աբասն անվնաս դուրս եկավ բերդից (Սամուէլ Անեցի, հաւաքմունք ի դրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893 թ., էջ 133):

ԺԳ Նախուրդի աջ կողմին

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Կոտնկ 37, Բժշկ 50, Ջալ 78, Երգ 22 (1), Լալ 401 (1)

1 Տէր Գրիգորէս

Ծանոթություն.— Այս Գրիգորեան աղակցական կապ է ունեցել Ջաքարյան առճմի հետ և թաղվել է նրանց շարքում: Հաղրատում առաջնորդ է եղել 12-րդ դարի վերջերքին: Սրա մասին Կիր. գրում է՝ «Յեւ Բարսղի եղև հպիսկոպոս սուրբն Գրիգորիս: Սա աղ-գական էր ի շխանացն Ջաքարէի և Իվանէի» (Կիր 92): Սրա մասին տե՛ս նաև արձ.- № 16:

ԺԳ Նախուրդի աջ կողմին

ԺԳ դար, 1233 թվականից հետո

Հրատարակված է՝ Կոտնկ 37, Բժշկ 80, 'Լրիմ 34 և 45, Երգ 23(11), Լալ 401 (11)

1 Ջաքարէի և Իւ-

4 հպիսկոպոս տեղ-

2 անէի քվերորդի-

5 ոյս:

3 և Յովհանն(է)ս

Ծանոթություն.— Այս Հովհաննեան առաջնորդ է եղել նաև Սահաճնում և տխտեղ երեք արձանագրութիւն է թողել իր անունով, որոնք պատկանում են 1221, 1222 և 1225 թվերին: Հաղրատում նրա անունով, որտեղ հիշատակված է Ջաքարի և Իվանեի քեռորդի լինելը, միայն մի արձանագրութիւն կա, այն էլ Կայան բերդի կամ Գրան-վանքի պատին գրված: Այս Հովհաննեսի ձեռքով Կայան բերդը շինելու մասին ման-

բամասնութլունները տես Պատմութիւն հայոց, արարեալ կիրակոսի վ. Դանձակեց. լոյ, էջ 92 և Կ. Ղափուարյան «Սանահնի վանքը և նրա արձանագրութլունները», էջ 60—61:

ԺԵ Նախորդի աջ կողմին
(Լուս. № 61)

ԺԳ զար

Հրաաբակված Է՝ Կոռնկ 38, Բժշկ 50, Ղրիմ 34, Ջալ 78, Երզ 23 (12), Լալ 401 (12)

1 Զաքարէի և Բւսնէի

2 քոյրն է Դոււին:

Մանորոյրուն.— Արս Դոււին (Դոււ) է սկիզբն առնում Դոււինն առձմը:

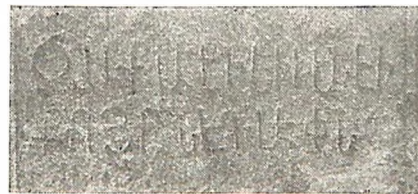
Տարբերքում.— Ղրիմ Դոււին կարգացել է Նեջաւին: Արարեղ Ն գիրը վերցրել է քոյրն բառի վերջից, Ե-ն վերցրել է է հական բառը, որ հաջորդել է քոյրն բառին, մնացածը Դոււին բառը սխալ է բնթերցել, բառ որում Դ գիրը սխալմամբ կարգացել է ջ, աւ. մնացել է անսխալիս փ գիրը դարձել է Վի և, վերջապես, Ը գիրը մնացել է անսխալիս: Այս անունը Ղրիմեցու ձեռագրում Ընեջաւին է:

Ջալ-ի Դոււին Ընեջաւին (արտագրել է Ղրիմեցու ձեռագրից):

Ջալ-ի սխալը տառացիորեն կրկնել է Երզ՝ արտագրելով նրան:

Աճառլանն իր անձնանունների բառարանում Նանայի անվան հետ Նեգաւը սխալ անձնանունը գրել է Նանայի կենսագրութլան վերջում, իբրեւ նրա անունը կամ մականունը:

Կոռնկ Դոււին կարգացել է՝ Նեգաւին:

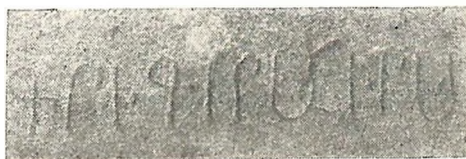

Նկ. 61. Արձանագրութլուն № 54 ժկ

ԺԶ Նախորդի աջ կողմին
(Լուս. № 62)

ԺԳ զար

Հրաաբակված Է՝ Կոռնկ 37, Բժշկ 80, Ղրիմ 34, Ջալ 78, Երզ 22 (12), Լալ 401 (12)

Նկ. 62. Արձանագրութլուն № 54 ժզ

1 Գրիգոր ամիրա

ԺԷ Նույն շաբի հր մասում, Աբառ քաղաքի ճապան ամառի մոտ
(Լուս. № 63)

ԺԳ զար

Հրաաբակված Է՝ Կոռնկ 38, Բժշկ 80, Ղրիմ 34, Ջալ 79, Երզ 22 (10), Լալ 401 (10)

1 Կաթէլ

Նկ. 63. Արձանագրութլուն № 54 ժէ

ԺԲ՝ Նախորդի աջ կողմին

(Լուս. № 64)

ԺԳ՝ դար

Նկ. 64. Արձանագրություն № 54 ժԲ

Հրատարակված է՝ Կոտնկ 35, Բժշկ 50,
Ղրիմ 34, Ջալ 79, Երգ 22 (9), Լալ 401 (9)

1 թափիկ

ԺԹ՝ Խեծ գավրի հր կողմի դուռն շեռված մասի հասակին

(Լուս. № 65)

1189-ից առաջ

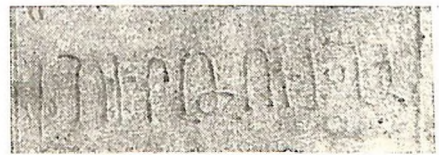
Հրատարակված է՝ Կոտնկ 35, Բժշկ 50,
Ղրիմ 34, Ջալ 79, Երգ 22 (7), Լալ 401 (7)

Փուրթուխան

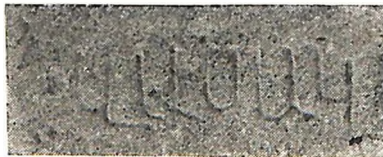
Ծանոթություն. — Սա մեռել է 1189-ից առաջ:

1189 թվականին № 43 արձանագրություն

մեջ խոսվում է այն մասին, որ Դավիթն իր հոր Վաստիկի և քրոջ՝ Փուրթուխանի (Բուր-
տուխան) գերեզմանի վրա խորան է շինել:

Նկ. 65. Արձանագրություն № 54 ժԹ

Նկ. 66. Արձանագրություն № 54 Ի

Ի՝ Նույն շեղում, նախորդի աջ կողմին
(Լուս. № 66)

1189 թվից առաջ

Հրատարակված է՝ Կոտնկ 35, Բժշկ 50,
Ղրիմ 33, Ջալ 79, Երգ 22 (6), Լալ 401 (6)

1 Վաստիկ

Ծանոթություն. — Տաղանաատներ շինել է իր որդի Դավիթը 1189 թվին: Տես արձ. № 43:

ԻԱ. Փուրթուխանի սաղամահարի ամ կողմում, նույն գավրի
հր դուռն շեռված մասում:

ԺԲ՝ դար

Հրատարակված է՝ Կոտնկ 35, Բժշկ 50, Ղրիմ 34, Ջալ 79, Երգ 23 (4), Լալ 401 (4)

1 Սմբատ որդի

2 Ի Ուրանա

Ծանոթություն. — Նախորդի խաչքարերից մեկը (№ 130 արձ.) պատկանում է այս Սմբատի որդի Նաշմաղինին և կրում 1211 թվականը: Արձանագրությունից երևում է, որ Ուրանանք եղել են Հաղբատի տեղական իշխանները և Հաղբատի ստացել են Վրաց թագավորներից Վասն շատ ծառայութեան:

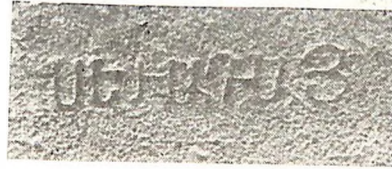
ԻՔ՝ Մեծ գավրի մեջ, կենտրոնական մասում, սաղանափառերի
 երեսը շարքի հս կողմում
 (Լուս. № 67)

ԺԳ՝ դար

Հրատարակված է՝ Կոռնկ 35, Բժշկ 50,
 Ղրիմ 34, Ջալ 75, Երզ 23 (13), Լալ 401 (13)

Սև աղալ

Մանրորչյուն. — *Սբա Սեպան Գեորգյանց*
տոմից Է, Հասանի որդին և Սաթանի
կորույր: Սբա մասին տես № 111 ար-
ձանագրությունը:

Նկ. 67. Արձանագրություն № 51 իր

ԻԳ՝ Նալկ շարքում, նախորդի հե կողմին
 (Լուս. № 68)

ԺԳ՝ դար

Նկ. 68. Արձանագրություն № 51 իր

Հրատարակված է՝ Կոռնկ 35, Բժշկ 50,
 Ղրիմ 35, Ջալ 75

Սմբատ

ԻԳ՝ Նախորդի հե կողմին
 (Լուս. № 69)

ԺԳ՝ դար

Հրատարակված է՝ Կոռնկ 35, Բժշկ 50, Ղրիմ 35, Ջալ 75, Երզ 22 (14), Լալ 401 (14)

Սոսորովիկ

ԻԶ՝ Նախորդի հե կողմում, անգիր
 սաղանափառերի կողմին

ԺԳ՝ դար

Նկ. 69. Արձանագրություն № 54 իր

Հրատարակված է՝ Կոռնկ 35, Բժշկ 50,
 Ղրիմ 34, Երզ 23 (14), Լալ 401 (14)

1 Սինաքերիմ

2 Թոռն առաջ Սենա-

3 քերիմա

Մանրորչյուն. — *Գեորգյան տոմին պատկանող ալի Սինաքերիմը Հասանի որդին Է: Տես*
արձ. № 111:

ԻԶ Նախորդի հր կողմին
(Լուս. № 70)

ԺԳ զար

Նկ. 70. Արձանագրություն № 54 իր

Հրատարակված է՝ Կոունկ 35, Բժշկ 89,
Ղրիմ 34, Ջալ 79, Երզ 22 (4), Լալ 401 (4)

Քուրդ ամիրա

Ծանոթություն. — Այս Քուրդ ամիրան ավագ
Սադունի հալըն է, և Կալանի ու Մահ-
Կանարեղի իշխանը:

ԻԷ Նախորդի հր կողմին
ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 50, Ղրիմ 34, Ջալ 79, Երզ 22 (13), Լալ 400 (13)

Դաւիթ

ԻՐ Նախորդի հր կողմին, նույն շարքի վերջին

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 50, Ղրիմ 34, Ջալ 79, Երզ 22 (8), Լալ 401 (8)

Համգ

Ծանոթություն. — Այս անունը 13-րդ դարում սովորական էր Համգե կամ Համգա ձեռնով:

ԻԹ Մեծ գաղթի մեջ, 4-րդ և 3-րդ շարքերի մեջտեղը

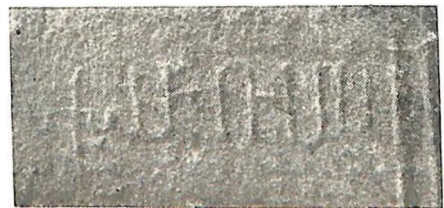
(Լուս. № 71)

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 50, Ղրիմ 35, Ջալ 78, Երզ 22 (15), Լալ 401 (15)

Խառնա

Ծանոթություն. — Խառնաը թաղված է ոմն
Հասանի հետ, միևնույն գերեզմանա-
քարի տակ, ձախ կողմում Խառնան է,
իսկ աջում Հասանը, որ ամենայն հա-
վանականությամբ նրա եղբայրն է:

Նկ. 71. Արձանագրություն № 54 իԹ

Տուրընթեքում. — Նախկին վերձանողները Խառնա. միացրել են Հասանին և մի անուն
դարձրել: Կոունկ, Բժշկ. Խառնա կարգացել են Խամեռառ:

Լ Նախորդին անմիջապես կից, նույն գերեզմանաքարի վրա

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 50, Ղրիմ 35, Ջալ 78, Երզ 22 (15), Լալ 401 (15)

Հասան

Մանրություն. — Նախորդի մերձավորն է և թաղված է նրա հետ մի գերեզմանաքարի տակ: Տարբերեցում. — Լքիմ միացրել է Նախորդի հետ. ստացել է Խառնաճաճան, Զալ, Երզ, Լալ, զրել ևն Խառնաճաճան: — Հասան:

Նույնը կրկնել է Հր. Աճառյանը Անձ. լատարանի մեջ, քաղելով իր տեղեկությունները Երզնկյանից, Լալաջանից և Բժշկյանից:

ԼԱ. Նույն շաբլի մեջ, գավթի կենտրոնին մոտ

(Լուս. № 72)

1282 կամ 1285

Հրատարակված է՝ Կոռնկ 33, Բժշկ 50, Զալ 79, Երզ 23 (5), Լալ 401 (5), XB 1912 p.

1 Այս է հանդիսա

2 Սաթուհին:

Նկ. 72. Արձանագրություն № 54 լա

Նկարը, որն ստացին անգամ հրատարակեց Ն. Մար XB հանդեսում, 1912 թվականին: Տարբերեցում. — Կոռնկ, Բժշկ, Զալ, Երզ, Լալ Սարունին լատեր կարգացել են Մարունին: Երզ, որից քաղելով նաև Լալ այս տառադանդիրն ունեն հրկու անգամ, մի անգամ կարգացել են Այս և հանգիստ Աքարեկ Սաղունին, իրենց կողմից ավելացնելով Աքարեկ լատեր, որ ընդգրկում չկա, մյուս անգամին կարգացել են՝ Այս և հանգիստ Մարունին:

ԼԲ Մեծ գավթի մեջ ամ փեշին շաբլի հս ծայրին, անգիր սապանափաթի կողքին

(Լուս. № 73)

ԺԳ. դար

Հրատարակված է՝ Կոռնկ 37, Բժշկ 50, Զալ 79, Երզ 22 (2), Լալ 401 (2)

1 Տէր Գրիգորէս-

2 ի եղբայրն:

Մանրություն. — Թե ինչ է եղել տէր Գրիգորէսի եղբոր անունը, հայտնի չէ: Տէր Գրիգորէսի մասին տեղա արձ. 54 ԺԳ: Տարբերեցում. — Բժշկ և Կոռնկ կարգացել են՝ Տէր Գրիգորիս եղբայրն:

Նկ. 73. Արձանագրություն № 54 լա

Նկ. 74. Արձանագրություն № 54 լր

ԼԳ Նախարարի հր կողմին

(Լուս. № 74)

ԺԳ զար

Հրաաարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 50, Գրիմ 33, Ջալ 79, Երգ 22 (16), Լալ 401 (16)

Ռուսու քան

Տարընքերցում. Բժշկ, Ջալ, Երգ, Լալ կարգացել են Ռուսու գան:

ԼԳ Նախարարի հր կողմին

(Լուս. № 75)

ԺԳ զար

Հրաաարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 80, Գրիմ 34, Ջալ 79, Երգ 22 (11), Լալ 401 (11)

Նուսիլ

Նկ. 75. Արձանագրություն № 54 լր

ԼԵ Մեծ զավրի ամ մուսի մոս, Նախարարի հր կողմին

(Լուս. № 76)

Հրաաարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 80, Ջալ 79, Երգ 22 (17), Լալ 401 (17)

Նկ. 76. Արձանագրություն № 54 լր

Սաանայ

Մանարություն — Վերջին ա զերբ քարի վրա աջակողման կուսա չունի և կարգացված է ա Մենք արդ պարզապես վարարցի սխալը համարելով վերժանել ենք ա, համարելով Սաանայ անհանձնված ճիշտ ձևը:

Տարընքերցում. — Ջալ կարգացել է Սաանու, Երեկ Սաանայ ձևը համարել սեռական հոլով, իսկ Բժշկ՝ Սաանու:

ԼԶ Նախարարի հր կողմին

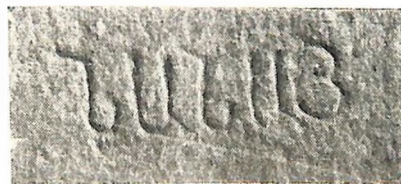
(Լուս. № 77)

ԺԳ զար

Հրաաարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 50, Գրիմ 35, Ջալ 79, Երգ 23 (6), Լալ 401 (6)

Նանայ

Տարընքերցում. — Ջալ կարգացել է Նանայ:

Նկ. 77. Արձանագրություն № 54 լր

11. Դասխարդից դեպի հր. հույն շտաբում

ԺԶ գար

Հրատարակված է՝ Կուռնի 37, Բժշկ. 80, Ջալ 79, Երգ 22-23 (3), Լալ 401 (3)

1 Այս է հանդիսս 3 եպ(ի)ս(կոպոս)ի յԱռք-

2 Փիլիպոս այրհ- 4 նճեցի:

Տարբերակում.— Կուռնի, Բժշկ. Ջալ կարդացել են՝ Փիլիպոս եպիսկոպոս ապրնջեցի:
Երգ և Լալ՝ Փիլիպոս աքրեպիսկոպոս Առնջեցի:

Գ. ՓՈՒՅՐ ԿԱՍ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԳԱՎԻԹ

55. Փոքր գավրի մեջ, հո պատին

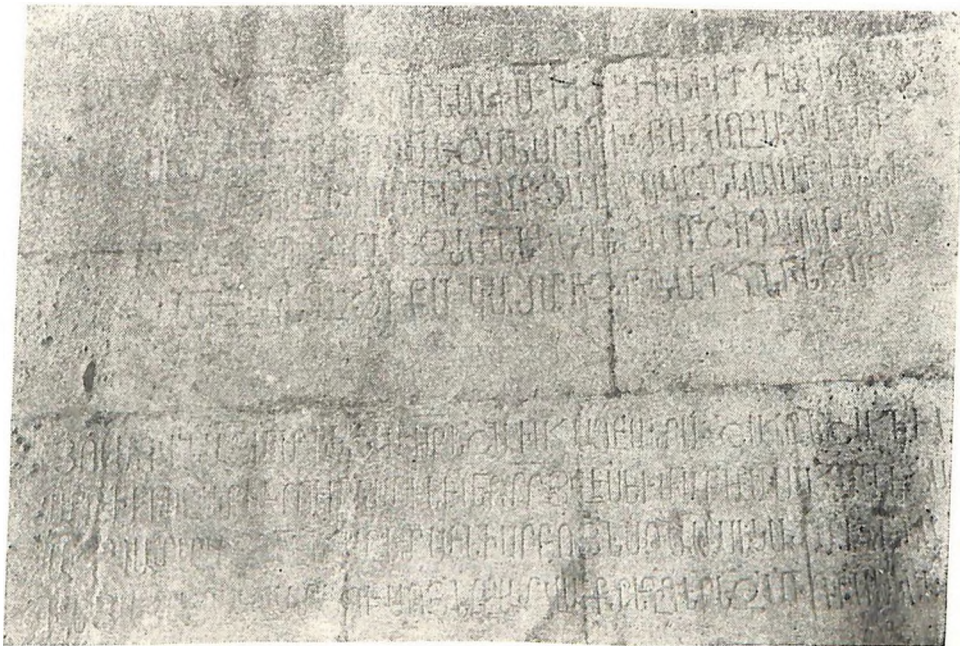
(Լուս. N 78)

ԺԳ գար

Հրատարակված է՝ Ջալ 67, Երգ 46, Վիժ 232

1 Կամառն Ա(ստուծո)յ Պատրոն Ալիա և սրբին իւր Գաւիթ

2 մեծ յստով միտրանեցան ս(ուր)բ ախախ Հաղրատա: և

Նկ. 78. Արձանագրութիւն ԱՆ 55 և 56

3 մեք ա(է)ր Յով(հանն)էս լրմամբ կղրարցո, սիրով ընկաւար և սու-

4 սք նոցա պատարադ գատանն եկեղեցո, որ Շողակաթի ասի,

5 գամէն եկեղեցիքս: Կատարիչքն աւրհնին յԱ(ստուծո)յ:

Ծանոթութիւն.— Ալիա սրտիան անձնանունն առաջին անգամն է հանդիպում, իսկու-
թյունը ստուգեցինք Երկրորդ անգամ, 1958 թվականին:

Տարբերեցում.— Դ-ին տողում Արիաւ Ջալ և երգ կարգացել են՝ Աշխալ.

որդին իւր Ջալ՝ որդիքն իւր:

Յ-րդ տողում սիրով Ջալ՝ մերով:

Դ-րդ տողում պատարագ գտանն եկեղեցւոյ Շողակարի Ջալ՝ պատարագ
գեկեղեցւոյ Շողակարիս:

56. Նախորդի ցակիւն

(Լուս. № 78)

ԺԳ. դար

Հրատարակված է՝ Ջալ 67, երգ 46, վիմ 232

- 1 Յուստին Ա(ստուծոյ) միաբանեցաւ ս(ուր)բ Նշանիս Հաղթատա Շահրնշահ
ևւ հա
- 2 արդիւնս ըստ իւրում կարիւ: Եւ մեք՝ ա(է)ր Յ(ս)վ(հանն)էս ևւ միաբանքս
սահմանեցար
- 3 Ապատարագ յամէն տարի (ի) տաւնի որքոյն Աթանասի: Կաաարիչքն աւրհն-
- 4 ին յԱ(ստուծոյ)յ: Այլ ևւ ըստ յուսոյ նորա ամար տեղի գերեզմանի (ի)
դրան եկեղեցւոյ:

Ծանոթութիւն.— 1. Երկու տեղ՝ երրորդ տողում Խ աւանի և չորրորդ տողում ի դրան բա-
սերի ի նախդիրը չի գրված նախորդ բառերն ի գրով վերջացած լինելու պատճառով:
Այդ երկու ի գրերը պետք է կարդալ երկուական տեղում, նախ՝ նախորդ բառի վեր-
ջում և ապա՝ իրրե հաջորդ բառի նախդիր:

Այս ձեր պետք է նկատել իրլե հնում կիրառվող հախտադրութեան եղանակնե-
րից մեկը, որ ամենից շատ դարձածութեան ունի մակագիր մեհագրութեաների մեջ,
երբ մի ամբողջ տնուն և մականուն գրված է մեկ կամ երկու գրերի ստեղծերի վրա:

2. Այստեղ հիշատակվող Շահնշահը Ջաղարյաններն կամ որեւէ այլ իշխանական
տոհմից չէ, որովհետեւ այդ մասին ոչ մի հիշատակութեան չկա արձանագրութեան
մեջ և իշխանական որեւէ տիտղոս չունի: Շահնշահ տիտղոսը 13-րդ դարում դարձել
էր արտաքին տնտեսուն, ինչպէս այժմս Իշխան, Դշխունի, Թագունի և այլն:

57. Նույն գավրի մեջ Համագասպի մոսքի նսկասիւն

(Լուս. № 79)

ԺԳ. դար

Հրատարակված է՝ Ջալ 68, երգ 46—47, վիմ 232

- 1 Յուստին Ա(ստուծոյ) ևւ ս(ուր)բ Նշանիս Հաղթատայ, մեք Գ (Յ) եղբարքս
Ախանգարս ևւ Ահանգարս ևւ Խ-
- 2 ըստ միայրանեցար ևւ սուտք ընծայ ըստ մերում կարի ևւ ա(է)ր Յովան-
նէս ևւ միա-
- 3 բանքս սահմանեցին ևւ էսուն
- 4 մեզ ե (Յ) պատարագ ի տաւնի Թէոդոսի թագաւորի,
- 5 որչափ մեք կենդանի ենք մեր ծնողացն առնեն՝ Գրիգորս

6 եւ Սաթուխին, եւ յետ մեր ելից յաշխարհէս, Գ (3)՝ մեզ,
7 եւ Բ (2) նոցա: Կառարողքն աւրհնին յԱ(ստուծոյ):

Ծանոթութիւն.— 1. Առաջին երկու տողը գրւած է մուտքի կամարի, իսկ մնացածը հա-
կատակալ քարի վրա:

Նկ. 79. Սրճապարտիւթիւն ԱՃ 87

2. Երկրորդ տողի վերջում քարը թեթեւեւի փշրւած է և վերջում կարող է յ գիր լինել, որ այժմ չի երևում տեղում: Այդ պատճառով, այդ տողում կիսատ մնացող և հաջորդում շարունակիող միաբանքս բառը կարելի է կարդալ միայրանքս, ինչպիսի երկրորդ տողի սկզբին միաբանեցարքը գրւած է միայրանեցարք:

Տարբերեցում.— Առաջին տողում Աւհանգարս (Օհանաբարս) Զալ կարդացել է՝ օհնվարս, Երզ՝ Աւհնվարս:

Վեցերորդ տողում Սարուքին անձնանունը Զալ կարդացել է Սարումին, Երզ՝ Սա-
րունին:

Երգնկրանցի այս սխալ տեղեկութեան հիման վրա Աճառյանը Սադուն (Սաթուն) արական անձնանունը համարել է գործածված նաև իրրե իրական անձնանուն (Տես՝
Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հտ 4. Սադուն բառի 5-րդ համարը):

58. Ամենուրեկից խաչաւի կողին, փոքր գավրի ցերսում
(Լուս. № 80)

Հ ԶԻԲ Մ 1273

Հրատարակված է՝ Կոռնկի 36, Բժշկի 78, Ղրիմ 45, Զալ 71, Երզ 43—44,
Լալ 406, Վիմ 115

1 Թվականին ԶԻԲ.

2 յիշխան~

3 ութե(ս)ն եւ ի

4 տէրութե(ան) ս(ուր)բ

5 ուխտիս աթար~

6 ալ մմիրսաղա~

7 սալար սլար~

8 օն Սադո~

9 ւնին, ես՝ ա(է)ր

10 Յովանէս

Նկ. 80. Արձանագրութիւն
№ 58

11 կանգնեցի զխ-	14 ն Սաղունին եւ յ-
12 աչս ամենափրկի-	15 իշատակ հոգ-
13 չ աւզնական պարո-	16 ո՛ղս՝ իմո:

Ծանոթութիւն.— Այս արձանագրութեան մեջ հետաքրքիր է «Յիշխանութեան և ի տերութեան սուրբ ուխտիո արքայ (և) ամիրապատար պարոն Սաղունին դարձվածքը: Սաղունը, թեև, ինչպես հայտնի է, միայն Հաղբատաւանքի տերը չէր, այլ նրա հիմնական կալվածքը Մահկանաբերդն էր և բարձր պաշտոններ ուներ վրաց արքունիքում, նա իր աթոռակ և ամիրապատար տիտղոսները ստացել էր թաթարների Հուլաղու խանից, բայց այս արձանագրութեան մեջ, հաւանաբար, նկատի է առնված Սաղունի՝ Հաղբատաւանքի նկատմամբ ունեցած հովանավոր վերաբերմունքը և այդ պատճառով նշված է նրա իշխանութիւնը միայն Հաղբատի վերաբերյալ:

Տարբերեցում.— Ձալ չունի՝ քվականին Զի՛:

Ծրդ տողում ամիրապատար Կոռնիկ և Բժշկ կարդացիլ են մեր սպասար: Սաղունին—Նրդ, որից արտագրելով նաև Լալ, կարդացիլ են Սարունին:

59. Նույն խաչքաւի քիկունքին

(Լուս. № 81)

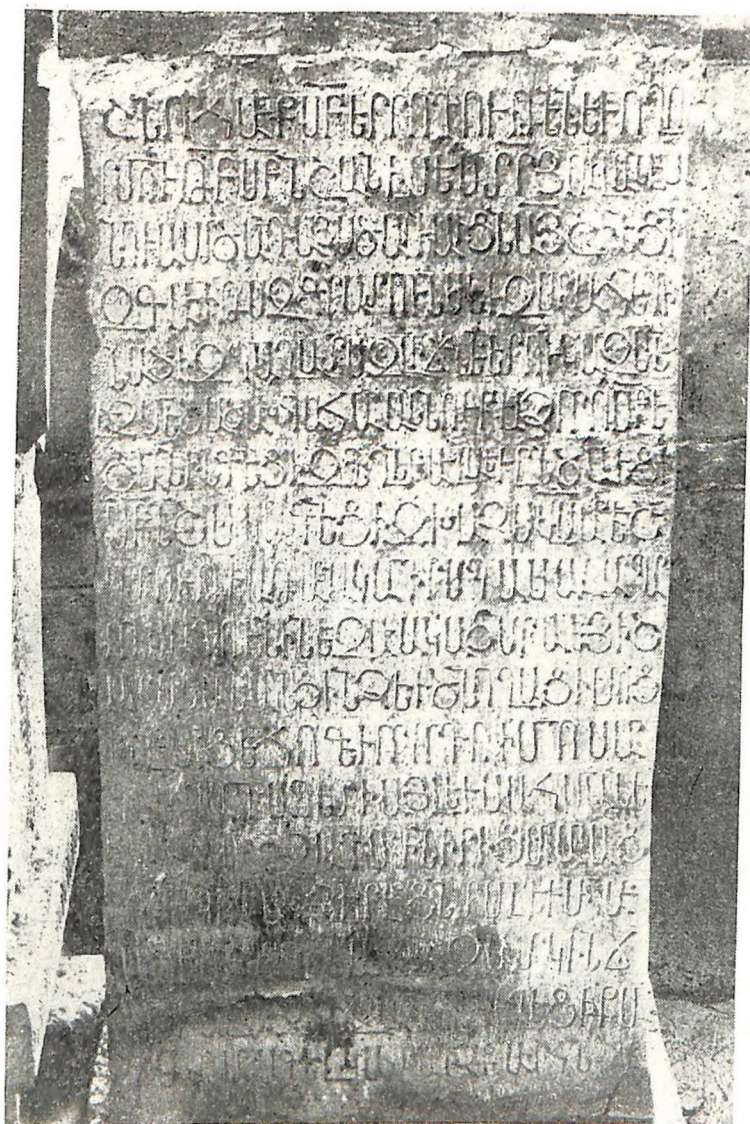
Հ (ՉԻԲ) Մ (1273)

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 45, Ձալ 70, Երզ 47

- 1 Շնորհաւք ս(ուր)ր երրորդու թեհն եւ ողո-
- 2 բմութ(եամ)ր ս(ուր)ր Նշանիս, ես՝ տ(է)ր Յովանէս,
- 3 նուառս ծառայս ծառայցն Ա(ստուծո)յ շինեցի
- 4 զգաւիթս, զգրատունս եւ զսրահ՝ նորի-
- 5 ն, ածի զպաղատս զլիճն եւ հոռու կազմե-
- 6 ի զմեծածախ պահարանն Ուրդաձորո ս(ուր)ր Ն-
- 7 շանին, գնեցի զգեղն Բաւլա եւ ընծաեցի
- 8 ս(ուր)ր Նշ(ան)իս, կանգնեցի զխաչս վ(ա)ս(ն) արեւշ-
- 9 տաութե(ան) աթոռակ ամիրապատար պար-
- 10 սն Սաղունին եւ զաւակաց նորա եւ յիշ-
- 11 տաակ անանց ինձ, եւ ծնողաց իմոց

- 12 եւ եղբարց, եւ հոգևոր որդո իմո Սար-
- 13 զիս վարդապետի: Այլ եւ սահմանե-
- 14 ցի ծառղարդարին իրից արարաց-
- 15 ն Բ (2) սպիտակ յերէցն տալ, եւ միաբ-
- 16 անքս էտուն մեզ գտակին ճ-
- 17 բազալոյցն գամէն եկեղեցիքս
- 18 պատարագել: Կատարիչքն աւրհն|ին|:

Մանրություն.— Այս արձանագրությունը կրկնություն է մեր Ա՝ 96-ի, որ փորագրված է մի այլ խաչքարի թիկունքին: Մեր կարծիքով, Ա՝ 96-ը մեկ կամ մի քանի տարով հին է և սկզբնականը: Այդ արձանագրությունը պատան միջանցքում պատին շատ մոտիկ կանգնեցրած լինելու պատճառով վերձանոցներից շատերը չեն նկատել:

Նկ. 81. Արձանագրություն № 59

2. Վեցկերպ տողում՝ Պահարանն Ուրդաձորո կարելի է կարդալ հաս պահարան Նուրդաձորո, բայց մենք Ուրդաձոր-ը ճիշտ համարեցինք, որովհետև Ա՝ 96 արձանագրություն մեջ այդ երկու բառերի միջև մի Ն է գրված (պահարան Ուրդաձորո), հետևապես տեղանունը Ուրդաձոր է և ոչ Նուրդաձոր:

Տարբերություն.— 4-րդ տողում— շինեցի գգաւիքս, զգրատունս Զալ կարգացել է՝ շինեցի զգրքատունս:

6-րդ տողում— Ուրդաձորո 'Լրիմ գրել է՝ Ուրբաձորոյ, Զալ՝ Բրդաձորոյ:

7-րդ տողում— Գնեցի զգեղն Բաւլա և ընծանցի սր Նշանիս Արիմ չունի,

10-րդ տողում— Սադունին Ղրիմ՝ Սարունին:

14-րդ տողում— Ծառգարդարին Ջալ՝ Ծաղկագարդին:

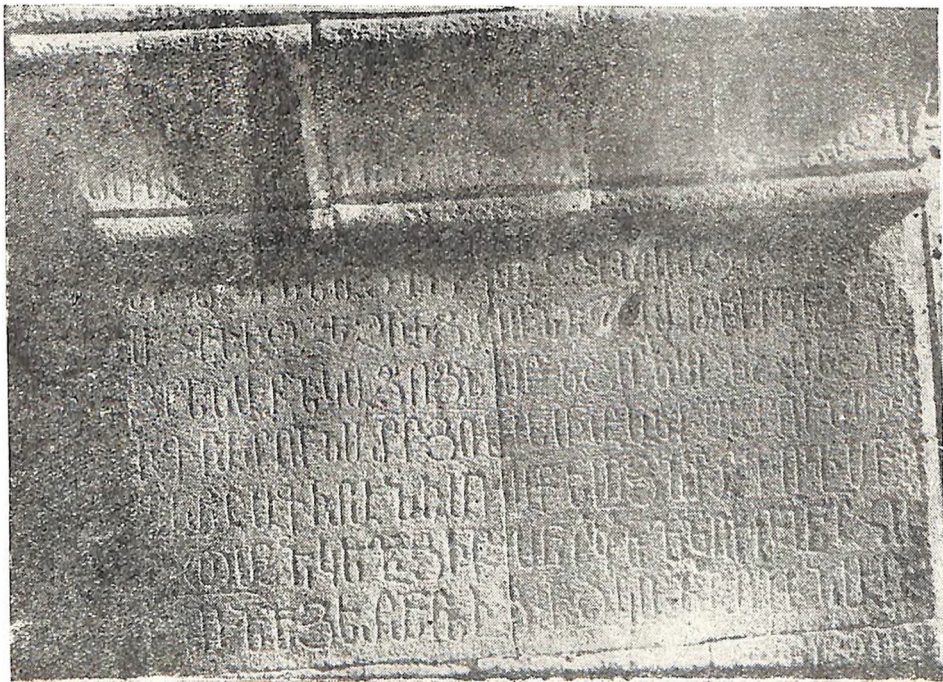
Նույն տողում— իրից արարաց Ջալ՝ իւրեանց մամացն, Ղրիմ՝ Երիցարարացն:

Վիմ ալս արձանագրությունը վերցրել է Ջալ-ից և որոշ ուղղումներ է կատարել Երզնի 44 էջում բերած մի ալլ արձանագրության հիման վրա (մեր № 96), կարծելով, որ ալս նույն արձանագրությունն է, ուստի և Վիմ-ի բերած ալլ արձանագրությունը մեր 59-ի և 96 արձանագրությունների խառնուրդն է ալլ հրկա վերձանոդներին (Ջալ և Երզ) սխալների կրկնութեամբ:

60. Փոքր գավրի մեջ, Ամենավերկի խաչաւի պատմանդանի վրա
(Լուս. № 82)

Հ (ՉԻԲ) Մ (1273)

Հրաաարակված է՝ Ղրիմ 18, Երզ 47

Նկ. 82. Արձանագրություն № 60

- 1 Կամաւն Ա(սառւծո)յ... վարդապետս Սարգիս, ապա
- 2 ես Ախատէլս ու Ռուզուքան հաւրաքոյր, դմ-
- 3 եր հայրենի ալլիքն եւ զգնուածն զՊապ[անց]
- 4 ալլին, եւ Ջեւհանյ տունն եւ զԴաւթի քերենց հա-
- 5 յրենաւքն, ի կացոցին ս(ուր)բ Նշանիս, ընծակցաւ
- 6 ի զըստունս Տ(է)ր Յով(հանն)էս եւ միաբանքս էստւն Ա
- 7 պատարալ ի տունի առաքելոյն Բարդուղիմէո-
- 8 սին զամէն եկեղեցիքս: Մեր կենդանութե(ան) մեր հաւ-
- 9 րն առնեն եւ յեա մեր ելից՝ մեզ: Կատարողքն աւրհ-
- 10 նին յԱ(սառւծո)յ:

Մանրորդուքն. — 1. Առաջին երկու տողերը գրված են պատվանդանի քիվի վրա, մնացածները՝ պատվանդանին:

2. Անտուր և կտակածելի է երկրորդ տողում Ախաւել անձնանունը, թիւ, կարծում ենք, երեսուցյոցը ճիշտ են ընթերցվել:

3. Նվերների մեջ հիշատակված են նվիրատուների հայրենի ալիքը, գնված Պապ(անց) ալիքն, Ջեզանց տունը, Դավթի քերենց հայրենիքը, վերջինս գործիական հուշով է գրված, երևի ուղեցել են ասել Ջեզանց տունը Դավթի քերենց հայրենիքի հետ միասին: Այստեղ պարզ է, ի կացուցին սուրբ Նշանիս բառերի խմատը: Ի կացուցին (ուղ. կացոց) կարող ենք համարել տեղանուն ախ վալիքի անունը, որտեղ գտնվել է Դաւթի քերենց կալվածքը (հայրենիքը): Այդ պարագային անհասկանալի կմնա սր Նշանիս բառերի խմատը, որ անմիջապէս հաջորդում են ի կուցոցին, որովհետեւ գրանից հետո միայն գրված է, որ այդ կալվածքը և մյուս նվերները ընծայեցաւ ի գրատուն (փոխանակ ընծայեցան-ի):

Եթե կացոցին-ը կացուցանել բառը համարենք և ենթադրենք, որ վերահիշյալ նվերները հատկացվել են (նվիրատուները հատկացրին) կացուցին սր Նշանիս (սր Նշան Եկեղեցուն), ալիք գեղքում անհասկանալի կմնան կացոցին բառից առաջ գրված ի նախորդը, որ նախորդ բառի վերջին Ն գրին է միացած և կացոցին բառի ու գրի փոխարեն ո գրի գոյութունը, որ կարող է արտասանության կամ գծագրողի սխալը համարվել:

Ազդարարական և քերականական բաղմաթիւ սխալներ ունեցող այս արձանագրության մեջ աներկրա է, որ նվիրատուները հաղորտավանքի գրատանն են նվիրել վերոհիշյալ հայրենի և գնված ալիքները, Ջեանց տունը և Դավթի քերենց կալվածքը:

Կտակածելի է մնում հաւ երրորդ տողի վերջում (զՊապ(անց) ալիքին բառերի փափկութի մեջ առած գրերը, որ ալիք ջարդված են և տեղում ոչինչ չի երևում, մենք վերականգնել ենք այդ բառը Ղրիմ և Երզ հիման վրա, ենթադրելով, որ նրանց կարգացած ժամանակ այդ գրերը գոյութուն են ունեցել և ոչ թե իրենք են հորինել:

Տարբերեցում. — 2-րդ տողում հաւաքորդ Ղրիմ և Երզ կարգացել են՝ հաւր Աշոյ իրիւ արական անուն:

4-րդ տողում Դաւթի քերենց Ղրիմ, որից արտագրելով հաւ Երզ կարգացել են՝ որ իւրեանց:

61. Փոքր գավթի մեջ, մատուցների ամ պատին

(Լուս. № 83)

Հ ԶԻԹ Մ 1280

Հրատարակված է՝ Կոռնկ 37, Բժշկ 79, Ղրիմ 17, Զալ 71, Երզ 40, Վիմ 121—122

1 Ի թվիս ԶԻԹ, յիշխանութե(ան) տեղոյ-

2 « Սաղունին, ես՝ Պաժած, որդի Լիպարաւի եւ

3 ամուսին իմ Դուգա, յազգէ Մամիկոնեանց):

4 միաբանեցաք «(ուր)ք Նշանիս Հաղբատա եւ

5 զս(ուր)ք Գրիգորի Լուսաւորչին, որ վկաաւք ստո-

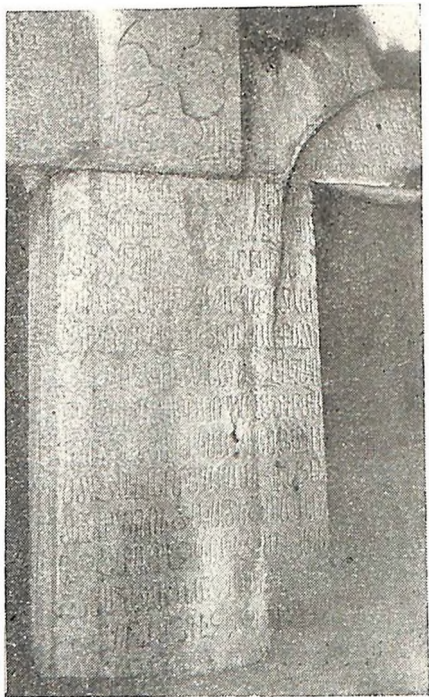
6 յդ նորա ճկոյթն առ մեզ էր նախնեւք,

7 զայն ի խնդրո եպիսկոպոսին եւ ս(ուր)ք միաբան-

8 աքս ընձանցաք ի ս(ուր)ք կաթողիկէս եւ ալ աղբիւ-

9 նա: Տ(է)ր Յով(հանն)էս եւ միաբանքս սահմանեցին

- 10 տունն ս(ուր)ը Գրիգորի ծակամալին շաբաթն աւրն
 11 եւ զշաբաթն եւ զկիրակէն դամէն եկեղե-
 12 ցե(ա)ցս պատարաւն մեզ առնեն: Սէ էտուն
 13 մեզ տուն եւ աշգի զինչ էլ միաբանի:
 14 Կատարիչքն աւրնին յԱ(ստուծո)յ:

Լ. 83. Արձանագրութիւն № 61 և 65

- 8-րդ տողում և այլ արդիւն Ջալ կարդացել է՝ Աստուծոյ մեծի:
 10-րդ տողում Կոռնկ չունի սբ Գրիգորի:
 13-րդ տողում տուն և այգի Ղրիմ կարդացել է՝ տուի և այգի: Ել Կոռնկ կար-
 դացել է՝ եւ:

62. Նախորդ արձանագրության 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ տողերի հասակին դրված
 չապանտաբի վրա

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 17, Երզ 40

- 1 Այս է՝ հանդիսա բար-
 2 եպաշտ իշխանի Պաժ-
 3 ածին:

Տարբերություն.— Երզ կարդացել է Այս և հանգիստ սլածած բարեպաշտ իշխանի որդւոյ
 Լիսպարտի:

63. Փոքր գավթի մեջ զույգ մասուռներից ձախակողմյանի
հակաշին, սեւ ներկավ

ԺԳ Դար

Հրատարակված է՝ Ջալ 71, Երզ 40, Վիմ 234

- 1 [Շ]նորհիւ [ն Ա(ստուծո)յ]... ա... [միաբանեցա]ք...
- 2 [ս(ուր)ք ուխտիս] Հ[աղբատա]... եւ...
- 3 ... իք... ըստ կարի մերում
- 4 ընծակցաք [արդիւնս ի ս(ուր)ք նշան]ս եւ միաբա-
- 5 նքս սանմանեց[ին մեզ պատար]ադ ի տաւնի
- 6 Յոհանու աւետարանչի[նս Որչափ] կենդանի
- 7 ենք մեր ծնողացն առնեն ու յետ մեր ելից մեզ
- 8 յ... [անխափ]տն: Կատարիչքն աւրհնին յԱ(ստուծո)յ:

Ծանոթություն.— 1. Արձանագրութեանը փորագրված չէ, այլ միայն ներկով է գրված, որ
մասնական ընթացքում գունաթափվել է և տեղ-տեղ անտեսանելի դարձել:
2. Այս արձանագրութեան չեղացող մասերը զրեթի առանց սխալի վերականգնը-
վում է, բացի առաջին երկու տողերից, որ նվիրատուների անուններն են պարունա-
կել իրենց մեջ:

Տարբերություն.— 1-ին տողում ճնորհիւ Ջալ և Երզ կարդացել են Ես ճնորհաւորս:

64. Փոքր գավթի նեսում, խաչքարի բեկոր

ՇԺԶ Մ 1067

Հրատարակվում է առաջին անգամ

[Ի թուի]ս ՇԺԶ

65. Փոքր գավթի մեջ, զույգ մասուռներից հր կողմինի մուսֆի գլխին
(Լուս. № 83)

ԺԱ դարի սկզբները, 1020 թվականից առաջ, 1004-ից հետո

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ՈՒԱՈՁԷԻ յազգէ տր... [բար]~
- 2 երաւս մեզ եւ զաւակաց սոցա... [ի թագաւոր]~
- 3 ութեանս Գուրգենա եւ Գագիա [եւ յառաջնորդութե(ան) ս(ուր)ք ուխտ]-
- 4 իս հաւր Յովսէփա: Արդ աղաչեմ...
- 5 ն ամենեցուն ողորմեսցի...:

Ծանոթություն.— 1. Արձանագրութեան սկզբի ութ գրերի իմաստը մեզ անհասկանալի լի-
նելու (կամ սխալ արտագրած լինելու) պատճառով բոլորը գրել ենք գլխագրով:

2. ժամանակը որոշել ենք արձանագրութեան մեջ հիշատակված անձնանուններով:
Գագիկ Ա. Բագրատունին մեռել է 1030 թվականին, Գուրգենի մահվան թվականն առ

այժմ անհայտ է, բայց զիտենք, որ հոտ 991-ին զեռես կենդանի էր ըստ Հաղբատա-
վանքի կառուցման արձանագրութեան (մեր ժողովածուի № 1 արձ.): Հաղբատի
առաջնորդ Հովսեփի անունը հիշատակում է մեր № 49 արձանագրութեան մեջ, որ
1008 թվականին է պատկանում: Այդ պատճառով արդ արձանագրութեանը վերադրել
ենք ժԱ-ի սկզբներին և վերջին սահմանը ընդունել ենք Գաղիկի մահվան 1020 թվա-
կանը:

3. Այս արձանագրութեանը թեև հղմամ է, բայց դժվար չէ կոտնել, որ մատուո-
ների շինութեանն է վերաբերում:

66. Փոքր գավրի ամ պատին ցերեխց, կամ մեծ գավրի տե
պատին ցրսից

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Զալ 69—70, Երզ 46, Վիմ 235

- 1 Ի յառաջնորդութեանս ս(ուր)բ ուխտիս Հաղբատա տ(եառ)ն Յովաննիսի
- 2 Ես Գաղա, թոռն Համաղասպեանց, զմեր պապանցն յիշատակ,
- 3 որ Շատախաչերն տուել ին ու զիմ հաւը միաբանութիւնն արձան-
- 4 ագրով հաստատեցի: Տ(է)րս եւ միաբանքս սահմանեցին մեզ պատարադ ի
տաւնի
- 5 աւետեաց Ա(ստուա)ծածնին զամէն եկեղեցիքս: Որչափ մեք կենդանի ենք
մեր
- 6 ծնողացն առնեն եւ յետ մեր ելից՝ մեզ պարաին կատարել ե...
- 7 Խորիշահի: Կամեցողք խնդրոյս աւրհնին յԱ(ստուծո)յ:

Ծանոթութիւն.— Խորիշահը հաղանարար Գաղայի կիներն է և ոչ թե մալրը:

Տարբերութիւն.— 2-րդ տողում պապանցն յիշատակ, որ Շատախաչերն տուել ին Զալ և
Երզ կարդացել են՝ Պապանց որ զՇատայ խաչերն տուել են

4-րդ տողում Տէրս Զալ և Երզ՝ ի տեղս:

6-րդ տողում կատարել ե... Խորիշահի Զալ և Երզ՝ կատարել պարսին Ն Խորիշա-
հին առնեն:

67. Նախուրդի ատկին

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Զալ 70, Երզ 46

- 1 [Կամաւն] Ա(ստուծո)յ, ես՝ Իւանէ աւագ քաղաքացի մեծ յուսով եկի
- 2 ի ս(ուր)բ վանս Հաղբատա եւ ընծայեցի ըստ իմ կարի. եւ տ(է)ր Համ-
- 3 ազ[ասպ] եւ միաբանքս էտուն ինձ Գ պատարադ ի տաւնի-
- 4 ն Պետրոսի եւ Աբխողոմի: Որք կատարեն աւրհնին յԱ(ստուծո)յ:

Ծանոթութիւն.— 1. Առաջին երեք տողերի սկիզբը մնացել են ավելի ուշ կառուցված
պատի տակ:

2. Ավագ քաղաքացի պետք է հասկանալ Տփլիսի ավագների խորհրդի անդամ:

Տարբերութիւն.— 1-ին տողում աւագ Զալ՝ չունի:

2-րդ տողում Եկի ի վանս Զալ՝ միաբանեցայ տանս:

Յ-րդ տողում Գ պատարագ Ջալ՝ պատարագ:
Երգ կրկնել է Ջալ-ի բոլոր սխաղնեքը, միայն թե Յ-րդ տողում ըստ իմ կարի-ից
հետո ավելացրել է արդիւնս լատը, որ բնագրում չկա:

68. Նախորդի օտկին

ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ... [այս] մեր գիր է ա(հառ)ն Համազասպա հ~
- 2 [և միաբան եղբարց, որ ա]ռաք Արքատուն Սարգսի, որ եկն (յ)եր~
- 3 [կրպղղութիւն) ս(ուր)բ Նշանիս եւ միաբանեցաւ: Եւ մեք տու~
- 4 [աք նմա ս(ուր)բ Յա]կոբա տունին զժամն
- 5 [զամէն եկեղեցիքս] անխափան: Կատար~
- 6 [իչքն աւրհնին յ]Ա(ստուծո)յ,
- 7 [խափանողքն որ]ոշին ի ա(հառ)ն է:

Ծանոթութիւն.— 1. Տողերի սկզբները մնացել են ուշ շարված պատի տակին:

2. Առաջին տողի սկզբին ալ բառից առաջ հավանաբար թվական կա, որովհետեւ բառով սկսվելու դեպքում տողը կարճ է մնում:

3. Տողասկզբների մեր վերականգնած լատերը բացարձակ ճշմարիտ կարող է չլինեն, բայց իմաստը բոլոր դեպքերում կմնա անփոփոխ: Տարբերութիւնը կարող է լինել միայն սճտիան բնութի (խափանողքն— խափանիչքն, կատարողքն— կատարիչքն և այլն):

69. Նախորդի օտկին

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Ջալ 69, Երգ 45—46, Վիմ 233

- 1 Կամաւն Ա(ստուծո)յ, ես մեղուցեալ աղախին Ք(րիստոս)ի— արքաթ~
- 2 ի աղաւինեցա ի ս(ուր)բ ուխտս Հաղթատ եւ էտու Ծ(50)
- 3 Գահեկան ընծա ս(ուր)բ Նշանիս: Եւ ա(է)ք Համազա~
- 4 սպ եւ միաբանքս սահմանեցին ինձ Ա (1) պատար~
- 5 ազ ի տաւնին Թեկղի: Ով իմ յոյսս խափանի գտաի
- 6 յԱ(ստուծո)յ.

Ծանոթութիւն.— Առաջին տողի վերջում նվիրատուի անունը մնում է անվերծանելի, թեև մի գիր տեղավորվելու չափ տեղ է քաջքայլած, բայց անսովոր անուն լինելու և գուցե փակադրած մասերը չհրետալու պատճառով անունը մնում է անհայտ:

Տարբերութիւն.— 1-ին տողում աղախին Քրիստոսի.-արքաթի Ջալ կարդացել է՝ աղախին Քափքաթի, երգ՝ աղախին Քափքաթի:

70. Փոքր գավթի ան մուսֆի գլխին, ներսում

Հ 2ԺԶ Մ 1267

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 17, Ջալ 72, Երզ 41, Վիմ 111 և 155

1 Ի թվիս 2ԺԶ:

2 Շնորհիւն Ա(ստուծոյ), Մխիթար ք-

3 ահանա, որդի Աւշինի, սնուցած տ(է)ը

4 Յով(հաննէ)սի, ետ արգիւնս ի շինութե(ան)ս սրահայարկ

5 ի դռն կաթողիկէիս: Եւ մեք, տ(է)ը Յովհաննէս,

6 կամակցութ(եամ)ը եղբարցս, սահմանեցաք Բ (2) պատ-

7 արագ բախտաւորին ի տաւնին Պարաւմէի: Կատարիչքն

8 աւրհնին յԱ(ստուծոյ):

Ծանոթութիւն. — 1. Թվիս բառն առաջին տողում՝ փակագիր է, որտեղ Վ և գրերը պետք է կարդալ միեւնոյն ստեղծերի վրա:

2. Արահայարկ ի դռն կաթողիկէիս կոչվել է այն շինքը, որ այժմ փոքր գավիթ հնք անվանում: Ծիշար, իհարկե, հին անունն է, որովհետեւ նա գավթի ձև չունի, այլ մի սրահ է եկեղեցու արեւմտյան երկարութեամբ ձգված և առաջ է եկել Համա-դասպի և Կաթողիկէ եկեղեցու արանքում եղած տարածութեանը ծածկով փակելուց:

3. Մխիթար քահանան (ամենայն հավանականութեամբ նույնը), ԶԴ (1255) թվին 100 սպիտակ է նվիրել Սահահնի աղբյուրի շինութեան (տես՝ Կ. Ղաֆաղարյան, Սահահնի վանքը և նրա արձանագրութեանները. գրքի № 178 արձ.):

Տարբերացում. — Երբորդ տողում Աւշինի Ղրիմ, որից ընդօրինակելով նաև Երզ կարդացել է Աւշին, Ջալ՝ Աւշին:

4-րդ տողում սրահայարկ Ջալ՝ սրահ:

6-րդ տողում կամակցութեամբ — Ջալ՝ կամեցողութեամբ:

7-րդ տողում Բախտաւորին Ղրիմ, որից օգտվելով նաև Երզ կարդացել են՝ Բախտուրին, Ջալ՝ Երախտաւորին:

Նույն տողում Պարաւմէի՝ Ջալ՝ Պետրոսի առաքելոյն, Երզ՝ Պարաւմէի:

71. Նույն գավթի մեջ, եկեղեցու մուսֆի հանդեպ,
սալսնափարի վրա

Հ ՊԽԴ Մ 1395

Հրատարակված է՝ Ջալ 79, Երզ 44, Լալ 400, Վիմ 170

1 Թվ(իս)

2 ՊԽԴ:

3 Այս է հանդի-

4 ստ տ(է)ը Յովհաննիս-

ի:

Ծանոթութիւն. — Տե՛ր Հովհաննէսը վանքի առաջնորդներից մեկն է, բայց առանց հիմքի Ջալ համարում է սրան քահանա:

Տարընրեցում. — Երգ թվականը զրիկ է արձանագրության վերջին, քսան տարվա սխալով, քուին ՊԻԴ, (1375), Զալ արձանագրությունը թողիկ է անթվական, Երգ-ից քաղելով իր տեղեկութունները Վիմ կրկնել է նրա սխալները: Նույնն է արևի հառ Լալ, առանց նշելու աղբյուրը:

72. Նախուրդի կողմին, ճապանաբարի վրա

ԺԴ զար

Հրատարակված է՝ Զալ 79, Երգ 44, Վիմ 170

Աբխասան

Ծանոթություն. — Վիմ այս արձանագրությունը միացրել է հախորդին, իբրև նրա մասը:

73. Փոքր գավրի ներսում, հս պատի ստորին մասում, մանր գրեքով

ԺԴ—ԺԴ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Կամուհն Ա(ստուծոյ), ևս՝ Միթաշէ Սանահնու Բ (2) հո-

2 րդ գնեցի, տվի ս(ուր)բ Նշանին Վախմ: Աւետաց Ա (1) պատարաք իմ է
ՀԳՆԵԱՄՈՒՆ):

Ծանոթություն. — Ավետման օրվա պատարազը Միթաշէն ստացել է իր հավերաբարած երկու հողերի գիմաց, բայց վերջին Հգնե ամուն չի հասկացվում, դուքի ալգտեղ իր ամուսնու (ամու(ս)ն(ոյ) անունն է, որ չենք կարողացել կարդալ և կամ պետք է կարդալ Ի Մեհ(ե)Գ(ա)ն ամ(ս)ուն (ի մեհեկան ամսոյն), դժվար է որոշակի ստել:

74. Փոքր գավրի ներսում, ամենափրկիչ կոչվող խաչաբառի երեսին,
բանդակներին մեջ խառն
(Լուս. № 84)

Հ (2ԻԲ) Մ (1273)

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 46, Երգ 42—43, Լալ 406

ա ձակասին, քիվի վրա, ուռսւցիկ գրեքով՝

1 Համբարձաւ Ա(ստուա)ծ աւրհնութ(եամ)բ եւ տ(է)ր մեր ձայնիւ փողոյ]:

բ ձակասին, սրբոց սյակերնեքի մեջ փորագիր գրեքով

2 աւրհնեալ են փառք տ(եառ)ն ի

3 տեղոջ իւրում:

դ Խաչելուքյան գլխի ճախակի վրա, սուռցիկ գրեքով՝

4 Սայ է թագաւ-

5 որ հրէից:

դ Խաչված Հիսուսի պատկերից վերև, փորագրի գրեթով՝

6 Յ(խառ)ս Ք(րիստո)ս:

և Խաչադրի վերին մասում, հյուսածո զառիկի մեջ, ուռուցիկ գրեթով՝

Նկ. 84. Առձանագրություն № 74

7 ս(ուր)բ ս(ուր)բ

8 ս(ուր)բ ա(է)բ

9 դաւրաթ(հան)ց:

զ Խաչի քվերի վրա փորագրի գրեթով՝

10 Ձեւք որ զե-

11 րկինս արաջին տարածեցե

12 ր ի խաչ-

13 իս:

Լ Քրիստոսի ոսկերի մաս, խաչափայտի վրա (14—20 տղերք) փորագրի գրեթով և նրանից ներքև՝ շրջանաձև զառիկի վրա՝ տղերից մեկը (21)՝ ուռուցիկ և վերջինը (22)՝ փորագրի գրեթով

14 ս(ուր)բ Ա(սառա)ծ

15 ս(ուր)բ հւ

16 հզ

17 աւր, ս(ուր)բ հւ աճմահ, որ

18 խաչեցար ողոր-

19 մեա ա(է)բ Յովանն-

20 իս-

21 ի, ստացողի սմա

22 աբէն:

Պատկերարկություն.— 1. Խաչքարի ճակատին նկարված է Քրիստոսի Համբարձման տեսարանը և նրա զլիկից վերև էլ գրված է Համբարձման վերաբերյալ բաները, որ վերցրած են 46-րդ սաղմոսի 6-րդ նախադասությունից:

2. Երկրորդ և երկրորդ տողերը, որ գրված են Համբարձման պատկերների մոտ, վերցրած են եզեկիկի մարդարևության երրորդ գլխի 12 նախադասությունից, որի ճիշտ ձևն է՝ «օրհնեալ են փառք տեսան ի տեղեցի՝ իւրմէ՞»:

2 որբորդ և հինգերորդ տողերը վերցրած են ավետարանից. հավանաբար Հովհանն

հետի ավետարանի 19-րդ զլիւի 19-րդ հախտարաւթ լուսնից «Յիստա նագովրեցի թա-
զատը հրէից»:

Մհապածնէրը ազովթընէր են պատարազի արարողութլուսնից և ալլ տեղերից, եր-
բեմն որտէ փափախութլուսնէրալ:

75. Ամենալիւի խաչքարի ետեմն գտնվող մատուռի հս պատին դրսից

ԺԳ. դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 . . .
- 2 . . .
- 3 ար . . .
- 4 Շահան[շահ] ~ ~ ~ աշ~
- 5 տնա տա . . . [տա]
- 6 աջն . . . ~ [կատար]իչ~
- 7 [բ] . . .

Ծանոթութլուն. — Արձանադրութլուսնը խիստ մաշված և եղծված է, ալլ պատճառով չեն
բնագործնակիլ հախտը հախտը չենէրը, չենէրա՞ն տն բանին, որ աչքի տաւ չէ:

76. Փոքր գավրի ամ պատին դրսից

Հ 21է Մ 1288

Հրատարակվում է՝ Ղրիմ 30—31, Ջալ 64—65, Երզ 32, Վիմ 233

- 1 21է
- 2 Թվիւս:
- 3 Սիրովի Ա(ստուծոյ) միաբանեցան ս(ուր)ը ուխտիս Հաղբատայ աւաղերէցն
Տփիսե(ա)ց
- 4 Տէրա(է)րն եւ ամուսին իւր Նագմեիլը, հանդերձ որդովք իւրենց եւ ետ~
- 5 ուն ընծայ ս(ուր)ը Նշանիս խաչ մի արծաթի եւ երկու հալիօրտ, եւ Լ (30)
գահեկան: Եւ
- 6 մեք, ա(է)ր Յովանէս եւ միաբանքս սահմանեցաք նոցա պատարազ ի տաւնի
- 7 որբոց հրեշտակապետացն՝ Գարբիէլի եւ Միքաէլի գամենայն եկեղեցիքս
անխափան:
- 8 եւ զտեղի առաջի զբիւս, շիրիմ ի խնդրոյ սրբազան վ(արդա)պ(եա)ին Սոս-
թէնիսի: Կատարիչքն աւրհնին յԱ(ստուծոյ):

Ծանոթութլուն. — Վերջին տողում Շիրիմ բառի վերջին ի զիրը և հալիօր ի զիրը մի
նշան ունեն, որ գրված է Շիրիմ բառի վերջին մ գրին կից:

Տարբերեցում. — Ղրիմ, Ջալ, Երզ առաջին երկու տողերը չեն ընդգործնակիլ, որով արծա-
նագործութլուսնը մնացել է անթվական: Արձ. անթվական է հաւ Վիմ-ի մեջ:

3-րդ տողում Տփիսե(ա)ց Ղրիմ, Ջալ, Երզ և Վիմ Տփիսեցի:

4-րդ տողում Տերաեքն Երզ կարդացել են աերաեքն:

Նույն տողում Նագմեիլը Ղրիմ և Երզ կարդացել են Նագամեիլը, իսկ Ջալ՝ Նա-
գարեիլին:

5-րդ տողում խաչ մի արծաթի Ջալ կարդացել է՝ զմի արծաթ:

Նույն տողում, Լ գահեկան Ջալ կարդացել է Գ սպիտակ:

8-րդ տողում սրբազան վ(արդա)պ(եա)ին Ղրիմ Երզ, Վիմ կարդացել են Բագնա-
վապին, իսկ Ջալ 8-րդ տողը չի ընդգործնակիլ:

77. Նույն գավրի հս պատժին դրսից

ԺԳ. դար

Հրատարակված է՝ Զալ 67, Վիմ 232

- 1 Կամաւն Ա(ստուծո)յ են՝ դեղ-կէ, Յովանիսի որդիս Լոռեցի,
- 2 որ ետու ի ս(ուր)բ ուխտս Հաղբատա գիւմ կուղպակնի Զա-
- 3 հէրէն գնած: Եւ ա(է)ր Համազասպ եւ միաբանքս ետ-
- 4 ուն ինձ ի տաւնի Բարսղին Ա. (1) պատարագ: Կատար-
- 5 իչքն աւրհնին յԱ(ստուծո)յ և խափանողքն

Ծանոթութիւն.— 1. Շարունակութիւնը չի փոքրագրված:

2 Առաջին տողում նվիրատուի անձնանունը կարելի է վերականգնել Դեղիկս:

Տարբերացում.— Առաջին տողում Զալ նվիրատուի անունը կարդացել է Դեղուկս:

Նույն տողում Լոռեցի Զալ չի ընդօրինակել:

2-րդ տողում Որ ետու ի Զալ կարդացել է միաբանեցայ: Նույն տողում գիւմ կուղպակնի Զանեքին գնած Զալ կարդացել է՝ գիւմ կուղպակն զայս ետու ընծայ:

78. Նույն պատժին դրսից

ԺԳ. դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 [Կամ]աւն Ա(ստուծո)յ մեք... թս տու[աք] ... զկո-
- 2 ... խոտոր Հաղբատա ս(ուր)բ Նշանիս վասն մեր հոգոյս եւ մեր հաւրն:
- 3 Զս(ուր)բ Սարգսին ժամն մեզ առնեն ամէն եկեղեցիքս, մեր կենդանութ-
- 4 մեր հաւրն եւ յեա մեր՝ մեզ առնեն ժամն տնիստփան: Ով զայս խափան-
- 5 է կամ հաւառակի յԱ(ստուծո)յ եւ ի ս(ուր)բ Նշանէս եւ յամէն սրբոց
- 6 Ա(ստուծո)յ անիծա-
- 7 ծ է, մարդն այն ի... հ... թե ի մերոց ոք իցէ, թե յաւա-
- 7 րաց՝ Կտենի եւ Յուդաի մասնակից է եւ մեր մեղացն տէր:

Ծանոթութիւն.— Խոտորութեան և վերից հոսող անձրևաջրերի հետեանքով գրերի վրա կրպին շերտ է նստել և տեղ-տեղ գրերը ծածկել, որի հետեանքով արձանագրու-թիւնը լրիվ չի կարդացվում:

79. Փոքր գավրի հս մտաւի նսկատակալ Բարի վրա

(Լուս. № 94)

Հ ՈՂԲ Մ 1243

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 27, Զալ 68—69, Երից 87, Երգ 45, Վիմ 85

1 Ի թվ(ին) ՈՂԲ:

2 Շնորհիւն Ա(ստուծո)յ ես Դաւիթ եկի ի ս(ուր)բ Նշ-

3 անիս առաջի ու զինչ իմ պապն Գուրգեն,

4 Ուքանաց թոռն ու իմ հայրն՝ Ուքան ս(ուր)բ Նշան-

5 իս միաբանութիւն էին տուել հաստատեցի. զսուրբ

6 Սարգսին մուտքն, զԿաթանացն այգին մեղրով եւ Գ (3)

- 7 շինական, ձիթատու աւետարան եւ այլ սպասք եկեղեցոյ
 8 եւ տ(է)ր Համադասող եւ միաբանքս զս(ուր)ք Սարգսին Կիրակի-
 9 ին եւ զ Բ(Յ) շաբաթին ժամն զամեն եկեղեցիքս անխափ-
 10 ան էտուն մեզ եւ զմեր տունն։ Ով խափանէ մեր ազ-
 11 զիս մեղացն տէր է առաջի Ա(ստուծոյ), եւ դատի ի Ք(րիստոս)է,
 12 իսկ կատարողքն աւրհնեսցին ի տ(եառն)է։

Ծանոթութիւն.— 1. 10-րդ տողում զմեր տունն ասելով, ուղեցել է նշել իրենց առնմին
 և ընտանիքին, այն որ ժամերը հատկացվել են իրենց տան մարդկանց՝ Պապին, հո-
 րը և զուցե ուրիշներին։

2. Մեզրով մազրա արար. բառից է, որ նշանակում է շրջապատ. տե՛ս Кавказская
 Старина, 1872 թ. էջ 87։

Տարբերություն.— Առաջին տողում Եկի ի Ղրիմ, և Երզ կարգացել են՝ ծառայ, Երից... այ,
 իսկ Ջալ՝ արդ բոսորը բաց է թողել։

5-րդ տողում զսուրբ Ջալ կարգացել է զսոցա։

Ջալ 6-րդ տողն ամբողջովին բաց է թողել։

6-րդ տողում Կարանացն— Ղրիմ, Երից, Երզ, կարգացել են կարանցն։

7-րդ տողում ձիթատու աւետարան Ղրիմ և Երզ՝ ձիթատուն և աւետարան, Ջալ
 և Երից՝ ձիթատուն ետու աւետարան։

10-րդ տողում և մեր տունն Ղրիմ, Երզ՝ և զմեր տունեւն, Ջալ՝ զմեր տունն.
 Երից՝ և զմեր աւա(նն)։

80. Փոքր գավրի հս մուսֆի կամարի ասկին

Հ ՌՃԴ Մ 1655

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 27, Ջալ 69, Երից 88, Երզ 45, Վիմ 185

1 Ես՝ Սալամի	8 Շահանդուխտին, եւ
2 Պապոյն շինե(ց)ի	9 Կ(ո)ղ(ա)կցին իմոյ՝ Սա-
3 ս(ուր)ք նշանի խաչակա-	10 նփնդին, եղբաւրն ի-
4 կալն յիշատակ ինձ	11 մոյ.
5 եւ ծնողաց իմոց	12 եւ սրգ(ո)ցն իմո-
6 հաւրն իմոյ՝ Բերո-	13 յ։ Թ(ուին) ՌՃԴ։
7 յին, մուրն իմոյ՝	

Ծանոթութիւն.— 1. Շինեցի բառի ց գիրը մոտացել է փորագրիչը, այդ պատճառով հետո
 ց գիրը փորագրել է առաջին տողի շարունակութեան վրա և նշան արել, որ երկրորդ
 տողի մեջ է մտնելու։

2. 7-րդ տողում մաւրն իմոյ-ի փոխարեն փորագրիչը մուրն իմոյ—է քանդակել։
 Տարբերություն.— 1-ին տողում Սալամի—Ղրիմ կարգացել է՝ Սալամենց՝ Ջալ՝ Սալամիցս,
 Երից՝ Սալամիանցս, Երզ՝ Սալամանց։

Երկրորդ տողում Պապոյն— Ջալ՝ Պապանց։

6-րդ տողում Բերոյին— Ջալ՝ Բերալին, Երզ Բերալին։

9-րդ տողում Խանփնդին— Ղրիմ, Խանփանին, Երից, Երզ Խամփանին, Ջալ՝
 Խամփնին։

Գ ԳՐԱՏՈՒՆ
81. Գրասան մուսիի գլխին

Հ ՈՒՐ Մ 1179

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 16, Երզ 49, Վիմ 33

Նկ. 85. Աճանագրություն № 81 և 82

- 1 Թվ(ին) ՈՒՐ:
- 2 Յանուհն Ա(ստուծոյ) ևս Արամս, ուզի Համագրասցի, յիշեցի զ-
- 3 բազում յանցանս իմ եւ եղի զյոյս իմ ի ս(ուր)բ Նշանս,
- 4 եւ եկի կրանաւորեցա սոս, եւ ետու զիմ հայրենիք այգին, որ առ-
- 5 աջի եղածորն՝ ի գւառունս Հաղբատա յիշատակ հագս իմս. եւ ետ-
- 6 աւն ինձ Բ (2) Ժամարար ի տաւնի սրբ(ւոյն) Անտոնի: Արդ, որ զիմ այ-
- գին յայսմ
- 7 տանէս հանել ջանայ, իմոց կամ այլ ոք, զկայենի եւ զՅուզաի ն-
- 8 զովսն առցէ: եւ ես Կուտս իմ հոգոյս պաշար զիմ այգին այն
- 9 գրատունս ետու: եւ Սիրամարգս զիմ այգին ետու: եւ ես՝ Սարգիս, որդ-
- 10 ի Զխին զիմ այգին ետու: Ով հակ(առակ)ի զվերադրեալ նպո-
- 11 վսն առցէ:

Ծանոթութիւն. — Առաջին տողում գրված է ը ռիլ վ, որ կարդացվելու է քվ. ՈւՐ:

Արձանագրության քարերը չհչում են ու տեղ-տեղ մաշված, ուստի երբեմն չհչում տեղերում գրեր չեն փորագրել, այլ վրայից թռել և հարթ տեղում են շարունակել:

Այս արձանագրութիւնը միմյանց հետ կապ չունեցող մի քանի մարզիանց նվեր-նակին է վերաբերում, որոնք բոլորն էլ ալգինիւր են ավել վանքին, բայց գրերից երեւում է, որ արձանագրութիւն շարունակութիւն վրա ոչ թե հետզհետե նոր նվեր-նակի մասին հիշատակութիւն են արել, այլ ամբողջը գրվել են միանգամից:

Տարբերակ. — 9-րդ տողում Սիրամարգս — Ղրիմ, Վիմ, Երզ և գրել են՝ Սիրամարս:

82. Նախորդից բարձր, նույն պատիմ
(Լուս. № 85)

ԺԳ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Կամաւն Ա(ստուծոյ) միայրան[եցա] ս(ուր)ը նշանիս [Հաղբատա]...
- 2 Էւ մեք՝ տ(է)ր Յ(ով)ն(անն)էս Էւ միաբան[քս] սիրով ընկալա[ք]...
- 3 Էւ սահմանեցար Ե (5) զատարագ ի առանի Մաթ[էոսի]
- 4 աւետարանչին: Կատարիչքն աւրհնին յԱ(ստուծոյ):

Ծանոթություն.— Արձանագրութեան աջակողմյան մասը քայքայված է և լավ չի կարգացվում: Քայքայված են նաև մյուս քարերի որոշ մասերը:

83. Գրասան մուսխի հր կալիմ

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Ձալ 73, Երզ 49

1 Անուամ[ըն Ա(ստուծոյ)յ ա]յս	7 ըի ընծա երեր Էւս:
2 մեր զիր է Հաղբատա Էւկիս~	8 Ի տարում Բ (2) [ժա]~
3 Կոպոսիս Էւ միաբան[ա]~	9 մ տուաք ս(ուր)ը Գ[էսր]գի~
4 յս, որ տուաք Ասլա[հա]~	10 ն առան: Որ խափ~
5 փին, որ եկն Էւ միաբան~	11 անէ՝ նմա մե~
6 Էցաւ, ըստ իւրում կա~	12 զայն աէր է:

Ծանոթություն.— Քարերի քայքայման պատճառով գրերն արձանագրութեան աջակողմյան մասում սնչապիկ են:

Տարբերություն.— Ձալ և Երզ ընդված գրերը հաշվի չեն առել և նվիրատուի անձնանունը առաջին ազգույթ կարգացել են՝ Ասլափին:

Սր Գեորգի, որից երևում են առաջին Գի և վերջին Գի գրերը Ձալ և Երզ կարգացել են Սր Սարգսի:

84. Նախորդի կալիմ

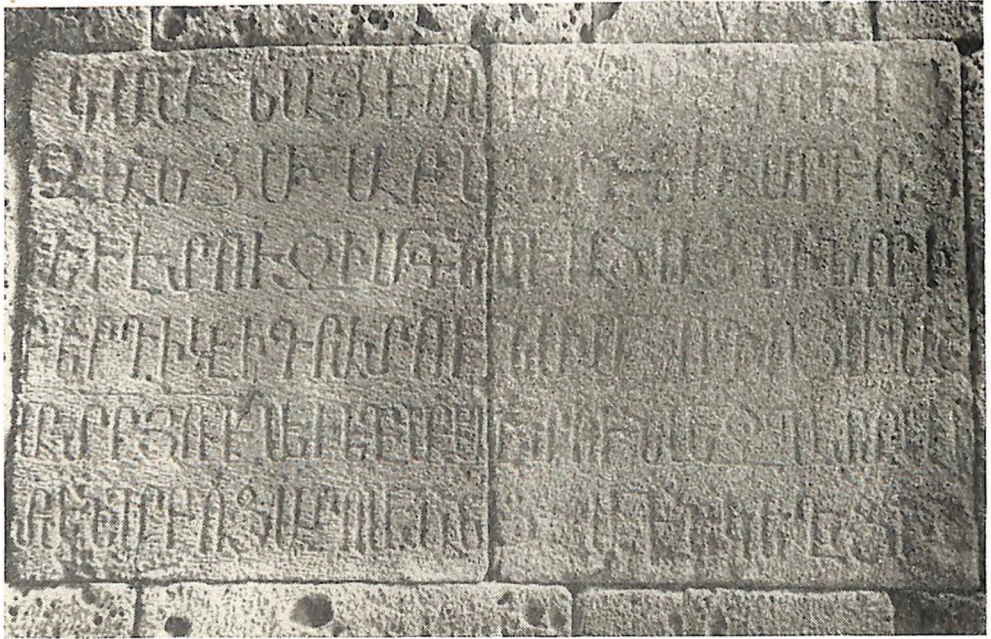
(Լուս. № 86)

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Դրիմ 16, Ձալ 72—73, Քաջ 628, Երզ 49, Վիմ 234

- 1 Կամաւն Ա(ստուծոյ) Էս Վարհամ Կուլա~
- 2 զնանց միաբանեցա սրբոց~
- 3 ս Էւ էառւ զիմ գնուած աղբին, որ ի
- 4 Բերդիկ է՝ ի գրատուհա իմ հոգոյս պաշ~
- 5 ար: Տ(է)ր Յով(հանն)էս Էւ եղբարքս ետուն մեզ պատարագ ի
- 6 տաւնի սրբոց Աստուծանց ամէն եկեղեցիս:

Մանորություն. — 1. Ստաշին աշտկոյմյան պրերը քայքայված են և լավ չեն երևում:
Տարընքերցում. — 1-ին տողում Կուլազեանց Ջալ կարգացել է՝ Կալեչանց, Քաշ՝ Կուլեզ-
եանց, երզ՝ Կուլազեանց, Վիմ՝ Կուլաչեանց:
4-րդ տողում Պաշար Ջալ՝ բաժին:
5-րդ տողում Յով(հանն)ես Քաշ Յուպն:

Նկ. 86. Արձուհապրո՞վյուն № 84

85. Գրեսան հր պատին ներսում, փորագիր խաչերի կողին

ժէ դաշ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Ս(ուր)ը խ(ա)ն բարխաւս (է) Փիրի-
- 2 աղին եւ քվերն եթ-
- 3 արդվին:

86. Գրեսան հր պատին ներսում, փորագիր խաչերի կողին

ժե—ժ2 դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)ը խաչս	4 հաւս-
2 աւդհակ-	5 ուղին:
3 ան	

87. Գրասան հասակին, օտարաբանի վրա

ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Պապա

88. Խաչարի վրա, որ կանգնեցրած է գրասան ան պատին մոտ

Հ ՋԿԸ Մ 1519

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Թվ(ին) ՋԿԸ:

2 Ս(ուր)ը իս(ա)ն աւղ(հա)կ(ա)ն (է) Յով(ան)էս(ին էւ)

3 Համեղին:

89. Գրասան մեջ ան պատին, խորանան կամարների մաս եղող
խաչարի կողքին

ԺԶ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)ը իս(ա)ն աւղ(հա)կ(ա)ն (է) Մի-

2 հային

3 էւ Հաղարշին:

90. Գրասան ներսում, որ պատին փորագրած խաչարերի մաս

ԺԶ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)ը Նշան տէր-

3 Խորիշին լէր

2 ունական

4 քաւարան

91. Նախորդի օակիմ

ԺԶ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)ը իս(ա)ն ր(ար)հիս(աւ)ս (է)

2 սլ(ա)ր(ո)ն Ստիլին

Ստիլ (հավանաբար Սատախ) Սատախ պարոնն անծանոթ է այլ աղբյուրներին, կարող է
այլ տեղեր կրճատման պատճառով աղավաղված լինել:

92. Նախորդի կողմին

ԺԶ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Յիշ(ա)տ(ա)կ է Ամսին եւ ծնաւդաց
- 2 նորին:

Ե. ԳԻՍՏԱՆ ՄԻՋԱՆՅԷ

93. Գրասան միջանցում. Հոնովադ խաչարի մասին,
կամարակապ քաղի վրա

Հ ԶԺԱ Մ 1262

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ԶԺԱ թ(վին): Յառաջնորդութ(եան) տ(եան)ն Յովան-
- 2 եսի...
- 3 Գարրանեցո որդս լք իմովք եկի ի ս(ուր)ը ուխտս Հաղ-
- 4 բատա եւ ըստ Լարողութե(ան) իմս միարանեցա|
- 5 ս(ուր)ը նշանիս եւ ետու Լ եղ: մինչ ի...
- 6 Կենդանի եմք, դար Ա(սառւա)ծ տա, այլ մենք արդ-
- 7 իւնս: Եւ տ(է)ը Յովանէս եւ միարանքս հաստատ-
- 8 եցին մեզ պատարագ զս(ուր)ը Գրիգորի սառնին|
- 9 տմեն Էկեղեցիքս: Կատարիչք |աւրհ|~
- 10 նին յԱ(սառւածո)յ:

Ծանոթություն.— 1. Նվիրատուի անունը անհնարին է վերականգնել երեացող գրերի Նի-
ման վրա, որ Գարրանեցու որդին էր:

2. Անորոշ է մեռել հաս ճովրված տուրկան, որ կարծեք թե Լ (30) էլ է, բայց
Լ ն, որ անկասկած թվական է, առնված է երկու կետերի մեջ, բայց հունին է արված
հաս և և զ գրերը Պարզ է, որ այդ երկու միավոր ցույց տվող գրերը միասին թվա-
նշանի տեղ չեն կարող գործածվել, դրանցից մեկը հաստատապես, բայց հավանա-
բար երկուսն էլ թվանշան չեն: Պետք է կարդալ Լ եղ (30 եղ):

94. Գրասան միջանցում կամարակապ մասի վրա

ԺԳ դար

Հրատարակված է Ղրիմ 15, երգ 39—40

- 1 |Ան|ուամբ բարերարին Ա(սառւածո)յ...
- 2 ... հարսն Գարրանեցոյ եւ որդիք իւր վա-
- 3 չէ եւ Թիթրաւտն միարանեցան Հաղբատա
- 4 եւ նուիրեցին րնծայս ս(ուր)ը նշանիս: Եւ մեք՝
- 5 ա(է)ը Յովանէս կամակցութ(եամ)ը եղբարցս սահ-
- 6 մանեցաք նոցա զս(ուր)ը Գրիգորին ուրբաթն,
- 7 աւրն պատարագ դամէն Էկեղեցիքս:
- 8 Կատարիչքն աւրհնին յԱ(սառւածո)յ:

Մանորութիւն.-- Երկրորդ տողում Գարբանեցոյ անունը տեղում դժվարութեամբ է կարգացվում, մենք այդ բառը վերականգնել ենք զրեւրի երեացող մասերով և № 25 և 93 արձանագրութիւնների օգնութեամբ Տեղում Յ զրեց հետո երեացող Ո գիրը շատ նման է Ա-ի, այդ պարագային բառը պետք է կարդալ Գարբանեցաց, բայց մենք հավանական համարեցինք Գարբանեցոյ ձևը:

Տարբերեցում.— 1-ին տողում անուամբ Դրիմ և Երզ՝ Շնորհաւր:

2-րդ տողում Գարբանեցոյ— Դրիմ և Երզ՝ Արմանեանց:

3-րդ տողում Միթլաւան— Դրիմ և Երզ՝ Միթլասան:

95. Գրասան միջանցքի կամարին, եղծված

ԺԳ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Շնորհաւրն Ա(սառւծոյ)	9 ...ք եղբար-
2 պատրոնն Սաթն	10 ց սահմանեցաք
3 ւնն հա...	11 նոցա պատարագ դ
4 եղես...	12
5 իւրա չ...	13 Գրիգորին դամէն-
6 սն միարա նքն ...	14 եկեղեցիքս: Կատար-
7 ունքն	15 իչքն աւրհնին յԱ(սառւծոյ):
8 շ... մեք...	

96. Գրասան միջանցքում, ան պատին մոտ կանգնեցրած

խաչքարի քիկունքին

Հ ԶԻՔ-ից առաջ Մ 1273-ից առաջ

Հրատարակված է Դրիմ 24, Երզ 44, Վիմ 115

- 1 Շնորհաւր ս(ուր)ը երրորդութե(ան) եւ ողորմ-
- 2 ութ(եամ)ը ս(ուր)ը նշանիս, ես՝ ա(է)ը Յովան-
- 3 էս, նուստս ծառս ծառաից
- 4 Ա(սառւծոյ), շինեցի զգաւիթս եւ դ-
- 5 զբառուհս եւ զսրահս նո-
- 6 րին, ածի զպաղատս զլիճ-
- 7 ն եւ հառւ կաղմեւ մեծած-
- 8 ախ պահարան Ուրդաձորոս ս(ուր)ը
- 9 նշանին. գնեցի զգեղն Բաւլ-
- 10 ա եւ քնծանցի ս(ուր)ը նշանիս՝
- 11 վասն արեւատութե(ան) պատրոնն
- 12 Սաղուհին եւ դաւաղաց իւրոց
- 13 եւ յիշատակ ինձ եւ ծնողաց ի-
- 14 մոց եւ եղբարց եւ Սարգիս վ(ար)դ(ապե ս)ին
- 15 եւ ամենայն արգիւնաւորաց: Եւ
- 16 սահմանեցի ծառգարդարին երի-
- 17 ց արարացն Բ սպինակ տաց եր-

- 18 էջին: Եւ միտքանքս հասուն մեկ գատ-
 19 կի ճրտագլուցն մեկ պատարագի՝ Գառ-
 20 թի, եւ գլինի ելից մերոց՝ մեկ եւ Գաւթի:

Մանրություն. -- 1. Այս խաչքարը պատին աչքան մաս է գրված, որ մեծ դժվարու-
 թյամբ և գլխավորապես մասնակրով շրջափելու միջոցով կարգացինք և ընդօրինա-
 կեցինք: Այս արձանագրութեան բովանդակութեանն ունի Ամենափրկիչ խաչքարի
 թիվունքի արձանագրութեանը (№ 59 արձ.), չնչին տարբերութեաններով: Միզբում,
 հավանաբար այս խաչքարն է կղի կանգնած, բայց հետո Ամենափրկիչն է կանգնեց-
 րիւ չովհաննէս տաճնորդը և սա որպէս կրկնութեան, կանգնեցրիւ ևս պատին խիստ
 մաս, որ ոչ ոք չկարգաւ:

2. Ժամանակը գրել ենք 1273-ից առաջ, համարելով սա մի քանի տարով ափելի
 հին, քան Ամենափրկիչ խաչքարը, որն ունի 1273 թվականը:

3. Գաղթի առաջի գաղթին է կոչվել, որովհետեւ մեծ գաղթից կատարուել է գրա-
 նից 99 տարի առաջ: Այլ չենք ուրիշ արձանագրութեանների մեջ ոչ թի գաղթի,
 այլ որահ է կոչվել:

Տարբերութիւն. -- 8-րդ տողում Ուրդանորո՝ Վրիմ կարգացել է՝ Ուրդանորոյ, Երգ՝ Բրդանորոյ:
 Երգ և Վրիմ այս արձանագրութեան հետ շփոթել են № 59 արձանագրութեանը և եր-
 կուսի բովանդակութեանից մի ընդհանուր բան են կազմել, որ երկու արձանագրու-
 թեանների խառնուրդն է հանդիսանում:

97. Գրասանի միջանցքում, խաչքարի երեսին (Լուս. № 87)

Հ ՆՀԲ Մ 1023

Հրատարակված է՝ Կոռնիկ 37, Բժշկ 77, Ղրիմ 14, Ջալ 79, Երգ 39, Լալ 404, Վրիմ 12

- 1 Եւ Հանաւար, որդի Մկանն, իշխանաց իշխանի, անժամանակ ելի ի կե-
 նաց և սուգ մեծ թողի ծնողաց խմոց: Արդ որք կարգայք
 2 գիտ յազաւթս յիշեսցիք:
 3 ՆՀԲ թ(ուին):

Մանրություն. -- Արձանագրութեանը գրված է խաչքարի կամարավոր շրջանակին:

Տարբերութիւն. -- Ջալ արձանագրութեանը թողել է անթվական:

1-ին տողում հոգնաւոր Երգ կարգացել է հոգնաւոր: Երգ վերջում ափեացրիւ է
 ի բուին հայոց: Վրիմ և Լալ արձանագրութեանն արտագրիւ են Երգ-ից և կրկնել են
 նրա սխալները:

Կոռնիկ թվականը կարգացել է ՆԿԲ:

98. Նախարդի կողքին, խաչքարի հակառակ (Լուս. № 88)

Հ ՈԾ Մ 1201

Հրատարակված է՝ Կոռնիկ 37, Բժշկ 78, Ղրիմ 15, Երգ 39, Լալ 404, Վրիմ 45

- 1 Ք(րիստոս)ս ողորմի Վաչէի յիւրում գալստեան:
 2 ՈԾ:

Մանրություն. -- Թվականի ՈԾ գրելը գրված են խաչքարի վարդերի մեջ գլխավոր խա-
 չի գրվին:

Նկ. 87. Արձանագրութիւն Ն 97 և 98

99. Խաչաբաշի առաջ, հասակի վրա գտնվող սաղանաճախի վրա

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Դրիմ 15, Երզ 39

Ծիթլուսան

Տարրերեքցում.— Դրիմ և Երզ՝ Միթվասան:

100. Գրասան ծեմֆի առաջին, միջանցքի հասակին, սաղանաճախի վրա
(Լուս. № 89)

Հ ՌՃԻԵ Մ 1676

Հրատարակված է՝ Քառ 623

1 Այս է տապան

2 Գալթանայ

3 մահդասուն,

4 որ է յերեկան-

5 ցի: Թվ(ին) ՌՃԻ.

6 Ե:

Նկ. 88. Արձանագրություն № 99

Նկ. 89. Արձանագրություն №№ 100 և 101

Տարբերակում. — Յերեվանցի Քաջ՝ Ռեվանցի:

Թվ. ՌձԻՆ Քաջ՝ կարդացել է՝ ՌձԻ:

101. Նախորդի կողքին, սապանուփարի վրա
(Լուս. № 89)

Հ ՌձԺԸ

Մ 1669

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 4, Զալ 79, Քաջ 628, Երզ 50, Լալ 407, Վիմ 191

1 Այս է տապան

4 և Եղեւ ս(ուր)բ Եկեղեցու

2 Ազիզ մահը

5 ցա վերըստին նորոք

3 աստ ն, որ պատճա

6 մահու Թվ(ին) ՌձԺԸ:

Յանդուրքուն.— 1. 5-րդ տողում վերստին բառի ն գիրը և հաջորդ նորոգման ի առաջին գիրը մի անգամ է գրված երկու բառերի համար:

2. Ջալ ալս արձանագրությունը հիշատակել է իբրեւ հիկեցու նորոգողի տապանագիր, բայց թվականը չի գրել:

Ձ. ՀԱՄԱԶԱՍՊԻ ՎԱՄԱՏՈՒՆ

102. Համագաստի ժամատան ամ մոսխի հակասակալ քարի վրա

Հ 29

Ս՝ 1257

Հրատարակված է՝ Կոստեկ 36, Բժշկ 75, Ղրիմ 21, Երզ 38, Վիմ 100

1 Ի թուխ Հա(յոյ) 29:

2 Ի տերւթե(ան) մեծին Շահնշահ

3 հի եւ Զաքարիայի շինեցաւ մե-

4 ծախաւ տունս Ա(ստուծոյ) ի ա(է)ր Համագաստա,

5 որում ողորմեցի Ք(րիստոս)ս բարի հոգոյ նորաւ ամէն:

Ծանոթութիւն.— Շատերի կարծիքով այս գավիթը կամ ժամատունը առանձին շինութիւն է, հիկեցուց անկախ, բայց դա ակնհայտ սխալ է, որովհետեւ արեւելյան կողմում հիկեցի կա: Սովորական ժամատներից տարբերվում է միայն նրանով, որ ինքը շատ մեծ է, իսկ հիկեցին՝ շատ փոքր:

Տարբերեցում.— Երզ Շահնշահի և Զաքարիայի կարգացել է՝ Շահնշահի Զաքարիայի, որով երկու տարբեր մարդկանց դարձրել է մեկ մարդ, նրան է հետեւել նաեւ Վիմ:

103. Համագաստի ժամատան առաջին, քաղանաքարի վրա

ԺԳ գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Դրիգոր քա-

2 հանա:

104. Համագաստի ժամատան ներսում, քաղանաքարի վրա

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 22, Երզ 38, Կալ 403

1 Այս հանգիստ ամիր

2 Սարգսի, Խանսը իրի-

3 ցուն սրղոյն:

Տարբերեցում.— Խանսը իրիցուն Ղրիմ, Երզ և Կալ կարգացել են՝ Խոնոս երիցու:

105. Տապանաբարի վրա, Լույն սեղում

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 22, Երզ 38, Լալ 403

1 Այս է հանդի-

4 առաջ իրից-

2 ստ խիկար-

5 ու սրգոյն:

3 ին, Գրիգոր

106. Նախորդի մոտ, տապանաբարի վրա

Հ ՇՂԳ

Մ 1145

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 22, Երզ 38, Լալ 403, Վիմ 29

1 ՇՂԳ:

2 զնտ-

3 աղին

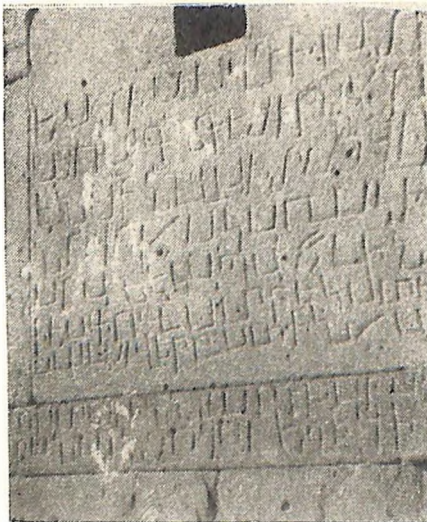
Մանրություն. — 1. Երկրորդ և երրորդ տողերը գրված են զլխովար, հակառակ ուղղու-
թյամբ:

2. Տապանաբարը նախորդը հղել է վանքի բակում, երբ շինել են այս ժամատու-
նը, մնացել է շինքի մեջ:

3. Ղրիմեցին իր ձեռագիր աշխատության մեջ գրել է՝ Նաորադին անունը հայերի
համար անտվար է, թվում է, որ օտարազգի մարդու անուն է, որ ճանապարհորդու-
թյան ժամանակ եկել է Հոգրատ և մեռնելով աջակող է թաղվել Սակալն, միջին դա-
րերում, աջակողի օտարազգի անուններ սովորական է հղել հայերի մեջ:

Տարբերություն. — Ղնուադին Ղրիմ, Երզ կարդացել են՝ Նաորադին, Լալ և Վիմ՝ Ջնուա-
դին, ըստ սրում Լալ ավելացնում է՝ «մնացածը կոծված է», բայց իրականում ար-
ձանագրությանը գրանով վերջանում է և մնացած գրերը չկան:

Է. ՄԱՏՈՒԹ ԳԱՐԻ ՎՐԱ

Նկ. 90. Արձանագրություն № 107

107. ՄԱՏՈՒԹԻ ԱՆ ԱՎԱՏԻՆ ՂՐԱԻԳ

(Լուս. № 90)

Ժէ զար (1651-ից առաջ)

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 15, Երզ 39

1 Ես Մինաս վ(ար)դ(ապետ) Խրատ-

2 աքո ալդ(ի)ն գնեցի, բահր-

3 էն ս(ուր)բ Նշ(անին) վախմ տվի-

4 նս Ով որ հաղառակի

5 ս(ր)բ(ոց)անէ կապած լին-

6 իս Ես Փուլաա բէկս աե-

7 սալ, ալլ վերլսալին հա-

8 (ս)աաաեց(ի): Ինչ մարդ խաբան-

9 ել ջանալ նդով(ե)ալ եղիցի:

Մանրություն. — 1. Արձանագրությունը գրված է մեծ մասամբ բովորագրով, անվարժ
գրչությամբ, որ ա-ի փոխարեն երկու տեղում ու-է քանդակվել է-բով տողում հակա-

տակի և 9-րդ տողում ջանայ բառերի մեջ: Ունի կոպիտ տառադասակներ՝ իսպառնեի, նզով(և)ալ, վերջստին և այլն:

2. Խրատացո բառի (1-ին տող) ճշտությունը կասկածելի է, որովհետև այդ առժանոթ անվան ացո մասի վրա պատվո նշան է դրված:

3. 5-րդ տողում Սրանե տուրբ բառից սրբոցանե բացասական (հոգնակի) ձևն է կադմած:

4. Արձանագրության ժամանակը որոշել ենք Մինաս Վարդապետի գերեզմանաքարով, որ ունի հայոց ՌՃ (1651) թվականը (արձ. 54):

Տարբերեցում. — Առաջին տողում՝ Դրիմ և Երզ կարդացել են Խրամաձորի:

Փուլատ բեկս 6-րդ տողում, Դրիմ և Երզ կարդացել են Փուլատ բեկս:

108. Նախորդի ասկին, փառագրած խաչերի մոտ

ԺԷ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)բ խ(ա)չ(ս) ա(է)ր

2 Ովան(է)սին:

Ը ա. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

109. ա. Գրիգոր եկեղեցու ամ մուսֆի մոսին, պաշի երեսին

(Լուս. № 91)

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Դրիմ 25, Ձալ 62—63, Երզ 34, Վիմ 236

Նկ. 91. Արձանագրություն № 109

1 Ես ա(է)ր Համազասպ եւ միաբանքս յորժամ Աբրահամ վա-

2 րդապետն եւ իւր քոյրն Աննա եկին մեծ յուսով ի ս(ուր)բ Նշան-

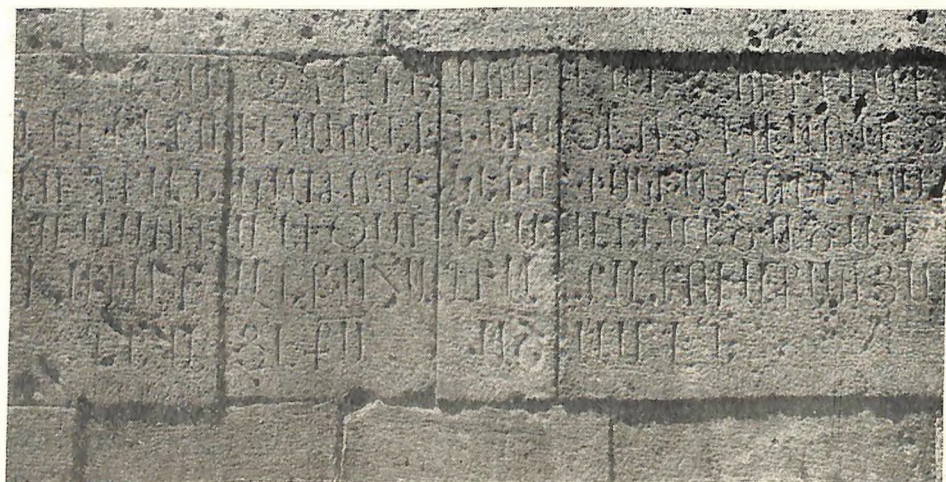
3 ս եւ միաբանեցան, յառաջ Բ զիրք էին սուել և այժմ՝ դու-

Տղերի սկիզբ

Տղերի միջին մասը

Տղերի վերջավորութունը
 Նկ. 92. Արշակունյաց թյուր Ու 111 (Երեւոյ լուսանկարով)

Ծանոթութիւն — Առաջին տողում մեր փերականգնումը Դասեր պարմանական է, կարող է լինել Դուսար, ինչպէս օրինակ, փոխանակ որդւոյ — լինում է որդի և աղն:

2. 6-րդ տողում Խ—ունք մի, պետք է կարգաւ քառասունք մի:

Տարբերեցում.— 1-ին տողում Դասեր Կուունկ, Բժշկ և Երգ կարգացել են որ եր դուսար, Դրիմ՝ Մար, Զալ՝ աիկնոջն:

Նույն տողում Դեսումեանց — Դրիմ կարգացել է Տեսումեանց, Զալ և Երգ՝ Դեսումեանց:

2-րդ տողում Գալա — Դրիմ կարգացել է Յազայ, նույն տեղում Տաւո Բժշկ՝ կարգացել է Տաւոյ, Զալ՝ Դեսաւոյ:

Տեքունականին — Կուունկ՝ Տունականին, և սկիք արծարիք — Կուունկ՝ և ոսկիք արծարիք:

6-րդ տողում Քառասունք մի — Զալ՝ քառասուն:

Ժ. ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

112. Զանգակասան ամ մուսֆի կիսաբաժան հակասակալ քաթի վրա

Հ ՈՂԴ Մ 1245

Հրատարակված Լ՝ Կուունկ 36, Բժշկ 78, Դրիմ 19, Զալ 76, Երգ 51, Վիմ 88

1 Ի աէրութե(ան) ս(ուր)ք ուխտիս Շահանշահի,

2 Ի թուր(ն) ՈՂԴ, շինեցաւ զե-

3 զեցկապարդ տաճարս Ա(ստուծո)յ՝ զարթու-

4 ցանոյ փառաբանչաց ա(եռա)ն՝ եւթն խորան-

5 աւ Ի ա(է)ք Համազասպա, որում ողորմեացի (Ք(ըխտո)ս և տա-

6 ցէ Ի լուսեղէն յարկաց իւրոց հոգս նորա և Յահան-

7 իսի քուերորդս իւրս եւ ալ աշխատողացն, զի բազ-

8 ում ջանիւ շինեաց զսա Ի զառն ժամանակս տաթարաց:

Ծանոթութիւն.— 1. Առաջին տողը գրված է ճակատակալ քարի կիսաբոլոր ժառի վրա:

2. Տարարաց պետք է հասկանալ Թարարաց, «Թարարների ախրապետության դառն ժամանակում»:

Տարբերեցում.— Ի աէրութեան սր ուխտիս Շահնշահի Կուունկ, Բժշկ, Զալ, Դրիմ չունեն:

2-րդ տողում զարթուցանող — Զալ՝ մատուցանող:

8-րդ տողում Ի դառն ժամանակս Տարարաց — Կուունկ, Բժշկ կարգացել են՝ Ի յե-

սին ժամանակս Թարարաց:

Նույն տողում Տարարաց Կուունկ, Բժշկ, Դրիմ, Զալ, Երգ, Վիմ գրել են՝ Թարարաց:

113. Զանգակասան մուսֆի կողմին

ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

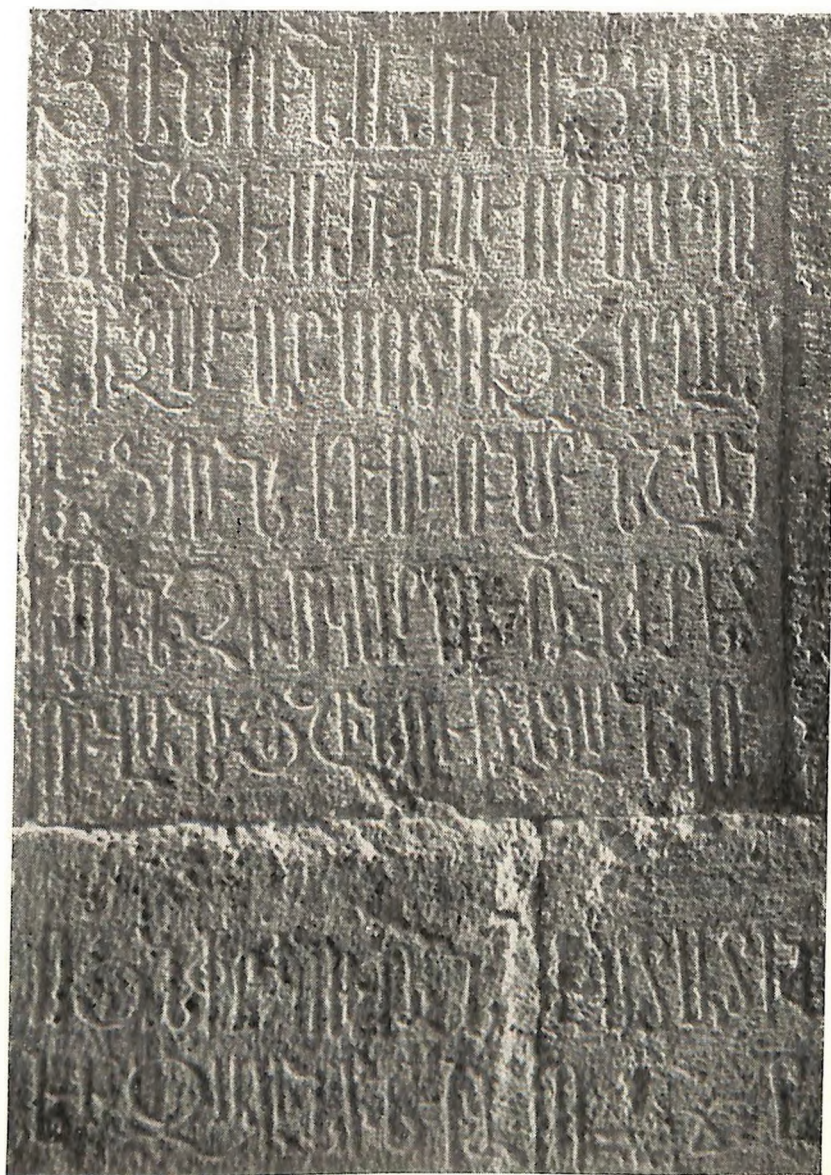
(փակագիր)

Ծանոթութիւն.— Մի անձնանուն է, բայց անվերծանելի:

114. Չանդակասանի հա մա՛մ անկյունում յբոխց
(Լուս. № 93)

Հ ՌՃԸ Մ 1659

Հրատարակված է՝ Գրիմ 20, երգ 55—56, վիմ 187

Նկ. 93. Արձանադրուիթ, աւն ՔՁ 111

- 1 Յանուն տմենակայի~
- 2 և Ա(սաուծո)յ, ես՝ մեղաւոր Ասպու-
- 3 նիջատարս սատց հսզ տմ~

- 4 հ(նե)ցուն՝ ի գուռն ս(ուր)ը Նշան-
- 5 իս՝ ինչ իմ կարողութիւնն եւ հա-
- 6 ու վանիցս շինութիւն, վառն հոգ-
- 7 ոցն վերկուծիւն էստատիւն
- 8 եւ Զալինին: ԹՎ(ին) ՌՃԸ:

Ծանոթութիւն. — 1. Ասպանիջաւարն ամենայն հալանականութեամբ իդական անձնանուն է, որովհետեւ ուսաց հոդ ամենեցուն և մեղաւոր գլխավորապէս կանայք էին իրենց համարում:

2. 6-րդ տողում վասն բառը գրված է վան. ա գիրն աղետեղ գիտել են իբրեւ փա-կազիր, որ իր մեջ պարունակում է նաեւ ս:

3. 8-րդ տողում Զալինին կարող է լինել Զալին — տես արձ. Ա 163, աչք անձնան-վան սեռական հոլովը Զալին գրելու փոխարեն սխալմամբ ինքն կրկնել են:

115. Նույն պատի վրա, խաչքարի ստկին

Հ ՌՃԴ Մ 1655

Հրատարակված է՝ Քաջ 628

- 1 Կամաւն ամենակալին Ա(ստուծոյ) ևս իմ-
- 2 օճայ Բէհօտս վախմ ալի գուռն Հ-
- 3 ախպատայ ս(ուր)ը Նշ(ան)ին մեծ գանդակ
- 4 յիշատակ ինձ, հօբն՝ Բաթօղօլին,
- 5 եւ մօբն՝ Թէթրօլին, եղբօրն՝ Պարին, դստերն՝
- 6 Թինաթին հ(օ)րեղբ(օր)ն Ռօտէվանին:
- 7 ԹՎ(ին) ՌՃԴ:

Ծանոթութիւն. — 5-րդ տողում Թէթրօլին աջակէս է գրված, որ կարելի է կարդալ նաեւ Թէթրօլին:

Տարբերակում. — 5-րդ տողում ետրին — Քաջ կարդացել է՝ Խաւին:

6-րդ տողում Թինարին — Քաջ՝ Թինարինին:

116. Զանգակատան հր տն անկյունում, խաչի ստկին

ժէ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Սբ խչս բրխս 2 Ռւրախին:

Ծանոթութիւն. — Պատք է կարդալ՝ Աուրք խաչս բարեխաւս և Ուրախին:

117. Զանգակատան տն պատին

Հ ՌՃԴ Մ 1655

Հրատարակվում է առաջին անգամ. ունի Վրիմ՝ ձ. իր էջ 177

- 1 (Յ)առաջնորդ-
- 2 (ու)թիւ(ւ)ն Թօմանի
- 3 որդի Բարս-

- 440—15

119. Կախորդի տակին, կառմիւր ներկով, մեծ մասամբ չնշխած

ԺԳ. դարի կեսերին

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 ... |առ|ա-

2 ջի ս(ուր)ը նշանիս |հառ-| ընծա ըստ |մում

3 կարի: եւ մեք տ(է)ը Հ|ամա|դասպ եւ վարդապե-

4 |աքս հասուն|... |պա|տարապ ի տարում

5 ... Ա իւր մաւրն եւ

6 ... փառաբանութիւնն

7 ... |Կա|տարիչքն աւրհնին յԱ(ստուծո)յ:

Ծանոթութիւն. — Ժամանակը որոշելու հնք Համազասպի թվակիր արձանագրութիւնների հիման վրա:

120. Զանգակատան մեջ, ստրին հարկի զույգ խորանների նակասին, բոս որում առաջին տողը՝ սև ներկով, երկրորդը՝ կառմիւր ներկով, երրորդը՝ միայն մասխտով, ստանց ներկի

ԺԳ. դար

Հրատարակված է Արիւմ 19, երկ 55

1 Բ խորան յուսո՝

3 ամենին է:

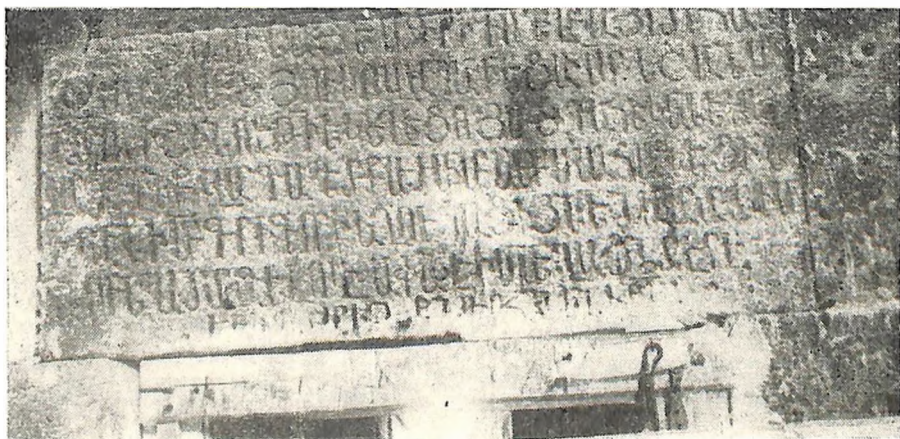
2 յանուն ս(ուր)ը Ա(ստուծո)ծ-

Ծանոթութիւն. — Պետք է հասկանալ, որ զանգակատան ստրին հարկի արդ երկու մաս տաները (երկու սեղանները) Աստվածամծնա անվանն են նախրթած:

121. Զանգակատան մեջ, ստրին հարկի ձախակողմյան մասունի նակասին (Լուս. № 94)

ԺԳ. դար

Հրատարակված է՝ Արիւմ 20, Ձալ 77—78, երկ 55, վիւմ 233—234

Նկ. 94. Արձանագրութիւն № 121

1 Յանուն Ա(ստուծո)յ, եւ՝ Գրիգոր, եղբայր տ(հառ)ն Համա-

- 2 գասպա, մեծ յուսով ապուինեցա ի ս(ուր)բ Նշանն,
- 3 հառւ ի շինուծի(ւն) եկեղեցոյս Ծ (50) գահեկանս եւ այ-
- 4 լ արդիւնք: Վարդապետքս եւ միաբանքս սահմանեցին
- 5 ի տաւնի ս(ուր)բ Գրիգորի ազունացիցն Ե (5) ժամարար յիմ
- 6 տնուն պատարագել: Ոյ խափանէ իմ մեղացն տէր է
- 7 եւ կատարիչքն տւրհնին ի Ք(րիստոս)է:

Տարլնքերցում.— 5-րդ տողում Ե ժամարար-- Զալ և Վիմ՝ Բ ժամ առնել:

122. Զանգակատան մեջ, ստեփն հաւելի աջակողմյան մատուռի հակառիմ

ԺԳ զար

Հրատարակված է Ղրիմ 20, Զալ 75, երգ 55, Վիմ 234

- 1 Ես Մըլքան, ամուսին Վաստկա հառւ Լ գահեկանս եւ
- 2 գովիշանի ի շինուծի(ւն) եկեղեցոյս: Եւ մեք ա(է)ր Համա-
- 3 գասպ եւ միաբանքս տուաք յԱ(սառւա)ծածնին տաւնին Բ (2)
- 4 պատարագ յամենայն ամի աշխատան յանուն Մըլքան-
- 5 ա մատուցանել ի խորանիս: Ոյ խափանէ դա-
- 6 ալ յԱ(սառւծո)յ եւ կատարիչքն տւրհնին յԱ(սառւծո)յ:

Ծանոթություն.— 2-րդ տողում Գովիշանի— գովեշ րառի հոգնակին է, կազմած ըն հոգ-
նակի վերջածանցով— գովեշ—գովիշանի:

Տարլնքերցում.— 2-րդ տողում Գովիշանի— Ղրիմ և երգ՝ Գովեշնայ քսան, վերջին ի գի-
րքսան կարծելով: Սակայն մենք այդ գրի գլխին պատիվ չենք նկատել: Զալ և Վիմ՝
Գովիշանի:

3-րդ տողի վերջին և 4-ի սկզբին— Բ պատարագ— Ղրիմ, Զալ, երգ, Վիմ՝ Պա-
տարագ:

123. Նախուրի սակին սև ներկով, եղծված

ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 Ես Անակ—բ—բ |մի|աբանեցաւ ս(ուր)բ Նշանին, բնծ-
- 2 աեց նուէրս, եւ մեք՝ ա(է)ր Յովանէս եւ մի|աբան|քս առ-
- 3 աք նմա Բ (2) պատարագ ի |տաւնի|... կատ-
- 4 արիչք...

124. Զանգակատան վերին հաւելի հր ախ խորանի մուսֆի գլխին,
կարմիր ներկով

ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ... հայրատունս մեծ

- 2 ... [միաբանեց]ա ի ս(ուր)ը նշան-
 3 [ս]... յս
 4 ի շինութի(ւն) եկեղեցոյս: Եւ [մեք] ա(է)ը Հա-
 5 [մա]զասպ եւ միաբանքս հառւն Գ(3) աւը պատ-
 6 արագ ի տունի աշխարհամատրանէ: Որչափ
 7 ես կենդանի եմ^ա իմ ծնողացն, և յետ իմ^ա
 8 զմինն Գերգա, զմինն Մարեմա, զմինն
 9 ինձ: Ով խափանէ գատի յԱ(ստուծո)յ:

Մանրություն. — Նվիրատուի անունն ավերվել է և արժամ չի կարգացվում, բայց պարզ է, որ Գէորգը (Գւրգ) և Մարեմը (Մարեմ) նրա ծնողներն են:

2. Աշխարհամատրան տունը կանաչ կիրակին է, գատիի հաջորդ կիրակի օրը, որ նվիրված է քրիստոնեական տառչին եկեղեցու կառուցմանը Սիրոում: Այդ պատճառով աշխարհամատուռ լաչն իմաստով նշանակում է բնականորեն նշանակութուն ունեցող նշանավոր եկեղեցի, որ հնում գործ էածվել բողիլիկա հն. Զαχλὴζαχ, լատ. Ba-silica բառերի փոխարեն:

3. Հայրապետի-ը նորացվում քառ է, որ նշանակում է հայրերի տուն, միաբանութուն ունեցող վանք: Այս արձանագրության մեջ այդպես է կոչվել Հայրատի վանքը:

125. Զանգակատան վերին հարկի ևս մասնուի մոսֆի զլիսն,
 կարմիր ներկով, եղծված

ԺԳ գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ... և հրաւիրմանէ հաղոյն
 2 ... զեցեալ եղև պատրոն Միս-
 3 [արգրձեկն]...
 4 ... անք... ար... զս(ուր)ը Վա...
 5 տունին պառարազ զամէն եկեղեց[իքս],
 6 [քանի] ինքն կենդանի է՝ Ասոյծին
 7 [առնե]ն ու Գրիգորս և հաւե, Միսիթ[ար]չի
 8 ու Յովանիս-
 9 ի: Կատարելչքն
 10 աւրհնին յԱ(ստուծո)յ:
 11 Համագասպ:

Մանրություն. — 1. Վերջին երեք տողերը զրված են մատուռի մուտքի աջ կողքին:

2. Համագասպ բառն ավելի մեծ գրերով է արձանագրության սահմաններից դուրս, հախանարար մի այլ արձանագրության է պատկանում և կամ առանձնակի հիշատակութուն է Զանգակատան կառուցող Համագասպ առաջնորդի անունից զրված:

126. Զանգակատան մեջ, վերին հարկի եւ ան մասնուի մոսֆի հավասին,
 կարմիր ներկով, խիստ մաշված և սեղ-սեղ գերեր հազիվ նամարելի

ԺԳ գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ... տ մեծ յուսով աղաւիւնեցա յարբոցս
- 2 եւ հառա ծն (53) դահեկանն ԸՍՏՀՈՅԵԼԸՆԴՈՍ
- 3 ի շինութիւնն հեղեցոյս: Եւ վարդապետքս եւ մի-
- 4 աբա|նքս հառա ի տաւնի Հսիփսիմեացն պատար-
- 5 ազ յամենն ամի (իմ) անուն մատա ցանել զԲ(րիստո)ս: Ոյ
- 6 խափանէ պատի յԱ(ստուծո)յ:

Մանրութիւն.— 2-րդ տողում՝ ըսա հոց եւ ընդոս չենք կարդացել վերծանել գունա-
թափ գրերը վատ երեւում պատճառով: Պրերի ելուստները ջնջվել են և չեն կար-
գացվում: Հավանաբար աղյուսի բացի 55 դահեկանից հիշատակված են նաև այլ
առարկաներ:

127. Զանգակատան մեջ, երբորդ հաւկի մասուռի նակոսին գրերը
մաւոված են, մրոսված, ջնջված և ծեփոսած

ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 ... [ը]~
- 2 նծա էրեր ս(ուր)ը նշանի և մեք՝ ա(է)ը Յովանէս եւ
- 3 միարանքս ուլաք նոցա պատար|ազի տաւնի|...
- 4 միջեւնցն: Որչափ մեք կենդանի եմք ծնող~
- 5 աքն առնեն, յեա մեր հլից՝ մեզ պա|տարազեն|
- 6 ... զա Պոհար Մլ[իք]...

Մանրութիւն.— 1. Առաջին և յոթներորդ տողերը լիակատար կերպով ջնջված են, միայն
գրերի առերես են երևում, առանց որեւէ նշմարելի ձևերի:

2. 4-րդ տողում միջևնցն բառը, եթե ամբողջական է, կարելի է ենթադրել մի-
ջոյն, որ մի տանից մինչև մյուսն ընկած ժամանակամիջոցն է հասկացվում ըստ
հեղեցական տոնացույցների:

3. 6-րդ տողում Պոհար մլ(իք) վերականգնումը կատարել ենք առանց կասկածան-
քի: Այդ անունը հանդիս է զալիս նույն ժամանակներում Սանահնի արձանագրու-
թյունների մեջ (№№ 16 և 18) իրրև Համադադադանց թուր: Այստեղ հավանորեն
նվիրատուն է կամ նվիրատուի մերձավորը:

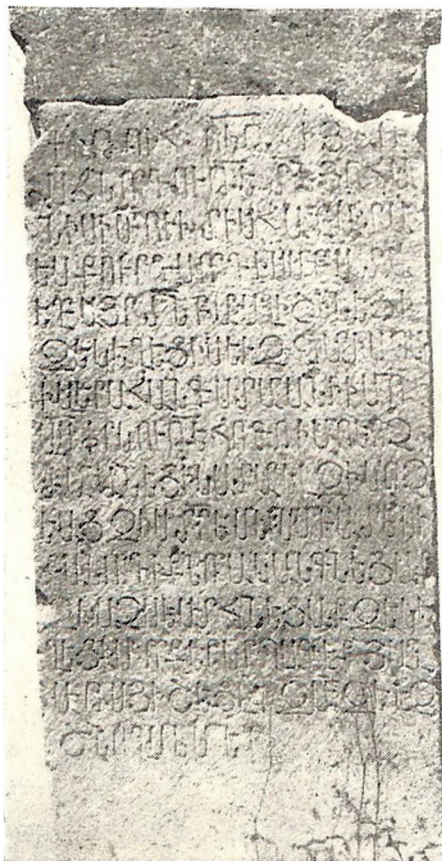
ԺԱ. ԵՌԱԽՈՐԱՆ ԽԱՉԲԱՐԵՐ

128. Եռախորան խաչքարերից հր-ի քիկունքին
(Լուս. № 95)

Հ ՈԿԹ Մ 1220

Հրատարակված է Դրիմ 2, Զալ 66—67, Երգ 55, Լալ 405, Վիմ 63

- 1 Ի թաւ(ին) հ(այոց) ՈԿԹ. ի յառ~
- 2 աջնորդութե(ան) ա(հառ)ն Յոհա~
- 3 նիսի ս(ուր)ը ուխտիս Հաղբատա,

Նկ. 95. Արձանագրություն № 128

- 4 ես՝ Քուրդս, որդի Սմբատա,
- 5 եղբայր ա(եառ)ն Բաբայի շինեցի
- 6 զեկեղեցիս եւ զպարիսպս
- 7 ի վերա հանդստարանի իմո՝
- 8 վ(ա)ս(ն) փրկու թե(ան) հոգս իմո
եւ ոչ
- 9 ժամանեցի կտատրել, զի կոչ~
- 10 եաց զիս ա(է)ր: Եւ մեք, Սմբատ
եւ Ու~
- 11 քան, որդիք նորս, կանգնեցաք
- 12 զխաչս եւ աւրհնեցաք զեկե~
- 13 զեցիս: Որք երկրպագէք յազ~
- 14 աւթս յիշեցէք զմեզ եւ զ~
- 15 ծնողսն մեր:

Ծանոթություն. — Այսուկ եկեղեցի է կոչվել
տապանատունը, որի գլխին է կանգ-
նեցրած արձանագրում խաչքարը:

129. Նույն շարքի միջին խորանի
մուսիի նակասին

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Գրիմ 43, երկ 58,
Լալ 405

1 Ս(ար)ը Յարութի(ւն) աւգնեա ապաւինելոյս ի քեզ Բաբայի:

Ծանոթություն. — Այս Քուրդի եղբայր Բաբայի տապանատունն է, որ Հաղրատում տաւջ~
նորդ էր: Սրա խորանի գլխին խաչքար չկա, գուցե ե չի եղել:

130. Նապիտեան խաչքարեից հս-ի քիվունքին
(Լուս. № 96)

Հ ՈԿ Մ 1211

Հրատարակված է՝ Գրիմ 23, Ջալ 66, երկ 57—58, Լալ 405, Վիմ 51

- 1 Անուամբ Ա(սաուծո)յ, ես՝ Նաջմադինո,
- 2 որդի Սմբատա, թուռն Ուքանա, եւ
- 3 որդիք իմ՝ Սմբատ եւ Վահրամ
- 4 յուսացաք ի ս(ուր)ը Նշանն Հաղբա~
- 5 տա եւ եղաք ի տեղուջ առա զ~
- 6 զերեզմանս մեր եւ զոր թագ~
- 7 աւորաց թագաւորքն Գեորդի

8 և Կուստրն իւր Թա՛ւմար վա-
9 թա՛(ս)ն մեր շատ ծառայութեան
10 ԿԾորի սիգեյով մեզ էին տո-
11 լեալ անդ Զաքեոսը շինական
12 և Կեհեզեռնաին աշխին տ(ուինք)
13 վ(ա)ս(ն) Զաքարիայի, շահնշահի
14 և Բւանէի արեշտաութե(ան) և մ-
15 եզ մեղաց թողութե(ան)։ Եւ տ(է)ր Յ-

16 սնանէս և միարանքս էտուն մեզ
17 զհոգոյն զալստեանն պատարաչ-
18 ն և զայն աւրն՝ աւր մեզ, ի մեր
արդե-
19 անշն։ Ով խափանէ՛ մեզ մեղաց-
20 ն տէր է։ Եւ որ կատարէ՛ արքնի
21 յԱ(ստուծո)յ։ Թա(րն) Ոկ։

Ծանոթութիւն. — 1. 8-րդ տողի վերջին
և 9-րդի սկզբին Վասն բառը գրու-
ված է վառն, որ ողղել ենք վեր-
ծանութեան մեջ։ Փորագրիչը ա-
նուշադրութեան հետեանքով ա-
վրտ կուտաւ է ավելացրել։

2. 12-րդ տողի վերջում ան-
կուսնի վրա փորագրված ա գիրը
հետո են լրացրել իրրիս տունք
բաշի տաճին գիրը, որ փորա-
գրութեան ժամանակ մտադրամբ
գուրս է մնացած եղել։ Այդ բաշի
շնորհիվ այժմ հասկացվում է, որ
վրաց թագավորներ Գեորգին և
իր Կուստր Թամարը, երկուսն ա-
րինների ժառանգութեան համար Ծո-
րի գլուղը հասուկ հրովարտելով
ավել էին Ուքանենց, վերջիններս
էլ իրենց կողմից Զաքեոսը շինա-
կանը և Կեհեռնաին աշխին նվիրել
են Հաղրատա վանքին՝ Զաքարի
շահնշահի և Բվանէի արեշտաու-
թեան և իրենց մեղքերի թողու-
թեան համար։

18-րդ տողում եւ զայն աւրն՝
աւր մեզ, ի մեր արդեանցն պատր
է հատկանալ՝ և այն օրվա (հոգե-
գալստի) ժամը (աւուր ժամը կամ
օրը) մեզ (հատկացնեն)՝ մեր
ոված արդուներ (նվերների) հա-
մար։

8-րդ տողում Թամար անվան
մեջ փորագրողը ա գիրը անուշա-
գրութեան հետեանքով կրկնել է։

Տարբերություն. — 1-ին տողում՝ Նաշ-
մադինա — Ղրիմ, Երզ, որից ար-
տագրելով նաեւ Հալ կարդացել են
Նաշմադինա։

7-րդ տողում Գեորգի — Ղրիմ՝ Գեորգի։

Նկ. 90. Արձանագրութիւն № 130

10-րդ տողում՝ զմորի սիգելով — Ջալ՝ զծափ ի սիգել:
 11-րդ տողում՝ Զաքեոնք շինական — Երզ՝ զԱրեւոնք շինական:
 12-րդ տողում՝ զԵկեղեցուտին այգին — Ջալ՝ զԵկեղեցի ուտեն այգին:
 13-րդ տողում՝ եւ զայն արն՝ ար մեզ, ի մեր արդեանցն — Երզ՝ եւ զայն արն՝
 որ մեզ առած է, ի մեր արդեանցն սեղան դնեն:
 Նույն տեղում — ար մեզ — Ջալ՝ որ մեզ:

ԺԲ. ՎԱՆՔԻ ԲԱՆ

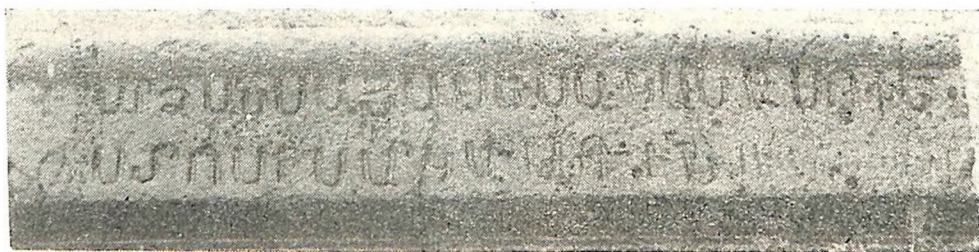
131. Օրոցաձև 8 տպամասի վրա, գրասան և գտնականության միջև
 (Լուս. № 97)

ԺԲ. դար (հաշվանարար 1129 թ.)

Հրատարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 50, Ղրիմ 40, Փաշ 628, Երզ 52, Լուսա 1900 և 250,
 Լալ 408, Վլիմ 30, նոտարք հայոց 112

1 Արձանա տյա սեմական է սովին:

2 ստատի Սարկառադին: Ո:

Նկ. 97. Արձանադրություն № 131

Նանորոշություն.— 1. Սովինառու Սարկառադը հույն հովհաննես Սարկառադն է, որ հայ-
 րատափանքի և ընդհանրապես 11-րդ և 12-րդ դարերի հալ խոշոր մասնագետներից և
 գիտնականներից մեկն էր Միջնադարյան պատմիչների Սամուել Անեցիին, Վարդան
 վարդապետը, Ալեքսանդրին, Գանձակեցին իրենց երկերի մեջ հիշատակում են հով-
 հաննես Սարկառադին: Նրա մասին ուսումնասիրություններ են գրել Ալիշան Տ. Դ. վ.
 Յուշեկը հայերենաց հալոց հո. Բ. 270—307, Վենետիկ, 1870, Տ. Գալսեղին վ. Զար-
 րանալեան, Պատմություն հայերեն գրությունների, Վենետիկ, 1865, էջ 488—495, Եր-
 (վանդ) ո(արկառադ), Սանահին և Հոգրատ վանքերը, «Արարատ» ամսագիր, Վաղար-
 շապատ, 1901 թ., էջ 271—277, 330—344, Կարապետ Կոստանյան, Դավիթ վարդա-
 պետ Ալավկա որդի, «Ազգագրական Հանդես», 14-րդ գիրք, Թիֆլիս, 1906 թ., էջ 105—
 132, Գալսեղին արքեպս. Հովսեփյանց, Հոգրատի գրությունի մի գլուխ գործող «Նյութեր և
 ուսումնասիրություններ հալ արվեստի և մշակույթի պատմության», պրակ Ա, Երևան-
 դեմ, 1935, Մելիքսեթյան, Վարդապետը հայոց հյուսիսային կողմանց, վրացերեն լեզվով
 (լ. Յելլեյսեթ Յելլե, ՌՅԵԼԵԼԵ ՄԵԼԵԼԵԼԵ ՍԵԼԵԼԵԼԵ ՍԵԼԵԼԵԼԵ ԵՎ ՄԵԼԵԼԵԼԵ ՍԵԼԵԼԵԼԵ), Թիֆ-
 լիսի, 1928, Մանուկ Արևիկյան, հալոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկ-
 րորդ, Երևան, 1946, էջեր 43—61, 531—533, Ույենի, Հովհաննես Սարկառադ վար-
 դապետ: Տեղեկագիր հատարակական գիտությունների, 1944 թ., № 1—2, էջ 31—60, Օր-
 մանյան Մաղաբիա արքեպ., Սեդս սեդս, հոտ. Ա. Կ. Պոլիտ, 1912 թ., էջ 1306—

1309, Հրաչյա Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1946 թ., էջ 571—572, Ոսկյան, Հովհաննես Սարկավազի կլանքը և Հովհաննես Սարկավազի գրությունները, «Հանդես Ամսօրյա», 1925 թ., Աշո և Արրանամյան, Հովհաննես իմաստասերի մատենագրություններ, Երևան, 1956:

Սարկավազի մահվան թվականը Կոստանյանը վերևում հիշատակած աշխատությունում մեջ բնութենել է 1139, բայց Մանուկ Աբեղյանը համոզվել փաստերով ցույց տվեց, որ ճիշտը 1129 թվականն է, որ հաստատվում է Սարկավազի աշակերտ Մամուկ Անեցյու ժամանակագրությունում և մի շարք այլ աղբյուրներով:

2. Արձանագրություն վերջում սկզբնական գրչի ձևաքով փորագրված է Ո գիրն առանց սրեկ նշանի, հետևապես միայն կասկածանքով կարելի է թվական համարել ($\text{Ո} = 600 + 561 = 1151$): Կարող է պատահել, որ արձանագրությունն ուղեցել են շարունակել, բայց միայն Ո գիրը փորագրելուց հետո բնդհատել են: Ինչ էլ որ լինի, Հովհաննես Սարկավազի մահվան 1129 թվականը օգնքան անհերքելի վկայություններ ունի, որ Ո — 1151-ը համարել մահվան թիվ, չենք կարող:

3. Հետաքրքիր է արձանագրության մեջ հանդիպող սեմական բառը, որ վերձանոցներից մի քանիսը մեծատառով են գրել, կարծելով, թե դա Հովհաննես Սարկավազի մտանդաններից մեկն է (Քաջ), մի քանիսն էլ կարծի են, թե հայերեն վսեմ բառն է և իրենց կողմից բառի սկզբին Վ գիրն աղբյուրացնելով (ի հարկն այդ մասին ոչ մի հիշգրություն չեն արել) ստացել են վսեմական բառը (Երզ, Լալ):

Սեմական բառը հին հունարենից վերցրած $\sigma\eta\mu\epsilon\iota\sigma$, $\sigma\eta\mu\epsilon\iota\sigma$ բառն է, որ նշանակում է ճշան, հիշատակ, գեղեցիկ, դամբարան: Հունարեն այդ բառից ունենք միայն սեմագիր, որ նշանակում է բացառող, հեռանելով գրող, արագագիր, քարտուղար: Սեմագիրը հունարեն $\sigma\eta\mu\epsilon\iota\sigma$ -ի թարգմանությունն է:

Այստեղ Սեմական պետք է հասկանալ գերեզմանական:

Տարբերեցրում.— 1-ին տողում սեմական — Երզ, Վ, իմ կարգացել են վսեմական:

Երկրորդ տողի վերջում Ո գիրը — Քաջ, Վ, իմ կարգացել են թվական Ո (600) և արձանագրությունը գրել են ($600 + 561 = 1151$) թվականի տակ:

132. Զանգակատնում տմ կողմում, բակի մեջ (Լուս. № 98)

(1326 թ.), նորոգված 1824 թ.

Հրատարակված Է՝ Ղրիմ 41, Քաջ 628, Երզ 53, Լալ 408

1 թիվն 1326 մահ(վ)ան: Թիւ ն(ո)ր(ո)ղմ(ա)ն տ(ա)պ(ա)նիս — 1824:

2 Արձան մահու Երզնկացույ Յոհաննիսի Ծործորեցույ

3 Սա ժիր մշակ եկեղեցույ. ս(սւր)ը վ(ա)րդ(ա)պետ ազգի մերոյ:

4 Արդ մտկանումը Պլուզ կոչի, առա ի Հաղբատ ի կենաց զբաւի,

5 իսկ ի գալուստ տ(եա)ռն եփրեմի, Հայոցս մեծի հ(ա)յր(ա)պետի,

6 վ(ա)սն հոգոյս յ(ի)շ(ա)տակի կանգնէ զա(ա)պ(ա)նս յայսմ ամի:

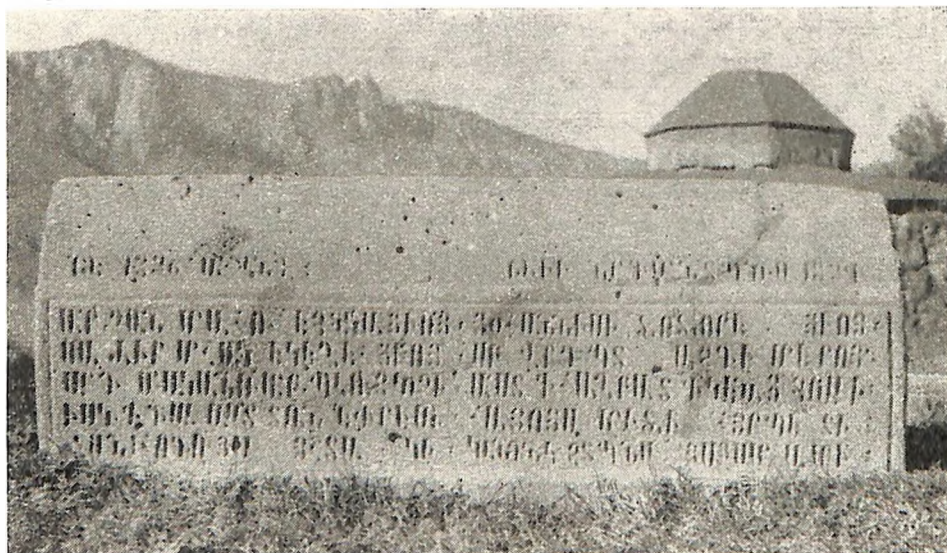
Ծանոթութիւն.— 1. 1-ին տողը գրված է առաջանաքարի կամարածե մասի վրա, իսկ արձանագրության չափածո մասը՝ կողքին:

2. Եփրեմ կաթողիկոսը Հաղբատում գտնվելու մասին տես Օրբելյանցի պատմությունների հավելվածում, որտեղ ասված է, որ պարսիկների տված նեղություններից խույս տալու նպատակով, Եփրեմ կաթողիկոսը գնաց Շուշի և այնտեղից էլ անցավ Հաղբատ: (Ստ. Օրբ, էջ 533):

Տարբերեցում. — 2-րդ տողում Մահու — Քաջ՝ մահուան:

4-րդ տողում ի Հաղբատ — Քաջ՝ ի հանգիստ:

5-րդ տողում գալ աստ — Քաջ՝ գալուստ:

Նկ. 98. Արձանագրության № 132

133. Տապանափառ նախորդների մոտին, տապանափառի վրա
Երկառույթամբ փորագրված է վարդապետական գավազան

ԺԲ—ԺԳ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Տ(է)ր Դանեկ

134. Դավիթ Քորալբեցու տապանափառի վրա: Գտնվում է
Հովհաննես Երզնկացու գերեզմանի կողքին

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 80, Ղրիմ 40, Քաջ 623, Երզ 54, Հալ 409, Անձ

1 Հաւը մերո հողերի

2 Դաւթա վ(ա)րդ(ապետ)ի Քորալբեցու է տապանս, յիշեա ի տ(է)ր

3 ս(ուր)բս:

Ծանոթություն. — Դավիթ վարդապետ Քորալբեցին ժամանակի խոշոր դեմքերից մեկն էր, որ թողել է աստվածաբանական և փիլիսոփայական բազմաթիվ գրվածքներ, մեկնու-
թյուններ և պատմութուն ապստամբութեան Օրբելյանց՝ ընդդէմ Գեորգի Գ-ի Մահ-
վան թվականը հայտնի չէ, բայց գիտենք, որ նա 1208 թվականին մասնակցել է Լո-
ւիսի ժողովին:

135. Զանգակասան մոտ զՏնվոյ մի սապանաբարի վրա

ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Այս է 3 Աւետի-
2 տապան 4 ք(ի)ն:

136. Նախուրդի կողմին, սապանաբարի վրա

Հ ՌՀԸ Մ 1629

Հրատարակված է՝ Երզ 52, Լալ 409, Վիմ 152

1 Կիրակոս Լալիսկո(սլո)ս 2 տեղոյս Թ.Վ(ի)ն) ՌՀԸ:

137. Նախուրդի կողմին, սապանաբարի վրա

Հ ՋԽ Մ 1491

Հրատարակվում է՝ Փաշ 628, Երզ 52, Լալ 409, Վիմ 174

1 Այս է հանդիսս 3 Թ.Վ(ի)ն) ՋԽ:
2 Պետրոս հ(այ)ր(ա)ս(ե)տի,

138. Նախուրդի կողմին, սապանաբարի վրա

Հ Ռ Մ 1551

Հրատարակված է՝ Երզ 52, Լալ 409, Վիմ 177

1 Այս է հանդի- 4 քահ(ա)նայի.
2 սո կուսակը- 5 Թ.Վ(ի)ն) Ռ.
3 օն Դուկաս

139. Նախուրդի կողմին, սապանաբարի վրա

ԺԶ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Աւետիսան:

140. Տապանաբար զանգակասան իւ պատի տակ

Հ (ՊԶԴ) Մ (1435)

Հրատարակվում առաջին անգամ

1 Դաւիթ 2 ք(ահանայ):

Մանրութիւն.— Այս տապանաքարի հետ է շինված և սրտ հետ մի ամբողջութիւն է կազմում հաջորդ համարի տակ գրած խաչքարը, որի թվականով և նշել ենք այս տապանաքարը:

141. Նախորդ տապանաքարի զլխին կանգնեցրած խաչքարի վրա
(Լուս. № 99 և 100)

Հ ՊԶԴ Ս 1435

Հրատարակված է՝ երգ 54—55, Լալ 410, Վիմ 172

Նկ. 99. Արձանագրութիւն № 141

1 Թվ(ին) ՊԶԴ:

3 Դառիթ ք(ահանայ)ի լեր քա-

2 Ս(ուր)ը նշան ա(է)րունտիան

ւարան:

Մանրութիւն.— Այս խաչքարը կանգնեցված է իրրե մահարձան Դառիթ քահանայի տապանաքարի զլխին:

Տարբերքում.— քաւարան— երգ՝ ազնական: Նույն սխալը կրկնել են նաև Լալ և Վիմ:

142. Տապանաքարի վրա, գտնվակասան հր կողմում, սևուցիկ գրեքով

ԺԶ դար

Հրատարակված է՝ Քաշ 628, երգ 54, Լալ 409, Լուսա 1900 1, 249

Ստորովի ա(ա)ս(ա)ն(ն) է:

Մանրութիւն.— Այս փոքրիկ տապանաքարը, որի վրա ուսերից ցածր իջած հյուսած փաշտերով մարդու պատկեր է քանդակված, հաշվանարա, 6—8 տարեկան երեխայի է պատկանում: Նույնն է վկայում նաև զգեստները, որ կարծես թե կանացի լինի: Մանկական զգեստը երեխ, ինչպես շատ տեղերում, աչիպես էլ Լստիում արական ու իգական իրարից շատ տարբեր չեն եղել:

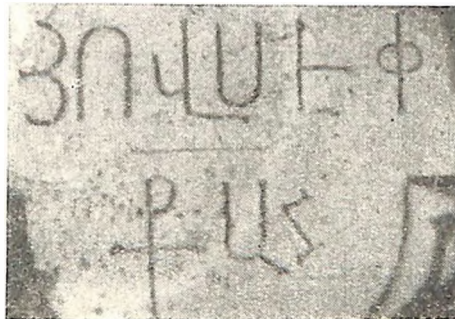
143. Տապանաբար, Խարունաշեն եկեղեցու բակի մեջ
(Լուս. № 101)

Փեղար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Յովսէփ

2 քահ(անայ):

144. Դափնուղի մոտին, տապանաբարի
վրա

Հ ՌՃՀԹ Մ 1730

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Նկ. 100. Արձանագրություն № 113

1 Յայտ է հան-

2 գիտա Սարգ-

3 Կարի դուստր

4 Մարինոսի,

5 Զաքարի

6 որդի պարուն

7 Պետրոսի,

8 որ է երկրէն

9 Շաքոյ Բ-

10 աշինջաղ-

11 սյա Թովին ՌՃՀ

12 Թ.

ՄԳ. ՋԻԳՐԱՇԵՆ ԱՍՏՎԱՆՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

145. Ջիգրաշեն եկեղեցու արևմտյան նակաթի խաչաքերի կամուրջով
մասի վրա

Հ ՌԽԳ Մ 1195

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 36—37, երգ 67, Լալ 415, Վիմ 38

ՌԽԳ թվա(կան)ին: Սերամայ հուստա աղախին Գ(րիտառ)ի վերջաթին շինեցի
գա(ար)ր Ա(ստուա)ծածի[նս], որ խախտեալ էր ի հիմանց վասն մեր
հայրենի գերեզմանացս: Եւ ինձ հասուն քաւր պատարապ գաւեսեաց
Ա(ստուա)ծածինն եւ մինն այդ:

Ծանոթություն.— Գերեզմանացս բառի մեջ վերջին ա տառնձին չի գրած, միննույն ա
գիրը երկու անգամ պետք է կարգալ:

Նույնպէս, արձանագրութեան սկզբին, թվականից հետո կարելի է ավելացնել նա
սե գրերի կրկնակի ընթերցմամբ:

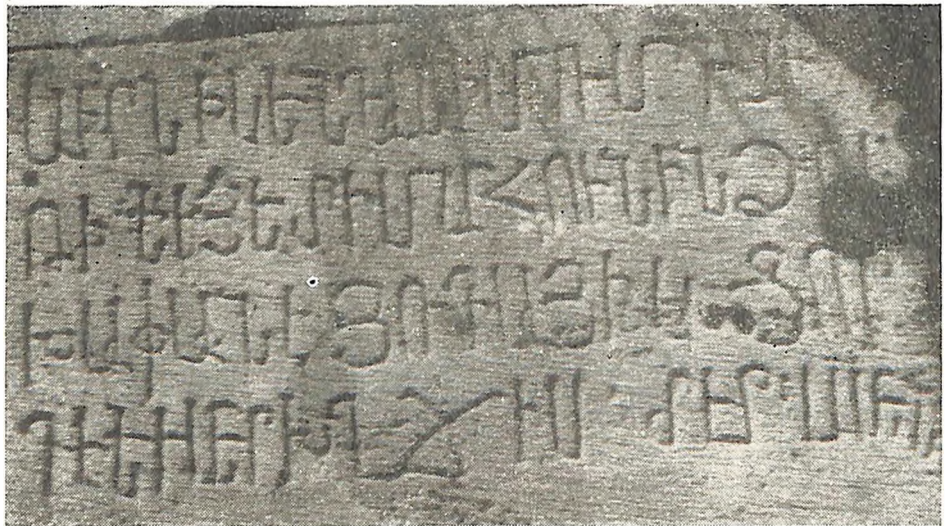
Տարբերություն.— Ղրիմ, երգ արձ. վերջում եւ մինն այդ կարգացել է եւ Մինասայ աւրն
եւ աշուհհաս շարունակել՝ ի կենդանութեան իմում՝ Գարի. եւ յետ իմ մահուան՝
ինն, ով խափանէ, Յուդայի կցորդ է եւ մեր խղիխ աւեր ամեն: Նույն հաղկովածն
ունեն նաեւ Լալ եւ Վիմ:

Այլ հաղկովածն տառնձին արձանագրություն է, մենք գնում ենք տառնձին հա-
մարի տակ:

146. Նույն աստիճանի արձանի պատկեր
(կուս. № 102)

ԺԹ զար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 37, Երզ 67, Լալ 415, Վիմ 38

Նկ. 101. Արձանագրություն № 146

- ա) Աւրն ի կենդան(տ թեան) իմում Գաւ-
- բ) թի, եւ յետ իմ մահուն՝ ինձ: Ող
- գ) խափանէ Յուզայի կցոր-
- դ) դ է եւ մեր խղճիս տէր: Ամէն:

Մանորութիւն.— Արձանագրութեան ալի վերջավորութեանը բոլորովին ալլ տեղում քան-
գակիւմ լինելու պատճառով ասանձին համարի առիկ ենք զրիկ և չենք միացրել հա-
խորդին կառնածելով, որ կարող է սա բոլորովին ալլ արձանագրութեան վերջավորու-
թեան լինել, որի վերին քարը, որտեղ եղել է արձանագրութեան սկիզբը, վերանորոգ-
ման ժամանակ փոխել են և մնացել է միայն ալլքանը, մանավանդ որ № 145 ար-
ձանագրութեան հետ ալլքան էլ հաջող կերպով չի կապում: Ղրիմ, Երզ և ալլք ալլ
արձանագրութեանը զրիկ են հախորդի շարունակութեան վրա, իրեն հետ տնայնական
մասը:

ԺԳ. ԱՂԹՅՈՒՐ

147. Աղբյուրի կամարի վրա

Հ ԶԷ Մ 1258

Հրատարակված է՝ Երզ 60, Լալ 412, Վիմ 101

1 Ի թու(իս) ԶԷ շինեցաւ տունս կամարապատ ի հայր Յահանիսէ ի հալալ
ընչից իւրոց,

2 սրում պարմեսյի Ք(րիստո)ս |տալով հոգոյ նորա ի յառեղէն| յարկաց եւ
անմահական ջրոյն. ամէն:

Ծանոթութիւն.— 2-րդ տողում վերականգնված բառերը վերցրել ենք Երզ-ի վերձանու-
թյունից, այժմ տեղում արդ մասը չկարողացանք կորցրել գրերի շատ քաղքաղված
լինելու պատճառով: Սակայն Երզ տնի սխալներ երևացող մասերում, որ մեր վերա-
կանգնումը կտակածանքի տակ է տանում:

Տարբերություն:— 1-ին տողում շինեցաւ տունս— Երզ կարգացել է հաստատուած: Նույ-
նը կրկնել են Լալ և Վիմ:

Նույն տողում կամարապատ— Երզ կարգացել է կամարակապ:

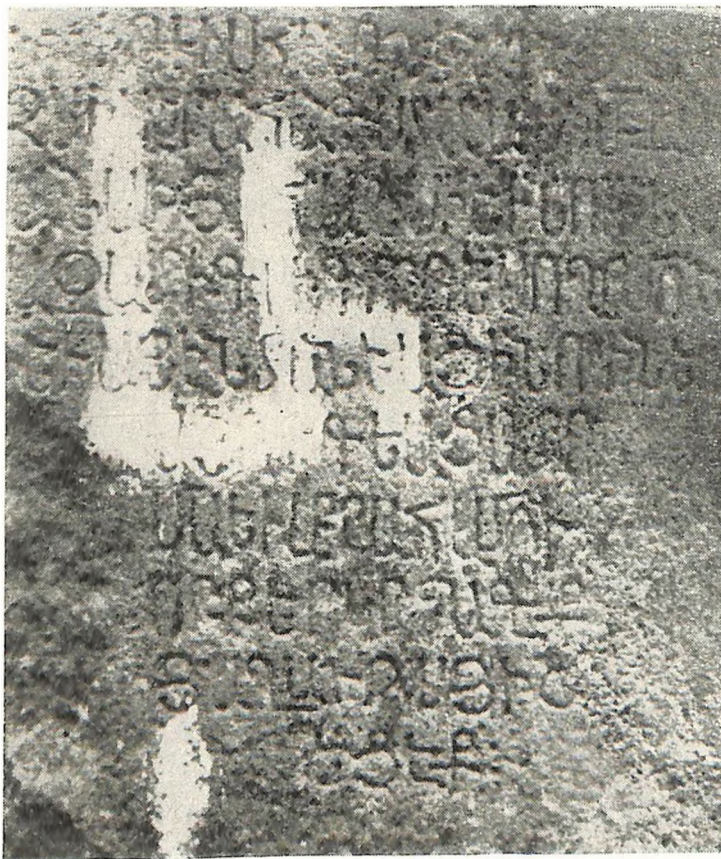
Նույնը կրկնել են Լալ և Վիմ: Այլ տարբերակները թուր վերցրել են Ղրիմ
ձեռագրից:

Ժե. ԳԵՐՆԶՄԱՆՈՅ

148. Խաչաբի քիլոմիին
(Լուս. № 103)

Հ ՈՁ Մ 1231

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 38, Երզ 63, Լալ 413, Վիմ 75

Նկ. 102. Արձանագրութիւն № 148

1 ի թուիս հա(յոց) ՈՁ, կանգնեցաւ խա-

- 2 *չ* *ի վերա հանդատարանի ս(ուր)բ քանչ*
- 3 *անաի Յոհանիսի եւ նորին հար-*
- 4 *ազատի՝ Գրիգորո եւ Սողոմոնի*
- 5 *եւ այլ ընտանեաց ի նորին եղբ-*
- 6 *այր որդեաց՝ Աստ-*
- 7 *մա եւ Աբրահամու:*
- 8 *Որք երկրպագէք*
- 9 *յաղաթս յիշ-*
- 10 *եցէք:*

149. Մի այլ խաչքարի վրա, եւեմով եւ արձանագրույցան միայն
վերջին երեք տղերք

ԺԳ—ԺԴ ԿԱՐ

Հրատարակվում է առաջին անգամ

ա) ... թա ~	դ) Կէք յաղաթս յիշե-
բ) հանաի, որք երկրպա-	դ) ցէք աղաչէմք:

150. Խաչքարի քիվունքին

Հ ԶԻԴ Մ 1275

Հրատարակվում է առաջին անգամ

- 1 *ի թվ(ին) ԶԻԴ: Շնորհաւ-*
- 2 *ք ա(հառ)ն Յ(խոռո)ի, ես՝ Տ(է)րաւէրս եւ մայր*
- 3 *իմ Սարասու կանգնեցաք զ-*
- 4 *նշան ս(ուր)բ խաչի յառաջն-*
- 5 *որդութե(ան) ա(է)ր Յովաննեսի*
- 6 *ի վերա հանդրատարանի Աբրահամի:*

Մանրորություն.— Տեքաեքն աշտեղ անձնանուն է:

151. Աղբյուրի մոտ գտնվող խաչքարի քիվունքին

(Լուս. № 104)

Հ ԶԴ Մ 1255

Հրատարակված է՝ Կուռնի 36—37, Բժշկ 78, Ղլիմ 38, Ջալ 76—77, Երզ 62,
Լալ 412, Վիմ 99

- 1 *Շնորհիւն Ա(ստուծո)յ ես՝*
- 2 *Յակոբ եւ Մարգարէս, յ-*
- 3 *առաջնորդութե(ան) ա(հառ)ն Հ-*
- 4 *ամաղասպա, կանգնե-*
- 5 *ցաք զս(ուր)բ Սարգիսս բար-*

- 6 (է) խաւս մեղ եւ Մխիթար վ(ար)դ(ապետի)
 7 Քորալքեցո, եւ հաւր Բար-
 8 սղի, եւ ննջեցելոց մեր-
 9 ոց: Որք երկրապէք Ք(րիստոս)ս-
 10 քնկալ ս(ուր)ը նշանին՝ զմե-
 11 ղ յազաւթս յիշեսձ-
 12 իք ի ա(է)ր, յիշողրա տրհ-
 13 նիք ի ա(եռս)նէ, ի թվիս 29:

Ծանոթութիւն.— 1. Խաչքարը, խնչպիսի աղ-
 իմանում ենք 5-րդ տողից, կոչվել է
 ս. Սարգիս և կանգնեցվել է մի եռամբ
 մարզկանց՝ Հակոբի, Մարգարեի, Մխի-
 թար վարդապետ Քորալքեցո, հայր
 Բարսեղի և ալլ ննջեցյալների հիշատա-
 կին: Այս իմաստով կարող է ալս խաչ-
 քարը համարվել մի ամբողջ գերեզմա-
 նախմբի հուշարձան՝ իր շրջապատի
 մի խումբ տապանաքարերի հետ միա-
 սին կանգնեցրած:

152. Մի ալլ խաչքարի վրա

Հ ՈՀԷ Ս 1228

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Թու(իս) ՈՀԷ

153. Նախորդի մասերում, մի
 տապանաքարի վրա
 (Լուս. № 105)

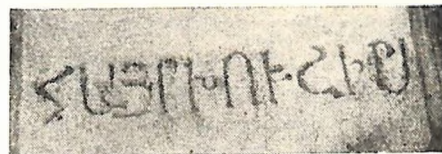
ԺԳ զար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Հայր Խուշիբո

Նկ. 103. Արձանաշար թվուն № 131

Նկ. 104. Արձանաշար թվուն № 133

154. Մի օրոցանէ տապանաքարի վրա

Հ ՆՀԶ Ս 1027

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 ՆՀԶ թվ(ին). ես՝ Վասիլ, որդի Հոնաւարաւոյ, վաեւոյց ցանկա-
 2 լի տմենայն տեսողաց զսա, ելի ի կենացս եւ խաւարե-

3 ցուցի գհաւր եւ մաւրն իմ եւ սույ մեծ թողի ծնողաց իմաց

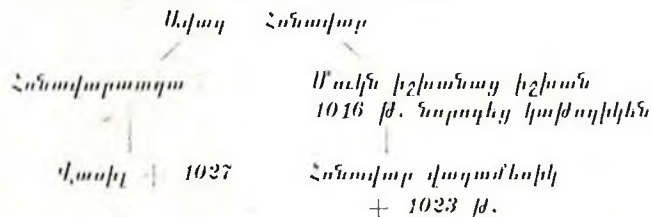
4 ... եալ յերկիր վասն նոցա: Արդ, որք կարգալք գգիրս

5 մեծաւ աղաչանաւ ք զիս յաղաթս յիշեալիք:

Խանութքութիւն. 1. 3-րդ տողում ընդի բառից հետո կարող է լինել (մերձաւոր)աց, (հարապատ)աց կամ նուէնիմաստ մի ալլ բառ: Մենք փերականգնել ենք ձեռնագ:

2. Հաղրատի արձանագրութիւնների մեջ մի քանի Հոնաւար են հիշատակում: Իրանցից մեկին, որ հիշատակում է իր որդի Մկան արձանագրութեան մեջ 1016 թվին, կարող ենք պայմանականորեն անվանել ալլազ Հոնաւար: Երկրորդը հիշատակում է 1023 թվականին: Սա վերահիշյալ Մկան որդին է և ալլ թվականին անժամանակ մեռել է և թողվել գրատան միջանցքում: Այս Հոնաւարին կարող ենք պայմանականորեն անվանել վաղամեռիկ:

№ 154 արձանագրութեանից իմանում ենք, որ 1027 թվականին, վաղամեռիկ Հոնաւարի մեռնելուց 4 տարի հետո, հիշատակված է Հոնաւարաւղա անունով մեկը, որի վաւի որդին ալլ թվականին մեռել է և մեծ սույ է թողել իր հորն ու մորը: Նշանակում է ալլ Հոնաւարաւղան իր որդի վասիլի մահվան ժամանակ կինգանի է եղել: Այս Հոնաւարաւղան չէր կարող վաղամեռիկ որդին լինել, որովհետեւ 1023 թվին վաղամեռիկ անձնավորութիւնը 1027 թվականին վաւելուց հասկում մեռնող թոս ունենալ, ոտտի և միանգամաջ հալանական ենք համարում, որ Հոնաւարաւղան ալլազ Հոնաւարի որդին էր: Այսպիսով կատայիլ.

Թե ինչ տոհմական ծագում ունեն, պարզ չէ. Գարեգին Կ. Հովսեփյանը արամա-
ցիւ է կարծելու, որ Հոնաւարի տոհմը Պահլավունիներից է ծագել, որովհետեւ ալլ
ժամանակներում Հաղրատում և Սանահում հիշատակութիւններ ունեն Պահլավու-
նիների տոհմի անձնավորութիւնները¹. (Ապլիարիւի, որդի Գրիգորի 1021 թվին
Հաղրատին է նվիրել զանազակն արած Արծուէրոյնը (արձ. 12): Սակայն դա լոկ են-
թադրութիւն է և հալանականութեանից հետո, որովհետեւ հալիւ թե Պահլավունի-
ների տոհմի իշխաններն իրենց տոհմանունը մոտացման տակին Հաղրատում թողած
իրենց բոլոր արձանագրութիւնների մեջ: Մեզ թվում է, որ իշխանաց իշխան կոչ-
վող (այն էլ որդու արձանագրութեան մեջ հալին է կոչվել—Մուկը, իսկ իր, Մկան
արձանագրութեան մեջ տիպոսներ չկան) ալլ Հոնաւարն ու Մուկը, ինչպես նաև
նրանց մլտս աղակիցները, տեղական ծագում ունեցող մանր իշխաններից են եղել,
որոնք 11-րդ դարի ստաշին տաճարակներում որոշ գիրքի են հասել, բայց շատ
շուտով անհետացել են պատմութեան քառսում:

155. Տապանաբար գերեզմանոցում

Ժե քար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Այս է	4 արդս~
2 հանդ~	5 ի քահ~
3 իսա Մ~	6 անալի:

¹ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, ՆյուՅորք և ուսումնասիրութիւններ հայ արվեստի և շէն-
կուլթի պատմութեան, պր. Ա. Երուսաղեմ, 1935, էջ 64:

156. Տապանաբաւ, նախորդի մոտեւին

ԺԵ դար

Հրատարակվում է երգ 63

1 Տ(է)ը Ա(ստուա)ծ

3 Դեղի զի-

2 ողորմի

4 հուռորի

Երգ կարգացել է միայն գինուոր բառը:

157. Տապանաբաւի վրա

ԺԴ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

$\overline{M}_q$

Ծանոթութիւն.— Պէտք է կարդալ՝ Սարգիս:

158. Մի այլ տապանաբաւի վրա

ԺԴ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Պա վրա

Ծանոթութիւն.— Պէտք է կարդալ Պետրոս վարդապետ:

159. Մի այլ տապանաբաւի վրա, որ գտնվում է նախորդի մոտ

ԺԴ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Պաւլո~

2 սաի է:

160. Նախորդի կողմին

ԺԴ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Եւ. Յովսէփ քահ~

2 ահա կըբարբորդիս

Ծանոթութիւն.— Հովսէփ քահանան Պաղտոսի կըբարբորդին է:

161. Նախորդի մոտին, մի այլ տապանաբաւի վրա

ԺԴ դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Զաւր Անդրէա~

2 « յիշեցիք ի Ք(րիստո)ս:

162. Խաչաքարի վրա, գերեզմանոցում

ժեղար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ա(ստուռ)ձ ողորմեայ

3 Սոչալանց

2 Գորգայ

4 Խրնջեց-

5 սյն:

Մանորություն. — Գերեզմանական խաչքար է, որ գրված է Խրնջեցի Սոչալանց Գորգի գերեզմանի վրա:

ՁԶ. ԱՆԱՊԱՏ

163. Անապատի եկեղեցու մոտի մակասին

(Լուս. № 106)

Հ. ՌՃԻԵ Մ 1676

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 36, Զալ 77, Երզ 64, Լույ 413, Վիմ 193

Նկ. 105. Արձանագրություն № 163

1 Խ թվ(ին) ՌՃԻԵ:

2 Բարեպաշտն աղ(ա)տաղպաց Եկեղեցի մեծա-

3 հա(ա)ա Զալն, որդի Շ(ա)հգուլունի՝ ողորմած ամուսնու.

4 Խրնջ Կ(ե)րբասին նորոգեաց տաճ(ա)ր տիրամօրն բարեխառ Խ(ւ)-

- 5 ր(հա)նց եւ արեւշատու(թ)ի(ւն) որդոց իւր(ե)անց ննջեցելոց եւ կեն-
դանե(աց)
6 ի միշտ յիշին: եւ յատաջնորդութե(ան) Ասեաիս եպ(ի)սկ(սպսո)ի, եւ հո-
գաբարձ~
7 ութ(կամ)ը
8 Ս(ա)րգիս
9 կրօնաւ(օ)
10 րի
11 ա(է)ը Բար~
12 ս(ե)զ:

Մանորութիւն. — 1. 7-ից մինչեւ 12 տղերը գրված են մուտքի բարավորի վրա:

2. 10-րդ տղում չկարդացված մի քանի գրեր կան, որ պետք է վերաբերվեն տեր
Բարսեղի մասնակցութեանը եկեղեցու նորոգման ժամանակ, վերակացութեամբ ապ-
հախանութեամբ, կամ մի նման այլ բան, որ այժմ հնար չեղավ կարդալ:

Տարբերեցում. — 1-ին տղում եկուիկնց — Վրիմ կարդացել է եկուիկնց. երգ՝ եկուիկնց:
Վրիմ եւ երգ 4-րդ տղի ախրամօրն բառով արձանագրութեանը ընդհատել են եւ չա-
րանակութեանը չեն կարդացել:

Լալ նուրսութեամբ արտագրել է երգ-ից տառնց հիշատակութեան:

Վիմ արտագրել է երգ-ից պատշաճ հիշատակութեամբ:

Ջալ այս արձանագրութեան մասին ունի միայն հետեւյալը՝ «Ռէճիկ նորոգեալ եւ
բարեպաշտ իշխանն Ջալ եւ կիցն իւր Վարվաթ, թե որտեղից է հնարել Վարվար
անունը, զժողարանում ենք որոշել:

164. Անապատի եկեղեցու նր կողմի սուպանաբարի վրա

Հ ՌԾԸ Մ 1609

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 36, երգ 64, Լալ 413, Վիմ 194

1 թվ(ին) Ռ~	6 զգաւ Խոց~
2 ԾԸ:	7 իկեցի եւ ն~
3 Այս է տապան Ս~	8 որդոյ ս(ուր)ը
4 արգիս վարդ~	9 եկեղեցո~
5 այպեաի ն ա~	10 յս:

Մանորութիւն. — Բոլոր վերձանողները մեկը մյուսից արտագրելով արձանագրութեան
թվականը կարդացել են ՌՃԼ. — $1130 + 551 = 1681$, փոխանակ ՌԾԸ-ի — $1058 + 551 =$
 $= 1609$:

165. Օրոցածի սուպանաբարի գլխին, երեք միանման խաչաբերից կլեկոնականի տակ

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 43, երգ 64, Լալ 414

1 Այս է հան-

3 հանիւի:

2 զիստ ա(հառ)ն Յո-

Յանորոյրյուն. — Սա վանքի առաջնորդ Հովհաննիսներից մեկն է և մեջտեղի խաչքարն
էլ կանդնեցրած է նրա զերեզմանի վրա:

166. Մյուս օրացածն ասպանաւարի գլխին, նախորդի նը կողքին

ԺԱ. դար

Հրատարակւած է՝ Ղրիմ 43 նրգ 64, Լալ 414

1 Այս է հան-

2 զիստ ա(հառ)ն Գե-

3 սրդա:

ԺԷ. ՀԱՂԲԱՏ ԳՅՈՒՂՈՒՄ ԵՎ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆՈՒՄ

167. Ար. Գեորգ եկեղեցու մասքի նակասին

Հ ԶԻՐ՝ Մ 1279

Հրատարակւած է՝ նրգ 66, Լալ 414, Վիմ 121

- 1 Կամաւ նախախնամողին Ա(ստուծո)յ, հաւը, և. յառաջնորդու-
- 2 թե(ան) ա(է)ր Յով(հաննէս)ի, ի թվիւ հա(յոց) ԶԻՐ՝ (728+551=1279),
ևս՝ Բարսեղ քահանա կանդն-
- 3 եցի զս(ուր)ը Զաւրաւարքս և. շինեցի զխորանս լուսոյ
- 4 յանուն սրբոցս մեծաւ ջանիւ և. քրանամուխ անձ-
- 5 տմբս խմով ի վերելութե(ան) հողոյ խմոյ և. յիշատակ մեզ և.
- 6 ծնողաց մերոց և սնուցողացն:

Ծանոթորոյն. — Ս. Զաւրաւարք կոչվել է խաչքարը, որ կանդուն է մինչև այժմ, այդ
խաչքարի անունով էլ (Գեորգ զորավար) արդ վայրն է կոչվում, բայց նրդ այդ ան-
վանում է ա. Կիրակի:

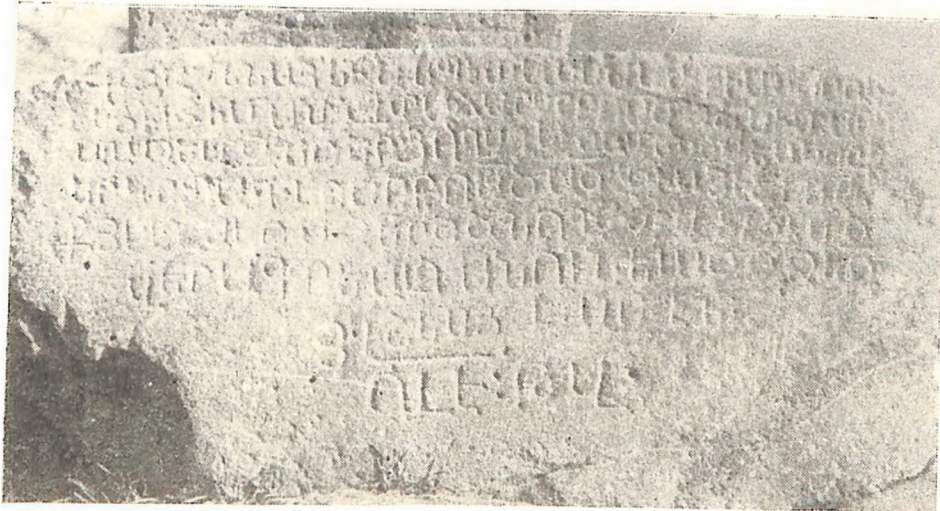
168. ա. Կիրակի խաչքարի պատկանդանին,
գտնվում է գյուղի ծայրին, Սաւաննի նանապարհի վրա
(Լուս. № 107)

Հ ՈՒԷ՝ Մ 1188

Հրատարակւած է՝ Ղրիմ 37, նրգ 67, Լալ 416, Վիմ 37

- 1 Յամհենայնը անդիտանս Սարգիս նորոգ-
- 2 եցի ի հիմանց զտաճար սրբո Նշանիս: Արդ,
- 3 ազաչեմ զ(ը)նթերցողսզ և. զամհենեսեան, սրք
- 4 երկրպագէք սրբո Ա(ստուա)ծածնիս յիշեալի-

- 5 ք յաղաթս ձեր զծնողսն իմ եւ զիս զ~
6 վերադրեալդ տնուն, եւ Ա(ստուա)ծ զձեզ
7 յիշեացէ, ամէն:
8 Ողէ թղ(ին):

Նկ. 106. Արձանագրութիւն № 168

Ծանոթութիւն.— Այս արձանագրած քարի վրա կանգնեցրած խաչքարը կոչվի է ա. Աստ-
վածածին, կամ պետք է ենթադրենք, որ արձանագրութիւնը սկզբնապէս շարված է
եղիկ Աստվածածին կոչվող եկեղեցու պատի մեջ: Նորոգութիւնը, խնայեա ալք պարզ-
վում է արձանագրութեան բովանդակութեանից, վերաբերում է Հայրապետականքի
զկտավոր ա. Նշան եկեղեցուն:

Տարբերեցում.— 1-ին տողում Նորոգեցի ի հիմանց զառնար սրբո Նշանիս— Դրիմ, որից
և արտագրելով Երզ, Լալ և Վիմ կարգացիկ են Կանգնեցի ի հիմանց զառնար սրբ-
ոյ Աստուածածնիս:

169. Առաջադեմ (ս. Սիւն) մատուռի տե պատին
(Լուս. № 108)

ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Դրիմ 38, Երզ 68, Լալ 416—417

ա եւ թ պատարագ մեզ՝ Գ ի ծնընդե(ա)նն, Գ զատկին, Գ ս(ուր)բ
ը իաչինէ Կատարիչքն աւրհնին յԱ(ստուծո)յ: Ով իափանէ զատի ի տ(եառն)է:
զ ես ա(է)ր Յով(հաննէս) Զաքանչատափի զիւր էզին ալ ի ս(ուր)բ Սիւնս
ալաք: Ով հակառ-

դ ալիկ կամ խիկ ջանա կապած է յԱ(ստուծո)յ եւ մեր մեղացն աէր է:

Ծանոթութիւն.— 1. Այս արձանագրութիւնը մատուռի առ պատի ճակատին է եղիկ և եր-
կու քարի վրա փորագրված, առաջին հաճեկտեանձե քարը, որի վրա գտնվիլ է ար-
ձանագրութեան սկիզբը, ալիմ կորել է և չկա, իսկ այս քարի վրա մնացիկ է արձա-
նագրութեան վերջավորութիւնը:

2. Գրույի փողոցները կարգավորելիս գլուղացիները հօգով լցրել են մատուռի պատի գրեթե կեսից ավելին, ուստի արձան սգրաթխանն այժմ մնացել է գետնի մակերեսին հավասար վիճակում:

Նկ. 107. Արձանագրություն № 169

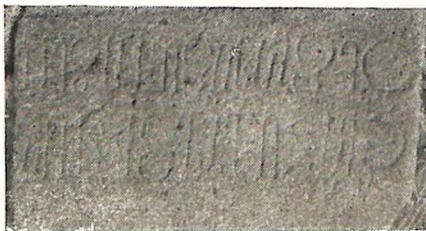
Տարբերություն. - Առաջին տողում կեսից տասը Ղրիմ, որից ընդօրինակելով երգ, իսկ վերջինիցս էլ քաղելով կալ գրել են Այլ, որ չկա քարի վրա:

3-րդ տողում Զարանչատափի - Ղրիմ, որից ընդօրինակելով հաճ երգ և կալ կարգացել են Զարանգատափ:

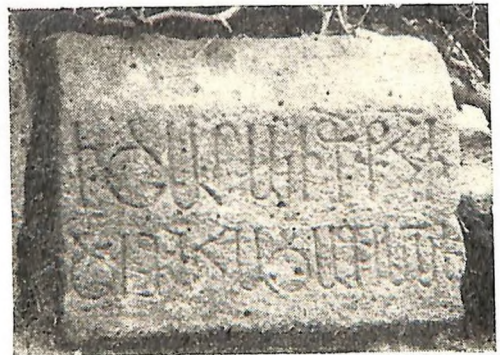
170. Առաջադեմ (ս. Սիմոն) մատուռի սմ հակասի իրվի վրա, այժմ սեղանան և սեղանի և սրճանագործության բեկորներ պահպանվել են երեք հարի վրա
(Լուս. XX 109 և 110)

ԺԳ զար, հաղանարար 1268 թ.

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 37, երգ 68,
կալ 416

Նկ. 108. Արձանագրություն № 170ա

Նկ. 109. Արձանագրություն № 170բ

1 Շնորհաւք ա(Լաւ)ն Յ(իսուս)ի, հրամա|նաւ ա(է)ր| Յով(հաննիսի) գրե(ցաւ
զիրս յիշատակի Գ(3) ք(ա)հ(անայ)ից եղբարց՝ Անդրէի, Դանիէի, Տի-
րաննո, Գորգա, ի հալալ արգեանց մեր շինեցաք զս(ուր)ք Սիոնս բարե-
խաւս առ Ք(րիստոս)ս մե|~

2 Կ և ծնողաց մերոց: Եւ ըն[ծայե]ցաք ի սմա Դձ(400) յպիստակ, զհա|ծ

էղին ի Հայազումս եւ ի Գանձահանքն: Մեն մի խաչաւզնէիւ զմեզ յիշեալ...]:

Մանրութիւն.— 1. Արձանագրութեան անհետացած մասի բովանդակութեանը լրացրել ենք Ղրիմեցո ընդօրինակութեանից, նրա տրտագրման ժամանակ արձանագրութեանը զետեւ ամբողջական է հղել, բայց վերձանութեանն ախճան էլ ճիշտ է, ինչպէս արդ երևում է ֆապսած բեկորներէն:

2. Առաջին տողում յիշատակի բառից հետո Ղրիմեցին բաց է թողել քարի վրա շատ լավ երևացող Գ քնից (Գ (3) քահանայից), բայց այնուհետեւ թվարկված են ոչ թե երեք, այլ 4 քահանաների անուններ: Նույն անձնավորութեաններն իբրեւ չորս կղերական հանդես են գալիս Առաջագեմ մատուռի բակում գանդուղ մի խաչքարի վրա եւ, որ ժամանակակից է մատուռի շինութեան և սկզբնապէս կանգնեցված է հղել մատուռի ամ մուտքի հս կողմում:

Հաջորդաբար թվերի ախ շահատագտանութեանը նկատի առնելով է, որ Ղրիմեցին լավ երևացող Գ քնից գրեւոր չի ընդօրինակել:

3. Արձանագրութեան փակագծերի մեջ տառած թվականն ընդօրինակել ենք 172 համարի տակ գրած խաչքարից. որ կանգնեցրել են ս. Սիսն եկեղեցին շինող չորս կղերականներ 1268 թվականին: Անպէս որ, արդ թվականը մեկ կամ երկու տարվա ճշտութեամբ մատուռի կառուցմանն ենք վերագրել:

4. Ղրիմեցո և նրանից քաղաղ երգ և Լալ-ի հիշատակած զանազանքն կարծում ենք Պրեմիանքն բառի Պր. գրերի սխալ վերձանութեանից է առաջացել: Ճիշտն, ըստ երևույթին, Պրեմիանքն է, ալմարն Շամլուցի հանքերը, իսկ զանազանք— մեկ անձանիք է իբրեւ տեղանուն Լալի կողմերում:

Տարբերություն.— 1-ին տողում Գ ք(ա)ն(ա)նայից Ղրիմ, երգ և Լալ չունեն:

171. Խաչքարի վրա, որ գտնվում է Առաջագեմ (ս. Սիսն)
մատուռի ամ մուտքի եւ կողմում

Հ ՆԾԴ Մ 1005

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 42, երգ 68, Լալ 416, Վիմ 12

1 Ի ՆԾԴ թու(րս), ի հայրութ(եան) Սիմեոնի, եւ Աթանազիւնի եւ Փիլաքսոն կանգնեցաք զսուրբ խաչս ի փրկութիւն հոգոց մերոց

2 եւ յաւղն~ 8 մե-

3 ախա~ 9 ըոյ

4 նութիւն 10 Դաւ~

5 թաղ~ 11 թի

6 աւուր~ 12 եւ ամենայն երկրպագու~

7 իս 13 այ իւրոց:

Մանրութիւն.— 1. Առաջին տողը գրված է խաչքարի կամարածեւ կղերն՝ ձախ կողմի ստորին կղերից մինչեւ աջ կողմի ստորին ծալը, 2—11 տողերը գրված են խաչքարի երեսին, իսկ 12—13 տողերը՝ խաչքարի ստորին մասում:

2. Արձանագրութեան մեջ հիշատակվող Սիմեոնը Հաղբատի հիմնադիր վանահայրն է, իսկ Դաւիթ թագաւորը՝ Կյուրիկյան Դաւիթ Անհողերը:

Տարբերություն.— երգ ՆԾԴ սխալմամբ վեր է ածել մեր 905 թվականին, փոխանակ 1005-ի:

Ղրիմ, երգ, Լալ և Վիմ 2— 11 տողերը (եւ յաւղնականութիւն բազաւորիս մերոյ Դաւիթի) գրել են արձանագրութեան վերջում, որ սխալ է:

172. Առաջագեմ (ս. Սիմոն) մասառի բաժնում ճեղահան արված
վիճակում գտնվող խաչքարի վրա, շուրջանակի

Հ ԶԺԷ Մ 1268

Հրաաարակում և առաջին անգամ

ա Կանգնեցաւ խաչս ի բարեխառտութիւն չորեք
բ Եղբարց՝ Անդրէի,
դ Գանիէլի, Տիրաննո, Գորգաս և ծնադաց սղբ(ացեայ):
դ Ի թղի(ն) ԶԺԷ:

Մանորուրդուն. — Այս չորս եղբայրներն էն շինել Առաջագեմ (Ս. Սիմոն) մատուռը, տես
արձ. № 170: Ղրիմ ձ իր սկզբում ունի թի բաղադրության Գարի և յիշխանու-
րեան Սաղունին և ի հայրապետութեան տեր Յովհաննիսի կանգնեցաւ» և այլն:

173. Կալան բերդի ս. Ասվածածին եկեղեցու ամ հսկասին
(Կուս. №№ 111 և 112)

Հ ՈԶԲ Մ 1233

Հրաաարակված Ե Ղրիմ 44, Ձալ 81—82, Երզ 72, Գր Երզ 318, Վիմ 77

1 Ի թւ(ին հայոց) ՈԶԲ:

2 Կամաւն Ա(սառւծո)յ, ևս՝ ա(է)ր Յոհանէս, առաջնորդ Հաղբատա, քուեր-
որդի մեծ պատրոնացն Զաքարէի և Իւանէի, ի ժամանակի, որ եհաս
սասանումն աշխարհիս մերոյ անաւրէն խորագմ-

2 Ենցն, ոչ գոյր տեղի ապտառանի ս(ուր)բ Նշանիս և Եղբարցս Հրամա-
նաւ քեռոյն իմս Իւանէի և սրբոյն իւրոյ Աւագին, և Շահնշահի՝ որ-
դոյն Զաքարէի շինեցի զամբոցս և զեկեղեցիս Հաղբատա ս(ուր)բ Նշանիս

4 Բազում աշխատութ(եամ)բ: Արդ, եթէ որ զսա ի Հաղբատա հանէ, թէ ի
մեծաց, թէ ի փոքունց զինչ և իցէ պառճառաւ, մարդն այն նդով-
ե(ա)լ Եղեցի ի մահ և ի կե(ա)նս, զինչ ի յԱղամա մինչեւ ի գալուս-

Նկ. 110. Այ ծանոթորություն № 173 ծախսկողմյան կերը

5 ան Ք(րիստոս)ի նդովք կա՝ ի վերա նորա եղիցի, երերե(ա)լ եւ տատանե(ա)լ լիցի որպէս կա(յ)են, եւ բաժին զՅուդաին առցէ, եւ աւանդիչ հոգո նորա տատանա լիցի: Եւ առաջնորդ որէն ի կամս իւրս կամ նախանձու,

6 կամ ծուլութ(կամ)ը, կամ կոշտաւ գտա ի հաղթատա հանէ՝ զվերողրե(ա)լ

Նկ. 111. Արձանագրութեան № 173 աջակողմյան կեսը

նդովսն առցէ: Եւ որք հասա(աա)ս... ն աւրհնին յԱ(ստուծո)յ: Եւ պարտին ինձ ա(է)ր Յոհանիսի, զԱ(ստուա)ծածնին տաւնի Գ (Յ) աւրն ի ամա զպատարապն ինձ:

Մանորութիւն.— 1. Այս ամբողջը, որ աշխատեցաւ Կաջան բերդ է կոչուում, հնում, ինչպէս տեղեկանում ենք այս արձանագրութեանից, ամբողջ Հաղարատայ ար Նշանի է տնվանվել:

6-րդ տողում քարի կտորված տեղում, որտեղ երևում են և որք հասա... կարծում ենք լինելու է՝ եւ որք հասա(աա տուն)ն, որովհետեւ կտորված մասում 5 կամ 6 գիր կարելի է տեղափոխել: Այդ պատճառով Ղրիմեցու և այլոց եւ որք հասաաանն վերականգնումը ե՛ր իմաստի, ե՛ր գրերի քանակի տեսակետով սխալ է, որովհետեւ երկրի մեծ իշխանների արած կարգադրութեանները ոչ թե հաստատուելու պետք ունեն, այլ՝ հաստատ կատարելու, հաստատ կիրառելու:

Տարբերակում.— 2-րդ տողում Պաարոնացն Զաբարեի եւ Իւանեի— Զալ, Գր Երզ կարգացել են Պաարոնայ Զաբարեի եւ Իվանեի:

Նույն տողում անաւրեն— Ղրիմ՝ չունի:

3-րդ տողում եւ եղբարացս— Ղրիմ՝ չունի:

Նույն տողում քիռայն— Ղրիմ կարգացել է քեռորդոյն:

4-րդ տողի սկզբին բազում— Ղրիմ՝ բազմաւ:

Նույն տողում ի ման և ի կեանս զինչ— Երզ և Գր Երզ՝ ի մանուան և ի կեանց:

Նույն տողում զինչ ի յԱզամա— Ղրիմ չունի:

5-րդ տողում բաժին— Ղրիմ՝ բաժան:

Նույն տողում եւ առաջնորդ որ էն ի կամս իւրս— Ղրիմ՝ չունի, իսկ Գր Երզ, Երզ և Զալ գրել են՝ և առաջնորդ սորա որ կամաւոր....

6-րդ տողում որք հասա(աա տուն)ն— Զալ՝ որք չարասցին, Ղրիմ, Երզ՝ որք հասաաանն Գր Երզ՝ որք հասաաաին:

Արձ. վերջավորութեանը Զալ քոլորովին փոխել է:

174. Բերդիկում, Հաղթասից մոտ 5 կմ դեպի հր աե

ՈԿՍ Մ 1212

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 40, Երգ 102

ա. Խաչքարի հակառակ

Ո Կ Ս

Բ. Թիկունքին

(1) Եւ ամիրտաւաւ~	6 հակա Բերդկա վ~
(2) արուծ(եա)ն Զաքարի	(7) տան Շահնշահի արե~
(3) եւ Իւանէի, ես՝ Գրի~	(8) շատուծ(եա)ն եւ ինձ
(4) զոր, որդի Յիսէի, թ~	(9) մեղաց թողութե(ա)ն
(5) ողի գծեռնաւորա~	(10) ՎԱՅԼԱՄԻՈՒՅՈՒԴ:

Ծանոթություն. — Խաչքարն իր գլխին ունեցել է մի ալլ քար հա, որի վրա է եղել փո-
րագրված արձանագրութեան հաւանաբար երկու տողերը, որոնք վերաբերվել են ժա-
մանակի թագաւորի հիշատակութեան:

Ի քաղաւորութեան վրաց մեծի Թամարին կամ ի ժամանակ քաղաւորին վրաց
Դեորգի:

2. Արձանագրութեան վերջին 10-րդ տողը այժմ մնում է անվերծանելի: Պետք է
լինի ի վայելումն հաւաւագելոց և կամ նման մի ալլ արտահայտութեան:

Տարբերություն. — 5-րդ տողում ձեռնաւորաւոր — Ղրիմ և Երգ կարգացել են՝ ձեռնաւորա-
ւորաւոր:

10-րդ անհատականի տողը Ղրիմ և Երգ չեն բնութագրուել:

175. Բերդիկում, մասունի: Կա պատին հապցւած խաչքարի գլխին

ԺԳ ԴԱՐ

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 39, Երգ 102

1 Ես Բեկլարս կան~	3 ձ եւ մաւր իմոյ աղաւ...
2 գնեցի զխաչս ին~	

Ծանոթություն. — Շարունակութեանը չկա խաչքարի երկուն, հաւանաբար արձանագրու-
թեանը շարունակվել է պատմանդանի վրա, որ այժմ չկա: Ըստ բովանդակութեան,
շարունակութեանը պետք է եղած լինի աղաւթս յիշեցեք ի Քա, կամ աղաւթս յի-
շեցեք աղաւթս):

Տարբերություն. — Արձանագրութեան վերջին աղաւթս) կիսատ մնացող բառը Ղրիմ և Երգ
կարգացել են Աղաւթս սնձնանունը:

176. Խաչքարի վրա և պատմանդանին, որ գտնվում է գետի ափին

Հ ԶԻԲ Մ 1273

Հրատարակված է՝ Երգ 102, Վ. իմ 115

Վրաց Թամար թագուհին թեև մեռել է 1213 թվականին, բայց նրա վերջին տաշիններին արձանա-
գրութեանները մեծ հաճախ հիշատակվում է միայն նրա որդի Գեորգի Հաչանի:

ա. Խաչքարի նախափն

- 1 Ս(ուր)ը աւետարանիչն Ք(րիստոս)ի Յոհ-
2 աննէս

բ. Պատվանդանին

- 1 Կամաւն Ա(սաուծս)յ յիշխանութ(եա)ն պարոն Սաղունին, ի տ(է)րո-
2 լթե(ա)ն տ(է)ր Ովանիսի, Էս՝ Յոհանէս քահանա եւ եղբաւք(ք) իմ՝ Յունան,
Բաւ-
3 իթ, Յոհան, Մխիթար կանգնեցաք զխաչս եւ զկամուրջս ի հիմա-
4 նց զիմ գնած էգին եւ զարան իմ խաչիս հէքենիք ավի, որ ամեն ամի
աստ ուր-
5 ախանան եւ ասեն մեզ՝ Ա(սաուա)ծ ողորմի, եւ ծնողաց մեր եւ սնուցո-
ղաց: Եւ ով խափ-
6 անել ջանա Ուղաի եւ Կաննի մասնակից (է):
7 Ի թվիս Ձիբ:

Ծանոթութիւն.— 1. Խաչքարն բնկած է եղել Դերեա գետի մէջ, բայց երկաթուղու հոր
գծի վրա աշխատող մեքենավար Պրիգոր Գալցյանը 1958 թ. աշնան վերամարտ
մեքենայով գետից հանել և կանգնեցրել է իր տեղում:

2. Երկրորդ տողում Եղբարք իմ փորագրելու փոխարեն եղբարք իմ է գրված:

Տարբերություն.— 3-րդ տողում Յոհան — Երզ՝ չունի:

4-րդ տողում զիմ գնած էգին եւ զարան իմ խաչիս հէքենիք ավի, որ ամեն ամի
աստ ուրախանան եւ ասեն — Երզ կարգացել է... գնած... գին... ասացեք:

Վերջափութունը եւ ճիշտ չի կարգացել Երզ:

Վիմ արագրել է Երզ-ից կոճատումներով:

Ղրիմ ձեռագիրը հէքենիք կարգացել է հերինք:

177. Գլուղի ամ ծայրին, գումերի մաս գտնվող
երկու խաչքարերից մեկի վրա
(Լուս. №№ 113 և 114)

Հ ՈՀԲ Մ 1223

Հրատարակվում է առաջին անգամ

ա. նախափն

1 Ի Թու(ին) հա(յոց) ՈՀԲ

բ. թիկունքին

- 2 Տ(է)ր Ա(սաուա)ծ ողորմեա Յո- 4 ամուսնոյ իւրոյ Բա-
3 վանէս քահանայի եւ 5 նուրին, ամէն:

Ծանոթութիւն.— Ճակատի թվականը և թիկունքի արձանագրութիւնը ժամանակակից են
և արվել են խաչքարը կանգնեցնելու ժամանակ:

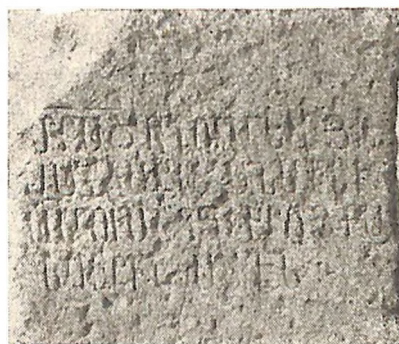
178. Նույն տեղում, մյուս խաչքարի քիլունիին
(Լուս. № 115)

ԺԳ զար

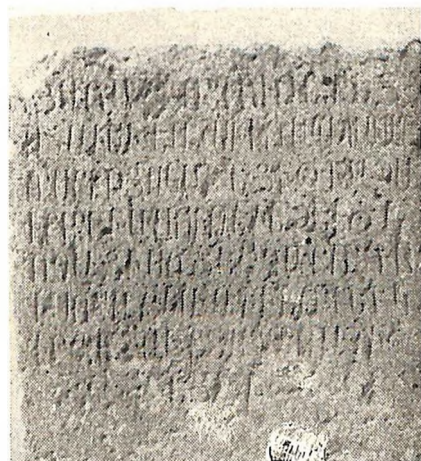

Նկ. 112. Արձանադրություն խաչքարի ձախատին
№ 177 արձանադրություն աստղին տողը

Հրատարակված է՝ Դրիմ 39, երկ 69,
Լալ 417

Նկ. 113. Արձանադրություն № 177
չարունակող թյուրը

Նկ. 114. Արձանադրություն № 178

1 Յառաջնորդութեան) ա(եա)ն Յ-	5 ողաց իմաց եւ կ(ր)աւրջդո
2 ռհաննիսի, եւ Միսիթար ողատու-	6 իմս Սարկաւադին: Որք երկ-
3 որ սրբոցս կանգնեցի զխաչս	7 իր սրագանէք յաղաթս յեշ-
4 ի բարեխաւսութեան) ինձ եւ ծն-	8 եցէք:

179. Գյուղից դեպի Գեքեթի ձորը տանող արահետի կողքին,
բարձր պատճանցանի վրա

Հ ՈՐ Մ 1201

Հրատարակված է՝ Դրիմ 39, երկ 69, Լալ 417, Վիմ 45

1 Ի ՈՐ ԹՎ(ին), ես՝ Թումա անարժան քահանա կան

2 կնեցի զխաչս ի բարեխառս թե(ան) ինձ հ~

2 ւ ծնողաց իմոց եւ հղբարց: Որք երկր-

4 պագէք յիշեցէք ի Պ(րիստո)ս գժերորս:

Մանորութիւն.— Քեզորն աշտակ անկատկամ խաչբարի կազմոյն է, որովհետեւ արձանա-
դրութիւններ զերջին, առանց կանգնեցնողի հետ իր մեքէշտորութիւնը ցույց տա-
լու, հիշատակում է սովորաբար խաչբարի կազմողը:

ժԸ. ԱՐՁԱՆԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՈՐՈՇԷ ԳԻՒ ԵՆՔ ԱՌԷՂ

ՄԵՐ ԳԻՐԲԸ ԿԱԶՄԵԼՈՒՅ ՀԵՏՈ

180. Մեծ գավրի հր կողմում զուտ շեռված մապ
արսախն կողմի վրա բարձրում: Գրված է մաւր գրեով, պատին
փորագրած խաչերի զխին

ժե—ժԶ գար

Հրատարակում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)ր խ(ա)չս բարեխառս (է) 2 պարսն Սիրիմանին եւ
3 ամուսնին իր(ս)յ:

181. ս. Գրիգոր եկեղեցու ամ հակառակ, սպիտակավուն խաչաւի
ճշմանակի մեջ

Հ ԵՂԴ Ս 1025

Հրատարակում է առաջին անգամ

1 ԵՂԴ էր թիվակա-	6 է-
2 նս կտտա-	7 ց-
3 բեցա-	8 ի-
4 եկի-	9 ս:
5 Գ-	

Մանորութիւն.— Այս արձանագրութիւնը մանր գրերով փորագրված ինկու պատճառով
չեն նկատել նախորդ հրատարակիչները, բայց ս. Գրիգոր տաճարի կառուցման թվա-
կանը հայտնի էր (երգ 34) մի քանիսին, թեև Գրիմեցին (էջ 24) գրում է, որ եկե-
ղեցու շինութեան ժամանակը ե շինողը հայտնի չեն: Չարմանալին այն է, որ երգ
ժանով է արձանագրութեան ե նրա թվականին, բայց չի բնագործնակել, այլ միայն
նշել է տեղը ե բովանդակութիւնը:

182. Նույն պատին, սպիտակավուն մի այլ բարի վրա

(1025 թ.)

Հրատարակում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)ր Գրի- 2 գար:

Մանրութիւն. — Այս արձանագրութիւնը գրված է իրրի կիկղեցու տնօնը, նրա կառույ-
ման ժամանակ, 1025 թվականին: Բայց մանր գրերով լինելու պատճառով չեն ընդ-
օրինակել նախորդ հրատարակիչները:

183. Անժ մամասանի եւ պատին դրսից, փորագիր խաչերի սակին

ԺԳ. գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(ուր)բ Նշան ա(է)րունական Թարխանին եւ Շաղուբաթին

2 լեր քաւարան:

184. Տեղաճանված մի փոքրիկ խաչքարի վրա

Հ ՊԶ Մ 1431

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Թվ(ին) ՊԶ

2 Ս(ուր)բ Նշան ա(է)րունական

3 մ(ա)հգ(եաի) կ(ա)ր(ա)պ(ե)աի(ն) լեր քաւարան:

185. Չանգակասան մոտ գտնվող տապանաբաւերից մեկի վրա
(Լուս. № 116)

Հ ՈՄ Մ 1751

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Արձանա այս Պ(ե)ա(րս)ս

2 վ(ա)րդ(ապե)աի, սա յորջորջի

3 Սարգսի որդի, գիւղն

4 բնիկ Շինողեցի,

5 Ի բազում ամ տաս ջա-

6 նացի, եւ գիւմ ա(ա)պ(ա)նս

7 այսր հղի, և որ գիւղիք

8 աւար ողորմի: Թվ(ին) Ռ-

9 Մ (1200):

Մանրութիւն. — Այս արձանագրութիւնը
չափածո է, աչապես՝

Արձանա այս Պետրոս վարդապետի,

Սա յորջորջի Սարգսի որդի,

Ի գիւղն բնիկ Շինողեցի:

Ի բազում ամ տասը ջանացի,

Եւ գիւմ տապանա աչար հղի,

Եւ որ գիւղիք աւար ողորմի:

Թվին հազար երկհարիւրի:

Նկ. 115. Արձանագրութիւն № 185

186. Փոքրիկ խաչքարի և նրա պատվանդանի վրա,
որ տեղաճան արված վիճակում գտնվում է Չանգակասան մոտ
(Լուս. № 117)

Հ ՌՃԻԳ ՍՐ 1675

Հրատարակում է առաջին անգամ

ա. խաչքարի նակատին

ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԻԳ

Նկ. 117. Արձանագր. ԼՄԽԻՆ N 136

Ի. Պատվանդանին

Ս(ուր)բ Խ(ա)չս Բ(ա)ր(և)Խ(աւս է) զՍրապին:

187. Փոքրիկ խաչաւորի վրա, որ հազցրած է
վանքի պարսպի մէջ, հս կողմում

ժե գար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Ս(աւր)ը խ(ա)չս ր(ա)ր(ե)խաւ Զս|հ(ա)ն|~

2 ին:

մանորայրուն. — Գրեթէ հետքեր են երեւում նաեւ հաշքարի ճակատին, որտեղ հավանա-
բար թվականն է եղել, բայց աժմ է կոծված է և բոլորովին չի կորցացվում:

188. Տեղանան վիճակում գտնվող խաչաւորի փոքրիկ պատվանդան
գերեզմանոցում

Հ ՈԽԲ Ս 1193

Հրատարակվում է առաջին անգամ

ա. մի երեսին

ՈԽԲ թվական(ին)

բ. մյուս երեսին

1 կանգնեցաւ ի աչս ի

4 սի: Որք երկիր պաղանէք՝

2 բարեխաւսս թե(ա)ն պատու~

5 յիշեցեր ի Ք(րիստոս)ս Զ(խաւ)ս:

3 տկան քահանային Զահանի~

189. Գերեզմանոցում, սաղանաւորի վրա

Հ ՌՃԶ Ս 1731

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Այս է հանդիս~

4 էփանի դու~

2 ա Բաշինջ~

5 սար Սարիամ(ին):

3 աղէցի Սու~

6 թվին ՌՃԶ:

190. Նույն տեղում, մի այլ սաղանաւորի վրա

Հ ՌՃԶ Ս 1731

Հրատարակվում է առաջին անգամ

1 Այս է հան~ 4 ցի Սկըտի~

2 գիտս բա~ 5 չի սրդի

3 չինջաղէ~ 6 Յալու թ(խնի)ն:

7 թվին(ն) ՌՃԶ

191. Նույն տեղում, մի այլ սաղանաւորի վրա

Հ ՈԽԲ Ս 1193

Հրատարակվում է ամսաթիվն անգամ

1 Ի թու(րս) ՌԽՖ:

2 Այս հանդիսաւ է հա-

3 զելից վարչապետ-

4 տին Կարգանա:

Նանորոքյուն.— Տապանաքարն ի հալս է կէկ պեղմամբ:

192. Անուպատի կէկեցու ամ մասի շրջանակի վրա
ժի գարի կեսերը

Հրատարակվում է ամսաթիվն անգամ

1 Նորոքե-

5 Նաւայ-

2 ցաւ ձեռ-

6 սարգ(ին), որ

3 աւքն ու-

7 ց...

4 ստայ

Նանորոքյուն.— 1. Ուստա Նախատարն Ասնցեղի է և 1631 թվականին հարպել է ս. Նը-

շան կէկեցին (արձ. Ա՝ 8):

Փամանակը սրտել կնք ս. Նշանի հարպման արձանագրութեան վերահիշատ առ-

բեթով:

2. Հախանարաւ որ արձանագրութունը նկատի տանելով է. որ երգ 65 էջում
գրում է անուպատի մասին. «Երազար անուպատ կէկեցոյս Էրէնին խորձանագրու-
թեանց», բայց ինչ-ինչ պատճառներով չի բնագրինակել:

193. Պերեգմանաւորի վրա, անուպատի կէկեցու ամսաթիվն

Հ ՈՀԳ Թ 1225

Հրատարակված է՝ Վրիմ 36, Քաջ 629, Երգ 65, Լալ 414, Վրիմ 69

1 Արձանս այս սեմ-

2 տկան է սովետատի ա(է)ր Սահմաննաւի, կազմեալ ի Յոհ-

3 աննեսի քվերորդո

4 իւրոյ: ՈՀԳ: Յաղաւ թա յիշեցէր վ(ա)ս(ն) ա(հառ)ն:

Նանորոքյուն.— Այս տապանաքարը հողով ծածկված էր և ի հալս է բխված պեղմամբ:
Տարբերեցում.— 1-ին տողում Սեմական — երգ կարգացել է վսեմական: Այդ բառի
ստուգարանութեան մասին տես՝ Ա՝ 131 արձ-ն ծանոթութեանը:

3-րդ տողում քվերորդո Քաջ՝ քեռորդոյ:

4-րդ տողում ՈՀԳ երգ սխալմամբ կարգացել է ՈՀԳ իսկ փակագծերի մեջ ալլ
թվականը վեր է ածել սխալմամբ 1125-ի փոխանակ 1225-ի: Լալ կորսրեն արտա-
գրել է երգ-ից, տաանց իսկ ստուգելու թվականը:

194. Մի ալլ զերեգմանաւորի վրա, նախորդի մասին

ժԳ գար

Հրատարակվում է ամսաթիվն անգամ

1 Վարդապետին Բղնատիտի (է) տապանաւ Որը կարգացր յաղաւթա յիշեցէր):

Ծանոթություն.— 1. Այս գերեզմանաքարը եւ ձածկված էր հողով եւ ի հայտ է բերվել պեղմամբ:

2. Երգ տեղեկություն է տնեցիկ այս գերեզմանի մասին հավանաբար լսելով վանքի միաբաններից, բայց գրել է թե «Գերեզմանն Իգնատիոս վարդապետի չունի արձանագրություն», էջ 65: Սրա, ինչպես նաեւ նախորդ արձ. մեջ հիշատակվող Ստեփաննոս Սոփեասոսի մասին երգ գրում է, որ մասնակցել են Լոսի ժողովին:

ՇԹ՝ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՈՐՈՒՔ ՁԵՆԵՐ ՏԵՍԵԼ ՏԵՂՈՒՄ
ԵՎ ՄԵՋ ԵՆՔ ԲԵՐՈՒՄ ՈՒՐԻՇՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

1. Վանքի պարսպի մեջ հազցրած փոքրիկ խաչաբաշի վրա

ՈՂԵ Մ 1246

Հրատարակված է՝ Դրիմ 2, երգ 59, Լալ 411, Վիմ 89: Քաղում ենք Դրիմ-ից

Ի թուիս ՈՂԵ (լամի 1246) լատաջնորդութեան տեսան համադասպալ (շինեցաւ). .

Ծանոթություն.— Այս իտալքարը չգտանք հազրատում: Դրիմեցին համարում է պարսպի շինութեան արձանագրություն, թեեւ այդ մասին ոչ մի խոսք չկա բովանդակութեան մեջ: Մեզ թվում է, որ երգ արձանագրութեան բովանդակութեանը քաղել է Դրիմ-ից առանց իսկականը տեսնելու, որովհետեւ վերջին շինեցաւ բառը Դրիմ փակագծի մեջ է գրել իր կողմից ենթադրաբար ավելացրած լինելու պատճառով, իսկ երգ այդ բառն առանց փակագծերի է մեջ բերել իբրեւ թե տեղում պարզ երևում է:

2. Գերեզմանաբաշի վրա, սեղը չի ունիված

Հ ՌՃԻՉ Մ 1677

Հրատարակված է Դրիմ 2

Քաղում ենք Դրիմ-ից

Այս է հանգիստ Աւետիս արհեստիպետին, վերստին նորոգող ե հաստատող պարսպին, թուին ՌՃԻՉ:

3. Զանգակատան մոտ, տեղանիս արված խաչաբաշի վրա

Հ ՆՆՉ Մ 997

Հրատարակվում է Դրիմ 21, երգ 55, Վիմ 11

Քաղում ենք Դրիմ-ից

ՆՆՉ թուականիս... ի հալութեան Սիմեոնի կանգնեցի գտարբ իտալս յօգնականութիւնս...

4. Նույն տեղում, մի այլ խաչաբաշի վրա

Հ ՋԾԱ Մ 1502

Հրատարակված է Դրիմ 21, երգ 55, Լալ 410, Վիմ 175

Քաղում ենք Դրիմ-ից

Աստուած ողորմի Դաւիթ վարդապետին. թուին ՋԾԱ:

5. Մի այլ խաչքարի վրա, գանգակասան մոտ

Հ ՆՀԲ Մ 1023

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 21, Երզ 55, Լալ 409, Վիմ 16
Քաղում ենք Ղրիմ-ից

ՆՀԲ թուին ևս Մական անարժան... կանգնեցի խաչո յաղնակունութին հոգոյ իմոյ:

6. Տապանաբար ևսլյն սեղում

Ժամանակն անորոշ, հավանաբար ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 21, Երզ 54
Քաղում ենք Ղրիմ-ից

Մամքանալ Շուշիկ

Մանորոշյուն. -- Այս արձանագրութունը չի տեսել նաև Երզ. նա իր գրքի 54 էջում գրում է, որ «Մի միայն Յարութին արքեպիսկոպոսն շնոցեցի ի ժողով մատենին արձանագրութեանց առէ ալում տապանէ»:

«Մամքան Շուշանիկն է, քույր Զարէ՛՛ իշխանին հաղթատալ, թոռն Բազույ թագաւորի, կին Զաւալ իշխանին Պաշկնայ»:

Այս արձանագրութունը, հավանաբար, ալժմ թաղված է հոգի մեջ, որովհետեւ Ղրիմ իր ձևագրում սրա մասին տալով է «է տապան խորանկալ» (էջ 101):

7. Տապանաբարեր գանգակասան մոտ

Ժամանակն անորոշ (ԺԳ դար)

Հրատարակված է Ղրիմ 37, Լալ 415
Քաղում ենք Ղրիմ-ից

ա. Մի տապանաքարի վրա

Դուրիթ:

բ. մյուս տապանաքարի վրա

Հասան:

8. Առաջադեմ (ս. Սիոն) մասունի մոտ, խաչքարի վրա

Հ ՈԾԶ Մ 1207

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 38, Զալ 77, Երզ 62, Լալ 419, Վիմ 47
Քաղում ենք Ղրիմ-ից

Ի թուին ՈԾԶ կանգնեցաւ նշանս Տէրունական ի վերայ հանգստարանի պատուս...
կան քահանայի Գրիգորով, որք հրկրապղէք լիշեցէք ի Քրիստոս:

9. Դուլյն սեղում, մի այլ խաչքարի վրա

Հ ՈՂԶ Մ 1247

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 35, Ձալ 77, Երզ 63, Լալ 413, Վիմ 91

Փաղում ենք Ղրիմ-ից

*Ի թուին ՈՂԶ կանգնեցաւ խաչս ի վերայ հանգստարանի տնայիտան արեղայիցս՝ Անս
զրէտի, Պաղտի և Յովսէփի, որք երկրպագէք՝ լաղաթն լիշեցէք:*

10. Այգիները սանաղ համապարհին կանգնեցում խաչարի վրա

Հ ԶԴ Մ 1255

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 39, Երզ 69, Լալ 417, Վիմ 98

Փաղում ենք Ղրիմ-ից

*Յառաջնորդութեան տեսան համադրապոյ կայսիրապօսիս հաղրատայ . . . ևս . . .
կանգնեցի զխաչս, զիս և զճնոցան իմ և զԳրիգոր լիշեցէք ի Քրիստոս: Ի թուին ԶԴ
կանգնեցաւ սուրբ Սարգիս:*

11. Նույն տեղում, մի այլ խաչարի վրա

Հ ՈՐԸ Մ 1209

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 39, Երզ 69, Լալ 417, Վիմ 50

Փաղում ենք Ղրիմ-ից

*Յառաջնորդութեան տէր Յովանիսի, և ի տէրութեան Զաքարէի և Իւսնէի՝ ևս
Յովսէփի. — կանգնեցաւ խաչս, որք երկրպագէք՝ լիշեցէք ի Քրիստոս, ևս տառեկ
զՅովանէս, ի թուին ՈՐԸ:*

12. Նույն տեղում, այլ խաչարի վրա

Հ ՈՆԸ Մ 1199

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 39, Երզ 70, Վիմ 40

Փաղում ենք Ղրիմ-ից

*Ի թուին ՈՆԸ, ևս Միսիթար կանգնեցի զխաչս մեծ յուսով ի փրկութիւն հոգոյ
իմոյ, որք երկրպագէք, լիշեցէք ի Քրիստոս և զճնոցան իմ:*

13. Տապանաւար, տեղն անորոշ

Հ ՈԻ Մ 1171

Հրատարակված է՝ Ղրիմ 40

Փաղում ենք Ղրիմ-ից

Թաին ՈԻ, Վարդան:

14. Խաչարի վրա, որ գտնվում է Խաչակաճարում,
մեզայսու սպգու և ջրաղացի մէջ

Հ ՇԼԵ Մ 1086

Հրատարակված է՝ Առաւել 35, Բժշկ 79—80, Ղրիմ 42, Երզ 70, Գր Երզ 325, Վիմ 25

Քաղում ենք Բժշկ-ից

Շէկ Թուին, ես տէր Սարգիս, առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հաղրատայ՝ շինեցի զջա-
ղացս և տրարի աղատաղաց, արկի և զարդիս՝ անկեցի և զգրախոս զանազան մրգա-
բերօք ի փառս սուրբ Նշանին և ի վաչկութեան տանս Հաղրատայ: Այլ և թէ ոք զսա ի
Հաղրատայ հանէ կամ աւերման պատճառ լինի ի մեծաց կամ ի փոքունց՝ կամ
առաջնորդ որ մտ շինութեան չջանայ, աշխարհիքն որոշեալ լիցին լսատուծոյ՝ և
ընդ որդւոյն կորստեան ելցէ ի խաւարն տրտաքին և յորդն անքուն:

15. Նույն խաչմարի քիկունքին

Հ ՇԼԸ Մ 1089

Հրատարակված է՝ Կոունկ 38, Բժշկ 80, Դրիմ 43, Երգ 70, Վիմ 23

Քաղում ենք Բժշկ-ից

ՇԼԸ Թուին, ես տէր Սարգիս, առաջնորդս Հաղրատայ կանգնեցի զնշանս տէրու-
նական զէն հաւատացելոց և պահապան թաղաւորաց մերոց Կիւրիկէի, Սմբատայ
և Դաւթի զարմի սոցա:

16. Խաչմարի քիկունքին, որ գտնվում է Աւարգլաց (Սաղու) ձորում

Հ ՈՍԷ Մ 1198

Հրատարակված է՝ Ջալ 80, Վիմ 29

Քաղում ենք Ջալ-ից

Ես տէր Յոհաննէս անկեցի զալս տնչարիս մեծաւ աշխատութեամբ և ի ՈՍԷ թուին
ևս Գրիգոր վարդապետ, քուէր որդի պատրոնացն նոր շինեցի զալլիս և կանգնեցի
զխաչս յառաջնորդութեան հալր Յովհաննէսի վասն չիշատակի նոցա և ինձ: Որք եր-
կորպագէք, լիշեցէք ի Բրիստոս Յիսուս: Եթէ ոք չեա մեր զալլին հանէ լիստուա-
ծածնէն, նպոված է լիստուծոյ և ի խաչէս, ամէն:

17. Փոքր գաւթի մեջ, ամենաւերիկի խաչմարի մոտ, Երազանմարի վրա

Ժամանակն անորոշ, հովանաբար ԺԳ դար

Հրատարակված է՝ Երգ 46

Քաղում ենք Երգ-ից

Այս է հանգիստ Դուգալ տիկնոջ, յաղգէ Մամիկոնեանց:

18. Տաղանմար գրասան մուսքի մոտ

Ժամանակն անորոշ, հովանաբար ԺԸ դար

Հրատարակված է՝ Երգ 50

Քաղում ենք Երգ-ից

Մինչ օրհաս մահու առիտ ժամանեաց

Բժիշկի բժշկին, արդէն զիս կոչեաց:

*Յորմէ լարաթեան յոյս մահկանացոյաց
Սպասեմ բնդունել լեա ստաի կենաց:*

19. Մի կործանված խաչմարի վրա, ու եղիլ է վանկի մասունի մոտ

Հ ՌՓԷ Մ 1568

Հրատարակված է՝ երգ 70—71, Վիմ 179
Քաղում ենք երգ-ից

*Ի թուին ՌՓԷ: Ես Սարգիս վարդապետ կրօնաւոր իմ եղբորօքս կանգնեցաք
զսուրբ խաչս ի ճանապարհիս, որ եւ զուգեցաք զաղլիս խր սնասովքն որ մին կողմն
վանքի մաստաւի աղլին, մին կողմն վանքի բոլոր մեծ աղլին, որոց մէջն մին կար-
միր խաչ կալ, մին կողմն միւսանքալ ջարն է, որ իմ հալքենի աղլին էր տալի վախմն
Հաղրատալ սուրբ Նշանին: Ով խափանէ կամ խել ջանալ լիմոց կամ լոտարաց՝
սուրբ Նշանի խափանքին զալ ե նդսուած է լիստուծոյ ե ԳձԺԸ հալքապետացն, ամէն:*

20. Մեծ սանարի (ս. նշանի) տե պատի հակաւսի

Հ ՆՆԵ Մ 996

Հրատարակված է՝ երգ 23—24, Վիմ 11
Քաղում ենք երգ-ից

*Ի ժամանակս ինքնակալ արքային Գաթիկ Անհաղինի Գարդենալ սրբոյ Բաղրա-
տունոյ թաղաւորին՝ Ես Ծիթիվատուն, որդի Արատալ արքային եւ ամուսինն իմ Ռու-
սուկան զնեցի իմ հալալ բնչիւքն Ռքանի որդեացէն — Անաղէթն, Մամիստան, Բա-
ղէնքն, Բերդկալ աղլին՝ որ ջրանցի արխի աւին է, ե ճորթոյանց տանն ե Աւէտն
խրեանց հալքենիքն զանձաղին արարի ե ետա իմ սուրբ Նշանիս բնծալ, ե ալլ ար-
ղինք: Առաջնորդ հալք Սիմէտն ե միարանքս սահմանեցին տարին երեք քառա-
սունք կտարեն անխափան: Ով խափանէ, կամ հանել հնարի լիմոց կամ լոտարաց
մասն Յուդայի ե Կալիսի տացէ, իմ մեղացս ե իմ աղլի մեղացն տէր է ե մի տեա-
ցէ զփառս սրբոյն Աստուծոյ, իսկ կատարիչքն տարհին ի տեառնէ, ամէն: Թիւն ՆՆԵ:*

21. Տապաւնաւաւ մեծ գաւրի մեջ

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Զալ 79
Քաղում ենք Զալ-ից

Սմբատ որդի Գարբանիւղի,

22. Տապաւնաւաւ նալն տեղում

ԺԳ զար

Հրատարակված է՝ Զալ 79
Քաղում ենք Զալ-ից

Դուզ:

23. Գեօրգի մյուս կողմում, Արքայիկ կոչվող բարձրավանդակի
ավերակ գլուղասեղում կանգնեցրած խաչաւի պատվանդանին

ԺԳ. դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Քաղիկ Ենք Ղրիմ Գ-րի 126 էջից

*Կամաւն Աստուծոյ, ևս Սաշէնէկս և ամուսին իմ Արզոն, և Սաշէրես, և Գրիգոր
կանգնեցաք զխաչս, կարեցաք զգերեզմաններս ի քարէ՝ մեծ աշխատութեամբ, մը-
խեցաք ԴՃ սպիտակ: Ոյ կարգայ և «Աստուած ոգորմի Սաշէնիկին, և իր ննջեցելոցն»
ասէ:*

24. Կալան բերդի մոտ, կամբջի գլխին կանգնեցրած խաչաւի
պատվանդանին

ԺԳ. դար

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Քաղիկ Ենք Ղրիմ Գ-րի 126 էջից

*Կամաւ բարերարին Աստուծոյ, ևս Տէր Յովհաննէս յուսով շինեցի զկամուրջս և
կանգնեցի զխաչս:*

Մանորոյն. — Այս կամուրջի մասին Ղրիմ գրում է՝ «Այս կամուրջ ևս է աւերակ ալմմ
և զրկեթէ զլիսովին առհասարակ»:

25. Վարդան բարձրաբերդեցու միայնաւանի մոտ, ավերակ գլուղասեղում,
խաչաւի պատվանդանի վրա

Հ. ԶԻԸ Մ 1279

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Քաղում Ենք Ղրիմ Գ-րի 147 էջից

*Կամաւ քն Աստուծոյ, ի տէրութեան պարոն Սաղունին և ի հայրապետութեան տէր
Յովհաննիսի անյաղթ գիտնականի: Միք ծառայ սուրբ Նշանիս՝ Մանուէլ... Գրիգորէս,
Յոհաննէս կանգնեցաք զխաչս յանուն սրբոյն Սարգսի զաւրաւարին և տվաք գեղիս
տեղի գերեզմանի մեր հերեհի հողէ յիշատակ մեզ: Եւ որք երկրպագէք սրբոյ Նշա-
նիս, լիշեցեք զմեզ և զծնողսն մեր և զհոգեւոր զաւակսն մեր զՊետրոս, զՊաւղոս,
զՄանուէլ: Թվիս ԶԻԸ:*

26. Սեղանասան (Ձիբահանք) ամ քրան աջակողմյան մասում

Հ. ՌԼԵ Մ 1586

Հրատարակվում է առաջին անգամ

Քաղում Ենք Ղրիմ Գ-րի 175 էջից

Թաւաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Մատթէոս եպիսկոպոսի, ի թուին ՌԼԵ

27. Փախստան տմ կողմը, բակի մեջ, սրտապին մասիկ
սապանամարի վրա

Հ ՌՃԾԲ Մ 1703

Հրատարակում է առաջին անգամ

Փաղում ենք Ղրիմ մ-քի էջ 178-ից

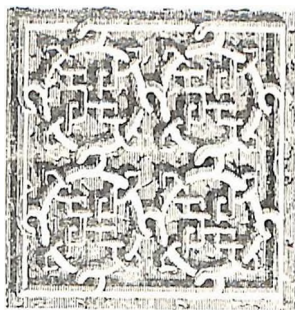
Այս է հանդիսա Բարսեղ հայկականացի,

Ես էի բազմի թամանեցի,

որ բազում տմս ի լստա կացի,

Ինչ տմ աստճհարց կացի

Թխն ՌՃԾԲ

ՏԵԽՏԵԿՆԵՐ, ՅԵՆԿԵՐ,
ՅՈՒՅԵԿՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՄԱՍԻՆ

ա. քվեական ունեցողներ

Արձանագրության թվականը	Թվականը հայտ տեղաբով	Արձանագրության համարը	Արձանագրության թվականը	Թվականը հայտ տեղաբով	Արձանագրության համարը	Արձանագրության թվականը	Թվականը հայտ տեղաբով	Արձանագրության համարը
	Ժ ԳԱՐ		1209	ՈՅԸ	111		ԺԵ ԳԱՐ	
991	ՆԽ	1	1210	ՈՅԹ	37		ՊԶ	184
996	ՆԽԵ	201	1211	ՈԿ	110	1431	(ՊԶԴ)	140
997	ՆԽԶ	31	1211	ՈԿ	130	(1435)	ՊԶԴ	141
			1212	ՈԿԱ	41	1435	ՋԽ	137
			1212	ՈԿԱ	174	1491		
			1220	ՈԿԹ	41			
	ԺԱ ԳԱՐ		1220	ՈԿԹ	128		ԺԳ ԳԱՐ	
1004	ՆԻԳ	52	1221	ՈՀ	50		ՋԻԱ	41
1005	ՆԻԴ	171	1223	ՈՀԲ	177	1502	ՋԿԸ	88
1008	ՆԻԵ	49	1225	ՈՀԴ	193	1519	Ռ	138
1016	ՆԿԵ	5	1228	ՈՀԵ	152	1551	ՌԺԵ	191
1021	ՆՀ	12	1231	ՈԶ	148	1568	ՌԼԵ	261
1023	ՆՀԲ	97	1233	ՈԶԲ	173	1586		
1023	ՆՀԲ	51	1242	ՈՂԱ	47			
1024	ՆՀԴ	17	1243	ՈՂԲ	79		ԺԵ ԳԱՐ	
1025	ՆՀԴ	181	1245	ՈՂԴ	112		ՌԻԸ	164
1027	ՆՀԶ	151	1246	ՈՂԵ	11	1609	ՌՀԸ	136
1063	ՇԺԲ	13	1247	ՈՂԶ	91	1629	ՌԺ	8
1067	ՇԺԶ	23	1249	ՈՂԸ	46	1631	ՌԺ	541
1067	ՇԺԶ	64	1253	ՉԲ	36	1651	ՌԺԴ	2
1083	ՇԼԲ	11	1255	ՉԴ	151	1653	ՌԺԴ	80
1086	ՇԼԵ	141	1255	ՉԴ	101	1655	ՌԺԴ	115
1089	ՇԼԸ	151	1257	ՉԶ	102	1655	ՌԺԴ	117
			1258	ՉԵ	147	1655	ՌԺԸ	114
	ԺԲ ԳԱՐ		1261	ՉԺ	35	1659	ՌԺԸ	101
1145	ՇԳԴ	106	1262	ՉԺԱ	93	1673	ՌԺԸ	186
1171	ՈԻ	131	1267	ՉԺԶ	30	1676	ՌԺԸ	100
1179	ՈԻԸ	81	1267	ՉԺԶ	70	1676	ՌԺԸ	163
1180	ՈԻԹ	3	1268	ՉԺԵ	172	1677	ՌԺԸ	21
1183	ՈԻԴ	24	1273	ՉԻԲ	58			
1188	ՈԼԵ	168	(1273)	(ՉԻԲ)	59		ԺԳ ԳԱՐ	
1189	ՈԼԸ	43	(1273)	(ՉԻԲ)	60		ՌԺԸԲ	271
1193	ՈԼԸ	188	(1273)	(ՉԻԲ)	71	1703	ՌԺԸԲ	144
1193	ՈԼԸ	191	1273	ՉԻԲ	176	1730	ՌԺԸ	189
1195	ՈԼԴ	115	1275	ՉԻԴ	150	1731	ՌԺԸ	190
1198	ՈԼԸ	101	1278	ՉԻԵ	25	1731	ՌԺԸ	185
1199	ՈԼԸ	121	1279	ՉԻԸ	167			
1200	ՌԻԹ	45	1279	ՉԻԸ	251	1751		
			1280	ՉԻԹ	61			
			1288	ՉԼԵ	76			
	ԺԴ ԳԱՐ			ԺԴ ԳԱՐ			ԺԴ ԳԱՐ	
1201	ՈՆ	98		ՉԻԴ	71	1824	—	132
1201	ՈՆ	179	1395					
1207	ՈՆԶ	81						

բ. թվական չունեցողներ

ԺԱ ԳԱՐ

14, 16, 18, 19 (առաջին կես), 20, 21, 51Ժ (վերջերքը), 55 (1020-ից առաջ), 166, 182 (1025):

ԺԱ—ԺԲ ԳԱՐ

54 ժա

ԺԲ ԳԱՐ

4 (1110 թվականից առաջ), 51 (հավանաբար 1185 թ.), 54Գ (1192), 54Գ (հավանաբար 1185), 54Գ (վերջերքը), 54Ե (վերջերքը), 54Ը (վերջերքը), 54Ժ, 54ԺԳ, 54ԺԸ (1180-ից առաջ), 54Ի (1189 թվականից), 54Իա, 131 (հավանաբար 1189-ին), 146:

ժԲ-ժԳ զար

51Է, 133:

ժԴ զար

6, 7, 15, 22, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 38, 40, 42 (1220-ից հետո), 48, 54ա, 54բ, 54գ (1273-ից հետո), 54ԺԵ, 54ԺԶ, 54ԺԸ, 54ԺԹ, 54ԺՐ, 54ԺԳ, 54ԺԴ, 54ԺԵ, 54ԺԶ, 54ԺԸ, 54ԺԹ, 54ԺՐ, 54ԺԳ (1282 կամ 1283 թթ.), 54ԺՐ, 54ԺԳ, 54ԺԴ, 54ԺԵ, 54ԺԶ, 53, 56, 57, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 73, 77, 78, 82, 83, 84, 87, 94, 95, 96 (1273-ից առաջ), 99, 103, 104, 105, 109, 111, 113, 118 (կեսերին), 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 131 (1208-ից հետո), 135, 153, 159, 160, 161, 165, 169, 170 (համադրար 1268-ին) 175, 178, 183, 194, 6Ժ, 7Ժ, 17Ժ, 21Ժ, 22Ժ, 23Ժ, 24Ժ:

ժԿ-ժԼ զար

73, 119:

ժԽ զար

72, 157, 158:

ժՆ զար

39, 155, 156, 162, 187:

ժՏ-ժՉ զար

86, 180:

ժՊ զար

53, 54Լ, 89, 90, 91, 92, 139, 112:

ժԺ զար

9 (համադրար 1651), 10, 85, 107 (1651-ից առաջ), 108, 116, 113, 192:

ժԴ զար

181:

Բ

ՀԱՄԱԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒՏՈՒ ՀԱՂԱՐԱՏԻ ՎԵՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

Արձանագրության թվերը հերթի №-ն	Կուսակ	Չբիմ			Չալ	Երկն	Չալ	Երկ	Լալ	Չալ	Ուրիշներ
		Բժժ	առաջին	ձև							
1	35	77	11 և 42	85, 159	79	86	—	17	—	10	Մոլ 30. Աճ
2	—	—	27	109	80	86, 88	—	—	—	184	
3	—	—	5	50	—	—	—	33	—	33	
4	—	—	4	49	—	—	—	32	—	28	
5	—	—	3	75	68	87	—	45	—	15	
6	—	—	—	—	71	—	—	41	—	—	
7	—	—	—	—	72	—	—	41	—	234	
8	—	—	—	176	69	88	—	45	—	183	
9	—	—	—	—	—	—	—	45	—	183	
10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	XB 1, տարած. XX1
12	—	—	26	108	75	88	—	18	—	15	
13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
14	—	—	—	—	76	88	—	18	—	—	
15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
18	—	—	—	—	—	—	—	14	397	—	
19	—	—	—	—	76	—	—	18	—	88	
20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
24	35	77	8	78	65	—	—	21	—	36	

Առաջին սյունակում գտյալ ենք ամեն հաղրատի բոլոր արձանագրությունները մեր այս գրքում առկա չափերի հերթականությամբ:

Մյուս սյունակներում նշվել ենք նրանց վերին և նշված աշխատությունների էջերը, որտեղ առկա գրված է այդ աղբի սկզբին գտյալ արձանագրությունները:

Սյունակների գոտարկ մնացած տեղերը գտյալ են առկա, որ աշխատությունների մեջ այդ տեղերում նշված արձանագրությունները բացակայում են:

Արժանատիքի փոփոխություններ	Հաշվարկ	Բաժնի	Գործ		Զուգ	Երկր	Գում	Երկր	Զուգ	Երկր	Զուգ	Երկր
			առկա	հաշվ								
25	—	—	29	111	61	—	—	31	—	120	—	—
26	—	—	30	111	63	—	—	31	—	232	—	—
27	—	—	30	112	61	—	—	31	—	—	—	—
28	—	—	31	112	63	—	—	32	—	231	—	—
29	—	—	—	—	60	—	—	29	—	231	—	—
30	—	—	32	111	60	—	—	29	—	111 հ 155	—	—
31	—	—	—	—	60	—	—	29	—	233	—	—
32	—	—	—	—	61	—	—	30	—	235	—	—
33	—	—	—	—	62	—	—	31	—	236	—	—
34	—	—	—	—	62	—	—	30	—	236	—	—
35	—	—	32	113	61	—	—	30	—	103	—	—
36	—	—	32	113	60	—	—	29	—	98	—	—
37	—	—	6	51	58	—	—	27	—	50	—	—
38	—	—	31	112	59	—	—	28	—	151	—	—
39	—	—	—	173	—	—	—	—	—	—	—	—
40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
41	—	—	28	110	73	—	—	26	—	62	—	—
42	—	—	29	119	71	—	—	26, 59	—	234	—	—
43	—	—	7	71	71	—	—	23	—	37	—	—
44	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
45	—	—	—	—	75	—	—	26	—	41	—	—
46	—	—	23	53	75	—	—	23	—	93	—	—
47	—	—	—	166	—	—	—	21	—	85	—	—
48	—	—	29	110	71	—	—	26	—	235	—	—
49	—	—	12	151	—	—	—	21	—	12	—	—
50	—	—	43	26	—	—	—	21 հ 21	—	61	—	—
51	—	—	28	109	—	—	—	21	—	—	—	—
52	36	77	28	110	—	—	—	23	—	12	—	—
53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
54m	—	—	33	111	—	—	—	—	—	—	—	—
54p	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
54q	37	80	33	115	79	—	—	22(1)	400(1)	—	—	—
54q	37	80	33	111	78	—	—	22(2)	400(2)	—	—	—
54k	37	80	33	111	—	—	—	22(3)	400(3)	—	—	—
54q	38	80	31	111	—	—	—	22(4)	400(4)	—	—	—
54k	38	80	33	111	—	—	—	22(5)	400(5)	—	—	—
54p	38	80	33	111	—	—	—	22(5)	400(5)	—	—	—
54p	—	—	33	111	78	—	—	23(9)	401(9)	183	—	—
54p	38	80	33	111	78	—	—	22(2)	400(2)	—	—	—
54d	38	80	33	111	78	—	—	22(6)	400(6)	—	—	—
54dm	—	—	33	111	78	—	—	22(1)	400(1)	—	—	—
54dp	38	80	33	111	79	—	—	22(1)	401(1)	—	—	—
54dq	37	80	—	—	78	—	—	22(1)	401(1)	—	—	—
54dq	37	80	34 հ 45	115 հ 165	—	—	—	23(11)	401(11)	—	—	—
54dk	38	80	34	116	78	—	—	23(12)	401(12)	—	—	—
54dq	37	80	34	116	78	—	—	22(3)	401(3)	—	—	—
54dk	38	80	34	115	79	—	—	22(9)	401(9)	—	—	—
54dp	38	80	34	115	79	—	—	22(9)	401(9)	—	—	—
54dp	38	80	34	115	79	—	—	22(7)	401(7)	—	—	—
54p	38	80	33	115	79	—	—	22(6)	401(6)	—	—	—
54p	38	80	34	115	79	—	—	23(1)	401(1)	—	—	—
54p	38	80	34	115	78	—	—	23(13)	401(13)	—	—	—
54pq	38	80	35	116	78	—	—	—	—	—	—	—
54pq	38	80	35	116	78	—	—	22(11)	401(11)	—	—	—
54pq	38	80	31	116	—	—	—	23(11)	401(11)	—	—	—
54pq	38	80	34	116	79	—	—	22(1)	401(1)	—	—	—
54pq	38	80	34	116	79	—	—	22(13)	400(13)	—	—	—
54pq	38	80	34	115	79	—	—	22(8)	401(8)	—	—	—
54pq	38	80	35	116	78	—	—	22(15)	401(15)	—	—	—
54pq	38	80	35	116	78	—	—	22(15)	401(15)	—	—	—
54j	38	80	—	—	79	—	—	23(5)	401(5)	—	—	—
54j	38	80	—	—	79	—	—	22(2)	401(2)	—	—	—
54j	37	80	33	111	79	—	—	22(16)	401(16)	—	—	—
54j	38	80	34	115	79	—	—	22(11)	401(11)	—	—	—
54j	38	80	—	—	79	—	—	22(17)	401(17)	—	—	—
54j	38	80	35	116	79	—	—	23(6)	401(6)	—	—	—

XB.1912, 1

Արձագանքներ բյուջեների մեջ	Կուսակ	Բժշկ	Դրիտ		Զուլ	Երկր	Քաղ	Երկր	Լուս	Վիտ	Ուրիշներ
			աղագր	ձ-ի							
5416	37	80			79			22(3)	401(3)		
55					67			46		232	
56					67			46		232	
57					68			46		232	
58	36	78	45	171	71			43	406	115	
59			45	54	70			47			
60			18	94				47			
61	37	79	17	92	71			40		121	
62			17	92				40			
63					71			40		234	
64											
65											
66					69			46		235	
67					70			46			
68											
69					69			45		233	
70			17	92	72			41		111 և 115	
71				174	79			44	406	170	
72				91	79			44		170	
73											
74			46	173				42	406		
75											
76			30	112	64			32		233	
77					67					232	
78											
79			27	109	68	87		45		85	
80			27	109	69	88		45		185	
81			16	92				49		33	
82											
83					73			49			
84			16	92	72	628		49		234	
85											
86											
87											
88											
89											
90											
91											
92											
93											
94			15	91				39			
95											
96			24	10				41		115	
97	37	77	14	60	79			39	401	12	
98	37	78	13	90				39	401	45	
99			15	91				39			
100							628				
101			4	71	79		628	50	407	191	
102	36	78	21	102				38		100	
103											
104			22	103				38	403		
105			22	103				38	403		
106			22	103				38	403	29	
107			15	90				39			
108											
109			25	104	62			34		236	
110			24	104	63			34		51	
111	35	79	25	105	65			35		231	
112	36	78	19	98	76			51		88	
113											
114			20	100				55		187	
115				184			628				
116											
117				177							
118			20	100	78		628	55			
119											

Արձանագրություններ	Գրություն	Բաժնի	Չափ		Չափ	Երկր	Քառ	Երկր	Լուս	Չափ	Ուղղանկյուն
			միջանկյալ	ձև							
120	—	—	19	99	—	—	—	55	—	—	
121	—	—	20	99	78	—	—	55	—	233	
122	—	—	20	99	78	—	—	55	—	234	
123	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
124	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
125	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
126	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
127	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
128	—	—	2	71	66	—	—	58	405	64	
129	—	—	43	107	—	—	—	58	405	—	
130	—	—	23	52	66	—	—	57	405	51	Կոմսար, 112,
131	38	80	40	132	—	—	628	52	408	30	Լուսմ, 1900,
132	—	—	41	138	—	—	628	53	408	—	1. 250
133	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
134	38	80	40	133	—	—	628	51	409	—	
135	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
136	—	—	—	176	—	—	—	52	409	182	
137	—	—	—	174	—	—	628	52	409	174	
138	—	—	—	—	—	—	—	52	409	177	
139	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
140	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
141	—	—	—	—	—	—	—	51	410	172	Լուսմ, 1900,
142	—	—	—	—	—	—	628	51	409	—	1. էջ 249
143	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
144	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
145	—	—	36	119	—	—	—	67	415	38	
146	—	—	37	119	—	—	—	67	415	38	
147	—	—	—	32	—	—	—	60	412	101	
148	—	—	38	123	—	—	—	63	413	75	
149	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
150	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
151	36	78	38	122	76	—	—	62	412	99	
152	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
153	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
154	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
155	—	—	—	—	—	—	—	63	—	—	
156	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
157	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
158	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
159	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
160	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
161	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
162	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
163	—	—	36	118	77	—	—	61	413	193	
164	—	—	36	118	—	—	—	61	413	194	
165	—	—	43	153	—	—	—	61	411	—	
166	—	—	43	154	—	—	—	64	414	—	
167	—	—	—	119	—	—	—	66	411	121	
168	—	—	37	120	—	—	—	67	416	37	
169	—	—	38	120	—	—	—	68	416	—	
170	—	—	37	120	—	—	—	68	416	—	
171	—	—	42	150	—	—	—	68	416	12	
172	—	—	—	175	—	—	—	—	—	—	
173	—	—	44	162	81	—	—	72	—	77	Գր երկ 318
174	—	—	40	127	—	—	—	102	—	—	
175	—	—	39	127	—	—	—	102	—	—	
176	—	—	—	27	—	—	—	102	—	115	
177	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
178	—	—	39	123	—	—	—	69	417	—	
179	—	—	39	126	—	—	—	69	417	45	
180	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
181	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
182	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
183	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

Արձանագրության թիվը հիմնի վրա	Կրունկ	Բժշկ	Վերք		Ջուր	Երկր	Քաղ	Երկր	Լույ	Վիտ	Ուրիշներ
			Կողմ	Երկր							
184	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
185	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
186	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
187	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
188	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
189	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
190	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
191	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
192	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
193	---	---	36	118	---	---	629	65	414	69	
194	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	
1 _l	---	---	2	71	---	---	---	59	411	89	
2 _l	---	---	2	71, 177	---	---	---	---	---	---	
3 _l	---	---	21	100	---	---	---	55	---	11	
4 _l	---	---	21	101	---	---	---	55	410	175	
5 _l	---	---	21	101	---	---	---	55	409	16	
6 _l	---	---	21	101	---	---	---	54	---	---	
7 _l	---	---	37	119	---	---	---	---	415	---	
8 _l	---	---	38	123	77	---	---	62	419	47	
9 _l	---	---	38	123	77	---	---	63	413	91	
10 _l	---	---	39	---	---	---	---	69	417	98	
11 _l	---	---	39	---	---	---	---	69	417	50	
12 _l	---	---	39	126	70	---	---	---	---	40	
13 _l	---	---	40	132	---	---	---	---	---	---	
14 _l	38	79	42	152	---	---	---	70	---	25	Գր երկ 323
15 _l	38	80	43	152	---	---	---	70	---	25	
16 _l	---	---	---	---	80	---	---	---	---	29	
17 _l	---	---	---	---	---	---	---	46	---	---	
18 _l	---	---	---	---	---	---	---	50	---	---	
19 _l	---	---	---	---	---	---	---	70	---	179	
20 _l	---	---	---	---	---	---	---	23	---	11	
21 _l	---	---	---	---	79	---	---	---	---	---	
22 _l	---	---	---	---	79	---	---	---	---	---	
23 _l	---	---	---	126	---	---	---	---	---	---	
24 _l	---	---	---	126	---	---	---	---	---	---	
25 _l	---	---	---	147	---	---	---	---	---	---	
26 _l	---	---	---	175	---	---	---	---	---	---	
27 _l	---	---	---	178	---	---	---	---	---	---	
257	48	48	126	143	98	8	11	162	80	100*	

* Վերջին տողի թվերը ցույց են տալիս, թե սյունակների գլխին նշված աշխատությունների յուրաքանչյուրի մեջ քանի արձանագրություն է հրատարակված:

ՀԱՅԿԱՏԻ ԱՌՍՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ԵՎ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԻ

ա. վաճառարներ

1. Սիմեոն ճղնապետ, Սիմեոն հայր, վանքի հիմնադիր և ու Նշան եկեղեցու կառուցող 991 (արձ. 1), 996 (արձ. 20), 997 (արձ. 31), 1004 (արձ. 52), 1005 (արձ. 171) նաև Աստղիկ, էջ 181: Աստղ, վերահայտ. Սիմեոնի հայր թյան ժամանակ, 1004 (արձ. 52):
2. Սիմեոնի հայր, 1008 (արձ. 49), նաև արձ. 65:
3. Յոհան հայր, Յովհաննէս, 1067 (արձ. 23), 13, 16 և 19:

բ. առաջնորդներ

4. Սարգիս աղբ, եպիսկոպոս, նախկին զոաներեց կյոբիկե թագավորի, հիմնադիր հայրապետ եպիսկոպոսական աթոռի (կիր 91), 1067 (արձ. 23), 1086 (արձ. 14), 1089 (արձ. 15):
5. Գեորգ եպիսկոպոս (կիր 92), նաև արձ. 166:
6. Բարսեղ եպիսկոպոս, առաջնորդ տանն Հաղբա-տայ, զեղեցիկ այր, վրաց թագավոր թագուհու կողմից հարգված Սա Գուրգ իշխանի եղբայրն էր, Ուրախանց տնից: 1180 (արձ. 3), 1185 (արձ. 24), 1189 (արձ. 43), նաև արձ. 128, 129, կիր 92:
7. Յովհաննէս աղբ, 1198 (161), նաև արձ. 163:
8. Գրիգորիոս եպիսկոպոս (Գոթյան), ազգական Զա-րարէի և Իվանի (բուկուրդի պատրոնացն - արձ. 161), 1198 թ. վարդապետ (161), տապանադի-ր արձ. 54 ժգ, նաև Օրբելյան, 343:
9. Յովհաննէս եպիսկոպոս թագաւորի, ազգական իշխանացն թագաւոր: Սա քակեաց պատիվն
- Տիրանուհ Երեյ, զործակից Սիմեոնի ու Նշան եկեղեցին կառուցելու ժամանակ, 991 (արձ. 1):
10. Յովհաննէս, քաւերորդի իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի, և կըրորդի առաջնոյ Յոհաննէս: Սա շինեաց բերդ մի զեղեցիկ ամրագոյն պարսպոյ մէջ ընդ Հաղբա-տայ և բնդ Սանահինն (կիր 92), 1233 (արձ. 173) նաև արձ. 54 ժգ (տապան):
11. Յովհաննէս՝ սրբի Աղուարթեանայ թի Մածնաբեր-դոյ, յազդէ Բաղրատունեաց, տմա երկուս, որ չէ-էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն շփոթման ժամանակին, որ յետոյ ձեռնադրեցու ի կաթու-ղիկուն Աղուարթի ի Ներսիս կողմանցն Մած-նաբերդոյ (կիր 92-93):
12. Համապատկ աղբ թի քաղաքէն Անուոյ: Սա շի-նեաց եկեղեցի Նրաշալի, և տեղի ուր զանկան

¹ Այսպէս ի ներկայացվող ցանկը խիստ թերի է: Մեր տեղեկությունները վերցրել ենք վիճական տր-
ձանագրություններից, մասնաւորապէս Երկրորդ, ձեռագրաց հեղատակարաններից և Հաղբատայ ուսումնա-
սիրոյնների աշխատություններից: Առաջնորդների և վանահայրերի անունների ուղղագրությունը պահպա-
նել ենք անփոփոխ, ինչպէս հեղատակարան են աղբայրների մէջ:

Տարեթիվների կողքին փակագծերի մէջ ցույց ենք տվել աղբայրը թագական շունեցոյ աղբայրները
հեղատակարան ենք փակագծերից դուրս:

² Հաղբատայ առաջնորդ են համարել նաև Յովհաննէս Սարգսիսյան, բայց այդ չի հաստատուում մա-
տենադրական և վիճական արձանագրությունների տվյալներով:

³ Ըստ կիրակոս Գանձակեցու Բարսեղին հաջորդել է Գրիգորիոսը. «Սեւ յետ Բարսեղի եղև եպիսկոպոս
սուրբն Գրիգորիոս: Սա ազգական էր իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի. սա որ յաւուրս մեր եղև» (էջ 92):

Յ 161 արձանագրությունից երևում է, որ Գանձակեցին այստեղ սխալ է, որովհետև 1198 թվական-
ին, Բարսեղից հետո, երբ Գրիգորիոսը զեռու վարդապետ էր, վանքի առաջնորդը Յովհաննէսն էր:

- կախէն, և ժամատուն մի մեծ և սրանչեւիք (կիր 93), 1212 (արձ. 47), 1243 (արձ. 79), 1245 (արձ. 112), 1216 (արձ. 11), 1219 (արձ. 46), 1253 (արձ. 36), 1255 (արձ. 151), 1255 (արձ. 101), 1257 (արձ. 102), նաև արձ. 31, 67, 68, 69, 77, 109, 118, 119, 121, 122, 124:
13. Յովհաննէս կաթողիկոս (հայր), (հովհաննարար մի բանիսր միմյանց հաջորդող) 1258 (արձ. 147), 1261 (արձ. 35), 1262 (արձ. 93), 1267 (արձ. 30 և 70), 1268 (արձ. 170), 1273 (արձ. 58, 59, 60, 71, 176), 1274 (արձ. 96), 1275 (արձ. 150), 1278 (արձ. 25), 1279 (արձ. 167), 1260 (արձ. 16), 1288 (արձ. 76):
- ԺԳ. զարի անթիվական արձանագրություններ Յովհաննէս ատաջնորդներ անվամբ 6, 7, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 48, 55, 56, 57, 66, 82, 84, 94, 111, 123, 127, 165, 169, 178:
14. Գեորգ աէր, ժԳ զարի, անթիվական ատաջնագիրք տես արձ. 166:
15. Յովհաննէս կաթողիկոս Հաղրատայ, 1297 թվականին ստորագրել է Ճեմադի վանքի հաւատոյքի տակ, որ ձրեկլքի կաթողիկոսները, վարդապետները և իշխաններն ուղարկեցին Կիլիկիա. Գրիգոր Անուարդեցի կաթողիկոսին (Օրբելյան, 461):
16. Յովհաննէս, տէր 1395 (արձ. 71):
17. Զաքարէ ատաջնորդ, 1417 (ժե զարի հիշատակարաններ, մասն II, էջ 201), 1437 (անդ. էջ 475)¹, 1438 (անդ. էջ 486):
- Յովհաննէս վարդապետ, հոկտոր Հաղրատովանքի (անդ. էջ 201 և 475) — զարձյալ հիշատակով 1417 և 1437 թթ. (տես նախորդ իշխատակի ծանոթությունը):
18. Գրիգոր վարդապետ, ատաջնորդ Հաղրատի, 1411 թվականին մասնակցել է էջմիածնի մեծ ժողովին, որտեղ Կիրակոս Վիրապեցուն կաթողիկոս ձեռնադրեցին (Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 2-րդ, էջ 293 և 353):
19. Աստուածատուր կաթողիկոս, 1455 (ժե զարի 5, ձեռ. հիշատակարաններ, մասն II, էջ 51), 1458 (անդ. էջ 98), նաև արձ. 39 (որտեղ անուակից է Ղուկասին):
20. Ղուկաս արքեպիսկոպոս, 1462 (ժե զարի 5, ձեռ. հիշատակարաններ, մասն II, էջ 169), 1463 (անդ. էջ 195), նաև արձ. 39:
21. Պետրոս հայրապետ, 1491 (արձ. 137 — ատաջնագիրք):
22. Սարգիս վարդապետ, 1568 (արձ. 191):
23. Փիլիպոս արքեպիսկոպոս Առնշեցի, ժԶ զ. (արձ. 51) է տապանագիրք):
24. Մատթէոս կաթողիկոս, 1586 (արձ. 261):
25. Կիրակոս կաթողիկոս, 1629 (արձ. 133, ատապանագիրք):
26. Ավետիս արքեպիսկոպոս, 1651 (արձ. 8), 1655 թ. անուակից Բարսեղ կաթողիկոսի (արձ. 117):
27. Բարսեղ կաթողիկոս, որդի Թովմանի 1655 (արձ. 117), անուակից է Ավետիսին:
28. Ավետիս արքեպիսկոպոս ((զույցի նախորդ), 1676 (արձ. 163), 1677 (արձ. 21, տապանագիրք):
29. Բարսեղ կաթողիկոս յազդէ Թումանեցի, 27 տարի ատաջնորդելուց հետո 1703-ին վախճանվել է (արձ. 271):
30. Թովմայ, յազդէ Թումանեցի 1704-ին ատաջնորդ է զարձել և 12 տարի մնացել է անթոք վրա (Ղրիմ, ձեռագիրք, էջ 234):
31. Գրիգոր Տփիսեցի Սուրբուհյան, ատաջնորդ է 1716-ից մինչև 1751 թվականը (անդ. էջ 234):
32. Զաքարիա Պաթիկյան, Տփիսեցի, 1752-ից մինչև 1770 թ. (անդ. էջ 234):
33. Ավետիս Աղաթանեցի Գեղաշեցի, 1771 թվին ատաջնորդ է նշանակվել և 3 տարի մնացել անթոք վրա (անդ. էջ 234):
34. Արսամ Թերեբապետ, ատաջնորդ է 1777-ից մինչև 1780 (անդ. էջ 235):
35. Իսրայէլ Զալալյան, ատաջնորդ է 1780—1784 թթ. (անդ. 235):
36. Կաթիլ Թառնիկարով (Խերդիկեանց), ատաջնորդ է 1784—1796 (անդ. էջ 235, երկ էջ 88):
37. Սարգիս Զալալյան, ատաջնորդ է 1797—1808 թթ. (Ղրիմ, ձեռագիրք, էջ 235):
38. Յովհաննէս Աղեցի (Վեհագանի Նահատակ), Վիրահայոց ատաջնորդ, Հաղրատում ատաջնորդ է 1808-ից—1812 (անդ. էջ 235):
39. Աստուածատուր Աղաթանեցի, ատաջնորդ է եղել 1812-ից մինչև 1814 թ. (անդ. էջ 236):
40. Ներսէս արքեպիսկոպոս Կոմարական, ատաջնորդ է 1814-ին (անդ. էջ 236): Ժամանակակից է Ղրիմեցուն:
41. Զաքարիա արքեպիսկոպոս Գուլամարյան, Բէշարովեանց ատաջնորդ է եղել մինչև 1836 թվականը: Այդ թվականին էլ վերացել է ատաջնորդական անթոքը:

¹ Զաքարիա ատաջնորդության 1417 և 1437 թվականներից մեկը, հովհաննարար ատաջինը, մեղ թվում է անպատճառ սխալ է:

Հովհաննարար ժե զարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների զբոսում բնկ. է. Խաչիկյանը թվականին սխալի պատճառով միևնույն ձեռագրի հիշատակարանը երկու անգամ է հրատարակել: Այդ ենթադրությունը հիմնավորվում է հետևյալ փաստերով:

ա. հիշատակարանները երկուսն էլ պատկանում են շարանիցի և այդ երկուսն էլ Բրիտանական թանգարանում են պահվում:

բ. երկուսի զրիչը և ստացողը, ինչպես նաև հիշատակարանների մեջ հիշատակվող մյուս անձերը և հիշատակարանի բովանդակությունը զրեքն նույնն են:

գ. Գրիչ Մարտիրոսը երկու տեղում էլ արեղա է. բայց հազիվ թե 20 տարի շարունակ նույն աստիճանին մնա և նույն ձեռագիրք միևնույն մարզում հետ գրեր:

՝ Երզնկայացի Խիստ սխալ տեղեկություններ է հաղորդում ատաջնորդների մասին, ույդ պատճառով նրանից հետո օգտվել. բայց Զաքարիայից, որ Ղրիմ չունի:

Գ. Վանահայեր 1836 թվականից սկսած

42. Եփրեմ ծ. վ. Երզնկեանց (երգ. 88):
 43. Պետրոս ծ. վ. Շինոզեցի (անդ. 88):
 44. Աստուածատուր վ. Շինոզեցի (անդ. 88):
 45. Յաբուխիւն վ. Վաչագանց, Օձնեցի (անդ. 88):
 46. Մովսէս վ. Մազաբեկեանց (անդ. 88):
 47. Թադէոս վ. Յակոբեանց, Ախալցխեցի (անդ. 88):
 48. Յովհ. ք. Երզնկեանց Հաղարտեցի (անդ. 88):
 49. Առաքել վ. Քարվանսարեցի (անդ. 88):
 50. Յովսէփ վ. Սարսուղեանց, Տփլիսեցի (անդ. 88),
 հաստատող վանական զարդացի:
 51. Սերովբէ Եղեղիսեցոյս Արարատյան, 1873 թվին
 ձեռնադրել է քարե կամուրջի շինութեան՝ Դե-
 րեզ գետի վրայ:

Կ

Յ Ա Ն Կ

ՎԵՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ ՀԵՇՏՏԱԿԱԾ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ ԵՎ ԳՈՒՅԳԻ, ՈՐԱՆՔ
 ՏՐՎԵԼ ԵՆ ՎԱՆՔԻՆ ԻՐԲԵՎ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ազարակ 5.2 (ազարակ մի):
 Այգի 11.4, 60.2 (Պապայգի), 79.6 (Կաթնապն ալ-
 գին), 81.4 (Հայրենիք ալգին), 84.3 (Կնուած
 ալգին), 107.2 (Սրտացուն ալգին), 111.5 (այ-
 գի մի ի խաթունաշինի), 130.12 (Կեչեհնու-
 տին ալգին), 169.3 (Զարանհատափի Լգին):
 Ատլաս 35.5 (Վաս առլատ):
 Արդյունք (այս անորոշ անունով են կոչվել տրված
 նվերները) 6.1, 27.2, 36.2, 61.8, 70.4, 93.6,
 109.4, 121.4:
 Բաժինք 2.9 (Աստվածադի դուստր Ակամի բաժինք):
 Գեղ տե՛ս գիւղ:
 Գիրք (մատեն), 11.4 (աւետարան), 32.3 (Գ.
 դիրք), 44.4 (գոթկէմած աւետարան), 45.5
 (աւետարան), 50.14 (մատենք), 79.7 (ձի-
 թատու աւետարան), 109.3 (Բ գիրք), 111.4
 (զաւետարան մեծածախ):
 Գիւղ 12.3 (Արծու Լրոյն), 19.4 (Ջոջկանց), 20.3
 (Բերդաղ), 22.3 (Տանձեկ), 37.6 (Հայրաշէն
 և Վ(ա)շ(խ)ն), 37.8 (Հաղբ), 46.8 (Մամ-
 խոււ), 46.9 (Աղուուածք), 59.7 և 96.9 (Բաւ-
 լա), 66.3 (Շատարաշէն):
 Գումակ 37.10 (Գումակը և՛ լիւրմը և՛ գաշտով):
 Գումշ 122.2 (գումշանի):
 Դանեկան տե՛ս գրամ:
 Դաշտ 37.11 (գաշտով):
 Դրամ 2.4 (Խ կիւնէնք ի վարձ մշակաց),
 17.3 (Բ դահեկան),
 23.8 (Ո դահեկան),
 25.2 (ԴՌ սպիտակ),
 28.3 (Մ դահեկան),
 31.3 (Հ դահեկան),
 32.5 (Մ դահեկան),
 36.3 (Ղ դահեկան),
 38.1 (ՌՇ սպիտակ),
 48.3 (սպիտակ),
 51.2 (Ո՛կ դահեկան ի շինութիւն ժամա-
 տան),
 59.15 (Բ սպիտակ յեւելն տալ),
 69.2 (Մ գրամ),
 76.5 (Լ դահեկան),
 118.2 (Լ դահեկան),
 121.3 (Մ դահեկան),
 122.1 (Լ դահեկան),
 126.2 (ՄՆ դահեկան):
 Լեզ 25.2 (ժՁ Լգն),
 32.5 (Գ Լգն):
 Ջանգակ 115.3 (մեծ գանգակ),
 117.8 (մեկ գանգակ):
 Լեզի տե՛ս ալգի:
 Ընծայ (անորոշ բառ) 29.2, 30.2, 47.3, 57.2, 67.2,
 83.7, 91.1 (նուիրեցին բնծայ), 119.2, 123.1
 (բնծայեց նուէրս). 127.1:
 Ինչը (անորոշ բառ), 41.8 (ամենայն բնչից իւր-
 եանց արդիւնաւորեցին):
 Լեռան 37.11 (Լեռամբ):
 Խաչ արծաթի, 35.4 (խաչ մի արծաթի սակեղան),
 76.5 (խաչ մի արծաթի): Տե՛ս նաեւ (սր) նշան:
 Խաչկալ 80.3:
 Խոտամուրդ 37.10 (հոգով և քրով, խոտամարդերով,
 մայրիւր):
 Կանքեղ 35.2 (մին կանքեղ արծաթի):
 Կարողութիւն (անորոշ բառ) 114.5 (ինչ իմ կարո-
 ղութիւն էր հոռւ վաճառ շինութիւն):
 Կով 32.5 (Ա կով):
 Կուղղակ 72.2 (կուղղակնի):
 Հայրենիք (կալվածք) 60.4 (Դաւթի քերենց հայրե-
 նաւքն):
 Հող 11.4 (Բ կապիւ հող), 37.10 (հողով), 73.1
 (Բ հող):
 Զիրահանք 41.1:
 Ճորտ Տե՛ս շինական:
 Մայրի (անտառ) 37.10:
 Մատուր 61.6 (ճկուկմն Գրիգոր Լուսաւորչի):
 Մատենան Տե՛ս գիրք:
 Մումակ 38.2:
 Նախորտ 35.1 (Բ նախորտ), 38.2, 48.4, 76.5 (նա-
 փոր):
 (ս) Նշան 50.16 (Գ սր նշան), 60.5, 111.4 (սր նշանն
 սակի՛ սր ունի մոտունք) — տե՛ս նաեւ խաչ:

Շինական 45.5 (ճորտ շինական), 79.6 (Գ շինական), 130.11 (շինական):
 Պանարան, գործածված է տուփի խմստուփ 41.4 (մեծածախ պահարան) 45.4 (մեծածախ պահարան), 59.6 և 96.7 (մեծածախ պահարան Սուրբ Եղանին):
 Ջուր 37.10 (ջրով):

Ջրաղաց 37.10 (ջաղացով):
 Սկիճ 39, 13 (մեծածախ սկի), 111.5 (սկիք արծաթի):
 Սպաս 50, 14 (սպաս դարպաս), 79.7 (սպասք եկեղեցի):
 Սպիտակ տեղի գրամ:

6

Ց Ա Ն Կ

ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ ՀԻՇՏԱԿՎԱԾ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏՈՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Արտա (Ա) խաղաղ (Կիրիկեան), որդի Կյուրիկե Բ-ի 54.4
 Արտա (Բ) խաղաղ (Կիրիկեան), որդի Կյուրիկե Ա-ի 41.9, 45.7, 54.4
 Արիստո 30.5, 67.4
 Արիստան 72.1
 Արրահամ, եղբորորդի Հովհաննես քահանայի 148.7
 Արրահամ, մերձավոր Տէրաէրի, 1275 թ-ին խաչքար է գրված վրան, 150.6
 Արրահամ, ոմն նվիրատուի որդի, 32.3
 Արրահամ վարդապետ, իր բրոջ Աննայի հետ նվիրեալ են տվել Հաղրատին 109.1
 Ազատ, նախահայր ըստ հին կտակարանի 173.4
 Ազիզ ապաշխարող, 1655 թվին չի վարձ մշակույթ վանքին է նվիրել 40 կիւնէինք (գրամ) 2.2
 Ազիզ մահպատի, 1669 թվին նորոգել է եկեղեցիները 101.2
 Աթանասյան, 1005 թվին կանգնեցրել է մի խաչքար 171.1
 Աթանաս, Սարկավոյ վաճառականի մերձավորը 55.9
 Ալամ, Աստվածի գոտարը 2.2
 Ալեքսան, 139.1
 Ալիս 55.1
 Ախաթիկ 60.2
 Ախրէրան 32.8
 Ախրէրան, որդի Գարբաշիկի և եղբայր Ծիթլանի 25.4
 Ամպ, հիշատակված է մեծ մշակույթի խաչքարի վրա, իդական անձնանուն 92.1
 Անակ 122.1
 Անգրէտա հայր 161.2
 Անգրէտա քահանայ, ամուսին Թամիլի 27.1, 29.1
 Անգրէ(տա) առաքել 27.4
 Անգրէ(տա), իր եղբայրների հետ միասին 1268-ին շինեց Միտն (Առաքելի) մատուռը 170.1, 172.3
 Աննա, քույր Արրահամ վարդապետի 109.2, 109.6
 Անտան ս. (Թեքապի) 84.6

Աղլեարիկ, որդի Գրիգորի, 1021 թվին Հաղրատին է նվիրել զանազան արած Արծաէրույնը, 12.1
 Ասոյճ 125.6
 Ասլանաթ, հայր Սասնայի 47.1, 83.4
 Ասպանիճաւար 114.2
 Ա(ստու)ճատուր տէր, աթոռակից Դուկաս առաջնորդի և հորեղբայր Ներսէս փրիստփայի 39.11
 Ասամ, եղբորորդի Հովհաննէս քահանայի 148.6
 Ասամ, հիշատակված է 1004 թվին իրրի Հաղրատաւանքի վերակացու 52.1
 Ասամեանք 84.6
 Արամ, որդի Համարատի 81.2
 Արտաւոյ, հայր նվիրատու Սաթի և ամուսին Բէկի 31.1, 31.5
 Արրատն, մականուն նվիրատու Սարգիս 68.2
 Աւազ, ոմն 32.3
 Աւազ, որդի Իւանէ Ախարակի 37.12 (1210), 173.3 (1233)
 Աւետիս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Հաղրատի 8.8 (1651), 117.4 (1655), 163.6 (1676)
 Աւետիք, ոմն 135.3
 Աւսանդար 57.1
 Աւշին, հայր Միլիթար քահանայի 70.3 (1267)
 Բախտուար 70.7
 Բախտուար, Բէճա խոճայի հայրը, 115.4 (1655)
 Բանուր, կին Ովանէս քահանայի 177.3 (1223)
 Բարդուղիմէոս առաքել 60.7
 Բարսեղ առաջնորդ Հաղրատի 3.1 (1180), 24.4 (1185), 43.1 (1189)
 Բարսեղ տէր, Ռաքանայի Սմբատի թոռ, քրդի եղբայրը 128.5 (1220), 129.1 (1220)
 Բարսեղ եպիսկոպոս, Թուսմանի որդի, առաջնորդ Հաղրատի 117.3 (1655)
 Բարսեղ հայր 151.7 (1255)
 Բարսեղ (կեսարացի) 77.4
 Բարսեղ տէր, անուշող Տաքսանա եպիսկոպոս Գրիգորի 48.7
 Բարսեղ քահանայ 167.2 (1279)

Բաւրինայ, զուտոր կյուրիկէ դ-ի 44.0, 45.7, 54.1
Բեկլար, 175.1

Բեքոյ, Սալամենդ Պապոյի հայրը և Շամանգուխ-
տի ամուսինը 80.6 (1655)

Բէկ, Արտավադի կինը և Սաթի մայրը 31.5

Բէհրուզ խոճայ, Քաղաքացի, 8.2 (1651)

Բէհօտ խոճայ (զույգ և նույնն է նախորդի հետ),

Բայսօղոյի և Թէթրօի որդին, 115.2

Բորինայ տէ'ս Բաւրինայ

Բուրջոխան, զրաժ է նաև Փուրթուխան, Գալթի
բույրը, Վասակի զուտորը, 43.4, 43.6, 54.1

Գաբրիէլ հրեշտակապետ 76.7

Գազա, Համապատկանց խոռն 66.2

Գաղիկ Ա Քաղաքատունի, որդի Աշոտ Ողորմածի 63.3

Գայրան Մահգառի (1671) 100.2

Գաբրանեցի, (մականուն, անունը եղծված է) 93.3

Գաբրանդիէլ, հայր նովրատու Միլիտանի, Վա-
չէի, Գաւթարի և Աղբէրադի, ամուսին Յա-
ցայի 25.4

Գեղզ, Սարգսի որդի 33.1, 33.4

Գէորդ սուբբ 83.9

Գէորդ (Գեորդ) տէր, (Եպիսկոպոս) 166.2

Գէորդի (Գէորդ) թագաւոր, վրաց թագաւոր թագու-
հու հայրը 3.6, 130.7

Գէորդի (Գեորդ), վրաց թագաւոր Վորդի մեծ թա-
գաւորին թագաւոր (Գեորդի Լաշա), 37.2, 50.3

Գեղզ, մերձավոր (հայր) ոմն նովրատույի 1.4.8

Գոէշար 53.5

Գոհարմիլը 127.5, ըստ Սանահնի արձանագրու-
թյունների Համապատկանց խոռն է (արձ. 16
և 18)

Գօրգ, իր եղբայրների հետ 1268 թվին չինեց ու
Սիոն Եկեղեցին 170.1, 172.4

Գորգ ճաչալանց Իւրնջեցի 162.2

Գորգին, Աշոտ Ողորմածի որդին, Լուսի թագաւոր-
ութեան հիմնադիր Կիւրակի Ա 1.7, 4.2, 63.3

Գրապետ մերձաւոր Լուսեղենի 34.5

Գրիգոր Ամիրա 54.4

Գրիգոր աւագ երեց, հայր Խիկարի 103.3

Գրիգոր, եղբայր Հաղարատ առաջնորդի Ժ-Ժ Ա զար,
4.19, 4.20

Գրիգոր Եպիսկոպոս Տարսնա 48.2

Գրիգոր, Հաղարատի առաջնորդ Համապատկի եղբայ-
րը 46.2, 121.1

Գրիգոր (Լուսաւորիչ) 14.4, 20.5, 61.5, 61.10, 93.8,
94.0, 95.13, 109.5, 121.5

Գրիգոր, հայր Սիանգար և Աւհանգար Բարալ եղբայր-
ների և ամուսին Սաթուրի 57.5

Գրիգոր, հարազատ չովհաննես քահանայի 118.4

Գրիգոր, Ոմն 40.1

Գրիգոր, որդի Յիսէի 174.3 (1212)

Գրիգոր քահանայ 103.1

Գրիգորէս տէր, 54.4

Գոյսապօն 117.9

Դանիկ տէր, 133.1

Դանիկ, եղբայրների հետ չինիկ է ու Սիոն Եկե-
ղեցին 1268 թ. 170.1, 172.4

Դաւթի քրեհներ 63.4

Դաւիթ, եղբայր Յոհաննէս քհն 176.2 (1273)

Դաւիթ, թագաւոր (Սահողին), որդի Գուրգենա
(Կիւրիկ Ա-ի) 4.2, 11.2, 19.2, 20.2, 49.1
171.10

Դաւիթ, անձանթ թագաւոր Կուրիկյան տնից,
հիշատակվել է 1180 թ. արձանագրութեան մեջ
3.1 (համանարար Նոր Բերդի կյուրիկյան
տնից)

Դաւիթ, մերձավոր զրատան միջանցքը շինող չով-
հաննէս առաջնորդի 96.19, 96.20

Դաւիթ, որդի նովրատու Տապի և Խորիշահի 32.3

Դաւիթ, ոմն Կյուրիկյան թագաւորական տնից,
թագված է մեծ մամառան մեջ 54.4

Դաւիթ, ոմն, որ թագված է մեծ մամառան մեջ 54.4

Դաւիթ, որդի Ալիսուի 55.1

Դաւիթ, որդի Շահաւոր Տփիկցու 36.2, 36.7

Դաւիթ 116ա

Դաւիթ, որդի Շոթուկի 37.8

Դաւիթ, որդի Ուրանա, խոռն Բրդի 79.2

Դաւիթ, որդի Վասակի և Վանեսու, եղբորորդի

Բարեղ առաջնորդի 43.2

Դաւիթ քահանայ 140.1, 141.3

Դաւիթ Բորայրեցի 131.2

Դաւիթ, բույր Ջաքարէ և Իվանէ եղբայրների 54.4

Դեղ զինուոր 156.3

Դեղ, նովրատու աշուղ հետ միասին 52.2

Դեղիկ Լուսեցի, որդի չովհաննէսի 77.1

Դեամեհանթ (զետեհանց ազգ) 111.1

Եղնատիտ, տէ'ս Իգնատիտ

Եղեկիկ, Սարկաւազ ժամատակների մերձավոր 35.9
Եթարդ, փերթադի բույրը 85.2

Եկուրներ 163.2

Եղիազար, հայր Շահաւոր Տփիկցու 36.1

Եփրեմ հայոց կաթողիկոս 132.5

Զալ Եկուրինց 163.3

Զալին (սեռ. Զալինին) 111.8

Զահէր, Կուլալակի է ծախել չովհաննէս Լուսեղու
որդուն 77.2

Զաքար, հայր Պետրոս Բաշինջաղոյ Երկրին 144.5

Զաքարէ ամիրայատար (ամառորթախուցեա ա-
միրայատար շահանշահ Ջաքարիտ, որդի Բա-
րեղաշու իշխանաց իշխանին Սարգսի) 21.2,
37.2, 37.3, 37.13, 39.1, 50.4, 54.4, 54.4,
102.3, 130.13, 173.2, 173.3, 174.2

Էստատէ 114.7

Թագուհի 36.6

Թագր, Տարսնի Եպիսկոպոս Գրիգորի մայրը 48.7
Թաթար տէ'ս Տաթար

Թաղիազին, Սարգսի հայրը Վերջինից Համազաս-
պի առաջնորդի եղբայր Գրիգորը գնեց Ազա-
ւածուր զյուղը և նովրեց Հաղարատ վանքին
46.9

Թամար, վրաց թագուհի 37.2, 50.2, 130.8

Թամար, կին Կիւրիկի Գ-ի 24.4, 44.9, 54.4

Թամիլ 27.2

Թալիկ 54.4

Թարխան 183.1
 Թեկզ (կույս) 69.5
 Թևթու, Բէնոս խոճայի մայրը 115.5
 Թեղոս թաղաւոր (Թեղոս Էնձ հոռեկացոյ կայսր), 57.4, 118.5
 Թինաթ, զուտոր Բէնոս խոճայի 115.6
 Թամա քանանայ 179.1 (1261)
 Թարոս, Տարսնի Գրիգոր եպիսկոպոսի հայրը 46.7
 Թախթանդ, նվիրատու Գերգի մայրը և Սարգսի կինը 33.5

 Իգնատիոս (Եղնատիոս) հայրապետ (Անտիոքացի) 34.4
 Իգնատիոս վարդապետ 195.1
 Իորայ 57.1
 Իւանէ աթաբակ, եղբայր Զաւարէ ամիրսպասա-
 լարի 37.2, 37.12, 38.2, 50.1, 54.4, 54.6, 130.11, 173.2, 173.3, 174.3
 Իւանէ աւագ քաղաքացի, վարդենու ամուսինը 6.1, 67.1

 Լիպարիտ, Պածածի հայրը 61.2
 Լուսեղէն, նվիրատու 31.1

 Խաթուն պարսն 95.2
 Խաթուն (կիկն) 53.4
 Խաթուն, Գևորգեանց հասանի զուտոր 111.1, 111.3
 Խանոր երկ, ամիր Սարգսի հայրը 104.2
 Խանդեղի, Սալամենց Պապայի կինը 80.9
 Խաչաւ (ուր), նվիրատու Սահակի կինը 23.3, 23.7
 Խաւաս 54.1
 Խաչաւանք 162.3
 Խոտարով, Աւագ Սարգսի և Քարիմի հայրը 28.5
 Խոտարովիկ 54.4
 Խոտարով 142
 Խորազմեանք 173.2
 Խորոտու, Տէրաթի մայրը 150.3
 Խորատու 32.8
 Խորիշ (Խորիշան) 90.3
 Խորիշան, նվիրատու Սաթի կինը 31.2
 Խորիշան 32.2, 66.7
 Խուշիք 153
 Խուալուրուզայ պարսն 15.1
 Խոր, Բէնոս խոճայի եղբայրը 115.5

 Ծիթլասան (Ծիթլասան, Ծիթլոսան), որդի Գոր-
 բանդիկի (Կարիկի և Կարգալ նահ Ծիթլա-
 սան) 25.1, 25.5, 94.3, 99.1
 Ծորմսրեղի, տէս Տովանէնէս

 Կալէն (Կալէն, Կալէն) Աղամի եղբայրացւոյն որդին
 20.11, 41.19, 44.10, 45.7, 78.7, 81.7, 173.5, 176.6
 Կալթէլ 54.6
 Կարապետ մահպանի 184.2 (1431)
 Կիրակոս առաջնորդ Հաղբաշի (հիշատակված է
 1024 թ.) 17.2
 Կիրակոս եպիսկոպոս առաջնորդ Հաղբաշի (մահ-
 վան թվականն է 1029) 136.1
 Կիրակց (Աղբաշեղբայր) 31.5

Կիրիկէ (Բ) Դաւիթ Անհադինի որդին և Սմբատ թա-
 ղաւորի եղբայրը 11.6, 13.8, 13.18, 19.2, 20.2
 Կիրիկէ Գ թաղաւոր 21.3, 43.6, 44.2, 44.8, 45.2, 45.3, 51.1
 Կիրիկէ, թաղաւոր Աղաթիւնի որդին 54.4
 Կուրազանք 84.1
 Կուտ, նվիրատու 81.8

 Հաղարշի (Կեռական հոյով, ուղղականն անծանոթ) 89.3
 Համապատոյ առաջնորդ 31.3, 36.4, 40.3, 47.2, 67.2, 68.1, 69.3, 77.3, 79.8, 102.4, 109.1, 112.5, 118.3, 119.3, 121.1, 124.4, 125.11, 151.3 (այս
 Համապատոյ արձ. ունի նաև քառասնից վա-
 րսմ. տես վիճ. էջ 100)
 Համապատոյ խեղճ (Համապոյն) 53.2
 Համապատոյ, նվիրատու, Արամի հայրը 81.2
 Համապատոյեանք 60.2
 Համեդ, (քառ երես լիկն իգական անուն) 88.3
 Համդ 54.1
 Հասան, մերձավոր Խաւասի 54.1
 Հեղիկ, Մաթթէոս քահանայի կինը 26.2, 26.5
 Հոնատար, Միան հայրը 5.1
 Հոնատար, Միան որդին (նախորդի թուր) 97.1, 154.1
 Հոբիփոմեանք 126.4
 Հոբիփոմե, Տարսնի Գրիգոր եպիսկոպոսի անուցորդ 48.7

 Դուկաս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Հաղբաշու 39.10
 Դուկաս կուսակրոն քահանայ (զուցե և նախորդի
 հետ նույնն է) 138.3

 Մաթուն, Տովիկ և ուրիշների հայր 32.8
 Մամախաթուն, վաչկի թոռն վաչկաւորի կինը 41.6, 41.17, 42.1
 Մամիկոնիկ ուղղ 61.3
 Մամքան, Թադիսիների որդի Սարգսի կինը 46.24
 Մարոպ, 1008 թվին խաչքար է կանգնել 49.3
 Մատթէոս աւետարանիչ 82.3
 Մա(տ)թէոս քահանա 26.1, 26.5
 Մարգարէ, իր եղբայր Հակոբի հետ խաչքար է
 կանգնեցրել 1255 թ. 151.2
 Մարեմ (Մարիամ), մերձավոր ոմն նվիրատույի 124.8
 Մարիամ, զուտոր Կիրիկէ թաղավորի, 24.3, 44.2, 45.2, 45.3, 54.6
 Մարիամ, զուտոր Սահիփան Բաշինջաղեցու 189.5 (1721)
 Մարինոս, մերձավոր Սարգսի 144.4
 Մարթէ խոճայ, Թֆիսցի (Թիֆլիսեցի) 117.7
 Մըլբան, վասակի կինը 122.1, 122.4
 Միթաշէ 73.1
 Մինա, վարդան Տիգրէսու կինը (1267) 30.1
 Մինայ (Ժդ դ.) 89.1
 Մինաս վարդապետ (1651 թ.) 54.1, 107.1
 Միրիան, պարսն 180.2
 Միրայիկ (Միրալիկ) հրեշտակապետ 76.7
 Մլքան, տես մըլքան
 Միշթար, եղբայր Հովհանէս քահանայի 176.3
 Միշթար սպասաւոր 178.2

Մխիթար վարդապետ Քոբայրեցի (1255) 151.6
 Մխիթար քահանայ, որդի Աւշինի (1267) 70.2
 Մխիթարիչ 125.2, 125.7
 Մկրտիչ Բաշինջաղեցի 190.4
 Մկրտիչ վարդապետ 54ա
 Մուկ, որդի տփղա Հանաւարի և հայր կրտսեր Հո-
 նաւարի 5.1 (1016), 97.1 (1023)

Յակոբ, Մարգարէի Լղարայր 151.2 (1255 թ.)
 Յակոբ, նվիրատու 117.7 (1655)
 Յակոբ, ու. 50.17, 68.4
 Յարութիւն, որդի Մկրտիչ Քաշինջաղեցու 190.6
 (1731)
 Յոհան, 187.1 (159)
 Յոհան, Լղարայր Յոհանէս քահանայի 170.3
 Յոհանէս քահանայ 188.4 (1193)
 Յոհանէս քահանայ 176.2 (1273)
 Յոհանէս, բովերորդի Ստեփաննոս Սոփեանոսի
 103.2 (1225)
 Յովէս 88.2 (1519)
 Յովհաննէս, որի արեւատու թղան համար Աղլիա-
 րիփր Արծուէրոյն գյուղը նվիրել է Հաղարատին
 12.5 (1021)
 Յովհաննէս տառջնորդ Հաղարատի 13.5 (1063), 16.2,
 19.3 23.1 (Յոհան, 1067)
 Յովհաննէս տառջնորդ Հաղարատի՝ մի քանիոր (Յո-
 վանէս, Յովաննէս, Յոհաննէս, Յոհանէս) 6.2,
 7.1, 26.2, 28.2, 28.4, 29.2, 32.2, 32.5, 34.3,
 48.1, 51.1, 55.3, 56.2, 57.2, 66.1, 82.2, 84.5,
 91.5, 111.5, 123.2, 127.2, 165.2, 169.3, 178.1
 Յովհաննէս Լղլիսկոյոս Քաշինցի, տառջնորդ Հաղ-
 արատի 41.3 (1220), 50.7 (1221), 110.1 (1211),
 128.2 (1220), 130.15 (1211)
 Յովհաննէս տառջնորդ Հաղարատի, քեռորդի Զարա-
 րէ և Իւանէ Լղարայրների 173.1 (1233), 51մդ
 Յովհաննէս տառարանիչ 176.1
 Յովհաննէս Լղլիսկոյոս, տառջնորդ Հաղարատի 25.1
 (1278), 25.2, 30.3 (1267), 35.6 (1261), 58.10
 (1273), 59.2 (1273), 60.6 (1273), 61.9 (1250),
 70.5 (1267), 74.19 (1273), 76.6 (1288), 93.1
 (1262), 93.7, 96.2 (1273-ից առաջ), 117.1
 (1258), 150.5 (1275), 167.2 (1279), 170.1
 (1268), 176.2 (1273)
 Յովհաննէս Լուսեցի, Գեղիկի հայրը 77.1
 Յովհաննէս (Յոհաննէս) Մործորեցի կամ Երզնկացի,
 Յովհաննէս Պլուզ, 132.2
 Յովհաննէս, մերձավոր ոմն Նովբրատուի 125.8
 Յովհաննէս ու. (ավետարանիչ) 30.5, 63, 5
 Յովհաննէս տէր 71.4. 108.2
 Յովհաննէս փակակալ Սանտինի (Ուանկս) 39.3
 Յովհաննէս քահանայ 118.3 (1231), 177.1 (1223)
 Յովհաննէս քեռորդի Համադասոյ տառջնորդի 112.6
 (1215)
 Յովսէփ քահանայ 143
 Յովսէփ տառջնորդ Հաղարատի 49.2 (1008), 65.3

Յովսէփ քահանայ, Լղարայրի Պաւլոսի 160.2
 Յորդր Արծնեցի 17.2 (1021)
 Յուդայ Իսովրացի 19.12, 20.10, 41.19, 41.10, 45.7,
 78.7, 81.7, 146. Գ, 173.5, 176.6
 Յունան 176.2

Նազմէր, աւագերեց Տէրաւէրի կինը 76.4
 Նանայ 46.27 (1249), 54լդ
 Նաջմաղին, Ռաքանոց Սմբատի որդին և Ռաքանի
 թոռը 130.1 (1211)
 Նար 53.4
 Նարայոսայ Սարնէցի, որմնադիր վարպետ, որ շի-
 նել է ու Նշանի հր կամարը և նորոգել է Անա-
 տատի Եկեղեցին 8.10, 9.1, 192.5
 Նուսուր 86.4
 Ներսէս քահանայ 118.1
 Նիկողոս հայրապետ (Միսոնայ) 32.6
 Նոսաղին 106.2
 Նուսթի 54լդ

Շահանշահ, տէ'ս Շահնշահ
 Շահգուլուն, Եկուլինց Զալի հայրը, 163.3
 Շահնշահ (Շահանշահ), Մխարթրէի, որդի Զարթը
 աւերապատարի 22.1, 37.12 (1210), 38.1,
 102.2 (1257), 112.1 (1215), 130.13 (1211),
 173.3 (1233), 174.7 (1212)
 Շահնշահ (Շահրնշահ), ոմն Նովբրատու 56.1
 Շաղուրաթ, կին Թարթանի 183.1
 Շամանդուխտ, Բերդի կինը և Պաւլոյի մայրը 80.8
 Շերիկ (Սեո. Շերկանն), կիւրիկէ Բ թագավորի մեր-
 ձավորը, հալանարար կինը, որ վրաց Բագա-
 րատ թագավորի քույրն էր 20.4, 20.9
 Շնահատուր Տիփեցի, որդի Նովբրատու Եզիպարի
 36.1, 36.6 (1253)
 Շոթաթիկ, Գալթի հայրը 37.8 (1210)
 Շողակաթ կույս 55.4

Ռանկոս, Ուանէս տէ'ս Յովհաննէս
 Ռադա, տէ'ս Յուդայ Իսովրացի
 Ռաթան 13.2 (1063)
 Ռոսուքան, Սանտայի կինը (Ռուդուքան) 47.1
 Ռւրաթ 116.2
 Ռւրան, Քրդի որդին և Գալթի հայրը 79.4 (1243),
 128.10 (1220)
 Ռւրան, Սմբատի հայրը և Նաջմաղինի տալը 54լա
 Ռւրանանք 79.4

Ջիւլի (սեո. հովով), նովբրատու Սարդուի հայրը 81.10

Պախշէիչ 10.2
 Պաժաժ, որդի Լիւպարաի 61.2, 62.2
 Պապ 32.3
 Պապա 87.1
 Պապոյ Սալամի, Բերդի որդին 80.2
 Պարամէ ու. 70.7
 Պալզոս ոմն 159.1
 Պետրոս (առաքեալ) 30.4, 67.4

¹ Այստեղ հաւատարմ է ենք ժողովրդի անթիվական տրձանադրութիւններէ մեզ հիշատակուող Յովհաննէս տառջնորդների անունները, որոնց անձնավորութիւնը գովաբանել ենք ճշտելի և հաստատուն կերպով ողորդել:

Պետրոս հայրապետ 137.2
 Պետրոս պարոն, Շաքոյ Բաշինջադոյ երկրէն 144.7 (1730)
 Պետրոս վարդապետ 158.1 (ժգ զ.)
 Պետրոս վարդապետ 185.1 (1751)
 Պլուզ, տե՛ս Յովհաննէս Մործորեցի
 Պուլտաճի, ար. Յովհաննէսի եղբայրը 51.1
 Ջեանշէր պարոն 7.2
 Ջեշանր 60.4
 Ռոման, Բարսեղ եպիսկոպոսի հայրը 117.2
 Ռոստա (Կոստիմճեյի անուն) 117.10 (1655)
 Ռոսեան, տե՛ս Ռոսէվան
 Ռուզաբան, Աթաթէլի հարաբույրը 60.2
 Ռուզաբան, Կիւրիկի Գ-ի քույրը 24.4
 Ռուսուզան, Կիւրիկի Գ-ի զուարթը 41.3, 41.9, 45.3, 45.7, 51.1
 Ռուսուզան, Շնահատար Տփիսեցու կինը 36.3, 36.6
 Ռուսուբան՝ 54.9
 Ռոսէվան, Բէհա խոճալի հորեղբայրը 115.6
 Սաղուն (Սաթուն) աթարակ, ամիրսպասալար, պարոն, որդի Բարդ ամիրայի, հայր Շահնշահի կնոջ՝ Վանէնու և Զաքարէի խնամին 38.1, 54.1, 58.8 (1273), 58.14, 59.10 (1273), 61.2 (1280), 96.12 (1273-ից առաջ), 176.1 (1273)
 Սաթ, որդի Արտաւազա, թոռն Սմայատա, ամուսին Քորիշահի 31.1
 Սաթոթ, կին Գրիգորի և մայր Սիանդարի, Աւանդարի և Իսրայի 57.6
 Սաթուն, տե՛ս Սաղուն
 Սալամի 80.1 (1653)
 Սահակ (Սհակ) նախարար, ամուսին Քաշաւրի 23.3 (1067), 23.7
 Սասնայ, որդի Ասլանափին 47.1 (1242), 54.1
 Սարգիս ամիրայ, որդի Քանոր իրիցուն 104.2
 Սարգիս աւազ 28.1
 Սարգիս կրօնաւոր 163.8 (1676)
 Սարգիս, հայր Զաքարէ ամիրսպասալարի 37.5
 Սարգիս, հայր Նուիրատու Գերգի 33.5
 Սարգիս, հայր Վաչէի, որդի Վաչուտի և ամուսին Կատուի 41.16
 Սարգիս Արքաուն, նուիրատու 68.2
 Սարգիս, ոմն նորոգող ու Կիրակի մատուտի 168.1 (1188)
 Սարգիս, ոմն թաղված վանքի գերեզմանոցում 157.1
 Սարգիս, որդի Թաղիսպիկի 46.10 (1249)
 Սարգիս, որդի Շնահատար Տփիսեցու 36.2 (1233), 36.7
 Սարգիս, որդի Զիւն 81.9 (1179)
 Սարգիս, որդի Տափլի և Քորիշահի 32.3
 Սարգիս զորաւար (սուրբ) 33.3, 78.3 79.8
 Սարգիս վարդապետ, հոգեւոր որդի Յովհաննէս առաջնորդի 59.12 (1273), 60.1 (1273), 96.14
 Սարգիս վարդապետ խորիկեցի 164.3 (1609)
 Սարգիս տէր 23.6 (1067) եպիսկոպոս հաղբատայ, նախկին զոան երեց Կիւրիկէ արքայի

Սարգիս քահանայ 155.3
 Սարգար, հայր Մարինոսի 144.2, (1730)
 Սարկաւազ, եղբորորդի Միթարի 178.6
 Սարկաւազ, Տափլի և Քորիշահի որդի 32.3
 Սարկաւազ Սոփեստոս 131.1
 Սարկաւազ վաճառական, որդի Վրթանիկի Գառնեցույ 35.2 (1261)
 Սեւմայ ազաթին Քրիստոսի, շինող Ածածին (Ջիգրաշէն) եկեղեցու 145.1 (1193)
 Սենաքերիմ աւազ, (Սենեքերիմ), հայր Դեսոմեանց Հասանի 54.16
 Սենեքերիմ (Սինաքերիմ), թոռն աւազ Սենեքերիմա, որդի Հասանի Դեսոմեանց 54.16, 111.3
 Սեւազ, Դեսոմեանց տոհմից, եղբայր Սենեքերիմի, որդի Հասանի 31.1, 111.3
 Սեանդար 57.1
 Սիրատ 1.6, տե՛ս Սմրատ
 Սիմեոն հայր, շինող ու նշան եկեղեցու, Տիրանուն երեցի հետ 1.1, 52.1 (1004), 171.1 (1005)
 Սինաքերիմ տե՛ս Սենեքերիմ և Սենաքերիմ
 Սերամարդ 81.9 (1179)
 Սհակ 23.3, տե՛ս Սահակ
 Սմրատ 3.19 (աւազան)
 Սմրատ թաղաւոր, որդի Դաւիթ Անտոյի, հաղբատում եկեղեցի և շինել 1183 թ. 11.2, 13.7, 13.18, 21.4
 Սմրատ (Սիրատ) թաղաւոր Բաղրատունի, Տիեզերաւազ 1.6
 Սմրատ, հայր Արտաւազա և պապ Նուիրատու Սաթի 31.1
 Սմրատ, հայր Քրդի և Բարսեղ առաջնորդի, Ուրա-նանց տոհմից 128.4 (1220)
 Սմրատ, որդի Ուրանայ, նախորդի պապը 54.1, 130.2 (1211)
 Սողոմոն, մեղաւոր Յովհաննէս քահանայի 148.4 (1211)
 Սոթիկէն վարդապետ 76.8 (1288)
 Սոփեստոս Սարկաւազ 131.0
 Ստեփան Բաշինջադեցի 189.3 (1731)
 Ստեփաննոս Սոփեստոս 193.2 (1225)
 Ստի 91.2
 Սրապ 186.1
 Վահրամ, տե՛ս Վարհամ
 Վանական, ամուսին Քորիշահի 32.2
 Վանենի, զուարթ Կիւրիկէ արքայի, կին Վասակայ, մայր Գաթի և Բուրգոնիանի 43.6 (1189)
 Վանէնի, կին Արատ թաղաւորի, զուարթ Զաքարէ և Խանէ եղբայրների 5.9
 Վանիկի, կին Զաքարէ ամիրսպասալարի որդի Շահնշահի, զուարթ աթարակ Սաղունի 38.1
 Վաչէ, որդի Գարբանիկի, եղբայր Միթիսանի 25.4 (1278), 94.2
 Վաչէ, Վաչուտի պապը, 41.5 (1220), 41.13, 41.17, 98.1 (1201)
 Վաչուտ, նախորդի թոռը 41.5 (1220)
 Վասակ, ամուսին Մելլաբանի 122.1

Վասակ, հայր Դավիթ, եղբայր Ռարսեղ անաջնորդի, ամուսին Կիրիկիի դուստր Վանենու 43.2 (1189), 54ի

Վասիլ, որդի Հոնաւարատդանի 154 (1027)

Վարդան վարդապետ 191.3 (1193)

Վարդան Տփղեցի 30.1

Վարդանի, Խանի անույ բաղաբաղու կերի 6.1

Վարդուտ 36.7

Վարհամ, ձիվհանք է ծախել Մամախախանին 42.2

Վարհամ, ոմն որ Զոչկանց գյուղը իւրերէլ է վանքին 19.9

Վարհամ Կալապանց 84.1

Վարհամ (Վահրամ) Ուրանանց, որդի Նաջմաղիների և եղբայր Սմբատի 130.3

Վրթանէս Գառնեցի, հայր Սարկաւաղ վանատականի 35.3, 35.9

Տաթարք (Յաթարք) 112.8

Տէրտէր, աւագերից Տփիկանց 76.4 (1288), 150.2 (1275)

Տիկին մայր, մայր Սարկաւաղ վանատականի 35.9 (1261)

Տիտոս առաքեալ 29.3

Տիրանուն, իր եղբայրների հետ շինեց Սիւն եկեղեցին 170.1 (1266), 172.4 (1268)

Տիրանուն երեց (ժ-ժա դ.), հայր, Սիմեոնի հետ միասին շինեց ս. Նշան եկեղեցին 1.2

Տովալ տէր 32.2

Տուլի, կին պատրոն Զեանշերի 7.2

Յացա, կին Գարբանդիկի և մայր Սիմյասանի 25.4

Փիլաքսոն, 171.1 (1005)

Փիլիպոս արքայիսկպոս Առնշեցի 54լ

Փիլիպոս 85.1

Փուլատ Բէկ (տեղի իշխան) 107.6

Փուրթուխան, տե՛ս Քուրդուխան

Քարիմ 28.6

Քալիար, որդի Գարբանդիկի և եղբայր Սիմալասանի 25.4

Քերոք, խաչքարի կազմող 179.4 (1201)

Քուրդ ամիրա, հայր անույ Սաղունի 54իդ,

Քուրդ, որդի Սմբատայ բոռն Ուրանանց 79.3, 128.4

2

Ց Ա Ն Կ

ՎԻՄԱԿԱՆ ՍՐՋԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ ՀԻՇԱՏԱՎԱԾ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՇԱՐՋԱՆՆԵՐԻ

Ագարակ 5.2

Ակոսաւաճոր 46.11

Աղբիւր—տե՛ս Հաղբատայ վանքի կամարապատ տուն Ամենափրկիչ (ամենայն փրկիչ) եկեղեցի—տե՛ս Հաղբատայ ս. Նշան եկեղեցի

Ամենափրկիչ խաչքար 58.12, 59.3

Ամրոց Հաղբատայ ս. Նշանի (Կայան Բերդ) 173.3

Այդհատ (զիւղ) 45.5

Անբերդ զլեակ 37.2

Աշոցք (զաւառ) 37.6

Առինջ 54 իէ

Աստուածածին եկեղեցի—տե՛ս Հաղբատայ Աստուածածին եկեղեցի

Աստուածածին խաչքար 168.4

Արծն (բաղաբ) 17.2

Արծունբոյն 12.3

Բաշինջաղ 144.9, 189.2, 190.2

Բաւա (զիւղ) 59.7 96.9

Բերդաղ (զիւղ) 20.3

Բերդիկ (զիւղ) 84.4, 174.6

Գաղ (զաւառ) սեռ Գաղա 111.2

Գանձահանք 170.2

Գառնի 35.3

Գարդման (զաւառ) 111.2

Գալիթ—տե՛ս Հաղբատայ մեծ գալիթ

Գոմաղիթ—տեղամասի անուն Հաղբ գլուղի սահմաններում 37.10

Գրաւ...— տե՛ս Հաղբատայ գրատուն

(ս). Գրիգոր եկեղեցի—տե՛ս Հաղբատայ (ս.) Գրիգոր եկեղեցի

Դաւիթ բիրենց հայրենիք 60.4

Երևան—տե՛ս Էրվան

Երվեկալ 132.2

Զանգակատուն—տե՛ս Հաղբատայ զանգակատուն

Զարեանք (զԱրեանք) 130.11

Զարանչատափ 169.3

Զորավարք եկեղեցի (ս. Գևորգ) 167.3

Էկղաճոր 81.5

Էրվան (Երևան) 100.4

(Բիֆլիս) Բֆիս—տե՛ս Տփիլիս

Ժամատուն—տե՛ս Հաղբատայ մեծ գալիթ

Իւրինջ (Իւրեջեցի) 162.4

Լաւո! (Լոօի, Լոօի) 37.17, 77.1

Խաթունաչին 111.4

Խաչին 50.7, 111.2

Մործօր 132.2

Կաթանաց ալդի 79.6

Կաթողիկէ—տե՛ս Հաղբատայ (ս.) Նշան եկեղեցի

Կալան բերդ—տե՛ս Ամրոց Հաղբատայ ս. Նշանի

Կեչենուտ (Կեչենուտին աղին) 130.12

Կուսանաց անապատ—տե՛ս Տիրամօր տաճար
Հալալաշին գիւղ 37.2

Հախպատ—տե՛ս Հաղրատ

Հաղր (գիւղ) 37.8, 37.18

Հաղրատ (Հախպատ) 2.9, 4.19, 11.2, 12.3, 20.3,
37.7, 41.2, 83.2, 94.3, 111.5, 132.4, 173.2,
173.4, 173.6

Հաղրատայ (ս.) ախտ 50.6

— աղբիւր (կամարապատ տուն) 147.1

— ամբոց—տե՛ս Ամբոց Հաղրատայ ս. Նշանի

— (ս.) Աստուածածին Եկեղեցի (Ջրղրաշին) 145.1

— զրատուն 59.4, 60.6, 81.5, 81.9, 84.4, 96.5

— զրատան միջանցք (սրահ) 59.4, 96.5:

— (ս.) Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցի 50.11, 61.5,
109.4, 110.3, 182.1:

— Եկեղեցի—տե՛ս Հաղրատայ (ս.) Նշան Եկեղեցի

— Եկեղեցիք 4.5

— զանգակատուն (Տաճար, զարթուցանող փառարան-
չաց տեան) 112.3

— լիճ 59.5, 96.6

— կամարապատ տուն—տե՛ս Հաղրատայ աղբիւր

— (կուսանաց) Անապատ—տե՛ս Հաղրատայ Տիրա-
մօր տաճար

— չալրատուն (հիւրատուն) 124.1

— մեծ դաւիթ (ժամատուն) 36.4, 44.3, 45.4 50.15,
51.2

— մեծ Եկեղեցի 31.4, 37.14

— (ս.) Նշան Եկեղեցի (Կաթողիկէ, մեծ Եկե-
ղեցի) 2.9, 5.1, 6.1, 8.2, 11.3, 17.3, 19.4,
21.3, 24.8, 25.1, 25.2, 28.2, 28.3, 29.2,
30.3, 32.4, 33.1, 34.2, 35.3, 36.3, 37.9,
37.14, 38.2, 39.7, 41.8, 45.5, 46.7,
46.13, 48.3, 50.13, 56.1, 57.1, 59.8, 61.4,
61.8, 68.3, 69.3, 70.5, 76.5, 78.2, 78.5,
79.2, 79.4, 80.3, 81.3, 82.1, 93.5, 94.4,
107.3, 109.2, 111.3, 114.4, 115.2, 117.8,
118.2, 119.2, 121.2, 123.1, 124.2, 127.2,
130.4, 168.2,

— (ս.) Ուխտ (Հաղրատայ վանք, Հաղրատայ տուն)
3.1, 7.3, 13.4, 26.1, 31.2, 46.5, 47.3, 48.1,
49.3, 55.2, 66.1, 67.2, 69.2, 76.3, 77.2,
112.1, 128.3

— սաւառ 59.5, 96.6

— սարխաղ 128.6

— (ս.) Սիւն Եկեղեցի 169.3, 170.1

— վանք—տե՛ս Հաղրատայ (ս.) Ուխտ

— Տիրամօր տաճար (կուսանաց անապատ) 163.4

— տուն—տե՛ս Հաղրատայ (ս.) ուխտ

— փոքր դաւիթ. (սրահ, սրայարկ) 59.4, 70.3, 94.4

Հացապոմ 170.2

Մամխուտ (գիւղ) 46.12

Մեծ դաւիթ—տե՛ս Հաղրատայ մեծ դաւիթ

(ս.) Նշան Եկեղեցի—տե՛ս Հաղրատայ (ս.) Նշան
Եկեղեցի

Շատախաչեր 66.3

Շարի (Շարոյ Երկիր) 144.9

Շինոզ գիւղ 185.4

Ուրտաձոր 59.6, 96.8

Պապալի 60.3

Ջեշանց տուն 60.4

Ջրղրաշին—տե՛ս Հաղրատայ (ս.) Աստուածածին
Եկեղեցի

Ջոշկանց (գիւղ) 19.4

Սահահին 73.1

Սանահին Եկեղեցիք 4.5

Սանահին (ս.) ուխտ 39.5

(ս.) Սարգիս խաչքար 151.5

(Ս.) Սիւն Եկեղեցի—տե՛ս Հաղրատայ ս. Սիւն
Եկեղեցի

Սրահ, սրայարկ—տե՛ս Հաղրատայ փոքր դաւիթ

Վաշխն գիւղ 37.6

Վարազա խաչ 7.5

Տաճար զարթուցանող—տե՛ս Հաղրատայ Զանգակա-
տուն

Տանձեկ գիւղ 22.3

Տարսոն 48.2

Տաւուշ 111.2

Տիրուհիան դաւառ 111.2

Տիխիս 36.1, 76.3, 117.7

Փորայր 134.2 151.7

Է

Ց Ա Ն Կ

ՀԱՎԵԼՈՒԹՅՈՒՆ 1-27 ԵՐԶՆԵՐԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ ՀԻՇՇԵՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏՈՒՆՆԵՐԻ

Անդրէաս արկղայ. մեռ. 1247. արձ 9
Արզո, Կին Խաչենեկի, արձ 23

Աւետիս արշէպիսկոսոս, նորոգող Հաղրատավանքի
սարսփի 1677 թվականին, արձ 2

Բարսեղ Լալիսկոս, յազդէ Ռումանեցի. մեռ. 1703 թ.
արձ. 27

Գուրգեն Բաղրատունի, Հայր Գալիթ Սահակին. 996 թ.
արձ. 20

Գրիգոր, ոմն, Խաչենիկի Հեռ միասին խաչարք է
կանգնեցրել արձ. 23

Գրիգոր, Հայր ոմն խաչարք կանգնեցնողի, 1255 թ.
արձ. 10

Գրիգոր վարդապետ, բեռնորդի պատանայ (Զարարէի
և Իսանի): Այդի է տեղի 1198 թ. արձ. 16

Գրիգոր քահանայ, մեռ. 1207 թ. արձ. 8

Գրիգորէս, սրիշներէ Հեռ միասին 1279 խաչարք է
կանգնեցրել, արձ. 25

Դաւիթ (տապանաբարի վրա) արձ. 7

Դաւիթ, Կյուրիկյան Սաղատորներէ տնից. Հիշ. 1089 թ.
արձանադրութեան մեջ, արձ. 15

Դաւիթ Անհոգին, արքայ. Հիշ. 996 թ. արձ. 20

Դաւալ տիկին, Մամիկոնեան ազգէ, տապանք փոքր
զավիտմ. արձ. 17

Դուլ (տապանաբարի վրա). արձ. 22

Զարարէ (ամիրտպատար). Հիշ. 1209 թ. արձ. 11

Իսան (աւարակ), Հիշ. 1209 թ. արձ. 11

Խաչենիկ, ամուսին Արզուի: Յլուց Հեռ միասին խաչ-
արք է կանգնեցրել. արձ. 23

Խաչերեռ, խաչարք կանգնեցնողներէ մեկը. արձ. 23

Սիմփասան, որդի Արտա արքայի. Հիշ. 996 թ. արձ. 20

Կիրիկէ Սաղատար, 1089 թ. արձ. 15

Համազասոյ առաջնորդ (Լալիսկոս). 1246 թ. արձ. 1,
1255 թ. արձ. 10

Հասան (տապանաբարի վրա), արձ. 7

Ճարթուանք, տոմանուն, (ճարթուանց տուն). 996 թ.
արձ. 20

Մակար, խաչարքի կանգնեցնող 1023 թվին. արձ. 5

Մամբանայ Շուշիկ (տապանաբարի վրա) արձ. 6

Մանուկ, սրիշներէ Հեռ միասին 1279 թ. խաչարք է
կանգնեցրել, արձ. 25

Մանուկ, հոգեորդ գաւակ 1279 թ. խաչարք կանգնեց-
նողներէ, արձ. 25

Մաթիոս Լալիսկ. առաջնորդ Հաղրատի, Հիշ. 1586 թ.
արձ. 26

Միսիմար, խաչարք է կանգնեցրել 1199 թ. արձ. 12

Յովանէս տե'ս Յովհաննէս

Յովհաննէս, մերձաւոր ոմն խաչարք կանգնեցնող Յով-
սէփի. Հիշ. 1209 թ. արձ. 11

Յովհաննէս (Յոհաննէս) տէր, առաջնորդ Հաղրատի,
1198 թ. տեղի է «անալարկա», արձ. 16

Յովհաննէս տէր, առաջնորդ Հաղրատի, (Հովանաբար
կայան բերդի շինողը), կամուրջ է շինել կա-
յան բերդի մոտ. արձ. 24

Յովհաննէս (Յովհաննէս) տէր, առաջնորդ Հաղրատի,
Հիշ. 1209 թ. արձ. մեջ. արձ. 11

Յովհաննէս Անյաղթ զիտնական, առաջնորդ Հաղրա-
տի, Հիշ. 1279 թ. արձ. 25

Յոհաննէս տե'ս Յովհաննէս

Յովսէփ, խաչարք է կանգնեցրել 1209 թ. արձ. 11

Յովսէփ արեղալ. Հիշ. 1247 թ. արձ. 9

Պապոս, հոգեորդ գաւակ 1279 թ. խաչարք կանգնեց-
նողներէ. արձ. 25

Պապոս արեղա, մեռ. 1247 թ. արձ. 9

Պետրոս, հոգեորդ գաւակ 1279 թվին խաչարք կանգ-
նողներէ, արձ. 25

Ռուսուգան, կին Սիմփասանի, Հիշ. 996 թ. արձ. 20

Սաղուն, պարսն, Հիշ. 1279 թ. արձ. 25

Սարգիս, առաջնորդ Հաղրատի, 1086 թվին շինել է մի
ջրաղաց, որին անվանում է ազատաղաց, արձ. 14

Սարգիս գաւաղար. արձ. 25

Սարգիս վարդապետ, խաչարք է կանգնեցրել 1568 թ.
արձ. 19

Սիմեոն Հայր, առաջնորդ, Հիշ. 996 թ. արձ. 20, 997 թ.
արձ. 3.

Սմբատ, Սաղատար Կյուրիկյան տնից, 1089. արձ. 15

Սմբատ, որդի Գարբանիէի, արձ. 21

Վարդան (տապանաբարի վրա) մեռ. 1171 թ. արձ. 13

Ը

Յ Ա Ն Կ

ՀԱՎԱԼՎԵԾԻ 1—27 ԱՐԶԱՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ ՀԻՇՏԵՐԿՎԵԾ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՇԱՐԶԱՆՆԵՐԻ

Անազլին 20

Աստվածածին եկեղեցի 16

Բազկերն 20

Բերդիկ 20

Ժխանբալ ջուր 19

Կամուրջ (Կայան բերդի մոտ) 24

Հաղրատ 11 և 15

Հաղրատա ուխտ 14

Հաղրատա տուն 14

Մամխուտ 20

(ս.) Նշան (Հաղրատայ) 19, 20, 25

Վանքի մատուռի (ալդին) 19

ՕԴՏԵԴՈՐԺՎԸԺ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հին մատենագիրներ

1. Ստեփանոսի Տարօնեցուց Աստղիան Պատմութիւն տիեզերական, Բ տպագրութիւն, ի Ս. Պետրոսբուրգ, 1885:
2. Սամուէլի քահանայի Անեցուց հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց. լողապս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկալս ծայրաքաղ արարեալ: Վաղարշապատ, 1893:
3. Պատմութիւն հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցուց. Թիֆլիս, 1909:
4. Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ, ի Վենետիկ, 1862:
5. Մխիթարայ Ալիսիւանեցուց Պատմութիւն հայոց, Մոսկւա, 1860:
6. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբիւկեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910:
7. Սանահնի Քորուկ, ձեռագիր Մատենադարանի № 3032 և № 8150:
8. Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատոր I, Երևան, 1951, հատոր II, Երևան, 1956:
9. Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատոր II (և գարից մինչև 1250 թ.) ՌՆ=1051, Անթիլիաս:
10. ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950:
11. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան Մասն առաջին (1401—1450 թթ.), Երևան, 1955:
Մասն երկրորդ (1451—1480 թթ.), Երևան, 1958:
12. Պրոֆ. դր Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց պոքրերները Հալաոտանի և հայերի մասին հատոր II (և—ԺԲ դար), Երևան, 1934,
հատոր Բ (ԺԳ—ԺԸ դար), Երևան, 1936,
հատոր Գ (ԺԸ—ԺԹ դար), Երևան, 1955:

Վիմական արձանագրությունների ժողովածուներ

13. Ճանապարհորդութիւն ի Լիհաստան և լալ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերկուց, շարադրեալ հանդերձ զանազան բանասիրական տեղեկութեամբք, տն. հ. Մինասայ Բժշկեանց, ի Վենետիկ, 1830 ՌՄՀԹ:
14. [Յովհան Ոսկերչեան], Յիշատակարան ազգային արքեան պատմութեան համար, լաղապս գիմելլին Հերակլայ ի պատերազմ լերևան, և տրտոստաման առնելոյ զքա-

նի զեռզօրայն հայոց յԱրարատու: «Կառնիկ Հայոց աշխարհին», 1862 թ., ապրիլ, № 4, էջք 248—327: Մենք օգտվել ենք առանձնատիպից, որի վրա ամսագրի անունը և համարները չկան զբոված: Այլ վերականգնել ենք Հովհ. Պետրոսյանի կազմած «Հայ պարբերական մամուլի բերրիագրաֆիան» սխալաշատ զբքի օգնությամբ, որտեղ, սակայն, 7345 համարի տակ իբրև «Յիշատակարանի» հեղինակ ցույց է տրված Բարսեղ Սուրբունյանը, որ հիշատակարանի արտագրող և «Կառնիկ» խմբագրության ներկայացնողն է, և ոչ թե «Յիշատակարանի» հեղինակը:

15. Պատմութիւն վանիցն Հաղրատայ և Սանահնայ հանդերձ ստորագրութեամբ նոցա և արձանագրութեանց ալլոց ևս վանօրէից կողմանցն Շիրակայ և Արարատայ... աշխատութեամբ տեառն Յովհաննու Կալիստոսի Սուրենեանց, առաջնորդի նոր Ջուղայու: Կազմեցաւ ի մի քաղեալ ի զրեաց անուի նորա ի մալիս ամսուջ 1873, ի վանս Ամենափրկչեան նոր Ջուղայու, ի պահեալ ի գրատան վանիցս, իբր զնըշխար ինչ հայրենեաց: Ձեռագիր, արտագրութիւն Հաղրատայանքին վերաբերող մասի, որ ունի հետեւյալ վերնագիրը՝

Պատմութիւն հռչակաւոր վանաց Հաղրատայ սուրբ Նշանին, հիմնեալ լարձանագիրս հախնեաց: Աշխատասիրեալ Յովհաննու վարդապետի Փորձանցեոյ Նրիմիցի վերաձայնելոյ: Յամի փրկչին 1827, ի թուականի հայոց ՌՄՀԶ, Այս աշխատութեան ուստիքն համառոտ հրատարակութիւնն ունի հետեւյալ վերնագիրը՝

16. Описание монастырей Ахпатского и Санагинского архимандрита Иоанна Крымского. СПб., 1863.

17. Ծանապարհորդութիւն ի Մեծ Հայաստան, աշխատասիրութեամբ Սարգիս վարդապետի Ջալալեանց, միարանի վանաց Սանահնի, ի 1841 ամի: Մասն Ա, 1842, ի Տփլիս:

18. Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղրատայ աշխարհահռչակ վանից սրբոյ Նշանի Փորձ Ռոստոմ բեկ Երզնկեանց Հաղրատեցոյ (Արտատպած «Արարատ» ամսագրից), Վաղարշապատ, 1886, ԳՅԼԵ:

(«Արարատ» ամսագրում այլ աշխատութիւնը տպագրվել է՝ 1886 թ., էջք՝ 444—455, 483—491, 518—532, 1887 թ., էջք 27—37, 68—76, 168—174, 213—226, 256—273, 349—364:

19. Ք[աջքերունի Հովհաննէս] (բժ. Գարրիել Հովհաննիսյան), Ծանապարհորդական հիշատակարան, «Արձագանք», 1884, № 43, էջք 627—629:

20. [Աղեքսանդր Երեցյան], Ахпатский монастырь, «Кавказская старина», ежемесячный журнал, исторический, археологический, этнографический и библиографический, Тифлис, 1872, стр. 49—52, 83—88.

21. Ե. Լալայան, Բորչալուի գովառ, «Ազգագրական հանդէս», զիւրք 7—8, Թիֆլիս, 1901:

22. Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմեաց Կ. Կոստանեանց: Ս.-Պետերբուրգ, 1913:

23. Христианский Восток, 1912. т. I.

24. Հով. Հակոբյան, Ուղեգրութիւններ, հատոր 2, ԺԹ դարի առաջին քսանամյակ (1800—1820), Երևան, 1934:

Գ. Ուսումնասիրություններ

25. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, յօրինեալ ի հայր Միքայէլ վ. Չամչեանց: հատոր Բ, ի Վենետիկ, 1785:

26. Ազգապատում, զրեց Մաղաբխա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Կ. Պոլիս, սխեալ 1912. հատոր Ա:

27. Լէո, Հայոց պատմութիւն, հատոր երկրորդ, Երևան, 1947:

28. Հակոբ Մանանդյան, Փնտրական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. 3-րդ, Երևան, 1952:
29. Սերոբ Պողոսյան, Գլուզացիների ճարտարամբ և գլուզացիական շարժումները Հայաստանում 9—13-րդ դդ., Երևան, 1956:
30. Ա. Խ. Մովսիսյան, Արվարձներ հայ գեղարվեստի և մանկավարժության պատմության (X—XV դարեր), Երևան, 1958:
31. Աշոտ Հովհաննիսյան, Գրվարներ հայ աղատադրական մարքի պատմության, գիրք տասներ, Երևան, 1957:
32. Նույնը, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959:
33. Լուսին Կյուրիկյան թաղավորներու պատմությունը, գրեց Տ. Դ. Վ. Մովսիսյան, Վիեննա, 1923:
34. Գրիգորիս քհ. Երզնկյանց, Կարան քերդ և Կուլենու ձոր, «Աղյաղրական հանդէս», գիրք Գ, Թիֆլիս, 1898, էջք 316—328:
35. Երվանդ Սարկավադ, Սանահին և Հաղարտ վանքերը, «Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1901, էջք 271—277 և 336—341:
36. Դաֆայարյան Կարո, Սանահին վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:
37. Նույնի, Հովհաննիսյանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948:
38. Հրաչյա Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա—Դ հատորներ, Երևան, 1942—1948:
39. Տ. Դ. Վ. Արիշան, Յուզիկը հայերենաց հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1870:
40. Տ. Գարեգին Վ. Զարբանյան, Պատմություն հայերեն գրությունաց, Վենետիկ, 1865:
41. Մանուկ Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946:
42. Մանուկ Արեղյան, Հովհաննիս Սարկավադ վարդապետ, «Տիեզերացի» հայկական ՄՍԹ ԳԱ հասարակական գիտությունների, 1944 թ., № 1—2, էջք, 31—60:
43. Կաբապետ Կոստանյանց, Դավիթ վարդապետ Արավիտ օրդի, «Աղյաղրական հանդէս», գիրք XIV, Թիֆլիս, 1906, էջք 105—132:
44. Նույնի Հայոց վանքերը, համառոտ տեսություն, Մոսկվա, 1886:
45. Գարեգին օրդեպիս, Հայկական, Հաղարտի գրություն մի գլուխ գործուց, «Նյութեր և տատանություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության», պրակ Ա, Երևան, 1935:
46. Միկրայիմ-Բեկ, Վարդապետը հայոց հիստորիկ կյանաց (գրացերեն) (լ. მედიკვეთ. ზეგი, ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვრნი და მათი ვინაობა), Թբիլիսի, 1946:
47. Աշոտ Արրահամյան, Հովհաննիս Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956:
48. Հ. Եղիշյան, Արավիտ շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները (ուղեցույց), Երևան, 1952:
49. В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1951.
50. С. Х. Мнацаканян, Архитектура армянских притворов. Ереван, 1952.
51. К. Л. Оганесян, Зодчий Трдат. Ереван, 1951.
52. Орбели, Надписи Мармашена, Петроград, 1914.
53. Н. М. Токаревский, Архитектура древней Армении. Ереван, 1946 г.
54. А. Л. Якобсон, Очерки истории Зодчества Армении V—XVII веков. М.—Л., 1950.
55. Brosset, Notice historique sur les couvents arméniens de Haghbat et de Sanahin. 1882.
56. Նույնի, Sur les couvents arméniens de Haghbat et de Sanahin, 1862.
57. Թորոս Թորոմանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, Երևան, հտ. Ա, 1942, հտ. Բ, 1948:

ՑԱԽՑԱԿ ԼՈՒՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ

1. Հաղորատականքի բնոյճանութի տեսարանը հաւամ կողմից
2. Գործքեն և Սմբատ թագաւորնեքի բարձրաբանդակները զլիաւոր և կեղեցու առ ճաշ կատին
3. Գլխավոր և կեղեցու (ս. Նշան) առ ճակատը
4. Գլխավոր և կեղեցին (ս. Նշան) հր կողմից
5. Գլխավոր և կեղեցու (ս. Նշան) հաւամ տղանդատունը և արքայական սթլակը
6. Խաթաւազալի որմնակարը զլիաւոր և կեղեցու (ս. Նշան) հր պատին
7. Գլխավոր և կեղեցու (ս. Նշան) համ մուտքի ճակատը
8. Մարիամաշեն հին գալթի հաւ ճակատի ալմաշեն տեսքը
9. Գլխավոր և կեղեցու և մարիամաշեն գալթի հր պատին կից կատուցած մատուտապանատունը և հալիլայ տղանդատունը զրոյց
10. Մեծ ժամատան բնոյճանութի տեսքը համ կողմից
11. Մեծ ժամատան համ մուտքի ճակատը
12. Մեծ ժամատան ծածկի կրկնաշարի կամարները
13. Մեծ ժամատան միջի կամարապահ զուլպ ուղանքը
14. Գրատան առ ետխորշ պատը հերսից
15. Գրատան հաւ պատը հերսից, որտեղ միայն մի խորշ է պահպանակ և մատուտ
16. Գրատան հր պատը հերսից, որի միայն առ կողմի խորշն է պահպանակ
17. Գրատան միջանցքը
18. Գրատան միջանցքի գլխին քարի վրա կատուցած մատուտը
19. Ամենափոքի խաչքարը փոքր գալթի մեջ
20. Խաչելութեան խաչքարը Դսեղ (Թումանյան) զլուղում
21. Համապատկի ժամատան համ ճակատը
22. Համապատկի ժամատան հերսը
23. Խաթաւաշեն Աստվածածին և կեղեցին
24. Զանգակատունը համ կողմից
25. Զանգակատան ստալակախան բանդակապարդ անկյուններից մեկը
26. Ետխորան խաչքարեր
27. Ետխորան մատուտներից հարավային կողմինը
28. Ետխորան խաչքարերից հր կողմինը
29. Ետխորան խաչքարերից հաւ կողմինը
30. Սեղանատան համ ճակատը

31. Վանքի պարսպի բուրդերից մեկը
32. Աղբյուրը
33. Անապատի եկեղեցին՝ վանքի պարսպից դուրս
34. ս. Սիոն (Առաջադեմ) եկեղեցու ավերակների տմ ճակատը
35. Կալան բերդի պարսպի մնացորդները Հազրատ և Սանահին գյուղերի տրանքում
36. Պրսեանք կամ Կալան բերդի եկեղեցին:
37. Արձ. Աճ 1 65. Արձ. Աճ 54dթ 93. Արձ. Աճ 114
38. Արձ. Աճ 2 66. Արձ. Աճ 54ի 94. Արձ. Աճ 121
39. Արձ. Աճ.Աճ 5 և 79 67. Արձ. Աճ 54իբ 95. Արձ. Աճ 128
40. Արձ. Աճ.Աճ 8 և 9 68. Արձ. Աճ 54իդ 96. Արձ. Աճ 130
41. Արձ. Աճ 15 69. Արձ. Աճ 54իդ 97. Արձ. Աճ 131
42. Արձ. Աճ.Աճ 16 և 20 70. Արձ. Աճ 54իդ 98. Արձ. Աճ 132
43. Արձ. Աճ 17 71. Արձ. Աճ 54իթ 99. Արձ. Աճ 141 վերին
44. Արձ. Աճ.Աճ 24 և 25 72. Արձ. Աճ 54լա մաս
45. Արձ. Աճ 26 73. Արձ. Աճ 54լբ 100. Արձ. Աճ 141 ստորին
46. Արձ. Աճ 27 74. Արձ. Աճ 54լդ մաս
47. Արձ. Աճ 28 75. Արձ. Աճ 54լդ 101. Արձ. Աճ 143
48. Արձ. Աճ 29 76. Արձ. Աճ 54լե 102. Արձ. Աճ 146
49. Արձ. Աճ 30 77. Արձ. Աճ 54լդ 103. Արձ. Աճ 148
50. Արձ. Աճ 31 78. Արձ. Աճ.Աճ 55 և 56 104. Արձ. Աճ 151
51. Արձ. Աճ 32 79. Արձ. Աճ 57 105. Արձ. Աճ 153
52. Արձ. Աճ.Աճ 33 և 34 80. Արձ. Աճ 58 106. Արձ. Աճ 163
53. Արձ. Աճ.Աճ 35 և 36 81. Արձ. Աճ 59 107. Արձ. Աճ 168
54. Արձ. Աճ.Աճ 41 և 42 82. Արձ. Աճ 60 108. Արձ. Աճ 169
55. Արձ. Աճ.Աճ 44 և 45 83. Արձ. Աճ.Աճ 61 և 65 109. Արձ. Աճ 170ա
56. Արձ. Աճ 46 84. Արձ. Աճ 74 110. Արձ. Աճ 170բ
57. Արձ. Աճ 48 85. Արձ. Աճ.Աճ 81 և 82 111. Արձ. Աճ 173 Ա կես
58. Արձ. Աճ 51դ 86. Արձ. Աճ 84 112. Արձ. Աճ 173 Բ կես
59. Արձ. Աճ 54A 87. Արձ. Աճ 97 113. Արձ. Աճ 177 Ա մաս
60. Արձ. Աճ 54Ժբ 88. Արձ. Աճ 98 114. Արձ. Աճ 177 Բ մաս
61. Արձ. Աճ 54Ժե 89. Արձ. Աճ.Աճ 100 և 107 115. Արձ. Աճ 178
62. Արձ. Աճ 54Ժդ 90. Արձ. Աճ 107 116. Արձ. Աճ 185
63. Արձ. Աճ 54 ժէ 91. Արձ. Աճ 109 117. Արձ. Աճ 186
64. Արձ. Աճ 54Ժբ 92. Արձ. Աճ 111 ա, բ, գ

ԺԱ.

ՅՈՒՅԸՆ ԴՐՏԱԲԵՐՈՒՄԻՆ ԶԵՓԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

	Էջ
Հաղրատականքի ընդհանուր հատակածեր	14
Գլխավոր եկեղեցու արհելլան ճակատը	18
Գլխավոր եկեղեցու և փոքր գավթի լաշնքի կտրվածքը հլուսխից հարավ	20
Գլխավոր եկեղեցու և մեծ ժամատան հատակածեր	22
Գլխավոր եկեղեցու և մեծ ժամատան հս ճակատը	24
Գլխավոր եկեղեցու և մեծ ժամատան հր ճակատը	27
Գլխավոր եկեղեցու և մեծ ժամատան երկարության կտրվածքը արհելլից արև- մուտք	28
Գլխավոր եկեղեցու և մեծ ժամատան ամ ճակատը	34
Փոքր գավթի, զրատան և զրատան միջանցքի հատակածեր	36
Մեծ ժամատան ամ մուտքի ճակատը	37
Դրատան տե ամ կտրվածքը	41
Դրատան միջանցքի հս հր կտրվածքը	45
Դրատան միջանցքի զլիկին կառուցած մատուռի տե ճակատը	47
Համադատուի ժամատան և նրան կից եկեղեցու հատակածեր	51
Համադատուի ժամատան և նրան կից եկեղեցու երկարության կտրվածքը	53
ա. Գրիգոր եկեղեցու հատակածեր	56
ա. Գրիգոր եկեղեցու ամ ճակատը	58
ա. Գրիգոր եկեղեցու երկարության կտրվածքը	59
Սաթուհաշեն եկեղեցու հատակածեր	61
Սաթուհաշեն եկեղեցու երկարության կտրվածքը	63
Սաթուհաշեն եկեղեցու ամ ճակատը	64
Ջանգալատան ստորին հարկի հատակածեր	66
Ջանգալատան երկրորդ հարկի հատակածեր	67
Ջանգալատան ամ ճակատը	68
Ջանգալատան ամ տե կտրվածքը	69
Սեղանատան երկարության կտրվածքը	74
Սեղանատան հատակածեր	75
Աղբյուրի ճակատը	82
Աղբյուրի հատակածեր	83

ՊԼՅՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԿՆԵՐ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՏԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1) փակադժույժ վերականգնված են ալիքված գրեթե:

() փակադնով լրացված են բնագրում բացակայող գրիքը:

1) փակադժով ցույց են տրված ամիսըսրդ գրեիը:

--- պծիկով ցույց են տրված չկարդացվող պրերն իրենց քառակով:

« . . . կեսեկրով ցուլց կն տրված աշխիւթմանիլի տեղերն առանց գրերի քանակը նկատու
տնկնալու:»

$$U_k = \text{morph}_{k,p}, \text{ morph}_{k,q} \text{ morph}_{k,r}$$

Ամ — արեմուտք, արեմուշան:

Արձ— արձանադրու թ չու ն, արձանադրու թ չու ննհր:

Եպոս- Էպիկոսպոս

ԹՎ. — ԹՎԻՄԻԿԱՆՈՒ

ԹՎ, ԹՎԽԱՆՆ — ԹՄԿՄԻՄԻՐԻ, ԹՄԿՄԻՐԻՄԻՐԻԹՎԱՆՆ

Լ. Լրացուցիչ: Արձանագրությունների համարների կոդքին ցույց է տալիս մեր չստանա՞ծ և ուրիշների հրատարակությունից մեջ բերած արձանագրությունների համարները, որոնք մեջ ենք բերել զրբի վերջում:

Լուսն — լուսնահեղուկ:

Օտեն-- ծառի թու թ չուն, ծառի թու թ չունենի:

Կիր - պատմութիւն հայոց, արարիսայ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, Թիֆլիս, 1909:

Հ—Հարցոյ մեծ թվաւորաւ:

Հիշ - հիշատակարան, հիշատակված է:

207-507007

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ՏՆՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ:

Հիմնադրվել է 1992 թ. (Սարգիսյանի անունով):

$$Q_{\text{eff}} = \delta h_{\text{max}} / \mu$$

Մ — մէր (Գրիգորյան) տոմարով:

$$U^*h_n = d h_n h_1 \quad \xi:$$

Յիշ— լիշատակաբան:

U. up — unup:

Սկսած—սկսական հոլով:

4. — Impugnament

¶5—*prōnōmōi*:

Անձ—Հրաչյա Աճառյան, Հայոց անձնատուհնների բաժարան, Ա—Է հատորներ, Երևան, 1942—1962:

Բժշկ—Ճանապարհորդութիւնն ի Լեհաստան և լայլ կրգմանս ընտկեալս ի հալիագանց սերկիւց, շարագրեալ հանդերձ զանազան բանասիրտական տեղեկութեամբք, տն հ Մինաստղ Բժշկեանց, ի Վինետիկ, 1830 ՌՄՀԹ:

Դր ևրդ—Գրկոսրիս քՏ. ևրդնկհաննց, Կալան բերդ և Կալենս ձոր, «Աղգաղբաղան հան-
ղէս», գիրք Գ., Թիֆլիս, 1898:

Երկր—Հնախոսական տեղագրութիւն Հաղրատայ աշխարհաճոշակ վանից սրբոյ Նշանի:
Գործ Ռուստոմ բեկ Երզնկեանոյ Հաղրատեղոյ, Վաղարշապատ, 1886, Ռ-31Ե:

Врфу—[*Улхрощыр Врфуш*], Ахпатский монастырь, «Кавказская старина», ежемесячный журнал. Тифлис, 1872.

Ապրիլի 1-ին, Լալաբան, Քարջալուի գրավում, «Ազգազգրական հանդէս», զերեւ. 7-8, Թիֆլիս.

1901:

Կռունկ—[Յովհան Ոսկերչեան], Յիշատակարան ազգային արդեան պատմութեան համար,
«Կռունկ հայոց աշխարհին», 1862 թ., № 4:

Ղրիմ—Описание монастырей Ахпатского и Санагиняского архим. Иоана Крымского, СПб, 1863.

Ղրիմ ձ-իւր—Պատմութիւն հռչակավոր վանաց սուրբ Նշանին, հիմնեալ յարձանագիրս նախնեաց: Աշխատասիրեալ Յովհաննու վարդապետի Փորթիշանցոյ Ղրիմեցի վերածայնելոյ: Յամի վրկչին 1827: (Ձեռագիր):

Մով—Լուսի կյուրիկյան թագաւորներու պատմութիւնը, գրեց հ. Վ. վ. Մովսէսյան, Վրկննա, 1923:

Ջալ—Ճանապարհորդութիւն ի Մեծ Հայաստան, աշխատասիրութեամբ Սարգիս վարդապետի Ջարդեանց, ի 1841 ամի: Մասն Ա, 1842, ի Տփլիս:

Վիմ—Վիմական տարեգիր, քույակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

XB—„Христианский Восток“, Գիտական պարբերական հանգիս Պետերբուրգի կալսերական ակադեմիայի:

ԲՈՎԱՆՊԵԿՈՒԹՅՈՒՆ

62 5

Առաջաբան

ԱՎԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՐՏԱԲԱՐՈՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՅՎԱՆՔՆԵՐԸ

Գլուխ Ա.

Վանքի հիմնարկության ժամանակը 9—15

Գլուխ Բ.

Գլխավոր շենքերի կառուցման և նորոգության ժամանակները 15—86

1. ա. Նշան եկեղեցի—15, 2. ժամատուն կամ մեծ զավիթ—26, 3. գրատուն—35, 4. գրատան միջանցք—43, 5. փոքր զավիթ կամ փոքր ժամատուն—46, 6. համադասարան ժամատուն—50, 7. ա. Գրիգոր եկեղեցի—57, 8. խախտանշան ա. Աստվածածին եկեղեցի—66, 9. զանգակատուն—62, 10. եռախորան խաչեր—70, 11. սեղանատուն—75, 12. վանքի պարիսպը—77, 13. աղբյուրը—79, 14. անապատ—79, 15. ա. Սիմեոն եկեղեցի—80, 16. կայան բերդ—81

Բ. ՀԱՎԱՐՏԱԿԱՆՔԻ ՎԵՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գլուխ Գ.

Վիճակի արձանագրության (դիտարկության) 89—114

Արձանագրության հիմնարկի զննարկի պատկերները 115—

Հաղորտի և շրջակայքի վիճակի արձանագրության (վերաքննության) 111—266

ա. ա. Նշան եկեղեցի—111, բ. մեծ զավիթ—157, գ. փոքր կամ հյուսիսային զավիթ—191, դ. գրատուն—208, ե. գրատան միջանցք—212, զ. համադասարան ժամատուն—217, է. ժամատան քարի վրա—218, բ. ա. Գրիգոր եկեղեցի—219, թ. Աստվածածին եկեղեցի—220, ժ. զանգակատուն—222, լ. եռախորան խաչեր—229, ժր. վանքի բակ—232, ժզ. Ջիգրաշեն ա. Աստվածածին եկեղեցի—237, ժզ. աղբյուր—239, մ. զանգակատուն—239, ժզ. Անապատ—244, մ. Հաղատ գյուղում և շրջակայքում—246, ժր. արձանագրության (նշան) գրի ենք առել ժողովածուն կապիտուլյացիայի—255, մ. արձանագրության (նշան) գրի ենք առել և սեղեն բերել ու բերքների հրատարակության (նշան) —261

Գ. ՏԱՆՏԱԿԱՆՔ, ՑԱՆԿԵՐ, ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

ա. ժամանակագրական տախտակի հաղորտի վիճակի արձանագրության (նշան) 269

բ. համադասարան տախտակի հաղորտի վիճակի արձանագրության (նշան) ըստ հրատարակության (նշան) 271

գ. ժամանակագրական ցանկի հաղորտի տախտակների և վանդակների 275

դ. Ցանկի վիճակի արձանագրության (նշան) մեջ հիշատակված առարկաների և գույքի, որոնք տրվել են վանքին իրեն սեփականության 277

ե. Ցանկի վիճակի արձանագրության (նշան) մեջ հիշատակված անձնանունների և տոհմանունների 278

զ. Ցանկի վիճակի արձանագրության (նշան) մեջ հիշատակված տեղանունների և հուշարձանների 283

է. Ցանկի հաղորտի 1—27 արձանագրության (նշան) մեջ հիշատակված անձնանունների և տոհմանունների 284

բ. Ցանկի հաղորտի 1—27 արձանագրության (նշան) մեջ հիշատակված տեղանունների և հուշարձանների 285

թ. Օգտագործված գրականության 286

ժ. Ցուցակի լուսանկարների 289

ժա. Ցուցակի հարաբերականության հաղորտի վիճակի 290

ժբ. Պայմանական նշաններ և համադասարանության (նշան) 291

ԿԵՐԱՊԵՏ ԳՐԻԳՈՐԻ ՂԱՅԱԳԱՐՅԱՆ

КАРАЛЕВ ГРИГОРИЙ КАФЛАРЯН

Հ Ա Ղ Ր Ա Տ

ՃԵՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՌՄԻՏԵՎԵՐԵՆԻՐԱՆԵՎ

ՎԻՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Պետական պատմական
բանգորանի գիտական խորհրդի հանձնարարությամբ

Պատ. խմբագիր Մ. ՄԱՋԱՐՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր Ա. Ա. ՀՈՎԱՆԻՄՅԱՆ

Կազմը, կազմի շաղկեր, ղլխադարձերն

ու վերջնադարձերը Կ. Կ. ՂԱՅԱԳԱՐՅԱՆԻ

Տեխ. խմբագիր Հ. Լ. ԳՈՐԻՅԱՆ

Արտադրիչներ՝ Ֆ. Հ. ՄԱՋԱՐՅԱՆ, Լ. Ս. ՍԱՐԱՅՅԱՆ

ԼՁ 07188

ԽՀԽ 740

Հրատ. 2088

Պատվեր 160

Տիրամ 1100

Հանձնված է արտադրության 20/IX 1962 թ.: Ստորագրված է արտադրության 27/XII 1963 թ.:
Տպագրական 18,5 մամուլ, հրատ. 22,64 մամուլ, թուղթ 60 : 92 : Գինը կազմում է 1 ա. 66 կ.

Հայկական ՍՍԻ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության, 24:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0067373

A ^{III} 1907